

Іван Петренко

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

1941–
1944

ОБ'ЯВА

Ми знаходимося зараз в бою з нацистами.
Ви знаходитесь тепер під безпосереднім захистом Німецьких Збройних Сил.

На це ви повинні звернути особливу увагу: є заборона для виходу години, які будуть окремо оповіщені, не дозволяється знаходитись не дома.

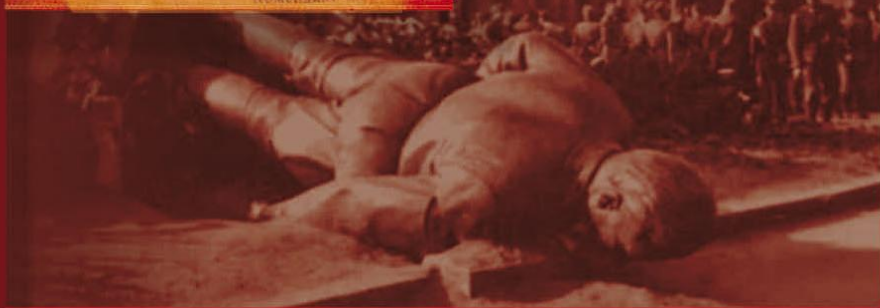
Всяка подорож із однієї місцевості в іншу, залишення без дозволу місця мешкання, суворо забороняється.

З кожним, хто без особливого дозволу або посвідчення буде знаходитись поза межами свого району, будуть поводитись як з підозрілою особою.

Кожний, хто приймає до себе на квартиру новоприбулого без дозволу на це міської голови, старости або відповідних органів, буде суворо накараний.

Хто знає, що хтось приймає новоприбулого на квартиру, повинен зараз же про це повідомити міського голову, старосту або коменданта міста, на то новоприбулого, ним же установлю. Проти не буде осолодженість і він одержить за це певні покарання згідно наказу.

Комендант міста

Державний архів Кіровоградської області

**Кіровоградське обласне відділення
пошуково-видавничого агентства
«Книга Пам'яті України»**

**Кіровоградська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України**

**До 70-ї річниці визволення України
від нацистських загарбників**

Серія «Архівні документи свідчать»

Іван Петренко

**Нацистський окупаційний
режим на Кіровоградщині
1941-1944 рр.**

Кіровоград
«Центрально-Українське видавництво»
2014

ББК 63.3(4УКР-4КІР)622

УДК 94(477.65)“1941/1944”

П 30

П 30 Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать») – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с.

ISBN 978-966-130-043-8

Книга, базуючись винятково на документах Державного архіву Кіровоградської області, розповідає про надзвичайно складний, драматичний, але досі недостатньо вивчений період історії Кіровоградщини – нацистську окупацію (1941-1944 рр.), у багатьох її вимірах. Містить численні фотографії тієї епохи, а також спогади очевидців.

Для професійних істориків та широкого кола читачів.

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Державного архіву Кіровоградської області (протокол від 24.04. 2014 р. № 5)

Рецензенти:

В.А.Гриневич, доктор політичних наук, кандидат історичних наук, м.Київ.

Ю.І.Шаповал, доктор історичних наук, професор, м.Київ.

Відповідальний за випуск – Олег Бабенко, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

ISBN 978-966-130-043-8

**«Пізнайте правду
і правда визволить вас»
(Ів. 8, 32).**

Замість передмови

Майже 50 років у Державному архіві Кіровоградської області зберігалися тисячі замовчуваних документів, створених у 1941-1944 роках, – у період нацистської окупації краю. Їх розсекретили тільки в середині 90-х років ХХ ст. Які державні таємниці ці документи приховували? З позицій сьогодення – жодних. То чому впродовж півстоліття доступу до них не мали дослідники історії краю – науковці та краєзнавці? А тому, що за тогочасним порядком, на тих, хто вимушено проживав на окупованій гітлерівцями території, наклали тягар великої провини, неповноцінності та постійної підозри з боку радянської держави. І несли вони на собі оту незаслужену кару аж до розвалу СРСР. Таку долю також вготували документам, створеним у той трагічний час – радянська влада наклала сувору заборону на їхнє оприлюднення, знайомство з ними. Навіть, просто дивитися на них було заборонено.

Декому, звичайно, дозволяли. Однак це стосувалося небагатьох обраних в столицях творців дозованої історії, місця в якій для Кіровоградщини майже не знайшлося.

Спроби місцевих істориків розповісти про той складний період без залучення архівних джерел спричинили породження багатьох міфів та легенд. Армією штатних псевдонауковців та «бійцями ідеологічного фронту» вигадана історія плекалася впродовж багатьох десятиліть. Зате справжня історія 30-40-х років ХХ ст. довгий час залишалася великою «білою плямою».

Не вина жителів Кіровоградщини, що понад мільйон з них опинилися під пануванням гітлерівців. Це більшовицька влада, маючи всі можливості, свій народ не захистила. Для неї та Червоної Армії громадяни жертвували всім, чим могли – відправили на військову службу полчища своїх синів і дочок, неймовірно тяжко працювали, а самі жили в надзвичайній бідності та впроголодь, щоб тільки військо отримало танки і літаки, гармати і кораблі. РСЧА дійсно все це одержала в кількостях, що перевищували озброєння військ найбільших країн світу, разом взятими, за всіма показниками. Тож народ міг розраховувати на те, що

випестувана ним фактично непереможна армія та її полководці захистять, принаймні, свою країну від ворога. Однак, цього не сталося – в Україну, яка впродовж всіх передвоєнних років перетворилася чи не найбільшого жертводавця й донора держави, прийшли гітлерівські окупанти. Довго вони не пробули, зате залишили по собі, зокрема на Кіровоградщині, крім руїн, згарищ та тисяч закатованих життів, ще й безліч документів. Саме вони, довгий час утаємничені, лягли в основу цієї книги.

Зайве нагадувати, що більшість дітей на світ Божий з'являються з любові їхніх батьків. Вони щиро сподіваються, що життя власних нащадків буде довгим і щасливим. Однак десяткам мільйонам батьків і дітей в Європі, зокрема і в Україні, випав нещасливий жереб народитися і жити в тоталітарних державах – комуністичній та націонал-соціалістичній. Саме ці режими потоптали мрії мільйонів людей та ще й відібрали в них життя вчиненими Голодомором, репресіями, концтаборами, війнами, Холокостом, створивши навмисно для них земне пекло, приховуючи при цьому свої злочини планетарного масштабу казочками про світле майбутнє, що для всіх настане вже скоро. Тільки для цього, запевняли більшовицькі керманічі свій стероризований народ, потрібно виготовити гори зброї, нею підкорити інші країни та народи, і тоді для всіх настане омріяне царство безкінечного щастя – комунізм.

Під час підписання договору між Німеччиною і СРСР – т.зв. пакту «Молотова – Рібентропа». Серпень 1939 р.

Інший вождь – нацистський, переконав свій одурений народ у тому, що для власного порятунку та майбутнього щастя арійців потрібно отримати життєвий простір за рахунок інших країн та повністю знищити в Європі євреїв, ромів, а інших, зокрема українців, примусити працювати на себе. В якусь мить обидва тоталітарні режими – червоний і коричневий, злилися в тісних обіймах дружби і любові, та разом взялися кремсати кордони малих і беззахисних держав, розпочавши, таким чином, II Світову війну. Довго ця дружба не протрималася.

Тож у нещадний вир протистояння обох тиранів за світове панування, приховане, з одного боку – в «необхідність отримання життєвого простору», а з іншого – у «великий визвольний похід проти імперіалістів», була втягнута Україна, а з нею – і Кіровоградщина. Так трапилося, що свідками, учасниками та жертвами цієї борні стали сотні тисяч жителів області. Здавалося б, що вже за мирного часу з'являться тисячі достовірних книг з детальним описом трагічних подій війни та окупації України. Але цього, зокрема й щодо Кіровоградщини, не трапилося¹.

Пропонована читачеві книга, розповідаючи про період нацистської окупації області, жодним чином не претендує на вичерпність теми, не є категоричною в судженнях та висновках, а лише втілює, на нашу думку, загальнолюдські цінності – право на знання власної історії, право вибору, право на власну думку, право на справедливість.

Автор переконаний, і кожним своїм словом, яке ґрунтується на беззаперечних документах, доводить, що той або інший окупант, звідки б він до нас не з'явився, до чого б не закликав і куди б не манив, добра цій землі та її народу не приносить, а тільки визискує його духовні й фізичні сили, матеріальні та природні ресурси. Окрім того, будь-яка людина за жодних обставин не повинна перетворюватися на безсловесну цяцьку чи безправний інструмент у руках політиків, бо в людини тільки одне життя, і ним має право розпоряджатися тільки його власник, а не політик.

Порушення такого фундаментального принципу призводить до неймовірних людських жертв, суспільних та економічних катаклізмів. Свідчення цьому є II Світова війна та один з її фрагментів – нацистська окупація Кіровоградщини.

Олег Бабенко

¹Фактично першим автором, який неупереджено і ґрунтовно розповів про трагічні події війни на Кіровоградщині, є В.В.Даценко. Його книга «Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945)» з'явилася в 2009 році.

«Військове виховання трудящих»

З середини 30-х років XX ст. населення нинішньої Кіровоградщини, як, проте, і всієї країни, жило в тривожному очікуванні війни. Перші офіційні натяки на її неминучість поширили газети. Так, 1 серпня 1935 року газета «Кіровська правда» - орган Кіровського² МК КП(б)У, міськради і міськпромади, під заголовком «Про небезпеку нової війни» надрукувала фрагмент доповіді Сталіна, виголошеної ним на XVII з'їзді ВКП(б), де чітко проголошувалося: «...справа явно йде до нової війни». Відтоді та впродовж кількох наступних років рідко який номер цієї газети не страхав своїх читачів наближенням війни, «геніально» передбаченої більшовицьким вождем задовго до її початку. В такий спосіб населення звикало з думкою про її неминучість та про свою жертвовну роль у майбутній борні.

Про прийдешні протиборства, ніби за помахом руки, нині добре відомо чиє – все того ж «генія», відразу заговорили на загальних зборах робітників, селян, вчителів, учнів шкіл, викладачів вищих та середніх навчальних закладів, студентства, радянських службовців, інвалідів війни та праці, домогосподарок. В країні загалом, та на Кіровоградщині зокрема, не залишилося жодної соціальної та вікової групи, починаючи ледь не з дитячих ясел, не обробленої тогочасним ідеологічним мілітаристським дурманом. Зокрема в серпні 1935 року збори робітників найбільшого підприємства м.Кірово – заводу «Червона зірка», ухвалили: «Перетворимо наш завод на завод-фортецю. Одночасно з оволодінням технікою на виробництві будемо оволодівати військовою технікою, у потрібний час дамо рішучу і остаточну відсіч паліям війни».

Регулярно відбувалися тематичні політінформації. Зміст однієї з них, що її організували на «Червоній зірці» влітку 1935 року, характеризує гасло, вивішене в заводському цеху: «Жодної п'яді чужої землі ми не хочемо, але і своєї землі, жодного вершка своєї землі не віддамо»[1]. Незабаром поширився ще один заклик, який теж надрукувала газета «Кіровська правда» в серпні 1935 року: «Всім робітничим колективам в ряди ТСО³. Всі як один робітник зобов'язаний вступити до лав ТСО. Всі вони зобов'язані в потрібний момент бути готовими дати рішучого відкоша тому, хто суне своє свиняче рило у наш

² Нині місто Кіровоград.

³ Товариство сприяння обороні

радянський город» [2]. Газета безпомилково вказала на того ворога, проти якого потрібно готуватися, починаючи з кінця літа 1935 року: «Німецькі фашисти⁴ готують війну». Потім безапеляційні твердження у вигляді цитат керівників партії, заголовків статей та ін., на кшталт: «Фашизм – це голод, злидні, війна», «Фашизм – це нестримний шовінізм і загарбницькі війни», «Фашизм – це влада фінансового капіталу» та їм подібні з'являлися майже в кожному номері партійної газети аж до 1939 року. Нагнітання психозу війни перетворилося на справу буденну.

*Сільська молодь на навчаннях з оволодіння військовою справою.
Олександрівщина. 30-і рр. XX ст.*

Про війну на Кіровоградщині не тільки говорили, до неї готувалися. Оволодіння військовою справою набуло грандіозного розмаху: всі як один – від учнів, колгоспників і робітників до домогосподарок та пенсіонерів, розпочали вивчати матеріальну частину

⁴ Типова навмисна підміна понять: «німецькі фашисти» насправді іменували себе «націонал-соціалістами». Оскільки на той час вже існувала «перша в світі соціалістична» держава СРСР, то її ідеологи вперто не помічали ще однієї «соціалістичної» країни Європи – гітлерівської Німеччини, тавруючи її запозиченим з Італії визначенням «фашистська», а всіх тогочасних німців - ледь не поголовно «фашистами». Таке вільне трактування термінів міцно вкорінилося, завдяки комуністичній пропаганді, у свідомість багатьох жителів СРСР, як правило – малоосвічених. Нині, в 21 столітті, клеймо «фашизм» є доволі актуальним – за його націплюванням та поширенням стоять, як і 80 років тому, політичні маніпулятори та авантюристи з поза меж України.

гвинтівок, кулеметів та протигазів. Вчилися влучно стріляти по цілях, здаючи норми на значки «Ворошилівський стрілець».

У серпні 1935 року в м.Кірово встановили 35-ти метрову щоглу - повсякдень сотні юнаків та дівчат стрибали з неї з парашутом[3]. Великою поширення набула спортивно-масова робота. В Кірово започаткували «загальноміські фізкультурні свята», де молодь змагалася в бігу на 100 метрів, стрибках у довжину, в шведській естафеті, велопробігах. Виникли дитячі та дорослі футбольні, гандбольні, волейбольні команди – як загальноміські, так і заводські, а також шкільні та інститутські, з'явилися свої боксери та гирьовики. Мета всієї цієї роботи досить прозора – не піклування про стан здоров'я окремого громадянина, не організація цікавого дозвілля для дітей та молоді, а гартування духу й тіла для майбутньої війни та пов'язаних з нею великих випробовувань.

У 1939 році в структурі Кіровоградського обкому партії, в райкомах і міськкомах з'явилися військові відділи. В усіх населених пунктах області виникли «оборонні активи». У селах, для пропаганди військових знань, заснували ще й «хати оборони». 14-15 травня 1939 року пленум Кіровоградського обкому партії зобов'язав райкоми і міськкоми партії, обком комсомолу покращити керівництво всіма видами оборонної роботи та поставив за мету, щоб кожен трудівник оволодів як мінімум однією військовою спеціальністю. Громадяни масово розпочали опановувати спеціальності танкістів, снайперів, водіїв автомобілів і мотоциклів, медсестер тощо. Із сільських механізаторів комплектувалися танкові екіпажі. На 1939 рік в області налічувалося 30 танкових екіпажів запасу, в яких здобули військові знання 304 механізатори[4]. Загалом ця робота набула шалених темпів.

Так, якщо у квітні 1939 року тільки в Кіровограді підготували 57 кулеметників – з учнів старших класів загальноосвітніх шкіл, робітників і службовців міста, то в травні їх налічувалося вже 236. На заводі «Червона зірка» посвідчення кулеметників отримали 160 робітників і інженерів – прозвітував до обкому партії завідувач військовим відділом Кіровоградського міського комітету партії Брайловський[5]. В одному лише Кіровограді діяли 88 стрілецьких гуртків, які одночасно відвідували 1885 осіб, також працювали 17 гуртків по вивченню кулемета «Максим» та кулемета «Дігтярьова». В середній школі містечка Олександрівка в 1939 році 30 учнів готувалися стати кулеметниками, 5 – гранатометниками, інші старшокласники відвідували гуртки зв'язківців, радіосправи, топографії та «Ворошилівський вершник». З сільських механізаторів Олександрівського району підготували 7 танкових екіпажів (станом на травень 1939 року)[6]. 11 серпня 1939 року газета

«Кіровоградська правда» повідомила, що на заводі «Більшовик» відбувся перший випуск кулеметного гуртка. Звання «Ворошилівського кулеметника» I ступеня отримали 19 працівників заводу, серед них двоє дівчат – Сапара і Махорт, і навіть 60-річний коваль Р.Н.Обідихата.

Члени стрілецького гуртка. 30-і рр. XX ст. З архіву Рейберт інфо.

Їх теж готували до війни. 30-і рр. XX ст. З архіву Рейберт інфо.

Тільки за сім місяців 1939 року в області відбулися 720 зборів і конференцій партійних, комсомольських і тсоавіахімовських організацій, присвячених посиленню оборонної роботи. До лав ТСОАВІАХІМу записалися загалом 78 936 осіб. Впродовж 1939 року лише в м.Кіровограді ТСОАВІАХІМ організував 177 воєнізованих походів, у яких взяли участь 23724 особи[7]. На тактичних навчаннях із залученням тисяч жителів області зазвичай вивчалися такі військові теми, як «Марші і засоби охорони», «Наступ на ворога, що захищався» та ін. До цих навчань в Новоархангельському районі залучили 3200 осіб, в Онуфріївському – 800[8]. Будову протигазу вивчали 31 189 жителів області. З ними провели 1106 тренувань та здійснили 391 похід у протигасах. Всю цю роботу планував і здійснював штаб ТСОАВІАХІМу в Кіровоградській області на чолі з його керівником Ротгайзером[9].

У Кіровограді активно запрацював аероклуб. Від оволодіння парашутною справою його курсанти перейшли до вивчення будови літаків та польотів на них. Так, з 135 членів аероклубу 30 вже самостійно літали (на 15 липня 1939 року). В червні вони налітали 751 годину. За два тижні липня провели в повітрі 310 годин. За півтора місяці польотів відбулася тільки одна аварія[10]. Зрозуміло, що аероклуб готував льотчиків не для цивільної авіації, а зовсім для іншого призначення. До обласної організації «Червоного хреста» записалися 39599 жінок і дівчат. Донорами погодилися стати 260 осіб[11]. 1 серпня 1939 року на площі ім. Кірова обласного центру відбувся загальноміський мітинг, присвячений антивоєнному дню.

Питання щодо «військового виховання трудящих» і надалі залишалося актуальним. Тільки кардинально змінився напрям більшовицької пропаганди. Якщо донедавна головним ворогом СРСР вважалася націонал-соціалістична (або «фашистська» - з подачі сталінських ідеологів) Німеччина, то з літа 1939 року особисто Гітлер та його країна перетворилися на найтісніших друзів радянського керівництва. З цими «друзями» СРСР розпочав війну проти Польщі. У «визвольному поході» проти «панської Польщі» взяли участь і кіровоградці. В переддень «походу», з 7 вересня 1939 року і впродовж наступних днів, включно по 29 вересня, тільки зі спеццехів найбільшого підприємства Кіровоградської області - заводу «Червона зірка», мобілізували до Червоної Армії 1000 кваліфікованих робітників. Заплановану кількість 45 мм снарядів завод виготовив, однак випуск іншої військової продукції зривався – свідчив у доповідній записці заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР М.Горлинський

секретареві ЦК КП(б)У про стан мобілізаційної готовності заводів «Головсільмашу» наркомату середнього машинобудування.

*Літак «У-2» на Кіровоградщині. 30-і р. XX ст.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Кваліфікованих робітників вирішили замінити «трудовими резервами» з підлітків та юнаків. Для цього мобілізували до ремісничих і залізничних училищ 2176 міських дітей у віці від 14-15 років і 2232 - у віці 16-17 років. Їх поіменний список направили на ім'я Наркома внутрішніх справ УРСР Серова І.А.

На неминуче наближення війни населення відповідним чином реагувало. 9 вересня 1939 року начальник 2-го відділу УДБ НКВС УРСР повідомив Наркому ВС СРСР Л.П.Берії про настрої серед мешканців Кіровоградської області. Зокрема член колгоспу «Вільний хлібороб» Новопраського району Доротенко у групі колгоспників, серед яких перебував і таємний інформатор, заявив: «Всі говорять, що наша країна сильна. Як же вона може бути сильною, коли ми, селяни, колгоспники ходимо майже голими і босими. Ні, якщо ми будемо одягнуті, взуті, тоді нам і ворог не страшний. Ми зможемо його перемогти». У тому ж районі член колгоспу «Червона Україна» Ганна Остроушко серед колгоспників заявила: «Усі лякають війною, хай і війна, все одно немає мануфактури, взуття, хліба недостатньо. Тим, хто в армії – все, а для колгоспників все

тільки обіцяють». Ці та інші підслухані розмови переконливо свідчили про те, що відчуття неминучості війни міцно вселилися в свідомість жителів області.

10 вересня 1939 року Кіровоградський обласний комітет КП(б)У відреагував на поширення серед населення чуток про наближення війни, розіславши усім районним комітетам партії «секретного» листа, в якому відзначалося: «В сучасний момент трапляються випадки, коли окремі робітники, службовці, колгоспники запасаються продуктами харчування, а саме: борошном, крупами, сіллю, олією і т.п. Цим створюються черги і в них ведуться антирадянські розмови: «Війна, потрібно заготовлятися продуктами харчування, оскільки запровадять карткову систему...». Ці розмови на руку класовим ворогам. РПК не запровадили рішучих заходів щодо цих антирадянських розмов. Райвідділам НКВС, РВ міліції та прокуратури вжити рішучих заходів для припинення спекуляцій та антирадянських балачок»[12]. «Балачки», до яких вдавалося населення, виявилися пророчими: ледь не через тиждень після появи цього листа СРСР вступив у світову війну на боці нацистської Німеччини проти Польщі. Потім розпочалася повномасштабна війна проти Фінляндії. В ній СРСР теж виступив як звичайнісінький агресор. В снігах і лісах цієї північної країни загинули десятки жителів Кіровоградщини - бійців Червоної Армії.

Парад з нагоди спільної перемоги над Польщею. Вересень 1939 р.

З архіву Рейберт інфо.

Переможний похід до Польщі та війна з Фінляндією, хоч і окропилися чималою кров'ю, зокрема кіровоградців, однак сприймалися як прелюдія до іншої, «великої» війни. Про неї всі знали, або, принаймні, здогадувалися. Очікувану війну інакше, як «великий похід по звільненню країн Європи від імперіалістів», не називали. Однак чим ближче було до «великої війни», то будь-яка згадка про неї – в газетах, по радіо, на зборах і політінформаціях, у виступах агітаторів та пропагандистів дивним чином трансформувалися в слово «дружба». Тоді, в 1939 – на початку 1941 року, єдиним своїм «другом» правителі СРСР офіційно проголосили нацистську Німеччину. А на «ворогів» перетворилися Англія, Франція та інші «імперіалісти».

Мобілізаційні роботи на Кіровоградщині в переддень війни

Всупереч видимій кардинальній зміні пропагандистської риторики із підміною «війни» на «дружбу», підготовчі роботи до «великого визвольного походу», зокрема і на Кіровоградщині, тривали, але їх надзвичайно втаємничили. Так, секретним розпорядженням облвиконкому деякі будівлі м.Кіровограда - інститутів сільськогосподарського машинобудування та педагогічного, а також великі будівлі в містах Олександрії та Знам'янці з травня 1940 року розпочали готувати під госпіталі. 24 липня 1940 року до Кіровоградського облплану надійшла таємна заявка від завідуючого обласним комунальним господарством про виділення будівельних матеріалів на добудову при госпіталях ще й льодовників[1]. Невже тільки для зберігання в них продуктів для поранених бійців?

З лютого 1940 року розпочали переобладнання, на випадок війни, стратегічного об'єкту - Кіровоградського водоканалу: планували встановити на ньому нові двигуни та організувати посилену воєнізовану охорону[2]. Голова Кіровоградського облвиконкому Іщенко своїм таємним листом зобов'язав усі колгоспи до 1 квітня 1941 року створити фонди «Обороні – віз з упряжжю». Бо у війні, що неминуче наближалася, т.зв «воєнвозам», як засобу перевезення військових вантажів та транспортування поранених, радянські військові стратеги відводили неабияку роль. Тож за їх виготовлення взялися найрізноманітніші обласні організації та підприємства. В січні 1941 року возів запланували виготовити 2026, у лютому – 4051, в березні – 4044, а до травня включно – 13 тис. 570 шт. Надалі – не планували. Найбільші плани довели до Олександрівського району – виготовити 815 возів, та до Онуфріївського –

707 шт. [3]. 30 квітня 1941 року райони отримали, за підписом голови облвиконкому Іщенка, нечуване завдання - здавати зерно врожаю 1940 року в рахунок хлібозаготівельних планів 1941 року[4].

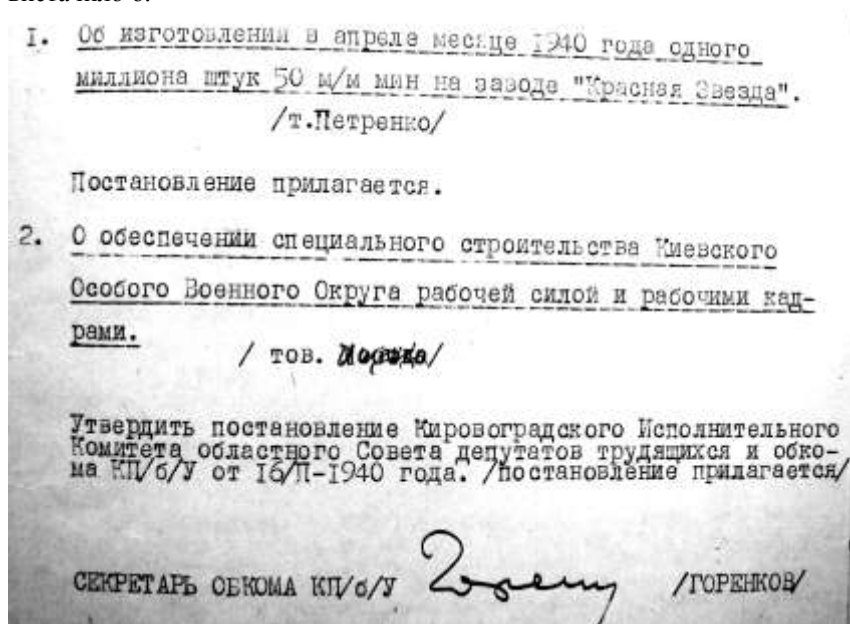
*Голова виконавчого комітету
Кіровоградської обласної ради депутатів
трудящих В.П.Іщенко.*

Також в області відбувалися постійні мобілізації трудових ресурсів для Народного комісаріату шляхів сполучення, для Київського особливого військового округу, для Наркомату авіаційної промисловості тощо[5]. Рознарядки про мобілізацію робочої сили на об'єкти КОВО, НКШС, Наркомавіапрому надходили в райони під грифом «особливо секретно». Тільки в другому кварталі 1941 року на об'єкти військового будівництва Кіровоградщина зобов'язувалася відправити 9508 робітників та інженерів[6]. Впродовж квітня 1941 року необмежена кількість горілчаних виробів із заводів «Головлікерводка» з'явилася на прилавках всіх торгівельних організацій області – вони призначалися для виконання «фінансових планів держприбутків» за 1941 рік до 1 травня[7]. Також задля цього всі гроші по державній позиції 1941 року планували зібрати з населення до 1 квітня 1941 року. Таке категоричне розпорядження в райони надійшло за підписом голови облвиконкому Іщенка[8].

Кіровоградський облвиконком зобов'язав всі районні виконавчі комітети скликати оборонні активи, щоб обговорити передовиці газет «Правда» за 27 січня 1941 року та «Известий» за 28 січня 1941 року, а після їх вивчення - посилити військове виховання трудящих, створити в кожному колгоспі «оборонні гуртки» тощо[9].

З весни 1941 року впритул взялися за найважливіші транспортні магістралі області. Т.зв «стратегічні» дороги закріпили за колгоспами, де створили постійні дорожні бригади, вилучивши їх з польових робіт у господарствах. На дороги області вивозилися тисячі кубометрів ґравію,

піску[10]. Одночасно всі недовершені будівельні об'єкти соціального спрямування - школи, клуби, навіть з готовністю до 80%, з весни 1941 року консервувалися[11]. Здійснювалися й інші заходи. Зрозуміло, що в такий спосіб акумулювалися людські, продовольчі, фінансові, матеріальні ресурси для майбутньої війни. Крім того, в 1941 році різко збільшили чисельність працюючих в «соцзабезах» області «з метою забезпечення потрібної роботи ...по оформленню і виплати допомоги сім'ям осіб, мобілізованих до РСЧА»[12]. Незаперечно, що для нарахування пенсій за інвалідність та допомоги на вбитих, велика кількість яких очікувалася вже незабаром, попередніх штатів не вистачило б.

З протоколу №2 закритого засідання бюро Кіровоградського обкому КП(б)У від 16.02.1940 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Свій вагомий внесок у майбутню війну робив флагман промисловості Кіровоградщини – завод «Червона зірка». Майже 15 тисяч робітників та інженерів цього заводу плідно працювали не тільки над виробництвом сільськогосподарської техніки – сівалок та різноманітних запчастин до тракторів, комбайнів та механічних млинів, а й над виготовленням певного асортименту військової продукції, без яких армія обійтися не могла, зокрема боєприпасів - мін та артилерійських снарядів.

29 травня 1941 року до Кіровоградського обкому партії надійшов наказ Народного комісара загального машинобудування СРСР, в якому директору заводу «Червона зірка» Шинкаревичу звеліли негайно припинити виробництво корпусів 82 мм мін, а натомість організувати, і теж негайно, виробництво 57 мм осколкових снарядів. Запланували їх 550 тис. шт. Одночасно на заводі виробляли ще і 45 мм снаряди. Все наявне обладнання заводу, наказував Народний комісар, «використовувати максимально». Тож сівалки відігравали роль своєрідного камуфляжу тих виробничих процесів, що насправді відбувалися в засекречених заводських цехах «Червоної зірки» і які незаперечно свідчили про неймовірну мілітаризованість усієї промисловості СРСР, адже не для складування виготовлялася руками кіровоградців така небувала кількість зброї, а для застосування на полях грандіозних битв – найімовірніше в Європі. Прикметно, що і наказ Народного комісара, надісланий в область, надзвичайно втаємничили, адже на ньому стояв гриф «повністю секретно, зняття копій категорично забороняється»[13]. А міни та снаряди, виготовлені на «Червоній зірці» у немислимо величезних обсягах, призначалися для 82 мм батальйонного міномета зразка 1937 року, для 57 мм протитанкової гармати «ЗИС-2» зразка 1941 року, для протитанкової 45 мм гармати зразка 1937 року, тобто, для новітньої, за тогочасними мірками, зброї.

Впродовж 1940 та на початку 1941 року, відповідно до мобілізаційних планів, на Кіровоградщині закладалися в надзвичайно великих обсягах «мобфонди» зерна, нафти, чавуну, лісоматеріалів, цементу, медикаментів тощо.

Велику увагу приділили і військовій освіті працівників Кіровоградського обкому партії, міських та районних комітетів КП(б)У. 15 квітня 1941 року секретар Кіровоградського обкому партії по кадрах М.Скирда направив до ЦК КП(б)У інформацію про проходження військової перепідготовки партійними працівниками різних комітетів. Так, з 7 секретарів обкому партії підлягали військовому перенавчанню 5; з 4 завідувачів відділами обкому – 4; з 97 секретарів міськомів та райкомів – 80. Загалом на військове навчання з Кіровоградщини планували направити 119 відповідальних партійних працівників зі 145. Наказ про це не забарився. 8 травня 1941 року до м.Мар'їно Курської області на навчання відправили Михайла Скирду та перших секретарів Новопраського, Олександрійського, Рівненського, Піщанобридського та ін. райкомів партії, загалом 9 осіб. Також значна частина партійних працівників цього дня відправилася на військову перепідготовку до м.Карповка Горьковської області. Велику групу партійних керівників Кіровоградщини відрядили на навчання ще й до Московської військово-

політичної академії ім. Леніна[14]. Завдаймося запитанням: «Навіщо для мирної Кіровоградщини її керівникам потрібно мати глибокі саме військові знання, а не з основ, наприклад, агрономії?» «Напевне для того, - здогадаємося, - що в потрібний час їх планували відправити в діючу армію і вони, багато разів перевірені органами НКВС, випробувані вчиненими розкуркуленнями, організацією колгоспів та Голодомору, безмежно віддані, оскільки не уникли б довоєнних репресій, тож тепер, отримавши військову освіту за скороченими програмами короткотермінових курсів, впевнено, не задумуючись і ніскільки не сумніваючись, поведуть, вже в ролі комісарів і політпрацівників, радянських бійців у бій за комуністичні примари десь у Європі. А там, на Заході, їх призначать у «звільнених» малих і великих містах керівниками, де й будуть колишні партійні кадри втілювати політику комуністичної партії на побудову світлого майбутнього, тобто, робитимуть те і тими методами, що свого часу і на Кіровоградщині».

«Війна не з'являється раптово, – говорив німецький військовий теоретик Клаузевіц, – підготовка її не може бути миттєвою». Цей постулат розширив і всебічно обґрунтував радянський стратег Б.Шапошников у праці «Мозок армії» (1929 р.), доказавши, що «мобілізація є війна»[15]. Свого апогею мобілізаційна робота в країні, а, отже, і в області, досягла на середину 1941 року. Про що це свідчило?

Евакуація

Війна, що «зненацька» розпочалася 22 червня 1941 року, зовсім не виявилася «великою несподіванкою» для рядових жителів Кіровоградщини, десятки тисяч яких на цей час вже повністю вивчили протигази, гвинтівки, кулемети, навчилися з них стріляти чи користуватися ними, взяли участь в сотнях військових навчань і походів. Крім того, всі вони читали газети, слухали радіо, відвідували політінформації та численні збори. Невже не розуміли, що їх чекало і для чого готували? Розуміли, здогадувалися та у великій тривозі чекали...

Невже про свою участь в підготовці до неминучої війни не підозрювали керівники області, які підписували досить специфічні численні розпорядження й накази для районів? Напевне, що їх втаємничили в деякі плани вищого керівництва країни. Але спростовувати наперед ситуацію ніхто не зумів.

То звідки ота паніка й розгубленість в усіх без винятку – від рядових громадян до керівництва в Кремлі, вже в перші дні війни? А від того, що війна відбувалася не за сценарієм, заздалегідь розробленим радянськими політичними та військовими стратегами, а всупереч йому.

Тож замість переможного походу Червоної Армії в країни Європи і встановлення там «влади робітників і селян», цій армії довелося захищати власну країну. Оскільки керівництвом держави планувалися наступальні операції тільки «на чужій території, малою кров'ю», то вміло виконати завдання захисту власного народу Червона Армія впродовж тривалого часу не змогла: до цього її ніхто не націлював, не готував і не вчив. А звичайних громадян більшовицька пропаганда переконала в тому, що війна, до якої готувалися – легка розвага, адже СРСР – наймогутніша країна світу, а її армія – непереможна (ці твердження на літо 1941 року відповідали дійсності).

*Секретар
Кіровоградського
обкому КП(б)У
Ф.С. Горєнков.*

22 червня, відразу після відомого виступу Молотова по радіо, що прозвучав у обідню пору, в області відбулися багатолюдні мітинги, які тривали до пізньої ночі. Крім мітингування, вдавалися і до конкретних кроків. Так, з 14 години 00 хв., після наради в кабінеті директора заводу «Червона зірка», підприємство перевели на «становище військового часу». 23 червня на заводі запроваджувалася понаднормова робота протяжністю в 3 години для кожного робітника і службовця. На всіх підприємствах, у колгоспах і радгоспах, на елеваторах і біля мостів та залізничних переїздів, біля відділень пошти, радіовузлів та телеграфу, вздовж телефонних ліній виставлялася озброєна варта. Газети, радіо та ледь не всі виступаючі на мітингах закликали до пильності. Краєм поширилася шпигуноманія та неймовірна підозріливість. Так, взірцем для всіх учнів Кіровоградщини став піонер Кваша з Плетеноташлицької сільради Маловисківського району. Коли хлопець спіймав голуба, то на його нозі помітив кільце з цифрами. Птаха учень сприйняв за шпигуна, який переносив зашифровані розвіддані ворогам, тож відразу відніс голуба до сільської ради. Там на окільцьованій нозі птаха крім цифр

виявили ще і герб Польщі. Про цей «героїчний» вчинок піонера та про пильність голови сільської ради секретар Маловисківського райкому партії на повному серйозі доповів у область. А кількість затриманих підозрілих чоловіків улітку 1941 року взагалі не піддається обліку. Їх сприймали за шпигунів, диверсантів, утікачів, тож арештовували та відправляли до районних відділів міліції. В Нововархангельську «пильні» громадяни, споживаючи котлети і рибу в райцентровій їдальні, виявили цвяхи і металевий дріт. «Шкідника» повара відразу заарештували. А про виявлену «пильність» доповіли до Кіровоградського обкому партії.

Секретна постанова виконавчого комітету Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих «Про заходи по охороні соціалістичної власності і безпеки трудящих Кіровоградської області на період війни». 25.06.1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

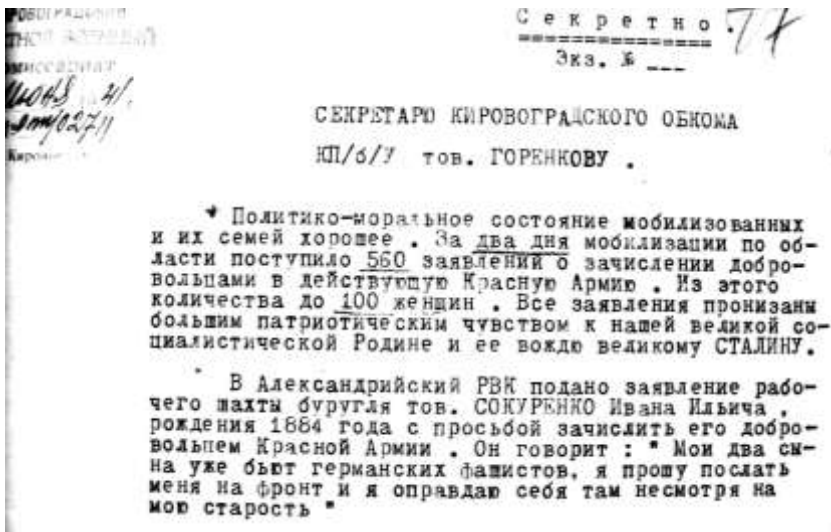
24 червня 1941 року, тобто на другий день запеклих боїв, реальна війна вже з'явилася над головами кіровоградців – над містом пролетіла перша ланка німецьких бомбардувальників. Через три дні, 27 червня, ворожа повітряна армада скинула бомби на залізничну станцію Знам'янка[1]. У ніч на 9 липня 8 бомб впали на містечко Олександрівку – пошкодили залізничні колії та вагони на них, поранення отримали 9 жителів, з яких одна людина померла.

Тривожний подих війни все наближався. 28 червня в Кіровограді та інших містах області почали копати т.зв. «щілини» – земляні схованки для захисту від поразення з повітря. На 2 липня на подвір'ї заводу «Червона зірка» їх викопали для 4630 робітників та службовців. «Щілини» готувало для себе і «неорганізоване населення», і не тільки у власних дворах, а й в міських парках та садах. У селах та районних центрах облаштовували «бомбосховища» - ними були переважно селянські льохи, а також кам'яні погребі районих споживчих товариств та заготівельних контор. З 30 червня в обласному центрі запровадили світломаскування. Щоночі понад сто комсомольців здійснювали рейди містом і перевіряли стан затемнення будівель. Крім того, кожну скляну шибку помережили навхрест, приклеївши до них паперові смужки. 30 червня до госпітально по вул. Фрунзе м.Кіровограда привезли перших поранених. Шефство над ними взяла міська молодь. В палатах виставили 150 вазонів, що їх зібрали серед жителів міста. Для госпіталів у Знам'янці, Олександрії та Кіровограді жителі також подарували баяни, гітари, мандоліни, бритви для гоління, шахмати.

3 та 4 липня, після довгоочікуваного виступу Сталіна по радіо, в області прокотилася нова хвиля мітингів. І ті, кого так нещадно нищили, жорстоко експлуатували, тримали в неймовірній покорі та безпросвітній бідності, чомусь повірили в те, що вони є «братами і сестрами» кровожерного тирана. Тож промова вождя буквально вдихнула в душі мітингарів неймовірний заряд патріотизму, величезне бажання нищити ворога та самовіддано працювати в цеху і на полі задля якнайшвидшої перемоги над ворогом.

Впродовж другої половини дня 22 червня і всю ніч на 23 червня призовникам розносили мобілізаційні повістки. Схоже, що ці дії були заздалегідь чітко спланові та детально пророблені, адже в Новоукраїнському районі, та, напевне, і в інших районах, т.зв. «пробна мобілізація» відбулася якраз 22 червня 1941 року! А на вечір цього дня - о 18 годині, в Новоукраїнському райкомі партії отримали т.зв. «мобтелеграму», тож розпочали справжню мобілізацію. Вже на ранок 23 червня в районних центрах та в м.Кіровограді відкрилися, без будь-

яких, навіть незначних, зволікань і затримок, мобілізаційні пункти: людські, механізаційні та «кінноповозочні». Плани мобілізації виконувалися повністю, хоча не обійшлося без негараздів: деякі новобранці прибували до військкоматів добре напідпитку. Так, у Кіровограді військовозобов'язаний Яблонський, з'явившись на мобілізаційний пункт п'яним, кричав: «Це гітлерівська влада!» Парубка відразу заарештували та засудили на 10 років позбавлення волі. У деяких районах виявляли написані від руки листівки, в яких вітали німців, закликали їх швидше прийти та бажали здоров'я «тов. Гітлеру» тощо. Не відомо, чи творців таких антипатріотичних прокламацій ловили, зате заарештовували тих громадян, біля дворів чи будинків яких знаходили такі відозви. Так, у Новоархангельському районі заарештували гр. Фартушенко, оскільки на вулиці біля її квартири знайшли відразу три листівки, написані олівцем, такого змісту: «Да здравствует тов. Гитлер!»

Інформація Кіровоградського обласного військового комісара про хід мобілізації до Червоної Армії. 24.06.1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Певні проблеми виникли і щодо мобілізації техніки. Окремі голови колгоспів віддавали на потреби армії слабких і хворих коней, часто автомобілі та мотоцикли не мали якісної гуми, у багатьох тракторів вичерпувався моторесурс. Такі прояви «шкідництва» виявляли правоохоронні органи і певним чином реагували. Зокрема, у

Бобринецькому районі члени партії Кушнір і Лисецький звинувачувалися в «саботажі в поставках автотранспорту», тож їх виключили з членів ВКП(б) та заарештували. За саботаж, що теж стосувався небажання керівника віддавати до армії автомобіль, співробітники Бобринецького РВ НКВС заарештували голову артілі «Червоний виробничник», члена партії Кулика. Схоже, що такі арешти відбулися в кожному районі і слугували певним «стимулом» для керівників організацій та підприємств. Крім призовників та техніки, на потреби оборони мобілізували тракторні та автомобільні прицепи, деякий посуд, бідони, металеві діжки. Загалом до РСЧА влітку 1941 року відправили трохи більше 30 тис. жителів області.

Станом на 20 липня подали заяви на мобілізацію також 2398 добровольців, з них жінок – 1113, тобто майже половина від охочих воювати. Ці загалом надзвичайно скромні цифри як для області з населенням у понад 1 млн. жителів значно спростовують більшовицький міф про величезні черги з добровольців, товпи яких нібито ламали двері військкоматів і створювали там величезну тисняву, щоб тільки потрапити до армії.

Сол.секретно. 1/2

ЦК ВЛКСМ, Організаторський відділ.
№ 127/72, Організаторський відділ.

И Н Ф О Р М А Ц И Я

О ходе мобилизации в Рабоче-Крестьянскую Красную Армию
по Кировоградской области на 20-е июля 1941 года.

По призыву нашего любимого вождя и учителя, председателя комитета обороны товарища Сталина, трудящиеся Кировоградской области, как и весь многомиллионный советский народ, с большим чувством патриотизма идут на защиту своего отечества.

Сейчас, как и в первые дни отечественной войны ежедневно продолжают поступать в городские и районные военкоматы заявления от патриотов и патриоток нашей любимой родины о зачислении их в ряды действующей Красной Армии с тем, чтобы их отправить немедленно на фронт, для быстрого уничтожения захватившего врага.

На 20-е июля с.г. по области поступило 2398 заявлений о зачислении добровольно в Рабоче-Крестьянскую Красную Армию, из которых 1113 заявлений от женщин.

Інформація Кіровоградського облвійськкомату про хід мобілізації в Червону Армію станом на 20.07.1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Вже за короткий час війська гітлерівської Німеччини підійшли до західних районів нинішньої Кіровоградщини.

За умов паніки, безладу, поспішного відступу Червоної Армії всі державні установи в районних центрах області та в Кіровограді, при наближенні ворога, зачинялися або самоліквідувалися. В них знищувалися у вогні чи вивозилися на Схід деякі документи, а от начиння багатьох кабінетів залишалося. Вже в умовах нацистської окупації відділи районних та міських управ – новоствореної влади, здійснювали описи поспішно залишеного майна відділами облвиконкому та обкому партії, райкомів та райвиконкомів, судів та прокуратур. Перелік становив тисячі найменувань матеріальних цінностей, включно з телефонами та друкарськими машинками, меблями та, головне, цінними документами.

Посвідчення, видане головному бухгалтеру Єлизаветградського відділення Держбанку В.І.Гресьяку, про його відрядження до м.Енгельс. На час видачі посвідчення, 8.09.1941 р., Єлизаветградка вже місяць перебувала в окупації. З архіву Л.Гресьяк.

Панічні настрої серед населення посилювалися від того, що першими накивали п'ятами в східному напрямі ті, хто ще недавно палко

закликав громити ворога на його власній території: працівники обласного комітету партії, облвиконкому та їх районних підрозділів, судді та прокурори, співробітники органів внутрішніх справ, керівники багатьох підприємств та установ, керівники ТСОВІАХІМу тощо. Члени сімей відповідальних працівників самовільно залишали робочі місця, посилюючи цим дезорганізацію в діяльності лікарень, госпіталів, телефонних станцій, установ та підприємств, залізничних станцій. Повантаживши домашні речі на автомобілі, кінні повозки чи в купе вагонів, «слуги народу» виїхали з ними в напрямі до Дніпра. Багатьом з них вдалося переправитися через річку та опинитися в глибокому тилу. Ті з відповідальних партійних та державних працівників, хто вимушено залишився, а це переважно уродженці краю, покинули обласне місто чи районні центри і переїхали до сіл. Вже по війні декого з них, уцілілих від гітлерівських репресій, проголосили керівниками комуністичного підпілля, їхні сховища – явочними квартирами. «Конспірація» цих керівників виявилася такою майстерною, що бійці партизанського загону Наумова, ввійшовши на територію Кіровоградської області весною 1943 року, впродовж тривалого часу шукали міфічне підпілля на чолі з підпільним обкомом партії та нібито створеним ним партизанським загonom, але так і не змогли їх знайти. Нікого! Відтак «наумовці» згаяли дорогоцінний час на ці безуспішні пошуки, втратили мобільність, тож незабаром були оточені гітлерівцями і розбиті ними в запеклому бою. Згодом від деяких партфункціонерів, які всю окупацію прожили в селях, доля відвернулася, тож після звільнення декого з них проголосили «зрадниками» й відправили в радянські фільтраційні або концентраційні табори⁵.

⁵ Із слідчої справи НКВС на Дряпака Мусія Михайовича, 1901 р.н., с.Любомирка, українець, освіта середня, член ВКП(б) з 1937 року, голова колгоспу ім.Молотова. Заарештований 27.06.1944 Олександрівським РВ НКДБ (із звинувачень: «до війни працював третім секретарем Олександрівського райкому ВКП(б); у серпні 1941 року в партизанському загоні не виконав наказу командира Івана Ткаченка про встановлення зв'язків з партизанами Чигиринського лісу, вернувся в село і здав поліції зброю, отриману в загоні»; із листа Дряпака М.М. від 24.08.1956 прокурору Кіровоградської області: "На початку серпня 1941 року район був окупований німцями; із числа районного активу був організований партизанський загін у кількості 30 осіб на чолі з першим секретарем райкому партії товаришем Ткаченком І.П., та через два тижні загін розвалився, оскільки не був підготовлений до дій і бракувало належного керівництва; ми розійшлися по селях, не отримували ніяких вказівок і сам Ткаченко невідомо куди зник; слідство в моїй справі велось із грубими порушеннями радянських законів... мене піддавали постійним побиттям і тортурам... лише через 4 місяці знущань, коли я, вимучений, з вибитими зубами змушений був підписати потрібні свідчення, слідство завершилось»... (Цей текст автору передав В.Даценко).

Процес виходу на Схід керівних кадрів разом з сім'ями назвали евакуацією. Для більшості з них вона відбулася в доволі комфортних умовах – у пасажирських вагонах чи на персональних авто з усіма необхідними документами, запасами провіанту та одягу. Звичайній людині відправитися в евакуацію виявилось справою доволі важкою, адже потрібно було дістати дозвіл на неї – своєрідну «евакуаційну путівку». Однак дозволів як таких всім бажаючим не видавали, транспорту для подолання сотень кілометрів небезпечного шляху теж не було.

*З дітьми, коровами та деяким майном прямують жителі області в невідомому для нас напрямі. Кіровоградщина. 1941-1943рр.
З колекції О.Женжирова.*

Настирливі прохання отримати документ на виїзд часто провокували підозри та, згодом, арешти: за «поширення поразницьких настроїв», «за антирадянські панічні слухи», «за зневіру в непереможність Червоної Армії», «за панікерство», «за очікування приходу фашистів» тощо. Натомість масу людей, зокрема молодь, відправили за десятки і сотні кілометрів від рідних домівок, але не на схід, а в західному напрямі - на будівництво протитанкових ровів. Титанічна праця десятків тисяч людей виявилася загалом безглуздою і непотрібною. Цими ровами, проте, скористалися окупанти, розстрілюючи в них часто тих, хто ці глибокі канави свого часу копав.

Не дивно, що на окупованій території Кіровоградщини опинилося понад мільйон жителів, включно з тисячами єврейських родин - тих, які не займали якихось державних посад.

Колгоспну худобу та сільськогосподарську техніку все ж вирішили переправити за Дніпро, але наказали це здійснити власним ходом, чим спричинили загибель сотень і тисяч голів недоєних, голодних і непоєних корів, свиней, овець, яких погоничі, часто підлітки та жінки, гнали під палючим сонцем, нерідко під ворожими обстрілами, сотні кілометрів майже без зупину. Оскільки сільськогосподарська та військова техніка, худоба, військові, цивільне населення прямували до єдиної найближчої вцілілої переправи через Дніпро біля Кременчука, що її гітлерівці постійно бомбили, то місця на ній на всіх не вистачило, тож тисячі голів змученої худоби розбрелися понад рікою, техніку покинули біля переправи або по дорозі до неї, цивільних на міст вже майже не допускали, переправляючи, в першу чергу, військових. Тож упорядкованої, продуманої евакуації людей, окрім «керівних кадрів», а також техніки, худоби фактично не організували. Це також стосувалося обладнання та устаткування більшості заводів і фабрик. Воно й не дивно, адже воювати збиралися на чужій території. Крім того, будь-які міркування про евакуацію з території області, що на той час знаходилася за багато сотень кілометрів від західного кордону та бойових дій, що там розгорялися, неминуче призвели б до арешту авторів цих висловлених вголос думок. То що вже говорити про якісь детально розроблені плани! Все ж деяке обладнання й устаткування заводу «Червона зірка» поспіхом евакуювали на Схід, де відразу взялися за виготовлення артилерійських боєприпасів.

Впродовж кількох передвоєнних місяців 1941 року і до початку серпня, навіть тоді, коли гітлерівське військо вже підходило до обласного центру, стаханівськими методами працювали районні та міські відділи НКВС у Кіровоградській області. Вони наполегливо здійснювали зачистку області від вигаданих «панікерів, контрреволюціонерів, шпигунів, осіб німецької та польської національностей, розповсюджувачів поразницьких настроїв, симпатиків фашизму», віруючих та їх вцілілих пастирів та ін. Тож сотні абсолютно ні в чому не винних жінок та чоловіків – жителів області, стали жертвами більшовицьких репресій: багатьох з них розстріляли в тюрмі Кіровограда за день-два до вступу в місто гітлерівців, інших погнали на схід країни і там вчинили над ними суд. Але багато заарештованих – наших земляків, цих судів не дочекалися, адже загинули в дорозі від нелюдських умов

транспортування та поводження з ними охорони⁶. Для знищення слідів своїх злочинів у переддень вступу гітлерівців до Кіровограда співробітники НКВС вирішили спалити архіви міської тюрми. Виконання цієї справи доручили Комарову і Гайдачуку. Із завданням вони справилися, однак евакуюватися вже не встигли. Залишившись в окупованому Кіровограді, довго не прожили, оскільки гітлерівці їх виявили і розстріляли⁷.

Впродовж кількох днів - з кінця липня до початку серпня 1941 року, в Кіровограді та загалом у незахопленій гітлерівцями частині області встановилося беззладдя. «Спритні» прагматичні громадяни використали цю обставину так: пограбуванню піддалися магазини, торговельні бази, склади - з них виносили все, що там залишалося. «Залишки», як правило, виявилися значно переполовиненими: в період хаосу та паніки вмістом баз та складів, магазинних підсобок добре поживилися працівники торгівлі, різні керівні кадри – саме вони, готуючись до евакуації, щедро запаслися всім необхідним, безцеремонно привласнивши чимало народного добра.

на 10. час. 10.УП-4Г г. оформлено :

1. полк -	1062	чел.	в т.ч	жінщин	103
2. полк -	82	—	—	—	13
3. полк -	148	—	—	—	73
4. полк -	213	—	—	—	68
5. полк -	97	—	—	—	26
Всього:	1602	—	—	—	283

Інформація про кількісний склад полків щойно створеної дивізії народного ополчення м.Кіровограда. 10.07.1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

⁶ Детально про евакуацію в'язнів Кіровоградської тюрми розповіла Марія Штейнберг, спогади якої розшукав дослідник В.Даценко і передав автору цієї книги для публікації: див. розділ «Спогади».

⁷ Дослідження В.Даценка.

В цей час у Новоархангельському районі відбувалася страхітлива трагедія: дві радянські армії – 6 та 12, які б за іншого розвитку подій могли захистити жителів області від ворожої навали, втрапили до оточення, героїчно захищалися, але не змогли прорвати ворожу оборону і були, за незначним винятком, повністю розгромлені. Шлях на схід гітлерівцям виявився відкритим. Серйозного опору їм ніхто не чинив, а окремі локальні вогнища героїчних і запеклих боїв, що їх вели розрізнені частини Червоної Армії, рясно пролита кров рядовими бійцями та їх командирами, зокрема під Новоукраїнкою, Помічною, на ст. Адабаш врятувати ситуацію не могли.

З'ясувалося також, що сил, достатніх для оборони обласного центру, теж немає. Хоча ще місяць тому, 9 липня 1941 року, в Кіровограді створили дивізію народного ополчення. Перші «ополченці» записалися до неї на мітингу «трудящих Кіровограда», що відбувся 3 липня. На 10 липня бійців нараховувалося вже 1062, з них жінок – 103. За тиждень кількість добровольців зросла до понад 6 тисяч, розподілених між 5 полками. Очолювали дивізію «старі члени партії» Гуляницький, Кочерещенко, Спренжин. Начальником штабу призначили Купріянова, комісаром - Лісничого. Бійці дивізії народного ополчення, а до неї відібрали «старих комуністів, кадрових робітників, активних комсомольців», отримали посвідчення, наруканні пов'язки з написом «Н.О.» («народне ополчення») та зброю. Вони цілодобово несли чергування на вулицях обласного центру, затримали кількох дійсних чи вигаданих шпигунів, полонили екіпаж підбитого в околицях міста ворожого літака. Діяльність дивізії народного ополчення, як і керівництва Кіровоградщини, у липні 1941 року проінспектували прислані з Києва відповідальні працівники ЦК КПУ Дрожин, Жуковський та Чепурний. Після їх від'їзду навчання бійців відбувалися щодня і тривали по 5-6 годин. Вивчали мінно-підривну справу, будову гвинтівок та кулеметів, уміння надати першу медичну допомогу. За тиждень інтенсивні заняття припинилися - 18 липня більшість народних ополченців відправили на риття протитанкових ровів на південний захід від Кіровограда – місцеві стратеги саме звідти очікували напад ворога. Ця загалом циклопічна за розмахом, але абсурдна за наслідками земляна робота з залученням тисяч жителів міста, тривала до 2 серпня 1941 року. З невідомих причин сотні тисяч жителів України, а серед них - десятки тисяч кіровоградців, робили в перші тижні війни тільки один вид укріплень – протитанкові рови. Проте, щоб заздалегідь викопати траншеї та окопи на ділянках, найбільш придатних для оборони, в яких радянські бійці, надійно захищені, могли б зустріти ворога, ніхто чомусь не думав і не планував, хоч це і передбачав Польовий Статут Червоної Армії 1939 року.

Крім дивізії народного ополчення, в 22 районах області створили т.зв. загони народного ополчення, в них перебували 66281 борець, з яких жінок – 11454. На Кіровоградщині також діяли 32 винищувальні загони та 1015 груп сприяння винищувальним загонам. За належної організації це була значна військова сила.

Потім трапилася загалом типова тогочасна історія – керівники народного ополчення м.Кіровограда та районів, чимало командирів винищувальних загонів, замість того, щоб узгоджено вивести своє чимале військо на захист області від ворога, адже саме для цього й створили «народну» армію, відійшли на Схід. Рядові бійці-ополченці та винищувальних загонів, позбавлені чітких наказів, бо нікому було їх давати, майже всі розбіглися. Про це переконливо засвідчили спогади комісара III-го полку Кіровоградської дивізії народного ополчення М.І.Пшеничного – він, замість того, щоб палким словом та власним прикладом повести своїх бійців у атаку проти ворога, теж завчасно відбув за Дніпро.

Ворожі артилеристи в Долинській. 1941р. З колекції О.Мануйлова.

4 серпня 1941 року підполковник Грельов, який прибув до Кіровограда з комісією від Південного фронту розібратися з оперативною обстановкою на місці, в своєму бойовому донесенні командуванню фронту написав: «Місто горить, немає нікого, грабунки, п'янки, місто порожнє. ... На аеродромі нікого немає. Запалили склади на аеродромі»[2].

Не дивно, що безпосередньо в Кіровограді вдалося поспіхом назбирати лиш невеликий загін, командування над яким взяв підполковник С.Г. Грачов. Ядро загону становили 200 прикордонників 79-го Ізмайльського прикордонного загону, до них приєдналися близько 500 бійців з інших розрізаних частин і родів військ, що покvapом відступали від західних кордонів країни повз місто. На захист Кіровограда виступили також жителі міста. Загалом назбиралося військо до 1 тис. чол. 4 серпня 1941 року вони дали бій передовим підрозділам гітлерівської армії, затримавши, ціною власного життя, захоплення ворогом міста на один день[3].

Член комісії Південного фронту, говорячи, що «місто порожнє» та «немає нікого», глибоко помилявся: в серпні 1941 року в ньому проживали майже 70 тис. жителів. «Прості» громадяни нікуди не евакуювалися, грабунками переважно не займалися, на захист міста не виступили, а чекали нової влади: одні покірно, інші – з великим нетерпінням.

У перших числах серпня 1941 року Кіровоградщину повністю окупували війська гітлерівської Німеччини. В багатьох селах, містечках та містах ворогів зустрічали хлібом-сіллю, встановлювали на честь їх приходу «тріумфальні арки». Це явище – зустрічати ворогів квітами, підносити їм молоко та прохолодну воду, демонструючи цим свою гостинність до них, – унікальне в світовій історії. Першопричина його – в страхітливій природі сталінського тоталітарного режиму. Багато хто сподівався, що гітлерівці прогонять ненависну більшовицьку владу і встановлять справедливий лад.

В цих наївних очікуваннях не були винятком і жителі Кіровограда. Якщо за день до вступу гітлерівців до міста в нерівному бою проти загарбників загинули десятки його захисників, то наступного дня, 5 серпня, деяка частина громадян – мешканців Кіровограда, святково одягнені, вийшли далеко за межі міста назустріч німецьким військам, несучи їм хліб та інші страви. Все принесене розстелили на килимі і чекали, коли зі степу з'являться гітлерівці. Дочекалися, і з появою авангарду – ворожих мотоциклістів, старші з натовпу піднесли їм вгощення, мовивши: «Ми вас ждали – і не даремно! Годі нам голодувати та поневірятись в злиднях!» До народу підійшов офіцер і мовив: «Українці! Вас 24 роки оббирали більшовики, знущалися, експлуатували. Ви голодували і сиділи по в'язницях. ... німецька армія несе вам волю і спокійну працю. Негайно приступайте до своєї постійної роботи!» Потім колона гітлерівського війська рушила до міста, де на них теж чекали кіровоградці. Стоячи обабіч центральних вулиць, жителі «з радістю в очах» зустрічали німецьких вояків, підносячи багатьом квіти[4].

Апофеозом зустрічі гітлерівців у Кіровограді була встановлена на їх честь арка (на перехресті нинішніх вул. Шевченка і Чорновола), увітчана гірляндою з квітів [5].

Задоволені й усміхнені окупанти в м.Олександрії. Його вони захопили без бою. Серпень 1941 р. З архіву Рейберт інфо.

В с.Триліси Олександрівського району «зустріч» окупантів виявилася іншою: «Змордовані нуждою й рабською працею колгоспники понуро дивилися на той безперервний потік німецької армії й ніхто не вітав її. В той час, коли селяни дивилися на цей швидкий і тріумфальний марш німецької армії, якою дехто з них навіть почав захоплюватися, мимо них проїжджав якийсь високого рангу офіцер, розвалившись у відкритому авті. Він їв тонесеньку скибку білого хліба, товсто намащеного маслом..., а порівнявшись з селянами, кинув недоїдений хліб їм під ноги. Хліб упав у пісок, біля ніг старенького висохлого й згорбленого дідуся. Дідусь раптом випростався, немов би його хтось ударив у лице, гордо глянув на офіцера й хвилюючись сказав: «Уже видно, що то за «Нова Європа», яку вони нам несуть... Награбований у нас хліб і нам під ноги мов собаці кидає!.. Це ж такі самі кати, як і ті, з-під яких нас «визволяють!» - і повернувшись, пішов у село не

оглядаючись. А за ним пішли і всі селяни...» - згадував очевидець тих подій директор місцевої школи Іван Логвинович Ратушній⁸.

Ті, хто виношував якісь надії на суттєве покращення свого існування в умовах нової влади, прикро помилилися: населенню краю були невідомі ідеологічні засади нацистської політики щодо підкорених територій, за якими українці вважалися народом другого сорту, обов'язок якого - тяжкою фізичною працею зміцнювати економіку Німеччини.

Завойовник в Онуфріївці. 14 вересня 1941 р. З колекції О.Женжирова.

Надії українців на створення власної держави за допомогою німецького війська теж виявилися марними – нацисти українських патріотів знищували так само затято, як і більшовики. Тож прозріння у багатьох настало вже незабаром.

А ті, хто дременули на Схід, повернулися в 1944 році, знову зайняли керівні посади і проголосили ледь не всіх, хто з їх волі вимушено проживав на окупованій нацистами території, «запроданцями», багатьох - «пособниками фашистів», «зрадниками» та жорстоко покарали вчинним післявоєнним голодом всіх, розстрілами та засланнями - багатьох.

⁸ І.П.Ратушнього у 1943 році заарештувала нацистська таємна поліція. Після тримання в тюрмі «СД» м.Кіровограда був відправлений до концтабору «Бухенвальд». Там вцілів. По війни уродженець с.Івангород Олександрівського району емігрував до Великобританії.

Вороже військо в Кіровограді. 1941р.? З колекції О.Женжирова.

Всі наступні післявоєнні покоління щедро нагодували міфічними «підпільними» обкомами та райкомаами партії, нібито залишеними в тилу для боротьби з ворогом; фантастичними втратами в живій силі та техніці ворога, ніби спричиненими діяльністю чисельних партизанських загонів області та більшовицького підпілля; суттєвим зміщенням дат появи майже всіх цих загонів: замість середини 1943 року датою «народження» деяких з них оберуть, зовсім безпідставно, літо-осінь 1941 року⁹. Цікаво, куди поділася вся ота сила тоді, коли потрібно було захищати від гітлерівців такі великі міста області, як Кіровоград, Олександрію, Знам'янку...?

Формування органів окупаційної влади

Деякий час, з моменту вступу гітлерівського війська до того чи іншого міста або районного центру Кіровоградщини, і до 15 грудня 1941 року, вся повнота влади належала гітлерівському командуванню у формі т.зв. військових «комендатур»¹⁰. Вони й здійснювали

⁹ Звітуючи про діяльність партизанських загонів та підпільних груп, нібито очолюваних підпільним обкомом партії, післявоєнні фантазери у звіті написали, зокрема, і таке: пущено під укіс 74 ешелони, знищено: паровозів 242, вагонів 1367, літаків 20, танків 18, автомобілів 3714, тракторів 3320, 1602 комбайни, вбито 7922 гітлерівців... (ДАКО, Ф.- П-429, оп. 3, спр. 3, арк. 162-166).

¹⁰ В деяких документах, створених у серпні 1941 року, підписи під ними зроблені, наприклад, так: «німецький цивільний комендант».

регулювання всього життя поневоленого народу, запровадивши суворі обмеження та тяжкі покарання за їх порушення.

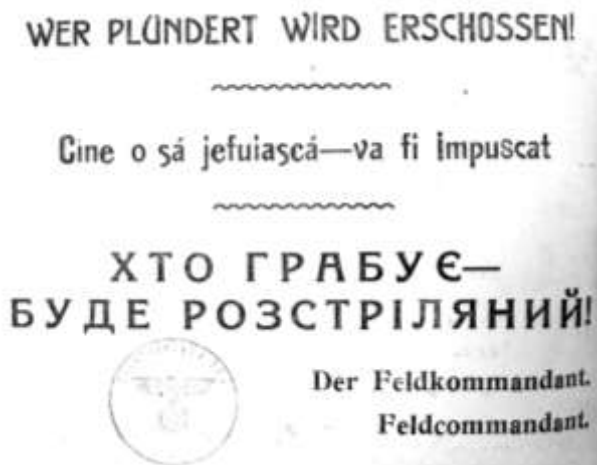

*Перші накази окупаційної влади. 1941 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Зокрема в Кіровограді з серпня 1941 року все керівництво належало польовій комендатурі №679. Її деякий час очолював «польовий комендант» Подевіц. Він мав військове звання полковник та аристократичний титул графа. Не дивлячись на аристократичне походження її керівника, спецслужби польової комендатури відразу розпочали виявлення та страту керівників та членів винищувальних загонів, їхні бази продовольства та зброї, наспіх створених в перші тижні війни, взялися за знищення громадян єврейської національності.

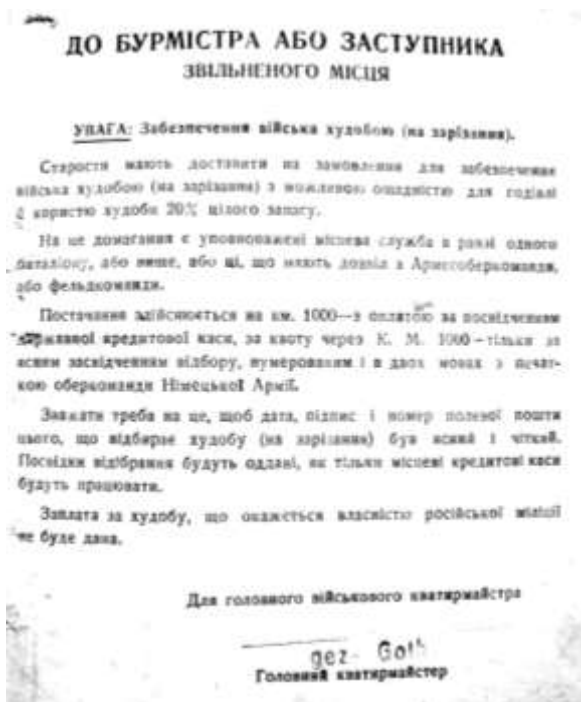
Польова комендатура також повідомила, зокрема мешканців Бобринецького району, що «...населення в зайнятих місцях продовжує своє існування за радянськими законами»[1]. Найвиразніше сутність військового керівництва – польової комендатури м. Кіровограда, роз'яснила її т.зв. «Службова об'ява», поширена краєм у листопаді 1941 року: «У спільній боротьбі проти комунізму всі зобов'язані взяти участь. Хто ухиляється – буде знищуватися...»[2]. В арсеналі військової влади великого поширення набули накази арештовувати «...всіх осіб, що словом або діями шкодять сільському господарству або іншим підприємствам (неохочі до роботи, порушники спокою, пропагандисти, саботажники»[3]. Цей наказ підписав особисто граф Подевіц. У листопаді 1941 року польова комендатура м.Кіровограда отримала номер 242. Чому так сталося і що за цим крилося – невідомо.

У Бобринецькому районі в листопаді 1941 року поширили, з метою боротьби з хуліганством, розпорядження польової комендатури про штрафкування дрібних бешкетників на 100 крб., або їх зобов'язували працювати 1 місяць на тяжких роботах. За бійки, буянство, зґвалтування, вбивства винних передавали до німецького військового командування, де розправа над ними – розстріл чи повішення, виконувалася без довгих зволікань[4].

*Попередження на трьох мовах – німецькій, румунській та українській, поширене в області влітку та восени 1941 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Згодом війська відправилися на схід, а з ними і польові коменданти Кіровограда та інших міст і районних центрів області. Змінилася і форма влади – від військових вона 15 грудня 1941 року перейшла до цивільних комісарів, які, однак, всі носили військову форму. Про зміну сутті окупаційної влади населення Кіровоградщини дізналося аж 7 січня 1942 року, коли в газеті «Українські вісті» з'явилося оголошення Генерального комісара Миколаєва про «встановлення цивільного управління».

Одні з перших розпоряджень окупаційної влади, поширені в Підвисоцькому районі, про забезпечення війська м'ясом домашньої худоби до 20% від її кількості. Серпень 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Наприкінці 1941 року гітлерівці здійснили адміністративну реформу, якою підпорядкували більшу частину сучасної Кіровоградщини Генеральному округу в Миколаєві, що, у свою чергу, входив до Рейхскомісаріату «Україна» з центром у м.Рівне. Всі райони області

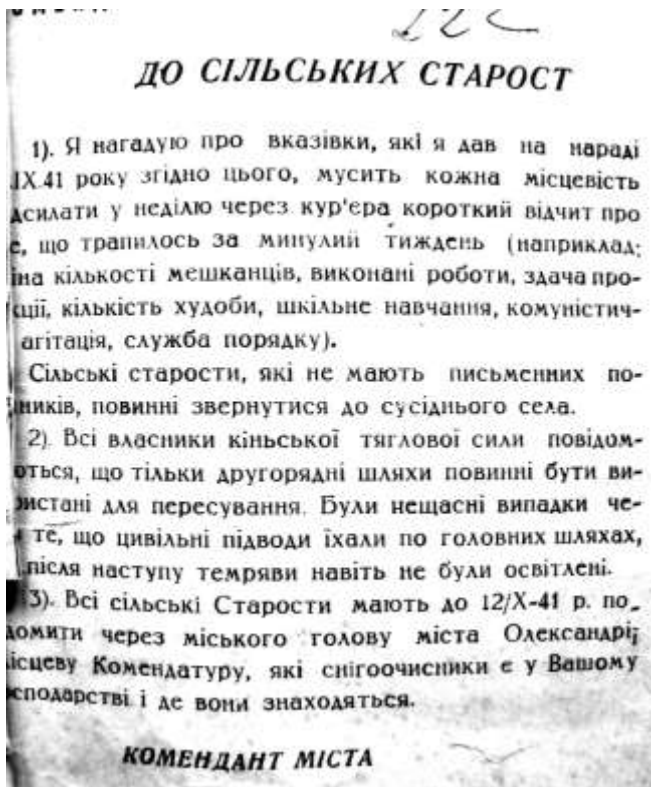
гітлерівці згрупували переважно по 4 і назвали ці території гебітами¹¹, яких створили на Кіровоградщині сім. Центрами гебітів окупанти проголосили, керуючись тільки своїми утаємниченими планами, Бобринець, Гайворон, Долинську, Кіровоград, Новомиргород, Олександрівку, Олександрію-Інгuleць. В кожному гебіті поставили своїх гебітскомісарів, які стали виразниками нацистської окупаційної політики на підкорених територіях. Завдання такої політики – тримати в покорі місцевих мешканців та максимально експлуатувати природні й людські ресурси окупованих територій. Справитися з цими завданнями вирішили за допомогою не тільки війська та репресивних органів, а й залучивши т.зв. «допоміжну владу», створену з місцевого населення. Виник своєрідний владний гібрид, в якому генератором ідей виступали нацисти, а виконавцями – тубільні жителі, виокремлені з поміж інших довірою гітлерівців і допущених до, нехай і обмеженої й неповноцінної, але, все-таки, влади. Займані посади в «допоміжній владі» давали їх власникам певні преференції – гарантована зарплата, більші по наповненості пайки, близькість до окупантів у вирішенні певних побутових проблем¹² тощо.

Т.ч. чимало питань в області вирішувала, враховуючи побажання й думки гітлерівців, т.зв. «українська» влада. «Українською» вона була лише територіально, адже до її складу, особливо в Кіровограді, входили представники різних національностей. За формування такої влади з місцевого населення, зокрема в обласному центрі, військовий комендант Подевіч взявся 11 серпня 1941 року, тобто на шостий день свого перебування в захопленому місті. Саме цього дня з'явився його наказ №1, спрямований на створення «тимчасового керівництва» для «відновлення роботи підприємств і установ міста і побутових умов проживання населення м.Кіровограда». Наказ передбачав призначення голови «тимчасового керівництва» і керівників галузей: відділу загальної охорони, відділу облаштування міста з секторами квартирним, пожежним, шляховим і побутовим, відділу постачання з секторами харчування та торгівлі, відділу соціальних закладів з секторами лікувальних закладів, дитячих будинків, соціальної допомоги пенсіонерам, відділу освіти з секторами вищої, середньої і початкової школи, відділу промисловості тощо. Наказом від 11 серпня 1941 року головою тимчасового керівництва Кіровоградом військовий комендант призначив С.Г.Юрка, благоустроєм міста займався С.Й.Косоногов, завідувачем квартирним сектором призначили П.І.Бузька. Комендант

¹¹ В кількох селах області утвердилася румунська окупаційна влада.

¹² Кіровоградський міський голова Медведков безкоштовно обставив свою квартиру конфіскованими меблями, що їх поспіхом залишили евакуйовані на Схід. Дозвіл на це Медведкову дав військовий комендант.

наказав негайно відновити роботу всіх підприємств міста та припинити, скориставшись місцевою охороною, будь-які грабунки. Всі роботи, наказував комендант, здійснювати тільки за його згодою[5].

*Поширене в селах Олександрійського району розпорядження
окупаційної влади щодо вчасного виконання наказів, підготовки звітів
тощо. Вересень 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Третього вересня 1941 року новим головою міста польовий комендант Подевіц призначив ветеринарного лікаря Іллю Петренка. На цій посаді той пробув менше двох тижнів. З 17 вересня 1941 року і впродовж тривалого часу на посаді міського голови Кіровограда перебував Медведков. Потім його змінив колишній царський офіцер Зякін. Після арешту останнього, здійсненого гітлерівцями восени 1942 року, міським головою призначили Шейфеле. Увесь час змінювалася

назва цієї влади: спочатку це звучало як «тимчасове керівництво» містом Кіровоградом (у серпні 1941 р.), згодом Кіровоградська міська управа (впродовж кінця 1941 р. і до початку 1943 р.), а з 1943 – допоміжна управа м.Кіровограда. Така трансформація назв влади, створеної з місцевого населення, її сутті не міняла – вона завжди сприймалася окупантами як другорядна, вторинна, підсобна. Повноваження української влади та її місце в системі тогочасних владних координат коротко й чітко визначив 11 жовтня 1941 року військовий комендант Кіровограда в своєму листі до міської управи: «Кожна самостійна дія забороняється. Призначення робить тільки комендант. Хто порушить це правило – буде зміщений. Службовці міської управи не службовці населення, а тільки німецького командування»[6].

НАСЛІДКИ ЧЕСНОГО КЕРІВНИЦТВА

Нове керівництво Златопільського району стало до роботи 16 серпня. Голова Райуправи Крижанівський та райземкомісар Пісун з самого початку підручних робіт завели розумний порядок в господарствах. Налагодили працю дводільну, використуючи повністю все тило, навіть селянських верів, район довів до повних наслідків. Зібрана кампанія була проведена успішно і дешево. 50 проц. зібраного врожаю було обмолочено, а остатній ретельно засекречований. Зараз по району протікає збір врожаю різних культур — бобових, картоплі, кукурудзи та кукурудзи буряка. Ця допомога відомою оцінкою значно збільшила бурякове жито. Біля 70 проц. зібраних бурякових наслідків

вже обмолочено і зберігається в доброго стані. Зараз швидко темніють збирані маточний супровід буряка і до кінця жовтня місяця мають зібрати закінчити.

Непогано проходять в районі і осінні сілки. Підписаний план осіннього посіву в цьому році вже виконали на 60%. До кінця жовтня в районі зможуть виконати план сілки на 100%.

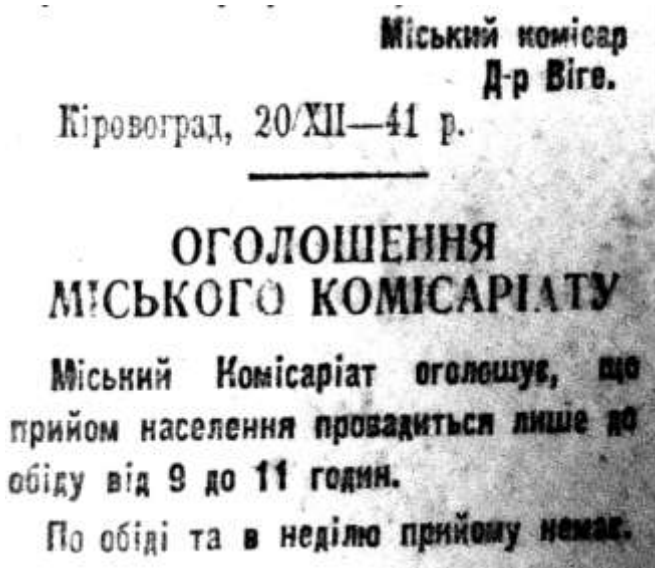
Треба відзначити що все те, що зроблено в галузі сільськогосподарства, зроблено без жодного гроша пального. Цих успіхів район досяг, зібравши велику, оперативному керівництву господарствами районних керівників, на основі яких можна багато висловити оцінку.

С.

Стаття в газеті «Український голос» (жовтень 1941 р.) про перші кроки новоствореної «української» влади в Златопільському районі. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Загалом у Кіровограді до початку 1942 року встановилося фактично тривладдя. Містом та прилеглими районами керували одночасно гебітскомісар, міський комісар, а також міська управа. Напевне що чіткого розподілу обов'язків, зокрема між собою, окупанти не встановили, що впливало на якість їхнього керівництва шляхом

дублювання наказів і розпоряджень. Зрештою в Миколаєві схаменулися і з кінця жовтня 1942 року окупаційні міський та обласний комісари об'єдналися в одну установу. Всі повноваження перейшли до Кіровоградського гебітскомісара Родде[7].

Оголошення в газеті «Український голос» (грудень 1941 р.) про години й дні прийому населення Кіровоградським міським комісаром. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Структура Кіровоградської міської управи на середину 1942 року повністю сформувалася і складалася з 13 відділів та окремих служб, які, в свою чергу, ділилися на підвідділи та сектори. Так, загальний відділ міської управи складався з адміністративно-господарчої частини, підвідділів статистики та кадрів, сектору первинного виконання постанов, нотаріальної контори. До відділу охорони здоров'я входили сектори: соціального забезпечення (з Будинком інвалідів), лікувальних установ, дитячих установ та шпиталева каса. Відділу освіти підпорядковувалися: школи м.Кіровограда, театри (драматичний ім. Тобілевича, Будинок Просвіти, театр «Вар'єте», ляльковий), краєзнавчий музей, центральна міська бібліотека, два кінотеатри. При міській управі також діяли окремі служби, такі як: служба порядку, слідча частина,

редакція газети, транспортна біржа, Держбанк, Біржа праці, земельна управа тощо[8].

Загалом на 1 квітня 1942 року безпосередньо в апараті міської управи працювали 42 особи, у фінвідділі – 41, у відділі постачання – 40. Найменша кількість службовців трудилися у відділі освіти – лише 3 особи. Загальна кількість працівників у органах української влади м.Кіровограда в квітні досягла 348 осіб. Однак до 15 жовтня 1942 року відбулося суттєве скорочення управлінського апарату – з цього дня у відділах, секторах та багатьох службах залишилися 234 службовців. Чергове скорочення в міській управі, здійснене в січні 1943 року, залишило в її відділах та секторах 192 працівників: 112 чоловіків і 80 жінок[9].

Відділи і сектори міської управи охопили всі спектри складного життя цивільного населення Кіровограда: від відновлення роботи адресного столу – до облаштування дитячих ясел і шкіл. Така структура влади майже нічим не різнилася від довоєнної радянської. Поза компетенцією цивільної української влади залишилися «Водотрам» (водогін), КРЕП (електростанція), хоча формально вони підпорядковувалися технічному відділу міської управи. Ніякого відношення цивільна влада не мала до табору для військовополонених (шталаг) №305, тюрми «СД».

Про наслідки спільного керівництва містом німецької та «української» влади на весну 1942 року дізнаємося з листа голови міської управи Медведкова до Кіровоградського міського комісара Дюркопфа, який залишав посаду та, напевне, відправлявся на фронт. Медведков, зокрема, писав¹³: «Ми дізналися, що Ви залишаєте наше місто. Вважаємо за обов'язок стверджувати, що за період Вашого керівництва містом всі галузі міського господарства за Вашими компетентними вказівками набрали форми розвитку. Всі без винятку підприємства, не тільки довоєнні, але чимало і нових, працюють безперерійно. Криза електроенергії через нестачу палива, коли місто опинилося напередодні повного позбавлення світла і води, благополучно минула, дякуючи Вашому енергійному втручання. Облаштування міста, що перебувало в досить непристойному стані після більшовицької розрухи, набуло нині зовсім іншого вигляду: розвалин майже немає, площі і вулиці озеленені, все прибрано й очищено. Випадків епідемічних захворювань ... зовсім немає. Всі лікарні, диспансери і амбулаторії обслуговують населення міста і вчасно надають потрібну допомогу. Населення міста цілком забезпечене продуктами, ознак голодувань серед

¹³ Текст листа подано зі скороченнями в перекладі з російської мови.

найбіднішого населення немає... Ваша турбота про дітей найбіднішого населення заслуговує на особливе визнання... ми можемо зараз сказати, що голодних і роздутих дітей в місті немає: всебічна допомога надана 1500 дітям і матерям. ... Вся Ваша діяльність – діяльність розумного, освіченого, справедливого керівника...»[10]. Пишучи такого медоточивого листа, голова міської управи Медведков добре знав, що впродовж осені 1941 - весни 1942 року нацисти стратили в протитанковому рову на околиці міста кілька тисяч громадян єврейської національності – жителів Кіровограда, не без відома, звичайно, «розумного, освіченого, справедливого керівника» комісара Дюркопфа, та його попередника аристократа Подевіца.

*Голова Кіровоградської міської управи Зякін.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Заробітна плата залежала від посади, яку обіймав службовець. Так, у січні 1943 року голова Кіровоградської міської управи отримував 2500 крб. на місяць, завідувач відділом – 1200 крб., рядовий працівник відділу чи сектора – 400 крб., перекладачам платили від 900 до 660 крб., швейцар міської управи отримував 300 крб.[11]. Службовців міської управи обслуговувала їдальня з буфетом, де працювали 2 кухарі, 5 кухонних працівниць, 4 офіціанток, 2 буфетниці тощо[12].

Нижчою ланкою «української» влади були районні управи. Вони створювалися за якийсь тиждень після того, як до районних центрів вступали гітлерівські війська. Так, Златопільська районна управа запрацювала з 16 серпня 1941 року, або на 10 день перебування в Златополі окупантів. З цього дня розпочала роботу і Златопільська райземуправа. Нині невідомо, чому саме громадянин Крижанівський

очолив райуправу, а гр. Піскун – земуправу. Говорити про якісь вибори і голосування за ці кандидатури не доводиться. Тож відповідь на запитання, чому саме вони очолили Златопільський район, ми, схоже, так і не знайдемо. Це стосується практично всіх голів районних управ усієї Кіровоградщини. Їхні функції мало чим різнилися від тієї роботи, що їх виконувала Кіровоградська міська управа, але масштаби, звичайно, були не ті. Районні управи, запитавши дозволу в окупантів, відновили роботу шкіл, лікарень та фельдшерсько-акушерських пунктів, збирали й розподіляли податки, відправляли на роботи до Німеччини молодь, боролися з хуліганством, самогеноварінням та злочинністю.

Перші настанови окупантів. Літо 1941 р. З архіву Рейберт інфо.

В більшості сіл області створили сільуправи – найнижча ланка в системі тогочасної влади. Якщо на посади голів міських та районних управ нацисти переважно призначали когось з місцевих жителів, керуючись своїми критеріями відбору потрібних управлінців, то в селах сільських старост обирали на зборах за участю всіх дорослих жителів. На ці збори, з пропагандистською метою, прибували гітлерівські військові та цивільні чини. Сільські управи – найнижча ланка в системі тогочасної влади.

*Староста с.Могильне
Гайворонського району
І.М.Ренгольд. Його, на відміну від
більшості представників
тогочасних органів влади,
радянська влада не переслідувала. З
архіву В.Г.Дерезовського.*

В деяких селах, як от в Торговиці Підвисоцького району, сільський орган влади офіційно назвали «національна рада». В с.Мошорине Новопраського району функціонувала «народна рада». Для посилення тотального контролю за підкореною територією сільські населені пункти гітлерівці поділили на сотні та десятихатки, на чолі яких поставили соцьких та десятихатників (бригадирів). Натомість у Кіровограді створили районні управи та поліцейські дільниці.

*На площі в центрі м.Кіровограда. 1942 р. Їм, схоже, не до війни. З
колекції О.Женжирова.*

Важливими складовими тогочасної влади також були «галузеві» органи влади. Для Кіровоградщини ними стали т.зв. районні земельні комендатури, потім їх перейменували в земельні управи. Офіційна їхня назва - «українські сільськогосподарські виробничі бюро», - не прижилася. Районні земельні управи очолювали прислані з Німеччини крайсландвірти, які на службу до себе взяли агрономів, зоотехніків, ветлікарів, землемірів з місцевих жителів. По кілька сіл і громадських господарств гітлерівці об'єднали в т.зв. штітпункти, або «куші». Їх очолювали бецірксландвірти. В кожному районі і у великих селах створили загони охорони порядку, т.зв. поліцію.

З кінця лютого 1942 року для органів української влади запроваджувалися єдині форми нових печаток і штампів. До цього використовувалися або саморобні, або ж старі радянські. Впродовж деякого часу – з серпня 1941 року і до вересня 1942 року, - в найменуваннях тогочасних органів влади вживалося серед населення загальне слово «комендатура». 1 вересня 1942 року жителям оголосили, що і як правильно називати. Тож віднині заборонялося в офіційних зверненнях писати чи усно вживати «комендант», натомість запроваджувалася нова окупаційна термінологія – гебітскомісар (керівник кількох районів), гебітсландвірт (керівник сільського господарства гебіту), голова управи (міської, районної), староста (сільуправи, громадського двору) тощо. Такий термін, як «бургомістр», майже не застосовували в роки окупації на Кіровоградщині – він нав'язаний радянською післявоєнною історіографією.

В кожного призначеного чи обраного на певну посаду склалася загалом своя власна доля. Як правило, трагічна. Так, очолити міську управу жителя Кіровограда Зякіна нацисти запрошували ще восени 1941 року тому, що знали його ще з часів I Світової війни. Погодившись на запропоновану посаду тільки в 1942 році, Зякін не зміг врятувати від знищення свою дружину-єврейку та власного сина, яких нацисти розстріляли. За приховування таких фактів у своїй біографії гітлерівці Зякіна теж заарештували і майже рік протримали у в'язниці, звідки випустили перед звільненням Кіровограда радянською армією. Випробовування для Зякіна на цьому не закінчилися – в 1944 році його заарештували співробітники НКВС, а радянський суд засудив колишнього голову Кіровоградської міської управи до розстрілу, згодом вирок змінили на позбавлення волі з утриманням в концтаборах впродовж 10 років. Там слід Зякіна і загубився¹⁴.

Головою Новогеоргіївської районної управи з осені 1941 і по весну 1943 року працював колишній (довоєнний) голова райвиконкому

¹⁴ Долю Зякіна детально дослідив історик В.Даценко.

Шевченко. Впродовж всього періоду перебування на службі в нацистів він зберігав квиток члена ВКП(б). Втаємничений у формування більшовицького підпілля напередодні загарбання гітлерівцями Кіровоградщини, Шевченко в перші тижні окупації видав нацистським спецслужбам підпілля кількох сусідніх районів та партизанський загін, що діяв поблизу Черкас. Весною 1943 року голову Новогеоргіївської райуправи Шевченка стратили бійці партизанського загону Наумова, що переправилися з лівого берега Дніпра поблизу Новогеоргіївська, здійснюючи рейд по Правобережній Україні.

*Староста сільської управи. 1941-1944 рр. Україна.
З архіву Рейберт інфо.*

Голова Олександрівської районної управи Волошаненко¹⁵ наївно сподівався на побудову незалежної Української держави за допомогою

¹⁵ Молодший син Волошаненка - боєць радянської армії, гнав ворога до Німеччини. В його обліковій картці, що зберігалася в Олександрівському райвійськкоматі, вписані не тільки бойові нагороди, а також що він син голови райуправи. Старший

німців. Схоже, що саме це змусило колишнього дивом вцілілого від сталінських репресій воїна армії УНР піти до них на службу та очолити районну управу. Однак влітку 1943 року Волошаненка та членів створеного ним націоналістичного підпілля на Олександрівщині заарештували гітлерівці, відправили до тюрми «СД» м.Кіровограда, а звідти – до концтабору Бухенвальд, де він і загинув.

Не меш трагічно склалася доля майже всіх сільських старост. Ті з них, хто не пішов на Захід разом з німецьким військом, потрапили до рук НКВС, де на них чекали не тільки тортури з метою вибивання доказів своєї провини, а й тяжкі покарання у вигляді позбавлення волі від 10 до 25 років.

Новостворена «українська» влада спромоглася не допустити голоду в області, рішуче боролася проти поширення епідемій інфекційних хвороб, відновила навчання дітей в школах, створювала робочі місця на відновлених виробництвах, сприяла відродженню приватної діяльності, допомагала в будівництві нового житла, виділяла землі під городи, боролася зі злочинністю та хуліганством. Одночасно ця влада, перебуваючи під прискіпливим контролем нацистів, забезпечувала поставки до Рейху великої кількості зерна та м'яса, інших природних ресурсів, десятків тисяч рук підневільної робочої сили, складала списки всіх, хто підлягав етнічним чисткам, створювала для них гетто... Така влада була тільки придатком нацистської.

Грошові податки з населення

Наповнення бюджетів усіх рівнів у роки окупації здійснювалося за рахунок податків, що їх влада накладала на поневолене населення. Від податків звільнялися тільки «особи німецького походження» - т.зв. фольксдойче. Наділення їх значними пільгами, порівняно з корінними мешканцями, спровокували в багатьох кіровоградців бажання стати, за будь-яку ціну, підданими Рейху через свою нібито етнічну приналежність до німецького народу. Так, 24 лютого 1943 року дозволу вважатися «фольксдойчем» просила в заяві до гебітскомісара жителя Кіровограда Марія Сидорова. Своє прагнення вона обґрунтувала поважними, на її думку, причинами. В заяві жінка написала: «Мій батько, священик, помер в 1929 році. В день смерті прийшов до нас агент НКВС, щоб забрати його, а батько вже помер. Два брати – розстріляні. Третій брат

син мав уроджену ваду руки, був заарештований разом з батьком і відправлений до Бухенвальду.

був офіцером царської армії – розстріляний в Херсоні. Мого чоловіка вбили в НКВС. ... Прошу зарахувати мене до фольксдойчів. ...Я сподіваюся отримати від Вас велику пошану і прошу Вас надати мені можливість стати гідним членом Великого Німецького Народного Товариства»[1]. Не відомо, чи дочекалася М.Сидорова визнання її «фольксдойче». Зате добре відомо, що цим листом вже після війни зацікавилися радянські репресивні органи, тож легко спрогнозувати її долю за умови, якщо жінка проживала в Кіровограді після 1944 року.

Всі інші громадяни, незалежно від того, де вони працювали і які посади займали, сплачували різноманітні податки.

Зібрані податки надходили до фінансових відділів районних управ, а в Кіровограді – до фінансового відділу міської управи. Їх збором займалися, як і за довоєнних часів, фінінспектори (фінагенти).

Досить несподіваним для населення був податок на собак, що утримувалися на прив'язі в господарствах жителів сіл та міст області. Розмір податку восени 1941 року сягав 15 крб. за одну собаку, на початку 1942 року він зріс у п'ять разів і становив 75 крб. Згідно п.16 «Тимчасового розпорядження про податки та грошові повинності на терені Рейхскомісара України» з 28 лютого 1942 року запроваджувався податок на одну собаку в розмірі вже 300 крб. на рік, а за другу та кожную наступну – 400 крб. В 1943 році розміри податків знову змінилися – 150 крб. платили за 1 собаку і по 300 крб. – за кожную наступну. Від податку звільнялися собаки при чередах, сторожові собаки в лісництвах та собаки-поводирі сліпих. Тож суми зібраних коштів від власників за утримання собак досить суттєві.

Так, у колишньому колгоспі «Агрокультура» Устинівського району восени 1941 року собак утримували 45 господарів, а в колишньому колгоспі ім.Калініна їх було 19. На 28 вересня 1941 року 20 собак утримували члени колгоспу «Факел колективізації» цього ж району. Жителька Криничуватської сільської управи Любов Федоріна в себе на подвір'ї держала, попри податки, 2 собаки[2].

Тож з Криничуватської сільської управи до Устинівського райфінвідділу через агента Філягу І.П. 14 жовтня 1941 році надійшло готівкою 1425 крб. за утримання собак, а потім першого та п'ятого грудня фінагент здав ще 45 та 90 крб.[3]. Категорично відмовилися платити податки за собак їх власники – жителі Криничуватської сільської управи: Олександра Крусір, Йосип Донець, Марія Шевченко. До будь-яких небажаних для громадян наслідків ця їх відмова від сплати податку з боку сільуправи не призвела.

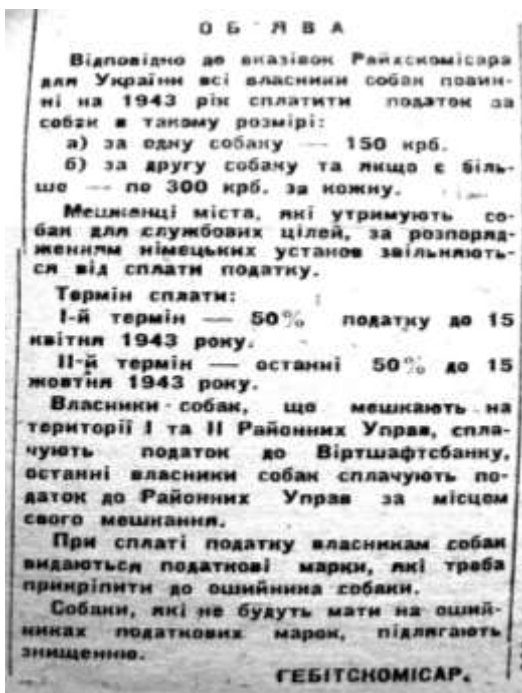
*Розпорядження Рейхскомісара України Е.Коха про запровадження нової системи оподаткування. Газета «Український голос», грудень 1941 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Весною 1942 року, в березні й квітні, Криничуватська сільська управа знову зібрала податки за собак. 21 березня агент Фляга І.П. здав до Устинівського райфінвідділу 3000 крб. цих податків готівкою. А через місяць, 22 квітня, їх надійшло ще 516 крб.[4]. Весною 1942 року в жителів с.Криничуватка залишалися на утриманні 33 собаки[5].

Восени 1942 року, коли надійшли чергові строки сплати податків за собак, з'ясувалося, що деякі громадяни, які проживали на території Криничуватської сільської управи Устинівського району, повбивали їх з однієї причини – щоб не платити на них податки. До такого вдалися в господарстві Івана Шевченка та Ларіона Рудниченка з с.Золотарево; знищила свою собаку Оксана Крусір з с.П'ятихатки; позбулася собаки Марія Довгоносова з с.Завадівка; вбили своїх вірних сторожів Микола Кучеренко та С.А.Кузьменко з с.Криничуватки. Щодо кожного такого

вбивства сілуправа складала акти[6]. Всупереч досить високим податкам 27 громадян тільки в с.Криничуватки восени 1942 року все ще тримали собак.

Наскільки важливим був податок на собак свідчить, зокрема, наказ від 29 липня 1942 року т.в.о. завідуючого Єлизаветградським РФВ Філофerra старостам сілуправ, де податок з собак вписаний третім за значенням у списках всіх податків, що їх сплачували місцеві жителі[7].

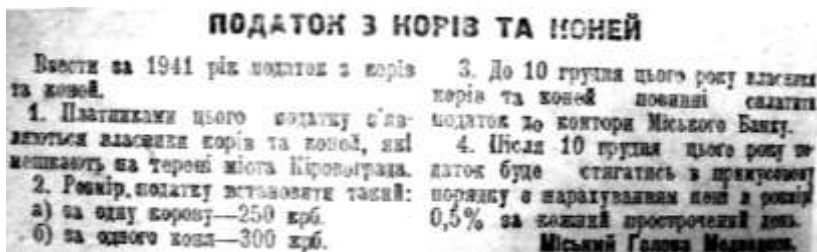

*Чергове нагадування про необхідність сплатити податок за собак.
Газета «Кіровоградські вісті», березень 1943 р. Фонди Державного
архіву Кіровоградської обл.*

Наявність цих домашніх тварин у господарствах жителів сіл і міст області неспростовно розвінчує закладений переважно фільмами радянської доби один із стереотипів: про ледь нелюбиме заняття гітлерівських окупантів знищувати пострілами собак на подвір'ях громадян на окупованих територіях заради лише однієї розваги. Якщо такі випадки й траплялися, то вони були епізодичними. Влада, навпаки, дбала

про збереження цих тварин. Адже їх існування наповнювало бюджети як районів області, так і міста Кіровограда. Собаку, за яку заплатили податок, легко розпізнавали за наявністю на її нашийнику спеціальної «податкової марки», видної здалеку.

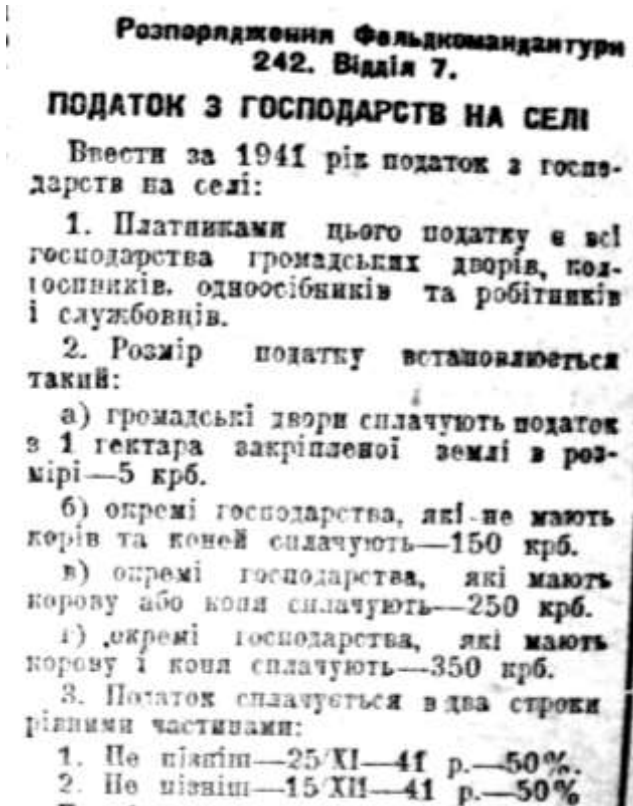
Податками обкладалися також коні та корови. Так, з 17 листопада 1941 року керівник Бобринецької районної управи Гейнле розпорядився брати за кожну корову і за коня податок в 350 крб. щорічно[8]. В Кіровограді міське населення, в господарствах яких утримувалася худоба, за корову платили 250 крб., а за коня – 300 крб. Кози, їх тоді жартома називали «сталінськими коровами», та свині чомусь випали з цього переліку обов'язкових податків.

*Розпорядження міського голови Медведкова про накладання податків грошима за корів і коней, які утримувалися в приватних господарствах жителів Кіровограда. Газета «Український голос», листопад 1941 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Податками обкладалися також велосипеди. Наказ про їх реєстрацію, зокрема на території Єлизаветградської райуправи, підписаний 1 жовтня 1941 року. Він зобов'язував всіх власників зареєструвати двоколісний транспорт до 20 жовтня поточного року[9]. Грошові надходження за веломашини до фінвідділів – по 15 крб. за одиницю техніки на рік, теж суттєво наповнювали бюджети, адже велосипедів у населення області було чимало. Так, за своєчасно зареєстрований справний велосипед марки «Москва» 1938 року випуску платив щорічний податок Григорій Семенович Шевченко з колгоспу «Червоний плуг» с.Новомиколаївка Устинівського району[10]. А свій велосипед Сидір Гонта з Устинівського району все ще не міг відремонтувати, за відсутністю запчастин, і в травні 1942 року. Тож його не зареєстрував і податків, звісно, не платив. Велосипед мав обов'язковий номерний знак, за його відсутності їзда на ньому заборонялася.

Інше велике джерело наповнення районних бюджетів - податки з будівель громадян. На 22 березня 1942 року Криничуватська сільська управа Устинівського району збрала податків з будівель громадян у сумі 4059 крб. 50 коп., які відразу відправила до райфінвідділу[11]. Зокрема Никифір Конограй мав одну хату, оцінену в 2400 крб., та одну повітку - сума оцінки 600 крб. Податок на свої будівлі в 20 крб. цей господар заплатив вчасно і сповна. Ганна Бабенко з Криничуватської сільуправи мала лише хату, оцінену в 500 крб. Решта будівель вважалися «тимчасовими», тож загальна сума її податку становила 5 крб. Податок, сплачений за будівлі Трохимом Набокою з с.Криничувате, сягав 18 крб. [12].

Розпорядження окупаційної влади про податок з жителів сіл. Газета «Український голос», грудень 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Всі без винятку споруди в селах та райцентрах, невеликих містах нинішньої Кіровоградщини, що перебували в приватній власності, обов'язково мали свою грошову оцінку. Так, найдорожчі будинки на території Криничуватської сільуправи мали оцінку в 2 тис. 500 крб., - (це пів вартості тогочасного чоловічого суконного пальто), а найдешевші мали вартість 500 крб. (за цю суму можна було купити жіноче плаття). Податки за будівлі встановили невеликими - від 0,5% до 1% від оціненої вартості, тож були не обтяжливими для їх власників.

Досить значними встановили податки з дорослих працюючих громадян. 5 травня 1942 року Устинівський райфінвідділ зобов'язав Криничуватську сільську управу зібрати з працюючих колгоспників 54700 крб. податків та 1500 крб. податків із службовців. Зазначену суму сільська влада зобов'язана доставити в район 31 травня 1942 року. Отримавши розпорядження з району, в сільуправі заплановану суму «розписали» на кожну сім'ю. Так, Василь Корж з с.Криничуватки мав сім'ю з 4-х осіб, троє з них працювали, на утриманні перебувала одна дитина. Тож сума податку з сім'ї сягала 300 крб. Марія Фляга з цього ж села мала родину з 3-х осіб, але працювала в ній тільки одна душа, тож податок становив 100 крб. Сім'я Фросинії Озирняк налічувала 5 осіб: 3-х дітей, одного престарілого та одного працюючого. Для неї сільуправа довела податок теж в 100 крб.[13]. Отже, кожен працюючий перебував на обліку та зобов'язаний сплатити щонайменше 100 крб. податку до районного бюджету.

Окрім цього на кожне індивідуальне присадибне господарство накладався ще один вид грошового податку – сільськогосподарський. В перші місяці окупації гітлерівська окупаційна влада оголосила, що приватні господарства оподаткуванню не підлягають. Однак, з часом, з населення розпочали збирати податок з їхніх господарств. Найбільший його розмір сягав 350 крб., - за умови, що селянин утримував в господарстві одночасно коня й корову. Найменший податок встановили в 150 крб. Він накладався на ті господарства, в яких не утримували худоби. Були проте й такі господарі, які, з врахуванням їхнього матеріального стану, взагалі звільнялися від цього податку. Так, в с.Криничуватка Устинівського району зовсім звільнили від податку 15 сімей, по 75 крб. повинні були заплатити 29 сімей, решта – від 150 крб. і більше. Тож загальна сума сільськогосподарського податку по селу сягала 12 575 крб.[14].

В с.Нова Ісаївка Устинівського району сільськогосподарський податок зобов'язали сплатити 79 сімей. Повністю звільнялися від податку Аксенія Лещова, Улита Ковалева, Андрій Олексієнко[15]. У грудні 1941 року із заявою про звільнення від податку звернувся до Криничуватської

сільуправи житель с.Новокиївка Устинівського району Петро Олексійович Жук. Своє прохання чоловік мотивував тим, що він не мав хати, худоби та присадибної землі. Розглянувши заяву, в сільуправі вирішили звільнити П.О.Жука від податку на 75%. Його односельці Ольга Бойко, Оксана Андрущенко теж звернулися з заявами про звільнення від податку. Сільуправа їх прохання задовольнила, тож жінки звільнялися від податку зовсім. Решта 49 жителів села Новокиївка зобов'язувалися сплатити щорічний податок у розмірі 100%, тобто від 150 до 350 крб. з кожного присадибного господарства в залежності від наявності худоби [16].

СПИСОК

Громадян які мешкають на території Шабалино-Знам'янського цукро-
заводу.

№	Прізвище Ім'я	Склад сім'ї	Коней	Великої рогатої худоби /корови/	Податок
		Праців- ники	Непра- цюючі		
1.	Теплюховська Чеслав	1	2	-	150
2.	Потєха Ілько	1	-	-	150
3.	Перущенко Степан	1	-	-	150
4.	Поталенко Микола	2	-	-	150
5.	Марушак Павло	1	-	-	150
6.	Проппе В.І.	1	-	-	150
7.	Жеєко Сергій	2	-	-	150
8.	Демочарська Елена	1	-	-	150
9.	Гладко Микола	1	-	-	150

Фрагмент списку жителів, які проживали на території Шабалино-Знам'янського цукрового заводу, з вказаною кількістю членів сімей, наявністю коней та великої рогатої худоби, з розміром податку для кожної сім'ї. 1941-1942 рр.

Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Схоже, що всі заплановані для неї податки Криничуватська сільуправа виконувала, хоч і не вкладалася в строки. Так, 13 травня 1942 року до Устинівського райфінвідділу з цієї сільуправи надійшло 5700 крб. податків тільки за працюючих дорослих, 19 травня - 17 тис.400 крб., 21 травня - 21 тис.87 крб., 30 травня та 6 червня - відповідно 5 тис. та 3 тис.534 крб. Тож загальна сума зібраних податків з працюючих на початок червня 1942 року становила майже 53 тис. крб. тільки з однієї сільської управи[17].

Сільські та районні бюджети поповнювалися також і за рахунок сплати держмит. Так, жителі Криничуватської сільуправи Григорій Седнів, Іван Яковенко, Ілля Левенець, Яків Лихошва, взявши в березні

1942 року шлюби, за їх реєстрацію заплатили по 15 крб. За метричні довідки на новонароджених дітей платили 3 крб. мита, за видачу різного роду довідок (реєстрацію велосипедів, довідок про місце проживання, особисту посвідку тощо) сплачували від 3 до 5 крб.[18].

З 1 квітня 1943 року розпорядженням Рейхскомісара України запроваджувався ще один вид грошового податку, схоже, що останній за період нацистської окупації, т.зв. «районний збір». Ним обкладалося все доросле населення у віці від 16 до 65 років, незалежно від того, працювали вони, чи перебували на чьомусь утриманні. Зібрані кошти витрачалися винятково на утримання «українських управ району». До жителів області цей наказ довели тільки в серпні 1943 року, тож сумнівно, що його хтось виконав[19].

Всі отримані кошти від податків підлягали суворому обліку. Вимогливим запровадили контроль і за їх витратами. У районних фінвідділах працювали інспектори, на яких покладалися обов'язки такого контролю. Окремі фінансові інспектори працювали ще й у гебітскомісаріатах. Їх спільна діяльність дозволяла виявити будь-які нестачі чи навмисні розтрати. Так, під час ревізії фінвідділу Єлизаветградської райуправи, здійсненої в серпні 1942 року, виявили нестачу понад 225 тис. крб. готівкових коштів. Частину, 33450 крб., віднайшли, а 192 тис. крб. зникли разом з заврайфінвідділом Олексієм Проценком. Компенсували розтрату за рахунок населення, зобов'язавши кожного працюючого внести до райуправи, додатково до вже сплачених всіх податків, ще по 25 крб.[20]. Розплата за цей вчинок 20-ти річного Олексія Проценка чекала трагічна – в 1943 році таємна поліція юнака спіймала і згодом розстріляла. Вже по війні його крадіжку розцінили як високопатріотичний вчинок: нібито кошти він взяв для місцевих партизан.

27 квітня 1943 року піддали ревізії Солонцюватську сільуправу Устинівського району. Інспектор держстраху Устинівського РФВ Ю.Г.Хівренко в присутності старости сільуправи П.Й.Мілька, секретаря сільуправи Д.Ф.Щербини перевірів книги надходжень податків до сільуправи, всі здійснені нею видатки, правильність обкладання податками, наявність коштів у касі тощо. Загалом до каси надійшло 107 821 крб. податків, до каси райфінвідділу сільуправа внесла 107 тис.742 крб., залишок готівки в касі налічував 79 крб. Будь-яких розтрат чи використання не за призначенням коштів ревізор не виявив[21].

У фінансових відділах районних управ, куди спрямовувалися податки, таким чином накопичувалися досить великі суми, якими влада й розпоряджалася. З цих коштів утримувалися органи влади, школи, лікарні, фельдшерсько-акушерські пункти, Будинки Просвіти, виділялася

фінансова допомога тим сім'ям, члени родин яких працювали в Німеччині тощо.

Свідченням цього є прибутки й видатки Бобринецького РФВ, зокрема за період з 10 травня по 10 червня 1942 року[22].

Отримано:	
Джерело надходжень	Сума / в крб.
Податок від продажу товарів	44729, 56
податок від організацій	3724,26
податок від державних підприємств	52438,91
податок від населення	37714.49
податок за собак	35748,90
плата за оренду приміщень	14074.60
податки з ремісників	2008,0
земельна рента	22061,20
податок з будівель	55242,71
податок з кіно	4814,30
прибутки від лікування хворих	27037,0
та ін., загалом:	302 878,54

Незначними виявилися збори за торгівлю на базарах – 1786,00 крб., від ЗАГСу надійшло 1822 крб., театри в Бобринці та Рівному¹⁶ перерахували 659 крб. податків. Досить значними виявилися сплачені населенням штрафи - 32 499 крб. Найбільше по Бобринецькому гебітскомісаріаті штрафували людей в Устинівському районі, де штрафів за період з 11 травня по 11 червня 1942 року зібрали майже 24 тис. крб., тоді як в Рівному - лише 350 крб. Всі надходження зараховували до прибутків. Потім їх розподіляли за потребами:

Видатки по Бобринецькому району	
Призначення	Сума / в крб.
Загальне управління	126 596,39
соціально-культурні установи	38835,70
медичні установи	34850,84
інше	4100,0
загалом:	204380,93

¹⁶ Районний центр Рівне входив до Бобринецького гебітскомісаріату.

Витрати по Бобринецькому гебітскомісаріату, до якого входили також Устинівський, Рівненський та Витязівський райони, за період з 11 травня по 11 червня 1942 року вирішили зробити ще й на таке[23]:

Видатки по Бобринецькому гебітскомісаріату	
На що саме:	Сума / в крб.
відрахування на шпиталеву касу	16163,82
витрати на придбання книг, газет	248, 00
придбання навчального інвентарю	616,24
ремонт приміщень	4680,85
витрати на арештованих	13610,20
утримання лікарні та ін.	1626,34

З документів також прослідковується фінансовий зв'язок: сільуправа - фінансовий відділ районної управи – гебітскомісаріат. Тож існували бюджети окремих гебітів, кошти з яких виділялися на потреби окремих районів чи населених пунктів. Говорити про існування загальнообласного чи загальнодержавного бюджету в межах Рейхскомісаріату Україна – немає підстав, та і наявні документи в Державному архіві Кіровоградської області не дозволяють. Напевне, що таких бюджетів взагалі не існувало, тож відрахувань до них райони не здійснювали, а всі отримані до районного бюджету кошти витрачалися на власні потреби. Тому будь-яких субвенцій не існувало, фінансової допомоги окремо взятий район нізвідки не отримував, але й нікому нічого не був винним. Щоб здійснити будь-які великі витрати бюджетних коштів, питали дозволу в гебітскомісара. Тож фактичними розпорядниками бюджетів були чини нацистської окупаційної влади.

Продовольчі податки з населення

Загарбники, здобувши Україну, а з нею і Кіровоградщину, запровадили для сільського та міського населення податки не тільки грошима, а й молоком, м'ясом, курячими яйцями, медом, зерном, овочами, фруктами. Всі ці продукти харчування відігравали роль стратегічних, головних, за виконанням яких окупаційна влада пильно слідувала, суворо караючи незадавачів. Тим, хто податки виконував, виплачувалися кошти за заздалегідь встановленими розцінками, в кілька

разів нижчими, ніж ринкові, та зрідка – премії. Зате на боржників накладалися штрафи та інші різноманітні покарання: конфіскація майна, худоби, примусові роботи тощо.

В перші тижні окупації гітлерівці, натягнувши «овечу шкуру», відносно місцевого населення демонстрували певну стриманість, натомість отримували приязне ставлення до себе. Оскільки потреби ворожого війська в продуктах харчування значно поповнювалися з поневолених територій, то німці намагалися не відбирати їх силою, а купляти. Так, 29 серпня 1941 року до колишнього колгоспу ім. Чапаєва с.Закаміння Новогеоргіївського району надійшла пропозиція продати німецькій армії «дві приبلудні свині»¹⁷. 4 вересня воякам німецькій армії знадобилися вже три корови, тож їх вони купили в «Заготскоті» м.Новогеоргіївська «за встановлену оплату», яка надійшла до каси організації[1]. Крім того німецькому війську суворо наказувалося не здійснювати самовільні реквізиції колгоспної та селянської худоби, а також птиці.

Все це слугувало меті якомога швидше наростити поголів'я домашніх тварин з тим, щоб потім все це відібрати шляхом податків з селян та прямих поставок з громадських дворів. Крім того, гітлерівське керівництво, політичне та військове, добре знало, на що перетворюється армія завдяки мародерству солдат, тому своїх власних мародерів карали, принаймні, на першому, переможному для них етапі війни.

Тож військові часто вдавалися до такого: відбираючи в довірливих селян домашню птицю та худобу на своє прогодування, господарям вручалися від імені німецького командування розписки на забране з тим, що колись за все це з ними розрахуються. Військова частина згодом вирушала на фронт, де часто гинула в повному складі, а в селянина залишався тільки папірець-розписка, по якій він сподівався отримати вартість реквізованого. Зокрема 1 вересня 1941 року в жителя с.Торговиця Підвисоцького району Аврама Русаловського вояки окупаційного війська взяли безкоштовно 2 телят загальною вагою 4 цнт, вручивши взамін розписку[2]. Згодом деяким селянам окупанти все-таки повертали кошти, але чекання тривало більше як по півроку. Так, 1 квітня 1942 року з Новопразької районної земельної управи повідомили всіх селян, у яких німецькі військові в 1941 році забрали худобу, аби їх власники прийшли до РЗУ, щоб отримати за неї гроші[3]. Розцінки встановили, звичайно, самі окупанти.

В перші тижні окупації селянам повідомили, скільки й якої худоби вони мають право тримати. Якщо в селянина на господарстві

¹⁷ Приблудна, тобто евакуйована з якогось західного району області.

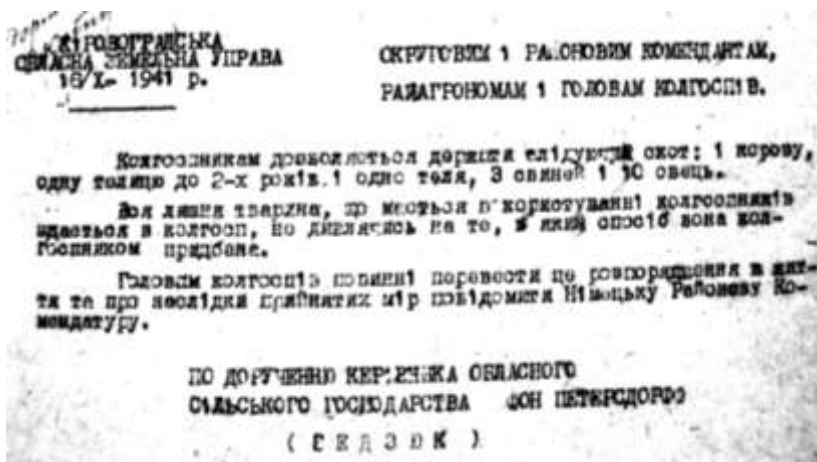
виявлялося більше, ніж 1 корова, 1 телиця, 1 теля, 3 свині, 10 овець, то увесь надлишок силоміць відбирався[4]. Такий «надлишок» худоби в селян міг виникнути тільки влітку 1941 року, коли, прямуючи до переправи на Дніпрі, повз їхні села гнали гурти колгоспної худоби. Нею вони й розжилися, адже навряд щоб такі багаті на худобу селянські господарства в області існували перед війною. Більшовицька влада оббирає колгоспників не згірш від гітлерівців.

*Застереження для солдат гітлерівської армії від їхнього командування.
1941 р. З архіву Рейберт інфо.*

Оголошення до всіх жителів Новопразького району, в яких під час вступу
окупаційного війська вилучалася худоба, щоб її власники з'явилися до
райземуправи за грошима. Квітень 1942 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Роз'яснення щодо тримання в господарствах селян певної кількості
худоби. При перевищенні дозволеного – худобу конфісковували. Жовтень
1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Пізніше систему відбору всього вирощеного гітлерівці систематизували й удосконалили, тож вже не вони відбирали, а господарі власноруч приносили чи привозили в зазначені строки та в указаних об'ємах все те, що від них вимагалось.

Так, вже в першому кварталі 1942 року кожному селянському підв'рю на території Олександрійського гебітскомісаріату довели завдання здати від однієї курки-несучки по 11 яєць. Власники корів зобов'язувалися здавати по 720 літрів молока на рік від однієї дійної корови. Таке розпорядження з'явилося 13 січня 1942 року. Встановлені обов'язкові норми на здачу молока передбачали його надходження щомісяця в таких кількостях: зокрема в зимові місяці - по 30 літрів, в березні – 50 л, в травні і впродовж літа – 100 літрів, у грудні – 20 літрів, а в цілому 720 літрів[5]. Крім молока та курячих яєць, на жителів області наклали великі податки м'ясом.

Розпорядження жителям с.Китайгород Олександрівського району здати в 1943 році понад 68 тис. курячих яєць. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

В громадських дворах худоби тримали обмаль. Так, по Таловобалківській сільуправі Новогеоргіївського району в громадських дворах №№37,38,39,40 налічувалося корів відповідно 78, 64, 33, 27 голів.

В громадському дворі №17 Долинського району на 20 вересня 1942 року на молочно-товарній фермі утримувалися 76 корів. Виконати плани м'ясопоставок для потреб окупантів тільки за рахунок громадських дворів виявилось неможливо. Закономірно, що розпочалося масове відбирання ВРХ в населення.

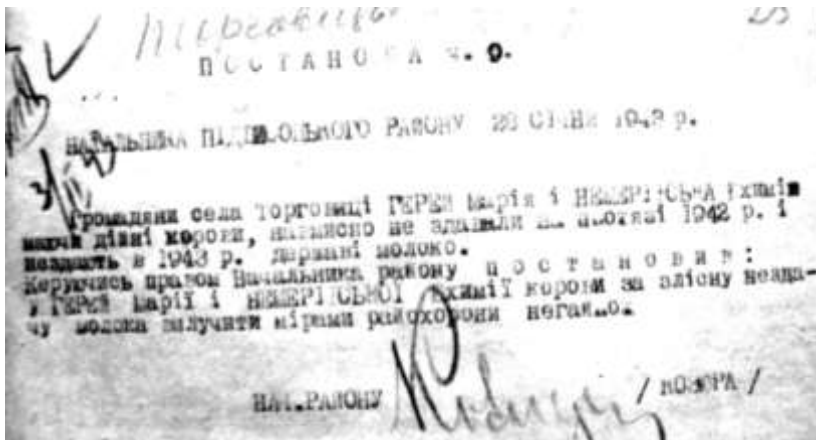

Наказ «Хто грабує – буде розстріляний!» на них не діяв. З архіву Рейберт інфо.

У жителів Хмельівського району це масово зробили пізньої осені 1941 року. Зокрема 23 листопада 1941 року німецький військовий комендант наказав старості колгоспу ім. Леніна с.Новоолександрівка здати до 1 грудня 10 голів ВРХ вагою не менше 1 цнт з дворів колгоспників. Окупант не тільки наказав негайно виконати розпорядження, а ще й налякав тим, що «саботажників» суворо покарають. В селі порадилися і зобов'язали Олександра Баби́ча, Олексія Никишова, Івана Кореня та ще 7 односельців віддати в план м'ясозаготівлі свою худобу – бичків. Слабою втіхою для селян стала звістка про те, що з 19 по 24 грудня 1941 року за здану худобу «Заготскот» їм поверне гроші[6]. Відбирання худоби в с.Новоолександрівка на цьому не припинилося. До 30 грудня 1941 року військовий комендант наказав знову здати 10 голів ВРХ. Жереб розлучитися з худобою випав на Саву Пильщика, Наталку Корінь, Івана Шевченка та решту 7 селян[7].

В січні 1942 року перед окупантами постала дилема: що в першу чергу відбирати в селян Хмельівського району - молоко чи м'ясо? Перевагу віддали молоку, тож реквізиції худоби на деякий час припинилися, однак взялися за свиней. На початок 1942 року в селян, зокрема с.Новоолександрівка, залишилися тільки 16 голів цих тварин. До 1 вересня їх поголів'я зросло до 21. Це свідчило про те, що свинина максимально вилучалася з селянських дворів. Не забували окупанти і за ВРХ. При її вилученні наказувалося демонструвати певний «гуманізм».

Зокрема в наказі районним старшинам за 15 вересня 1942 року заступник Олександрівського гебітскомісара Гофман необхідність відбирання худоби в населення пояснив так: «...забота українського населення про забезпечення німецької армії продуктами харчування – являється почесним обов'язком і справедливою допомогою. Для виконання цього завдання знову потребують обкладання населення худобою. ... При обкладанні худобою необхідно звертати особливу увагу в першу чергу на тих осіб, які не виконують плану молокоздачі, а також на тих, що не бажають працювати, або ж на тих, що не виконують покладені на них завдання. При персональному визначенні здатчиків худоби слід прийняти до уваги склад сім'ї, кількість дітей, масткове становище ...»[8].

Постанова голови Підвисоцької райуправи (в документі – «начальника району») про вилучення корів у жительок с.Торговиця Марії Герей та Юхимії Немерівської за «навмисне не здавання молока» в 1942 і в 1943 роках. Січень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Подібною думки дотримувався і Хмелівський гебітскомісар. 7 жовтня 1942 року до старости Новоолександрівської сільуправи Пильненського від гітлерівця надійшов лист такого змісту: «Перевіркою встановлено, що здача в м'ясопоставки ВРХ переводиться переважно у власників, які мають по 2-3 голови худоби, не дивлячись на те, що даний громадянин з сім'єю добросовісно працює в громадському дворі, корова використовується щоденно в ярмі, виконує молокоздачу. Тому роз'ясню: в м'ясоздачу брати худобу в тих власників, які до роботи в громадському дворі ставляться пасивно, корова на с/г роботах не використовується, молокоздачі не виконує»[9].

Не відомо, чи дотримувалися цих настанов у селах, але масове відбирання худоби в населення продовжилося восени 1942 року. Так, 8 вересня 1942 року Новогеоргіївська земельна управа зобов'язала Колонтаївську сільуправу здати на базу «Заготхудоби» 45 голів ВРХ, попередивши, що вилучати в першу чергу корів потрібно в тих селян, які не виконують планів поставок молока.

Брати корів у громадських дворах – заборонялося. Крайсландвірт Мейер попередив старосту села, що невиконання м'ясопоставок у зазначені терміни спричинить штраф у розмірі 100 крб. за кожен прострочений день[10]. 57 корів вагою не менше 250 кг в термін до 1 жовтня 1942 року вимагалось здати селянам с.Глинськ. Не дивно, що кількість худоби в господарствах селян, зокрема Новогеоргіївського району, різко скоротилася[11]:

Село	Кількість корів у громадян:	
	на 5.09.1942 р.	на 1.10.1942 р.
М.Андрусівка	100	79
Глинськ	326	262
Захарівка	106	67
Золотарівка	396	178
Іванківці	473	360
Чаплице	249	192
та ін., всього		
25 сіл	4742	(не відомо)

Скорочення поголів'я худоби виявилось досить суттєвим і викликало чимало справедливого незадоволення в населення та прокляття на голови «визволителів». Серед цих «проклинальників» і моя бабуся Текля Зінківна Курганська з с.Любомирка Олександрівського району - в неї теж насильно вилучили корову. Завдана кривда виявилася

такою дошкульною, що Текля Зіньківна про неї згадувала і через 40 років по закінченню війни.

Вилучення окупантами корів у населення. З архіву Рейберт інфо.

Взявши в селян худобу й обіцяючи за неї повернути кошти, окупаційна влада не поспішала цього робити. Так, жителі 17 сільських управ Новогеоргіївського району ще й в серпні 1942 року не отримали коштів за корів, зданих селянами ще два місяці тому (майже по 90 коп. за 1 кг живої ваги). Загальна сума боргу районної бази «Заготхудоба» селянам становила близько 32 тис. крб.[12].

Якщо відбирання корів у селян було покаранням за нездане ними молоко, то за невиконання планів по заготівлі курячих яєць влада вдавалася до іншої форми кари. Так, 15 вересня 1942 року Новогеоргіївська районна управа покарала штрафами громадян, які не виконували планів здачі курячих яєць. Зокрема по Серебрянській сільській управі боржників, які не здали до кооперації жодного курячого яйця, хоча утримували від 3-х до 10-и домашніх птахів, налічувалося 28 осіб. Кожного з них, а це Яків Варфоломійович Бойко, Мефодій Іванович Дудус та ін., оштрафували на 50 крб. Районна управа попередила, що

зволікання з виконанням доведених планів спричинить проголошення їх саботажниками, тож потягне більш суворе покарання[13]. 24 вересня 1942 року штрафи по 50 крб. з приводу нездачі яєць наклали на 10 жителів с.Микільське Новогеоргіївського району.

Крім молока, м'яса та курячих яєць, деяких селян зобов'язали сплатити ще один вид податку. Це стосувалося власників пасік.

Так, бджолярі Новогеоргіївського району здали у вересні 1942 року по 1 кг меду та по 200 грам воску від однієї бджолоїної сім'ї[14]. Та на цьому натуральні побори з селян не припинилися.

8 жовтня 1942 року міських і сільських жителів Новогеоргіївського району сповістили про те, що вони зобов'язані до 18 жовтня здати державі 33 969 кг м'яса курей, качок та гусей. Ніхто з громадян як міста, так і сіл від поставок птиці не звільнявся[15].

Виконання цього плану теж контролювали[16]:

Населений пункт	План здачі м'яса птиці /кг	Фактично здано/ кг	% до плану
Клочкове	485	370	76
М.Андрусівка	452	417	92
Нове Липове	876	777	90
Крилів	848	600	71
Арсенівка	492	488	99
Сніжкове	528	528	100
та ін.			

10 жовтня 1942 року Новогеоргіївська земельна управа наказала зібрати з селян по 4,5 цнт зерна за умови, що в них є земля площею понад 1 га.

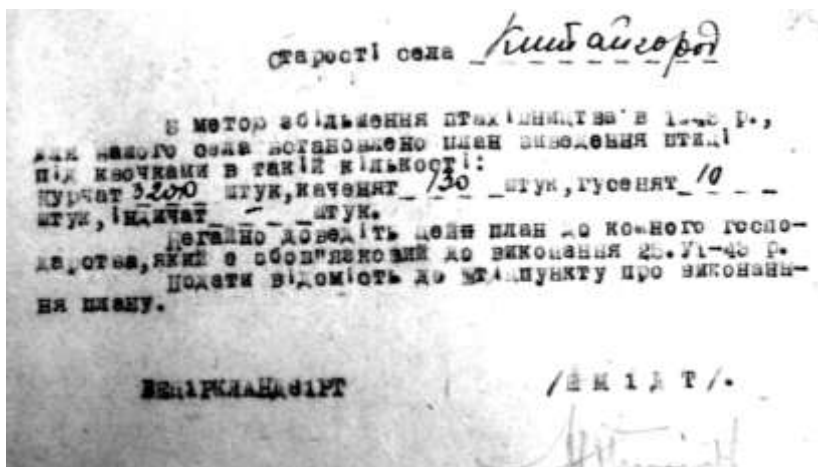
17 жовтня 1942 року примусово вилучили корів у рахунок м'ясопоставок в 11 жителів с.Семигір'я Новогеоргіївського району. Цього дня біда завітала до осель Ганни Дуди, Михайла Дядюри, Кирила та Тимоша Шрамків, Дмитра Ткаченка та ін.

23 жовтня староста Подороженської сільуправи склав список односельців, які «злочинно не виконують обов'язкові поставки яєць державі». До нього потрапили Михайло Іващенко – заборгував 160 яєць, Хтодора Попружна – не здала 120 яєць, завинив 225 яєць Опанас Самусенко та ін., загалом 15 осіб. Згодом кожного з них оштрафували на 50 крб.[17].

Суворе покарання чекало й на тих селян, хто не виконав доведеного плану здачі м'яса птиці. Боржників, зокрема по Юхимівській

сільуправі, попередили: якщо впродовж 3-х днів вони не виконають план, то їх оштрафують на 200 крб. кожного.

А посилення власників корів на те, що їхня скотина не дає належного удою, тож виконати плани по молоку, попри їхнє бажання, вони не в змозі, призводило до того, що інспектори молокозаводів чи сепараторних пунктів особисто відвідували селянські подвір'я, власноруч здійснювали контрольні надої, тож добре знали продуктивність кожної корови. З 1 травня 1942 року контроль удою молока від всіх корів розпочали в Кіровограді.

Наказ жителям с.Китайгород Олександрівського району виростити в 1943 році 3200 курчат, 130 каченят, 10 гусенят - все вирощене призначалося винятково для потреб окупантів. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

50 жителів Табурищенської сільуправи Новогеоргіївського району станом на 16 грудня 1942 року не могли виконати плани здачі молока, а це 720 л на рік на кожну корову. Борг, зокрема, Лізи Солоненко досяг 320 літрів, Пріські Чорняк – 350 літрів, Пилипа Федоріва - 380 літрів тощо. Боржники по молоку каралися. Так, по Яновській сільуправі Новогеоргіївського району за час з 6 по 10 грудня 1942 року за борги по молоку в 62 сімей вилучили корови[18]. Незаперечно, що і в жителів с.Табурище, які мали борг по молоку, корови в переддень Нового, 1943 року, вилучили.

Зацікавлена розмова, чи чергова настанова? З архіву Рейберт інфо.

Звичайно, що натуральні податки, накладені окупаційною владою на кожен селянський та господарський двір (колгосп) були великими, тож відбирали чимало м'яса, молока, яєць, тобто, всього того, що селяни виростили. Однак в працьовитій сім'ї залишалася дешиця продуктів для того, щоб жити. Тож у роки окупації ніхто з сільських жителів не йшов у поле і не зрізав крадькома ще не стиглі колоски, ніхто навіть і не думав зривати цвіт акації та липи, щоб спекти якихось «макоржеників», не було й таких, які в пошуках їстівного переривали б минулорічне поле з гнилою картоплею чи буряками, не розкрадалося масово протруєне зерно під час посівної. Не знайдено жодного документа про тривалі ув'язнення чи навіть розстріли селян за крадіжки хліба з елеваторів чи зсипних пунктів «Заготзерна» на території Кіровоградщини в роки окупації. Прикро, але все це сповна спізнають селяни краю, а з ними й робітники та службовці, вже з 1944 року.

До покраж продуктів харчування в роки окупації дехто, звичайно, вдавався. Найчастіше це траплялося в Кіровограді: деякі його жителі безцеремонно господарювали на чужих городах та в повітках, викрадаючи картоплю, кролів, кіз, телиць і корів у сусідів. Старости громадських дворів, поза будь-яким сумнівом, приховували, шляхом внесення недостовірних даних у звіти до районних земельних управ, всіляким гебітсландвіртам та крайсландвіртам дані про врожайність та обмолот зернових, об'єми збирання технічних та городніх культур,

кількість птиці та худоби. Тож селяни мали дещо більшу наповнюваність трудоднів, ніж це декларувалося в документах – про це свідчив вміст їхніх домашніх комор. Так, у жителя хутора П'ята Миколаївка Петрівської сільської ради Онуфріївського району П.Х.Панченка в грудні 1943 року зберігалося: 532 кг пшениці, 440 кг жита, 364 кг ячменю, 108 кг гречки, 191 кг кукурудзи, 197 кг соняшника, 26 кг сої, 130 кг борошна, 300 кг кукурудзи в качанах, 150 кг посліду жита, 11 кг солі. Все перелічене він з дружиною та дочкою надбав у роки окупації: частину отримав на трудодні, дещо купив у громадському дворі. З вигнанням гітлерівців і відновленням радянської влади хлібозаготівельна комісія, сформована сільською радою, вилучила в Панченків всі їстівні запаси, а главу родини заарештували «за приховування зерна». Через кілька місяців після арешту та утримання в тюрмі, вже за радянської влади, Панченко П.Х. помер[19].

Селянка пригощає ворожих вояків молоком. З архіву Рейберт інфо.

Наприкінці 1943 - на початку 1944 року, коли під ударами радянської армії гітлерівці відходили на Захід, з місцевими жителями осканені ворожі вояки не церемонилися: багато будинків нищилися вогнем, все цінне, що зберігалося в обійстях громадян, окупанти привласнювали. Худоба, що траплялася на очі – корови, свині, а також

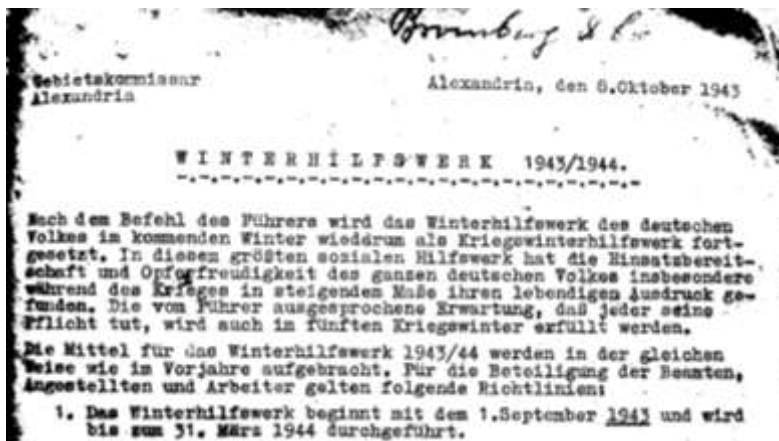
домашня птиця - кури, качки і т.п., забивалися і тут же поїдалися, або вивозилися на Захід.

Ціною неймовірних жертв нацистів прогнали. В області знов утвердилася радянська влада. Чи ж демонструвала вона гуманізм до власного народу? Ні! Бо, як і за нацистів, сільське населення знову обклали неймовірними за обсягами податками. Надриваючись, обмежуючи себе в усьому, виконували. Хто не виконував, того радянська влада всіляко переслідувала: штрафували, описували майно та насильно його вилучали на покриття боргів, відрізали присадибні ділянки, виганяли з помешкань, судили й запроторювали в тюрми, висилали на примусові роботи до Сибіру. Все це розпочалося в 1944 році – через місяць другий після звільнення. Та цим радянська влада не обмежилася - в 1946-1947 роках вона організувала справжнісінський голод, відібравши в селян практично весь хліб. Таке злиденне життя жителів Кіровоградщини тривало не рік, і не два, а впродовж десятиліть. Так, 22 жовтня 1956 року, тобто на одинадцятий рік після закінчення війни, виконком Новогеоргіївської районної ради депутатів трудящих оштрафував жителя с.Табурище О.А.Маховського за «невиконання обов'язкових поставок державі 24,6 літрів молока та 3-х свинячих шкур» у двократному розмірі їхньої вартості – 362 крб. 40 коп. За невиконання зобов'язань в строк на селянина наклали ще один штраф у розмірі 181 крб. 40 коп. Таким чином селянин зобов'язаний був сплатити 543 крб. 60 коп. штрафів. Оскільки таких коштів Маховський напевне що не мав, тож райвиконком наказав фінінспектору описати майно селянина. Можливо, це поодинокий випадок? Ні, оскільки цього ж дня Новогеоргіївський райвиконком також оштрафував жителя с.Табурище Степана Тимофійовича Михайленка за «невиконання обов'язкових поставок державі 40 шт. курячих яєць та 1 свинячої шкури»: двократна вартість боргу становила 143 крб. 40 крб. та ще добавили 71,70 крб. штрафу. Не змогли вчасно виконати обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції жительки с.Табурище Параска Харитонівна Мирошніченко та Тетяна Прокопівна Савич. Так, П.Х. Мирошніченко заборгувала 42 кг м'яса, 100 шт. яєць, 2 свинні шкури, 128,8 кг картоплі. Її односелиця Т.П. Савич мала борг перед державою в 27,6 кг картоплі, 45,2 л молока, 100 шт. яєць, 11,3 кг картоплі[20]. Таких сільських боржників на Кіровоградщині того року налічувалося тисячі. Цим дії радянської влади уподібнювалися до нацистської: на селі продовжувала панувати неймовірна експлуатація колгоспників, їх неймовірна безправність та непросвітня бідність.

Повинності та обмеження для населення тимчасово окупованих територій

Матеріальними та трудовими ресурсами на окупованих територіях, зокрема, й Кіровоградщини, нацисти розпоряджалися на власний розсуд. Тож, крім багатьох податків продовольством, грошима, обов'язкової праці на підприємствах, установах громадських дворів чи деінде, населення зобов'язували виконувати багато іншої роботи, не пов'язаної з основною, та накладали чимало зобов'язань, обмежень і заборон. Від цього визиск нацистами матеріальних та людських ресурсів краю перетворився на тотальний.

Так, суворої зими 1942 року, коли морози досягали понад 30 градусів впродовж довгого періоду, на населення наклали податок теплим одягом від шапок до рукавиць включно. Єлизаветградський район зобов'язали з кожної сотні жителів здати взимку 1942 року 11 кожухів, 55 шарфів, 22 пари валянків, 11 шапок, 22 пари рукавиць, 22 ковдри тощо. Оскільки основна маса населення хутряного одягу не мала взагалі через жахливу бідність, то влада наказала відбирати його в першу чергу в «жидів, комуністів, партизанів, активістів...», які все це нібито мали[1]. Т.зв. «зимову допомогу» воюючій гітлерівській армії надавали і в наступні зими.

Фрагмент наказу гебітскомісара Олександрії всім службовцям і робітникам взяти участь в «зимовій допомозі» діючій армії. На цю допомогу запроваджувалися великі відрахування з їхньої зарплати. Жовтень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Наприкінці січня 1942 року в кожному селі області визначили заручників з місцевих жителів, яким наказали чергувати щоночі і за кожний випадок диверсій на транспорті та зв'язку «повинні відповідати згадані особи»[2]. Поява заручників, зокрема в Єлизаветградському районі, - відповідь окупантів на вбивство невідомими в ніч з 26 на 27 січня 1942 року в районному центрі двох охоронців порядку. За цей теракт окупанти розстріляли 10 мирних жителів с.Єлизаветградка.

Великі сніги перешкоджали руху транспорту окупантів. На боротьбу з заметами вигнали жителів сіл. Так, впродовж тільки одного дня - 18 січня 1942 року, розчищали сніг на дорогах Підвисоцького району 71 житель с.Торговиця, 44 жителі с.Свердликове, 22 – з с.Лисівка тощо. Загальна кількість мобілізованих на розчищення доріг тільки в Підвисоцькому районі сягала кількох тисяч чоловік. А таких сніжних днів того року випало чимало[3]. У зв'язку з новими великими снігопадами 6 лютого 1942 року на розчистку основних доріг та залізниці погнали все доросле населення Олександрівського району[4].

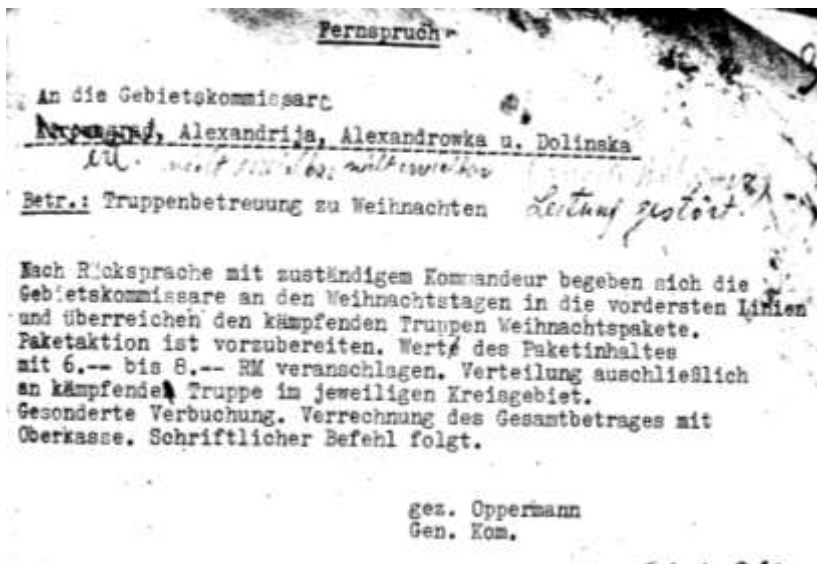
З 26 січня 1942 року і впродовж усієї війни населення зобов'язали здавати представникам влади всі листівки, газети, що їх скидала радянська авіація над територією області. Невиконання розпорядження, як і розповсюдження більшовицьких агіток, каралося смертю[5]. З 6 лютого 1942 року населенню категорично заборонили надавати допомогу збіглим військовополоненим їжею та ночівлею. Всіх полонених без довідок про реєстрацію наказали затримувати[6]. 10 травня 1942 року населення знову попередили про заборону надавати допомогу полоненим - втікачам, та вказали на покарання для порушників – смертну кару[7].

З кінця лютого 1942 року всі їздові повинні мати посвідчення про мету та шляхи пересування. Відсутність цих документів могла призвести до конфіскації засобів транспорту (коней). 2 березня 1942 року населенню заборонили виробництво горілки в домашніх умовах[8].

Взимку 1942 року селянам заборонялося без дозволу різати худобу й свиней. При порушенні цієї вказівки м'ясо забитої худоби у власника вилучалося безкоштовно. Крім того, відбиралася, як покарання, вся худоба та птиця, що утримувалися в господарстві. Власників забитої худоби ще й засуджували до позбавлення волі[9]. 10 березня 1942 року від Генерального комісара м.Миколаєва надійшло розпорядження припинити продаж усякого роду домашньої птиці їх власниками[10].

З березня 1942 року запроваджувався збір скляних пляшок для потреб німецької армії. У квітні місяці сільуправи отримали наказ надавати німецьким військовим частинам будівельні матеріали та квартири для солдат. З 6 квітня 1942 року жителям сіл і міст оголосили про обов'язковий збір чистої сажі через ССТ та РСС (напевне, окупанти

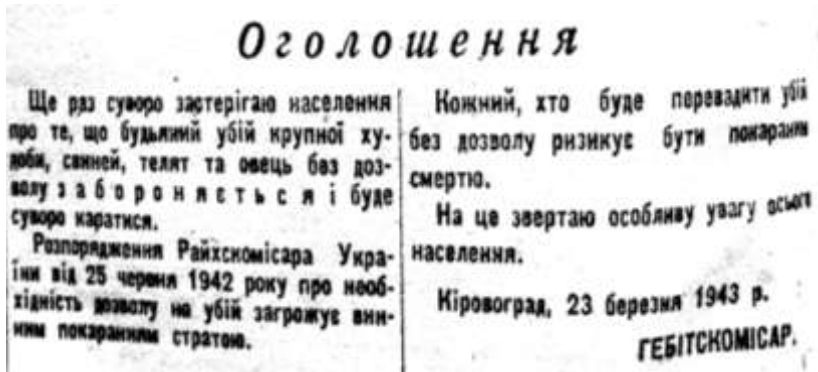
відчували гостру потребу в гумі). З 28 квітня суворо заборонялося світити вночі – запроваджувалося світломаскування. Наприкінці липня населення дізналося про обов'язковість здачі для німецького війська всіх «курей та півнів, народжених у 1940 році, та молодих півнів».

Наказ Генерального комісара Миколаєва гебітскомісарам Олександрії, Олександрівки, Долинської відвезти в діючу армію подарунки на Різдво.

Зрозуміло, що подарунки збиралися з місцевих жителів, працівників установ та підприємств. 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

5 червня 1942 року для робіт на військових об'єктах в Онуфріївському районі багато громадських дворів зобов'язали відправити туди робочу та тяглову силу. Зокрема з громадських дворів №№ 44,45,47 с.Глинськ Новогеоргіївського району до військового об'єкту поблизу с.Василівка Онуфріївського району відправилися загалом 24 жителі села та 68 коней[11]. Через 10 днів, 15 червня 1942 року, з громадських дворів №44 та №45 с.Глинськ наказали відправити в розпорядження німецької будівельної компанії для заготівлі лісу в М.Андрусівському лісництві 14 пар волів з ярмами та їзових[12]. Зрозуміло, що на такі роботи мобілізували жителів не тільки з с.Глинськ, а й багатьох інших сіл.

Оголошення в газеті «Кіровоградські вісті» (березень 1943 року) про заборону самовільного забою худоби та про покарання смертю за порушення цього розпорядження. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Починаючи з липня місяця 1942 року населення зобов'язали здавати «всі хутрянні шкури (собачі, заячі, кошачі, кролячі) військовим властям». Холодна зима 1941-1942 років таки добре налякала загарбників, бо з кінця травня з'явився ще один податок – населення повинне здавати по 1 кг вовни від вівці, а громадські двори – всю, без винятку, вовну. З 27 липня 1942 року населенню заборонялося носити військову форму. Порушників розпорядження автоматично зараховували до втікачів – військовополонених або бандитів (партизанів).

30 серпня 1942 року на всі села області наклали податок на «селянське полотно», якого потребувала німецька армія. Так, з с.Онуфріївки вимагалось 30 метрів полотна, з с.Павлиш Онуфріївського району – 20 м, з Камбурлівської сільуправи – 50 метрів полотна тощо. Виконати вказані плани селяни повинні впродовж тижня, тобто до 7 серпня 1942 року[13].

6 серпня 1942 року Олександрійська Біржа праці надіслала наказ до всіх старост сільуправ про направлення в розпорядження німецької військової фірми «ОТЕ обербауляйтунг Кіровоград» чоловіків і жінок для рубки лісу на замовлення цієї фірми. Тільки з одного с.Глинськ наказали відправити до лісу 16 робітників і робітниць. 28 серпня Біржа праці м.Олександрії знову розпорядилася направити до лісу в розпорядження «Державної служби» велику кількість робітників. З одного лише с.Глинськ відправлялося цього разу 20 пильщиків і рубщиків лісу [14].

ОГОЛОШЕННЯ

Починаючи з неділі 18-го жовтня 1942-го року забороняється цивільному населенню ходити після 20-ти годин.

ОСОБИ, які з службових причин мусять ходити по вулицях після 20-ти годин, повинні просити через Районового Шефа у Гебітскомісара нічну перепустку.

Ті нічні перепустки, які були видані раніш, після 18-го жовтня 1942-го року, втрачають свою силу й повинні бути своєчасно поновлені.

ГЕБІТСКОМІСАР.

Оголошення в газеті «Бобринецький голос» про запровадження в м.Бобринці з 18 жовтня 1942 року комендантської години. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

З середини серпня 1942 року заготконтори сільських споживчих товариств розпочали збір коробочок маку. Суворо обліковувався та підлягав здачі також увесь кольоровий метал.

З вересня 1942 року розпочалася заготівля дров для установ м. Кіровограда та інших міст і районних центрів області. З цією метою доросле населення залучалося для робіт у лісі, а власники підвід - для перевезення дров, зокрема з с.Федвар (нині с.Підлісне) до Кіровограда. У вересні 1942 року всім власникам пасік наказали здавати для потреб німецької армії віск – по 400 гр. з кожного вулика. З 15 жовтня 1942 року встановлювалася комендантська година – з 20 години¹⁸ вечора до 6 години ранку цивільним заборонялося з'являтися у вечірній та нічний час на вулицях без спеціального дозволу. Заборонялося також у денний час ходити більше, ніж трьом особам разом, та будь-які «масові гульбища».

З 1 по 31 жовтня 1942 року оголошувався місячник по здачі «грив та хвостів коней, хвостів ВРХ» заготконторами Райспоживспілок. 20 жовтня 1942 року розпочалася мобілізація робочої сили на копання буряків для Бандурівського і Шабліно-Знам'янського та інших цукрових заводів. З с.Глинськ за наказом Біржі праці м.Олександрії на збирання буряків відправлялися 60 осіб, з Семигір'я – 40, Захарівки – 30 та ін.[15].

¹⁸ Гебітскомісари встановлювали комендантську годину на власний розсуд. Так, по Олександрійському гебіті вона розпочиналася з листопада 1942 року о 21.00.

Прискіплива увага зверталася з початку 1943 року на всіх військовополонених, які «прижилися» по селах – всі вони підлягали обов'язковій реєстрації та залученню до праці.

Біржа праці м.Кіровограда 25 лютого 1943 року наказала керівникам заводів і фабрик направити на роботу до «військової частини німецької армії» кваліфікованих робітників. Дирекція моторо-ремонтного заводу, виконуючи наказ, направила трьох своїх робітників. Наступного дня Біржа праці м.Кіровограда наказала знову виділити для іншої німецької транспортної частини «Штрало» «20 здорових осіб для транспортних робіт»[16]. Їх виділили кожушна та шорна майстерні, ножова та меблева фабрика, моторо-ремонтний та ливарно-механічний заводи, загалом 8 підприємств Кіровограда.

Повідомлення дирекції Шаблинського цукрозаводу до Можоринської сільуправи про вивішування на будинках списків усіх жильців. Березень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Посилювався контроль - з березня 1943 року, і за всіма цивільними громадянами, які з'являлися у селах. Таких наказувалося виявляти та реєструвати. З квітня 1943 року всі старости сільуправ отримали суворе розпорядження сповіщати будь-яким чином про «пересування банд» (партизанів) – до цих заходів окупантів змусив «степовий рейд» партизанів Наумова. Гостра потреба у м'ясі примушувала окупантів час від часу забороняти забій всієї худоби та свиней під загрозою тяжкого покарання, оскільки самовільний забій вважався «тяжким злочином».

З 10 квітня 1943 року вказувалося на обов'язкову здачу сільськогосподарської продукції як податку не тільки «простими» громадянами, а й всіма охоронцями порядку - «шуцманами», які вважалися до цього часу привілейованими в селах особами. Весна 1943 року показала дійсний стан переважно ґрунтових доріг та вулиць, тож населення залучалося до ремонту та розчищенню «до сухого» всіх без винятку доріг. Будувалася також кам'яна дорога від Кіровограда до Кривого Рогу та Дніпропетровська. Поряд з полоненими на шляхове будівництво – вивезення каменю з кар'єру, залучалися за рознарядкою окупантів тисячі чоловіків та юнаків з підводами.

Жителі, за наказом окупаційної влади, здають радіоприймачі та мисливську зброю. З архіву Рейберт інфо.

У березні 1943 року всіх власників будинків зобов'язали під загрозою великої кари вивішувати на видному місці (на будівлях, або на дверях, парканах тощо) списки всіх проживаючих у будинку. За цим суворо слідкувала жандармерія, аби не допустити вільного пересування сторонніх та підозрілих громадян. З літа 1943 року вказувалося на обов'язковість фарбувати всі новозбудовані будинки у сірий, або зелений кольори. В цей час тисячі жителів області з прифронтових сіл виселялися з власних жител, звільняючи їх для окупаційного війська.

17 серпня 1943 року населення попередили про заборону надавати «бандитам» (партизанам) всіляку допомогу, що розцінювалося як співпраця з «бандитами» (партизанами)[17]. Цей наказ напевне що став відповіддю на бій, що розгорівся 16 серпня між гітлерівцями та партизанами загону ім. Сталіна (командир П.Дубовий) в околицях Холодного Яру.

По всіх підприємствах та громадських дворах виставлялася охорона на видних високих місцях, «щоб було кругом видно місто чи село, що робиться днём або ночью»[18].

3 літа 1943 року запроваджувався «районний збір» на утримання «українських управ району», для чого всі жителі віком від 16 до 65 років повинні були сплачувати грошові податки.

Для тих, хто ухилявся від фізичної праці, встановлювалися суворі заходи покарання включно з відправленням до «трудових таборів».

Після вторгнення нацистів на територію нашої області всі ріки, озера, ліси і поля «з їхніми індустріальними підприємствами, живим і мертвим реманентом» проголосили «власністю німецької держави». Рибальством займалися лише спеціальні товариства, яким контори «Заготскоту» чи РСС визначали плани заготівлі ставкової риби. Полювати дозволялося лише німецьким військовим, а населенню наказали «користуватися в лісі лише відкритими громадськими шляхами». За збір у лісі дичок груш, яблук, терену, ягід, грибів, випас худоби, косіння трави тощо для місцевих мешканців встановили плату. Так, за користування пасовищем у лісах Чорноліського лісгоспу в 1942 році за дорослу голову ВРХ власники платили 75 крб. за сезон, за молодняк – 45 крб. За рвання трави вручну лісники брали від 15 до 25 крб. за сезон. За збір дичок груш, яблук та терену мешканці платили 25 крб. за сезон, а за збір ягід чи грибів – 15 крб.[19].

Великий фізичний і моральний тягар винесли на собі жителі Кіровоградщини при відступі гітлерівських військ. Практично всіх, хто їм траплявся під руку, гітлерівці мобілізували на копання для них окопів і траншей, перевезення їхніх вантажів. Так, 29 листопада 1943 року фізично здорове населення Підвисоцького району відправили на копання окопів для ворожої армії поблизу с.Левківка.

Того дня на земляні роботи відправилися з с.Торговиця, з бригади №3 громадського двору №1 41 особа, з бригади № 2 цього ж громадського двору – 45 осіб, з бригади №1 – 52. Серед них переважали дівчата та жінки. Катерина Никитенко, Настя Чернявська, Марія Назаренко, Наталка Никитенко, Петро Никитенко та ін. добре розуміли, проти кого гітлерівці використовують створювані ними оборонні рубежі, але відмовитися від роботи не могли з тієї причини, що їх би відразу

розстріляли. З 20 грудня 1943 року з с.Підвисоке на перевезення військового вантажу для окупантів з с.Торговиця відправилися 40 підвід, 10 саней та 50 ізових. До 20 грудня 1943 року тільки з с.Торговиця на будівництво окопів відправилися 593 осіб. 7 січня 1944 року до всіх жителів Підвисоцького та Новоархангельського районів звернувся гебітскомісар Шульц, який наказав кожному дорослому взяти участь в спорудженні оборонної лінії по р.Синюсі. «Кожен, хто порушить цей наказ, буде покарний смертю» - попередив нацист. У лютому 1944 року тисячі жителів Підвисоцького району вийшли на розчистку доріг від снігу. Ширину звільненої дороги встановили у 8 метрів. Також тисячі жителів окупанти вигнали на спорудження залізниці від Тального до Афанасівки [20].

Жінки на впорядкуванні доріг для окупантів. З архіву Рейберт інфо.

Отже, тяжко працюючи та виконуючи обов'язкові податки як продуктами харчування, так і коштами, жителі області масово залучалися до виконання багатьох інших робіт і повинностей, які часто не оплачувалися, але за невиконання яких окупанти нерідко погрожували смертною карою чи іншими тяжкими покараннями. Розплата поневолених чекала і за невиконання багатьох обмежень, накладених на них окупантами. Заборони поширювалися на володіння ламповими

радіоприймачами, на вільне пересування впродовж усієї доби, на носіння певного одягу, на відвідування деяких магазинів, ресторанів, кіно та театрів одночасно з німцями, на вільне пересування за межами населених пунктів, на негайне виконання сигналу «тривога» (необхідно будь-що залишити вулиці й ховатися в будинках), на використання веломашин без реєстрації, на поїздки в інші міста і села тощо.

В особливо тяжкому становищі мешканці сіл і міст області опинилися при відступі німецьких військових частин на Захід. Десятки тисяч жителів області мобілізували на будівництво систем оборони для гітлерівців, розчищення для них шляхів, підвезення боєприпасів та евакуацію їхніх поранених, поховання вбитих. Багато з мобілізованих не повернулися до рідних домів, оскільки окупанти їх насильно етапували вглиб Німеччини, де примусили працювати на своїх заводах і фабриках. Чимало наших земляків визволення не дочекалися, оскільки загинули на чужині від хвороб та непосильної праці, або пропали в завалах будівель, шахт та кар'єрів від нескінчених повітряних бомбардувань як авіацією союзників, так і радянською.

На вулицях Кіровограда – біженці, напевне що з Воронезької обл., з дітьми, худобою та домашнім майном, які прямували на Захід, тікаючи від радянської влади. 1943 р. З колекції О.Женжирова.

Обмеження на пересування жителів окупованими територіями

Впродовж всього періоду нацистської окупації гітлерівці обмежували місцеве населення в пересуванні за межами населених пунктів, воліючи, аби ті знали тільки один маршрут: робота – дім. Також окупанти запровадили комендантську годину. На час її дії, а це, як правило, нічні години, поява мешканці сіл і міст поза своїми житлами спричиняло покарання для порушників – штрафи та арешти. Тривалість перебування жителів області на вулицях постійно скорочувалася. Так, з 18 червня 1942 року комендантську годину на всій території Олександрійського гебіту встановили з 22 до 4 години ранку, потім – з 1 листопада 1942 року, комендантська година розпочиналася о 21 годині, а закінчувалася о 6 ранку. Впродовж 1943 року з'являтися на вулицях заборонялося вже після 8 години вечора. На пересування мешканців сіл та міст в нічні години вимагалися особливі дозволи від самого гебітскомісара[1].

Однак життєві обставини вимагали від поневолених залишати рідні домівки та добиратися до інших сіл та міст як своєї, так і сусідніх областей. Оскільки регулярне транспортне сполучення окупанти так і не налагодили, то пересування на великі відстані перетворилося для цивільних жителів на велику проблему.

Залізнична станція Знам'янка. 1943 р. З архіву Рейберт інфо.

Так, німецьке командування суворо наказало своїм водіям не підвозити на автомобілях цивільних. Великі обмеження накладалися і на гужовий транспорт. Ним виконувалися перевезення переважно вантажів. 20 лютого 1942 року обласний комісар наказав, щоб кожен їздовий мав при собі посвідчення, в якому обов'язково вказувати куди їде транспорт, назву вантажу, прізвище їздового, день виїзду тощо. В межах району дозвіл на поїздку мав право видати староста громадського двору, а от при направленні підводи за межі району дозвіл просили в обласному земельному відділі[2].

Для контролю за пересуванням транспорту та населенням виставлялися пости з озброєними охоронцями на найважливіших магістралях, на околицях населених пунктів, на мостах. Залізничні колії по всій довжині охоронялися спеціальними вартовими, як з числа місцевих жителів, так і військовими. Ходити по коліях теж заборонялося під загрозою смерті. Вартові затримували всіх, хто не мав паспорта, та, в багатьох випадках, окремого дозволу (пропуску). Розплата наставала скоро. Так, 16 липня 1942 року голова Устинівської райуправи надіслав до старости Степанівської сільуправи інформацію про те, що «... військовий комендант оштрафував керівника бувшого колгоспу «Перебудова села» на 200 крб. за те, що без дозволу коменданта видав гр. Шаповалову підводу для поїздки в другий район, де і було затримано підводу. Гр. Шаповалова оштрафовано на 300 крб.» [3]. Пояснення обох оштрафованих про те, що підводу використали з метою перевезення лісоматеріалів на побудову хати Шаповалову, і що за перевезення він заплатив сповна, на окупантів не поділяли.

РОЗПОРЯДЖЕННЯ

про ціни за користування наймом вантажних машин та підвід

1. Вантажні машини:	Військові	Цивільні
за годину 1,5 т.	Крб. 8,25	Крб. 18,75
" 3 т.	11,25	25,00
" 5 т.	14,25	30,00
2. Підводи або санки:	Військові	Цивільні
За день однокінні	Крб. 30,00	Крб. 65,00
За день двокінні	40,00	85,00
За півдня однокінні	20,00	40,00
За півдня двокінні	25,00	50,00

Ціни, встановлені гебітскомісаром Кіровограда за користування автомобілями та підводами. Лютий 1943 р.

Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Єдиним доступним видом транспорту на далекі відстані залишалася залізниця. Поодинокі акти диверсії на деяких напрямках залізничного руху в межах області траплялися. За це обов'язково розплачувалися своїм життям заручники з місцевого населення.

*На залізничній станції Долинська. Серпень 1943 р.
З архіву Рейберт інфо.*

Попри все залізничні потяги регулярно перевозили практично всі вантажі окупантів, а разом з ними – і тисячі місцевих жителів, які цього потребували. Однак скористатися залізницею житель, наприклад, м. Кіровограда, міг лише тоді, коли отримував дозвіл від окупаційної влади. Так, у січні 1943 року Єлизавета Берегова просила дозволу в міської управи поїхати до Києва, щоб там взяти в залишеній квартирі дитячі речі та повернутися з ними до Кіровограда. Міська управа направила її заяву до гебітскомісаріату. Звідти надійшов жінці дозвіл на поїздку. В Ольги Лелеки, яка перебувала на шостому місяці вагітності, в травні 1943 року виникла потреба поїхати до м.Гайсин Вінницької обл., аби вирішити деякі сімейні питання. В заяві до міської управи молода жінка описала всі обставини, що спонукали її до далекої поїздки. Єлизавета Корнілова, добираючись з Донбасу в Кіровоград, у м.Дніпропетровську в грудні 1942 року втратила багаж та своїх дітей – їх затримала поліція.

Станція Долинська. Хто вони, оті пасажери, які чекають посадки у вагони – майбутні оstarбайтери чи місцеві мешканці, які прямують кудись у власних нагальних потребах? Серпень 1943 р.

З архіву Рейберт інфо.

Тому жінка просила дозволу поїхати до Дніпропетровська по дітей і повернутися з ними назад. Влас Горбенко, заручившись довідкою лікарів, просив дозволити йому проїзд до м.Первомайська в лікарню на заплановану операцію на очах. Мешканка Олександрівки Явдоха Безкровна добралася попутним транспортом до Кіровограда, де в січні 1943 року поховала свою матір, однак, щоб повернутися додому, просила міського голову Зякіна дозволу залишити місто та видати їй пропуск на поїздку залізницею до ст. Фундукліївка. Ганна Лизогуб з двома дітьми залишила Донбас і добралася до Кіровограда. 22 січня 1943 року просила міського голову дозволу поїхати до ст. Помічна, де в неї жили батьки. Житель Малої Виски потребував лікування в Кіровограді. Щоб дійхати до міста, заручився дозволом старости села і голови Маловисківської райуправи, та ще просив дозволу в Кіровоградського міського голови на в'їзд до міста. Для догляду свого старого батька в Бобринці просила дозволу виїхати з Кіровограда Зінаїда Нечепуренко з трьома дітьми. Отже, всі ті громадяни, які збиралися вирушити в дорогу, обов'язково вказували на причини зміни місця перебування та чекали дозволу на поїздку або від міської управи, або від гебітскомісаріату.

Fahrbefehl
Подорожній лист

Der Lewko Hulko in Torgowiza

ist angewiesen, mit einem Gespannen—Anzahl genau vermerken—2 Pferde
 на розпорядження з підводами—кількість точно зазначити—2 Personen

von Torgowiza

nach U M A N und zurück

zu fahren:

Zweck der Fahrt: Krankentransport
 Meta nützige:

Alle militärischen und zivilen Dienststellen werden gebeten, den oben Genannten ungehindert
 fahren zu lassen.
 До всіх військових та цивільних установ прохання забезпечити йому вільний проїзд.

Podwysokoje, den 14. März 1943.

Der Gebietskommissar, 1./A.

Stempel: Dienstort: Сарбана (Sarbana)

Дозвіл на поїзд двома підводами та трьома особами з с.Торговиця Підвисоцького району до м.Умані і назад. Березень 1943 р.Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

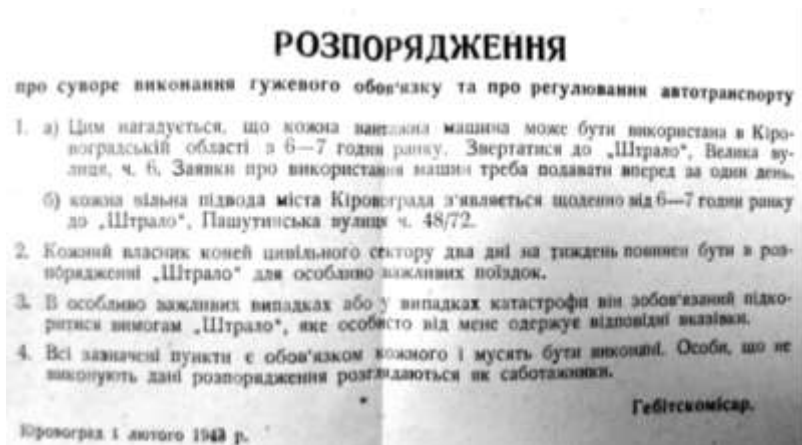
Якщо поїздка відбувалася залізницею, то в дозволі, що його надавав гебітскомісаріат, вказувалося прізвище заявника, номер транспорту та номер посадочного місця. Якщо за транспорт використовувалася кінна підвода, то на пересування нею теж просили пропуск, в якому вказували прізвища пасажирів, маршрут, кінечну ціль поїздки. 15 травня 1943 року Юхим Дементій, просячи дозволу виїхати з Кіровограда до Миколаївської обл. підводою, вказав, що з ним їхатимуть дружина з двома дітьми та корова. Про суворість режиму пересування свідчив хоча б той факт, що дозволу на поїздку залізницею з Кіровограда до ст. Помічної просив у червні 1943 року єпископ Єлисаветградський та Миколаївський Володимир (Малець).

Велику відстань подолав збіглий в 1930 році на Донбас розкуркулений Іван Падалко з Витязівського району. Спочатку він приїхав з Донбасу до сім'ї, якої не бачив 13 років, а потім просив Кіровоградського міського голову дати йому дозвіл виїхати з родиною до м.Красний Луч. Влітку 1943 року в Кіровограді опинилися евакуйовані з м.Ростова – на – Дону працівники місцевого бургомістрата: В.Мальцев з дружиною, Іван Пивоваров з дружиною, Євгенія Коялі з дочкою та Семен Бутисов. 22 вересня 1943 року вони мали намір залишити

Кіровоград і виїхати до м.Кам'янець-Подільський. Міська управа, звернувшись до гебітскомісара, отримала на евакуйованих пропуск. Своїм автомобілем № РОС – 41 втікачі відправилися на Захід. Це приклади вирішення тільки т.зв. побутових причин, що спонукали громадян на далекі поїздки. Загалом впродовж 1943 року до Кіровоградського гебітскомісара та міської управи надійшло понад 6 тис. заяв на отримання дозволів на поїздки[4]. Крім них жителі області здійснили багато поїздок у виробничих справах як постачальники заводів чи фабрик, приватні торговці й ремісники, різні заготівельники тощо. Для своїх поїздок вони теж просили видати пропуски. Їх вони отримували без тривалої бюрократичної тяганини.

Географія поїздок жителів області доволі різноманітна. Найчастіше жителі пересувалися на невеликі відстані в межах Кіровоградщини. З великих міст їхали до Києва, Дніпропетровська, Миколаєва, Запоріжжя, Одеси, Умані тощо. Однак більшість жителів сіл і районних центрів, невеликих міст увесь період окупації нікуди не їздили і дозволів на це не просили.

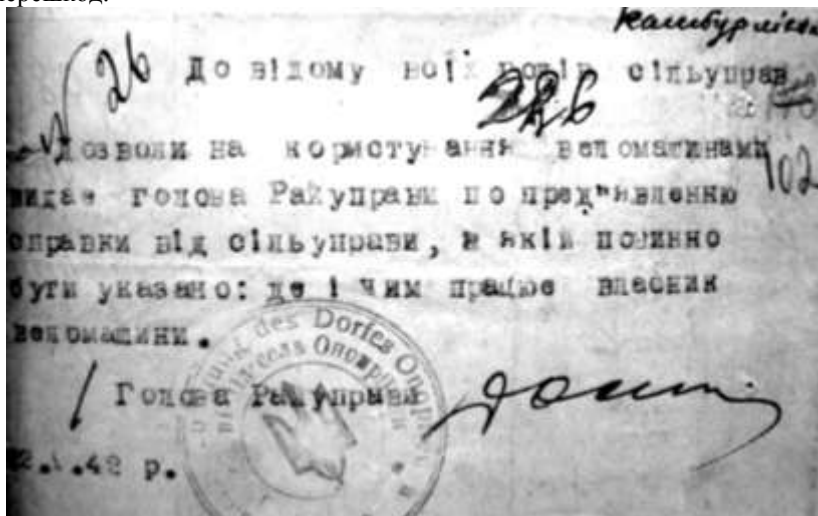
Створення з 1 лютого 1942 року в Кіровограді та в районах області бірж легкових та вантажних гужових перевезень дещо полегшили доставку пасажирів і вантажів на короткі відстані, зокрема по обласному місту. Адже міський трамвай зупинився восени 1941 року і весь період окупації перебував на консервації. Тож тільки в Кіровограді на лютий 1942 року офіційно зареєструвалися та займалися перевезеннями 333 приватні власники гужового транспорту[5].

Регулювання діяльності власників гужового транспорту в м.Кіровограді. Лютий 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Їхня кількість постійно зростала, а контроль за ними – посилювався. Так, 4 та 5 вересня 1942 року візники Карпенко, Гончаренко, Шрама запізналися до Біржі на 1-2 години, за що міська управа їх оштрафувала на 100 крб. Візників Х.Шевцова, Ф.Шевцова, І.Шевцова, Павлюченка, які самовільно змінили роботи, оштрафували на 500 крб. В деякого навіть вилучили коней з возами[6]. Цими жорсткими методами запроваджувалася дисципліна серед приватних перевізників, а замовлення на перевезення пасажирів й вантажів здійснювалися через Біржу. Автомобільні перевезення місцевих жителів в роки окупації в якості пасажирів – річ доволі екзотична. Єдина транспортна автомобільна тилова організація «Штрало» з місцевими водіями та сотнями автомобілів виконувала винятково завдання забезпечення окупаційних військ всім необхідним та вивезенням до Рейху награбованого, включно з кіровоградськими чорноземами, тож перебувала під неослабним контролем влади.

Досить зручним видом транспорту для сотень жителів області міг би стати велосипед. Щоб ним користуватися, їхні власники долали кілька перешкод.

Роз'яснення голови Онуфріївської райуправи всім старостам сільуправ щодо порядку видачі дозволів на користування велосипедами. Вересень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Найголовніша – отримати дозвіл від окупантів на користування ним, потім зареєструвати, сплативши разовий реєстраційний збір, який до кінця 1941 року становив 5 крб., згодом ця сума, напевне, збільшилася,

насамкінець заплатити річний податок у 15 крб. та отримати номерний знак. У квітні 1943 року Федір Норов, житель с. Морозівка, звернувся до гебітскомісара м.Олександрії з проханням видати йому дозвіл на користування власною веломашиною марки «Україна» №072737. З подібними проханнями до Олександрійського гебітскомісара звернулися жителі с.Павлиш Онуфріївського району Іван Іванович Сова та Іван Ігорович Павленко. Обоє працювали заготовачами худоби, тож у заяві своє бажання користуватися велосипедами мотивували необхідністю постійних поїздок не тільки в своєму районі, а й до сусідніх. Жителі с.Петрівка Онуфріївського району теж потребували щоденних роз'їздів на чималі відстані: старший механік МТС Василь Каткасов обслуговував 20 колгоспів, а Яків Олійник працював листоношею Петрівської сільуправи.

*На перехресті доріг. Кіровоградщина. 1941-1943 рр.
З колекції О.Женжирова.*

Всі ці обставини вони виклали в заяві на ім'я гебітскомісара, просячи дозволу на користування власною велотехнікою. Подібні заяви також написали кілька шуцманів, деякі старости сільуправ, старости громадських дворів та їхні бухгалтери, багато робітників МТС, фінагенти сільуправ, директори, інструктори та заготовачі ССТ, вчителі, лісничі тощо. Як правило, жоден заявник відмови в користуванні велосипедом не отримав. Тож впродовж квітня 1943 року по Байдаківській сільуправі Олександрійського району власники зареєстрували 21 веломашину. По

Павлишській сільуправі Онуфріївського району таких виявилось 69 осіб[7]. Реєструючи велосипеди, обов'язково вказували біографічні дані власника, місце проживання, марку та номер техніки, повідомляли, чи транспорт зібраний із запасних частин, чи фабричної збірки. Коли всю бюрократичну процедуру закінчували, власник велосипеда отримував на нього номер та документ на право користування. В роки окупації такий вид транспорту, як велосипед, значно полегшив його власникам проблему пересування в межах району та поза ним¹⁹. У приватному користуванні жителів області легкових автомобілів зовсім не було. В архівних документах немає згадок і про мотоцикли. Якщо до війни хтось ними і володів, то з початком бойових дій цю техніку напевне мобілізували для потреб армії. Тож підводи, велосипеди та залізниця – основний вид транспорту в роки гітлерівської окупації.

З кінця 1943 року, коли гітлерівська армія під ударами радянської залишала межі Кіровоградщини, разом з нею відправилися на Захід тисячі тих, хто чимось завинив перед більшовиками, або не хотів відновлення їхньої влади. Тож всі транспортні магістралі запрудили тисячі біженців, які, змішавшись з військом окупантів, пішки чи на підводах долали тисячі кілометрів, щоб тільки дістатися Європи. Схоже, що дозволів на це їм ніхто вже не видавав.

Облік населення та матеріальних ресурсів на підкорених територіях

Для ефективної експлуатації поневолених на підконтрольній території України нацистська окупаційна влада запровадила обов'язкову реєстрацію всього населення. Не стала винятком і Кіровоградщина. За перепис населення взялася, виконуючи волю гітлерівців, українська влада. Міське населення області переписувалося, схоже, щороку, а то й двічі на рік. Переписи здійснили, зокрема, восени 1941, весною та у вересні 1942 року, та, напевне, ще й в 1943 році. «Уточнення» списків здійснювалося щомісяця. Тих, хто не з'являвся на реєстрацію, автоматично зараховували до «партизанів».

Зі «Списків реєстрації населення міста Олександрії», а це кільканадцять грубесних томів, датованих вереснем 1942 року, про особу, яка з'явилася до Біржі праці, влада дізнавалася так: повні біографічні дані (п.і.п., р/н, місце н/р.,) адреса проживання, звідки і коли

¹⁹ Прискіпливу увагу до власників веломашин демонструвала і радянська влада. Так, указами Президії Верховної Ради СРСР від 8.12.1943 та від 15.01.1948 рр. всі велосипеди підлягали обов'язковій реєстрації.

прибув, чи був евакуйований і коли повернувся, освіта, фах, ким і де працює, чи належав до партії і комсомолу, ким і де працював до прибуття німецької армії, підданство, національність, чи є паспорт, діти до 13 років, дата реєстрації. Реєструючись, житель Олександрії Олександр Петрович Волошин повідомив про себе, що народився в 1916 році в Полтаві, навчався в Кіровоградському педтехнікумі, отримав фах вчителя, нині працює корзинником, вказав на свою адресу та склад сім'ї тощо. Кузьма Дмитрович Пузенко теж зареєструвався на Біржі праці, і, окрім всіх обов'язкових відповідей, зізнався, що є членом ВКП(б), на час реєстрації працює на місцевій фабриці завідуючим виробництвом[1].

З'ЯВИТИСЯ ДЛЯ РЕЄСТРАЦІЇ.

Треба приносити з собою паспорт та свідоцтво про народження.

Хто не з'явиться — буде покараний, крім того буде позбавлений продуктової картки.

ПОВИННІ З'ЯВЛЯТИСЯ

Всі особи, прізвище яких починається від

А. Б. В. Г. Д.	У	_____
Е. Є. Ж. З. И. І. Й.	У	_____
К. Л. М. Н.	У	_____
О. П. Р. С.	У	_____
Т. У. Ф. Х. Ц.	У	_____
Ч. Ш. Щ. Ю. Я.	У	_____

Реєстрація провадиться від 9 до 12 годни.

Округовий Комісар.

Незаповнене оголошення про реєстрацію, що призначалося для вивішування на вулицях м. Кіровограда. 1941 рік. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Жителів Кіровограда за роки нацистської окупації переписували 23 серпня 1941 року, 28 травня та 15 вересня 1942.

Статистик міської управи Мурсенко підготував для Кіровоградського гебітскомісара таку довідку про кількісний та національний склад населення міста [2]:

Національність	на 17.02.1926 р.	на 23.08.1941 р.	на 28.05.1942 р.	на 15.09.1942 р.
українці	29605	62406	57581	не
росіяни	16588	4047	3951	заповнено

німці	329	431	450	
молдовани	127	509	412	
поляки	704	337	349	
євреї	18368	4016	46	
білоруси	124	221	260	
та ін.				

Тож у перші місяці нацистської окупації в Кіровограді проживали 68 143 жителі – представники 32 національностей. Питома вага українців сягала 91,6 % до всього населення. Війна суттєво вплинула на статевий склад населення обласного міста: чоловіків нараховувалося 27 398, а жінок 40 745 [3]. З часом населення обласного центру тільки скорочувалося. Найбільше це стосувалося представників таких національностей, як українці та євреї. За більш ніж півроку панування нацистів українців у Кіровограді поменшало майже на 4 тис. 800 чол., або на 9%, а євреїв – на 3970 осіб (на 99%). Доля єврейського населення міста та області – дітей, молоді, стариків, людей середнього віку, склалася трагічно: їх, відповідно до расових чисток, запроваджених нацистами, розстрілювали. На кількість українців вплинули масові депортації працездатного населення до Німеччини, що розпочалися з весни 1942 року, від'їзд частини міських жителів до сіл, безпричинні страти тощо.

В серпні 1942 року переписали всіх жителів по Олександрівському гебітскомісаріаті. Такі переписи здійснили в усіх без винятку населених пунктах нинішньої Кіровоградщини. У селах, де простіше це було зробити, списки жителів «уточнювали» щомісяця.

Зокрема в Долинському районі цей перепис наприкінці 1942 року зробили так[4]:

Назва господарства	в ньому сіл	дворів	родин	заг. к-сть мешканців
№47 («Більшовик»)	1	47	97	362
№48 («Повний колос»)	2	204	212	860
№49 («Боротьба») та ін., загалом по 10 гр. дворах	1	155	179	686

Загалом у 18 селах Долинського району, в громадських дворах від №47 до №56 включно, проживали 4940 жителів, з них дітей – 1679, інвалідів – 129, непрацездатних – 271. Решта, від 14 і до 60 років, вважалися працездатними; підлягали харчуванню 4940 осіб.

**Офіційне повідомлення
фельдкомандантури (У) 242
від 6-XI 1941 р.**

Доводиться до відома всього насе-
лення:

1. РЕЕСТРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ.

Всім районним старшинам та старос-
там сіл на терені командування по-
льової командантури (У) 242 в Кірово-
граді доручається скласти списки всіх
на мешанців своїх міст та сіл віком по-
над 16 років, незалежно від їх дор-
ядного підданства. В цих списках по-
винні бути такі дані:

Прізвище, ім'я, дата народження,
місце народження, адреса, спеціаль-
ність, заняття, підданство, національ-
ність та чи має радянський паспорт.

Населення всіх міст та сіл повинні
з'являтися не пізніше 10 грудня 1941
року до реєстраційних пунктів (у стар-
ших або старост) для перевірки та реєс-
трації. Особи, що на протязі вказаного
терміну не з'являться на реєстрацію,
бувають вважатися партизанами.

*Розпорядження польової комендатури м.Кіровограда про обов'язкову
реєстрацію населення віком від 16 років, надруковане в газеті
«Український голос» (листопад 1941 р.). Фонди Державного архіву
Кіровоградської обл.*

У Новогеоргіївському районі до перепису населення приступили з 24 лютого 1942 року і сподівалися його завершити до 5 березня. Списки склали, однак сільські управи зобов'язали надати уточнені реєстри до 1 квітня 1942 року. Справилися і з цим завданням. Чимось цей інвентар владу не задовольнив, тож переписували сільське і міське населення Новогеоргіївського району до 1 червня, а в деяких селах і хуторах – до 1 липня 1942 року. Майже в усіх селах району спостерігалася чітка тенденція до збільшення кількості жителів[5]:

Населений пункт	Дати перепису / кількість населення		
	5.03.1942	1.04.1942	1.06.1942
Арсенівка	738	770	780
Ревівка	1029	1116	1151
Новогеоргіївськ	5412	7239	7320
Крилів	1238	1311	-
та ін.			

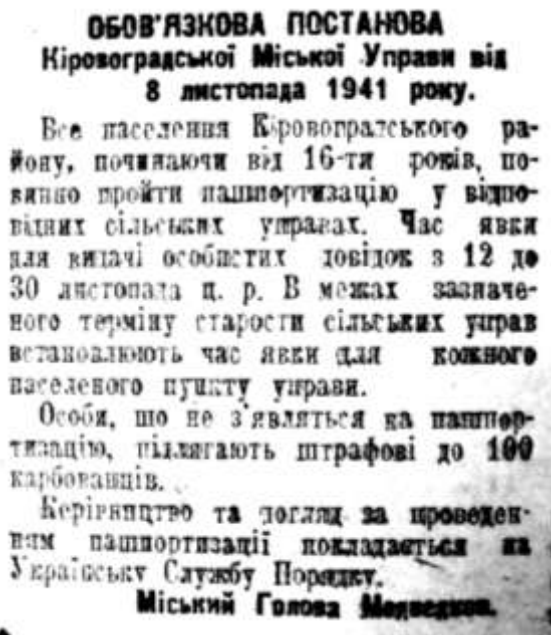
Отже, якщо в Кіровограді населення впевнено скорочувалося, то в сільській місцевості воно зростало навіть попри те, що молодь добровільно чи примусово від'їжджала на роботу до Німеччини, що природна смертність не зникла, а хвороби не оминали сіл, що існували ненависні колгоспи та тяжка праця в них, що відбулися «етнічні чистки». Які причини цього зростання? Напевне, до рідних домівок масово поверталися військовополонені, відпущені гітлерівцями з таборів, або до сіл переселялися міські жителі - щоб бути ближче до землі, де дістати продукти харчування виявилось значно легше. Незаперечно, що збільшилася, порівняно з довоєнним часом, народжуваність дітей - навіть всупереч тому, що до вакцинації новонароджених батьки ставилися легковажно. Так, роблячи звіт до Хмельівської районної управи, з с.Арсенівка повідомили, що впродовж 1942 року в селі народилося 24 дітей, померло 10 жителів, взяли шлюб 6 пар[6]. По Степанівській сільуправі Устинівського району теж подібна ситуація – за період з 1 січня 1942 року по 1 січня 1943 року народилося 28 дітей, в той час як померли 11 жителів, тобто природний приріст населення більш як удвічі перевищував смертність[7]. Приріст населення спостерігався не тільки серед селян, а й в робітничих поселеннях. Так, у робітників Шаблино-Знам'янського цукрового заводу за 1942 рік народилося 8 дітей, а смертей серед дорослих зафіксували тільки дві[8]. За таких умов про будь-яку демографічну кризу, попри війну, мови не велося.

Приросту населення сприяло і те, що хліба, м'яса, олії, молока та ін., до чого надзвичайно ласі були окупанти, в селян з'явилось значно більше, порівняно з довоєнним часом, за існування безпросвітної колгоспної системи та накопичення всіх ресурсів для війни. Як наслідок цього – постійне зростання сільського населення. Воно обірветься враз – поголовними мобілізаціями всього чоловічого населення до радянської армії в 1944 році та масовою загибеллю новобранців у боях. Тих, хто повернувся з перемогою, чекав голод.

Окупантів цікавила не тільки загальна кількість жителів у селах та містах Кіровоградщини, а й кількість представників різних професій. Їх теж переписали.

Так, по Кобзарівській сільуправі Новогеоргіївського району на 1 березня 1942 року проживали: 485 хліборобів, 2 ветсанікарі, 1 ветфельдшер, 7 столярів, 3 ковалів, 8 трактористів, 1 електромонтер, 1 електрозварник, 4 вчителі, 6 токарів, 4 рахівники, 2 табаководи, 1 слюсар та 1 пасічник. Всього працездатних налічувалося 526 осіб та 57 непрацездатних[9]. По Свиноаропавлівській сільуправі на 6 березня 1942 року числилося 912 працездатних, з них: 761 хлібороб, 24 столяри, 5 ковалів, 15 слюсарів, 8 шоферів, 7 трактористів, 4 комбайнери, 9 токарів,

1 електромонтер, 16 електрозварників, 2 молотобійця, 8 кравців, 4 шевців, агроном, зоотехнік, ветфельдшер, продавець, радист, телефоніст, по 2 медфельдшери, акушери та огородники, 3 медсестри, 9 бухгалтерів та рахівників, 13 вчителів, 7 залізничників, 3 машиністи паровозів[10]. Впродовж 1942 року населення Свиноаропавлівської сільуправи Новогеоргіївського району збільшилося на 75 жителів. Такі відомості, цікаві нам нині тільки з пізнавального боку, тоді вважалися стратегічними в плануванні окупантами якнайбільшої експлуатації поневолених, тож поза їхньою увагою не залишався ні один працездатний та його професія.

Постанова Кіровоградської міської управи про обов'язкову паспортизацію сільського населення Кіровоградського району, надрукована в газ. «Український голос» у листопаді 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Якщо сільські жителі довоєнної пори не мали паспортів, що свідчило про їхню дискримінацію щодо вибору місця проживання та пересування країною, то в умовах нацистського окупаційного режиму всі громадяни віком від 16 років, де б вони не проживали – в місті чи селі, – підлягали паспортизації. Це робилося з метою повного і всеосяжного

контролю за «тубільним» населенням. Тому з кінця 1941 року відбувся ще один процес перепису, але тільки дорослого населення. За цей облік взялися паспортні столи в кожному районі та місті області. Наявність паспорта відігравала велику роль для збереження життя його власнику: з цим документом він міг пересуватися районом, областю, чи, навіть, їхати до інших міст України; звертатися за допомогою до лікарні чи до відділів соціального захисту; платити податки тощо. Одночасно його відсутність за військового часу призводила до арешту громадянина та всіляких його утисків, включно до розстрілу за підозрою в терористичній діяльності проти Німеччини.

Особиста довідка (паспорт) жительки м.Олександрія Марфи Кулікової.
З колекції О. Чуднова.

До кінця 1941 року влада здійснила масову паспортизацію всього дорослого населення, але, схоже, з цим завданням повністю не справилася. Так, в с.Микільське Новогеоргіївського району на 1 грудня 1941 року проживали 1633 дорослих жителів, паспорти отримали 734 осіб, а 899 громадян все ще залишалися безпаспортними. В Таловій Балці цього району не отримали паспорти 903 жителів, або 56% від загальної кількості дорослих. Загалом по району з 56715 дорослих жителів паспорти до початку нового, 1942 року, не отримали 27734 жителі[11].

Подібна ситуація виникла і в інших районах. «Хто не зареєструється до 10 грудня 1941 року, буде вважатися партизанами» - лякав населення Єлизаветградського району голова райуправи Гончаренко[12]. На 28 травня 1942 року 63403 мешканці Кіровограда пересувалися містом виключно з паспортами [13].

Паспорти, що їх обов'язково повинні мати міське і сільське доросле населення, дійшли до нашого часу і дають уявлення про рівень ставлення окупантів до місцевого корінного населення і до т.зв. фольксдойчів. В першому випадку документи для тубільного населення виготовлялися на неякісному газетному чи обгортковому папері, непридатному для тривалого використання, а в іншому – документ став витвором своєрідного тогочасного друкарського мистецтва: добротний, захищений від підробок папір та надзвичайно якісне фото власника включно з відбитками його пальців.

*На звороті особистої довідки (паспорта) жительки м.Олександрія
Марфи Кулікової – відмітки про проходження реєстрацій.
З колекції О.Чуднова.*

На селі та в місті, окрім його жителів, регулярно обліковувалася худоба та домашня птиця. Перші такі обліки, зокрема в Хмельівському районі, з'явилися 15 вересня 1941 року. Так, у колгоспників колгоспу ім. Леніна Новоолександрівської сільуправи утримувалося 34 корови, 30

телят, 22 свиней, 736 курей[14]. Схоже, що подібні переписи робилися ледь не щомісяця. Ревізію худоби та птиці зробили в грудні 1942 року і по Шевченківській сільуправі Долинського району. Загалом в населення та в громадському дворі налічувалося 53 коней, 402 корови, 274 телят, 309 свиней різного віку, 102 кози, 2230 курей, 24 гусей, 20 качок, 83 сім'ї бджіл, 5 кролів[15]. Звичайно, не все з'їдали окупанти, тож чимало різної провізії з'явилось і в селян.

Обзаводилися худобою і жителі Кіровограда. Міська управа здійснила подвірний обхід приватних домоволодінь і от що з'ясувалося: Михайло Кучеренко, проживаючи по вул. Гоголя, №6 тримав у господарстві 2 корови; Іван Тандюк, власник будинку по вул. Богуна, №36 мав 1 корову і 1 коня; його сусід з будинку №38 Андрій Горбулін доглядав 2 корів; по 2 корови утримували також Лідія Ковченко (вул. Диканська, №11), Петро Сердюк (вул. Кропивницького, №39), Гаврило Ясинов (вул. Кропивницького, №14) та ін. В господарствах кіровоградців доглядалися також свині та кози. Список цей довгий[16]. Драконівських наказів про заборону тримати живність в роки окупації не існувало. Певні обмеження, звісно, були: не перевищувати встановлені дозволи на кількість худоби (1941 рік), обов'язкова здача державі власниками корів певної кількості молока за встановленими цінами (1942 рік), сплата грошового податку на тварин, обмеження в забої свиней, насильницька конфіскація худоби для потреб німців. Однак трудолюбиве населення, взявшись до праці, поволи оговтувалося від напівголодного довоєнного існування. Щодо кількості худоби в господарствах жителів сіл і міст, то окупанти впродовж 1942 року прагнули наростити, руками підкорених, її кількість, тож будь-які обмеження зникли зовсім.

Для влади навіщо знадобилися відомості про домашні інструменти в господарствах селян. Сільські управи, зокрема Новогеоргіївського району, скрупульозно перевірили кількість пилок великих, пилок лучкових, пил круглих, терпугів і сокир в селян та подали такі дані до районної управи. На 27 лютого 1942 року в жителів, наприклад, Велико-Скелівської сільуправи цих знарядь налічувалося 225 одиниць[17]. По Мошоринській сільуправі Новопраського району переписали всі рибальські снасті, що їх мали селяни. Так, в селян громадського двору №13 на 9 вересня 1942 року загалом зберігалися 6 вершей, 1 волочок, 5 фаток, 1 сачок, 1 ятір. Переписали не тільки риболовецькі знаряддя, а й їх власників – Івана Коку, Яхрема Блажка, Параску Удовиченко та ін.[18].

Головна мета всіх цих списків, описів і реєстрацій - ефективно розпоряджатися всіма без винятку трудовими й матеріальними ресурсами єдино на користь Рейху.

Облік членів більшовицької партії

Обов'язковій реєстрації підлягали члени більшовицької партії та комсомольці, які залишилися на окупованій території. Вони добровільно з'являлися до органів влади, де їх вписували до окремого реєстру. Розпочався їхній перепис з 22 вересня і тривав до 14 листопада 1941 року. Впродовж осені 1941 року в області легалізувалися переважно рядові члени партії. Адже ті більшовики, які до війни займали високі посади у владі, залишили область і першими подалися на Схід. Дехто з партійних чинів, а таких виявилося небагато, переховувалися в селах, або подалися в сусідні області, де їх не знали. Інші пройшли процедуру реєстрації. Та на цьому членів партії та комсомольців у спокої не залишили. Оскільки кожного з них вважали потенційним борцем проти нацистського режиму, що насправді не відповідало дійсності, то контроль за ними з часом тільки посилювався.

Так, восени 1941 року по м.Новогеоргіївську зареєструвалися 23 члени і кандидати в члени ВКП(б). З них повернулися до міста, бо не зуміли переправитися через Дніпро, або прийшли з армії, 6 осіб. Взагалі не евакуюювалися 17 членів партії. Серед них колишні: директор млина, лісотехнік, завконторою «Заготсировина», завідувач ресторану, голова колгоспу «1 Травня» тощо. Першим у списку зареєстрованих членів партії м.Новогеоргіївська вписаний Тарас Данилович Ліненко, до війни – т. зв. народний слідчий. 6 серпня 1941 року він намагався евакуюватися, однак проблукавши 10 днів понад Дніпром, змушений повернутися до Новогеоргіївська. Влаштувався слідчий на рядову роботу до колгоспу ім. 15-річчя ЛКСМУ. Пантелій Кирилович Пилипенко теж зареєструвався, але як кандидат у члени більшовицької партії, до війни працював слюсарем, потім його мобілізували до Червоної Армії, з якої повернувся 7 вересня. Подався в евакуацію колишній завідувач Новогеоргіївського харчокомбінату, член партії Прокіп Чаус. Дніпро для нього виявилося неподоланою перешкодою, тож 15 вересня 1941 року повернувся до рідного міста та згодом зареєструвався[1]. Загалом впродовж вересня-листопада 1941 року в Новогеоргіївському районі зареєструвалися 144 члени і кандидати в члени ВКП(б) [2]. У цьому районі не існувало практично жодного села, в яких не жили б члени партії. Так, в с. Ревівка таких налічувалося 10 осіб, в с.Табурище – 11, в с.Юхимове – 6, в с.Чаплине – 4 і т.д. З майже півтори сотні комуністів, які проживали в період нацистської окупації в Новогеоргіївському районі, не працювали тільки 8 осіб[3].

Репорт начальника 2-го відділку міської варты (поліції) м.Кіровограда про звільнення з посади охоронника (поліція) колишнього комсомольця. Вересень 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Подібна картина спостерігалася в кожному районі тогочасної Кіровоградщини. Так, упродовж окупації на території Підвисоцького району проживали 79 членів та кандидатів партії. Зокрема в с.Торговиця цього району стали на облік член більшовицької партії з 1932 року вчителька Марія Кузьменко, член колгоспної ревізкомісії Петро Артищенко – про себе він повідомив, що він лише кандидат в члени ВКП(б), та інші, загалом 30 сільських комуністів, кандидатів в члени партії та комсомольців[4]. В Олександрівському районі зареєструвалися 106 членів і кандидатів в члени партії.

Список

Список членів партії та кандидатів в члени партії с.Торговиця Підвисоцького району 1942 р.

Ім'я	Рік народження	Рік вступу в партію	Посада	Рік вступу в партію	Рік вступу в партію	Рік вступу в партію	Рік вступу в партію	Рік вступу в партію	Рік вступу в партію
Кузьменко Марія Григорівна	1902 р.	1932 р.	Вчителька	1932 р.	1932 р.	1932 р.	1932 р.	1932 р.	1932 р.
Артищенко Петро Григорович	1908 р.	1940 р.	Член колгоспної ревізкомісії	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.
Савченко Федір Миколайович	1908 р.	1940 р.	Член колгоспної ревізкомісії	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.
Григоруканський Петро Григорович	1908 р.	1940 р.	Член колгоспної ревізкомісії	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.
Савченко Федір Миколайович	1908 р.	1940 р.	Член колгоспної ревізкомісії	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.
Савченко Федір Миколайович	1908 р.	1940 р.	Член колгоспної ревізкомісії	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.
Савченко Федір Миколайович	1908 р.	1940 р.	Член колгоспної ревізкомісії	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.
Савченко Федір Миколайович	1908 р.	1940 р.	Член колгоспної ревізкомісії	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.
Савченко Федір Миколайович	1908 р.	1940 р.	Член колгоспної ревізкомісії	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.
Савченко Федір Миколайович	1908 р.	1940 р.	Член колгоспної ревізкомісії	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.	1940 р.

Фрагмент списку комуністів і комсомольців с.Торговиця Підвисоцького району. Лютий 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Персональний Список			
по 2/2 №33.		Липнязької с. управи	
Кандидатів, кандидатів партії та комсомольців.			
Ім'я	Рік	Рік	Рік
Білоус Фед. Григор. 1908.	2/2 №33	Кандидат	Кандидат
Шустик Марко Андр. 1905.	2/2 №33	Кандидат	Кандидат
Онуфрієвич Григор. М. 1905.	2/2 №33	Кандидат	Кандидат
Симонко Маргарит. 1911.	1/2 №33	Кандидат	Кандидат
Висенко Іван Пав. 1922.	2/2 №33	Кандидат	Кандидат
Гордієвич Мико. Іванов. 1923.	2/2 №33	Кандидат	Кандидат
Білоус Варвара Вас. 1923.	2/2 №33	Кандидат	Кандидат
Козоріз Сергій Мико. 1922.	2/2 №33	Кандидат	Кандидат
Шустик Євген Вас. 1922.	2/2 №33	Кандидат	Кандидат
Козуб Варвара Мико. 1922.	2/2 №33	Кандидат	Кандидат
Кудимов Ніна Захар. 1919.	2/2 №33	Кандидат	Кандидат
Мамон Варвара Андр. 1919.	2/2 №33	Кандидат	Кандидат

Всього 2/2 №33. 1942 р. 12/12 Мидруф

Список членів та кандидатів у члени ВКП(б), а також комсомольців, які працювали в громадському дворі №33 Липнязької сільуправи Долинського району. Грудень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

З боку окупантів до членів партії - лояльних до нової влади, демонструвалося досить таки поблажливе ставлення. Однак деякі члени партії все-таки зазнали певних утисків від окупаційної влади. Так, 3 вересня 1941 року працівники Новогеоргіївського млина просили голову міської управи Грабовського зняти з роботи в млині колишнього

уповноваженого Народного комісаріату заготівель, члена партії Дудника. В с.Чаплине Новогеоргіївського району незадоволення в батьків викликало призначення в школу вчительки Наталки Трохимівни Скрипник. До війни комсомолка вважалася активісткою, як і її чоловік та брат, тож завдала чимало шкоди селянам. 25 вересня 1942 року скарга на вчительку надійшла до інспектора народної освіти Новогеоргіївського району Ю.К.Мусієнка, який, напевне, відсторонив комсомолку від роботи в школі[5]. Член партії О.Орлов вступив до служби порядку (поліції) м.Кіровограда восени 1941 року і працював у І-й поліцейській дільниці. Комсомольцю Г.Бубліченку доручили очолити Кіровоградську районну поліцію. Дізнавшись про їх минуле, 8 жовтня 1941 року члена партії та комсомольця наказом №49 по комендатурі української служби порядку м.Кіровограда звільнили з поліції[6]. 26 жовтня 1941 року з роботи в 2-й поліцейській дільниці м.Кіровограда звільнили колишнього комсомольця М.Павлушенка. 3 листопада 1941 року позбувся роботи агент таємної частини міської поліції колишній комсомолец М.Богданов[7]. Якщо окремих членів партії та комсомолу лише обмежили у виборі роботи, то доля небагатьох їхніх однопартійців склалася трагічно – вони загинули від рук гітлерівців та їх прислужників у перші тижні й місяці окупації. Однак не так через своє членство в партії, як за участь в наспіх створеному напередодні гітлерівської окупації області більшовицькому підпіллі, про яке нацистські спецслужби звідкілясь швидко дізналися. Смерть окремих членів цього підпілля восени 1941 року виявилася героїчною – вони померли зі зброєю в руках.

Напружена, фізично важка праця на рядових посадах, переважно в колгоспах (громадських дворах), на заводах і фабриках, – ось той рівень, якого досягли в перші місяці окупації члени більшовицької партії. Так, голова (до війни) Казарівської сільської ради Новогеоргіївського району член партії Єременко влаштувався на роботу в колгосп «Червоний ударник». В артілі «Третій вирішальний» сіяв і косив колишній директор школи с.Семигір'я член партії Г.А.Ткаченко. Колишні голови колгоспів «Ударник», ім. Котовського, «Правда», «Третій вирішальний», ім. Чапаєва Новогеоргіївського району – всі як один члени партії, працювали звичайними колгоспниками в своїх колишніх господарствах. Рядові роботи багатьох не задовольнили, тож деякі члени партії вирішили зробити «кар'єру». Однак на перешкоді до більш хлібних місць виявилось їхнє колишнє членство. Тож деякі з них зверталися до органів влади, зокрема сільських управ, аби отримати позитивні характеристики зі свідченнями, що вони вже не члени партії і не колишні активісти. 20 жовтня 1942 року, коли по довідку-характеристику звернувся навіть

колишній голова райвиконкому, в Новогеоргіївській районній управі дозволили таким особам все-таки давати характеристики-довідки, але наказувалося старостам сільських управ зробити перед цим запит до поліції про лояльність колишніх партійців до нової влади[8]. З часом великий керівний досвід багатьох комуністів, які залишилися в окупації, гітлерівці використали для власних потреб – членів партії призначали на керівні посади. Яскравий приклад тому – голова Новогеоргіївського РВК Шевченко в роки окупації очолив Новогеоргіївську районну управу.

Фото зроблене в одному з дворів м.Кіровограда, імовірно по вул. Гоголя. Поруч з вояком гітлерівського війська примостилися, як свідчить напис на звороті, дівчата Ніна та Софія. 1942-1943 рр. З приватної колекції.

Багато членів партії та комсомольців залишилися і в окупованому нацистами Кіровограді. Всі вони зареєструвалися та розпочали жити в нових умовах. Періодично допоміжна служба поліції порядку перевіряла відповідність місця їх реєстрації місцю проживання. Так, у квітні 1942 року з першої поліцейської дільниці м.Кіровограда до міської поліцейської комендатури (шцманшафту) надійшов таємний рапорт від керівника дільниці про те, що на підвідомчій йому території дійсно проживають 8 членів та кандидатів в члени партії: О.В.Муштрікова, В.Єлизаветченко, О.Я.Левченко, Я.П.Тупчієнко та ін.[9]. Щодо кожного з них вказали місце роботи та адресу проживання. З усіх восьми членів партії І-ї поліцейської дільниці Кіровограда прискіпливу увагу служби охорони порядку викликала тільки одна особа – колишній секретний

співробітник НКВС, який влаштувався працювати на завод «Червона зірка».

Попри таку увагу поліції, деякі члени партії – мешканці Кіровограда, самовільно залишали попередні місця проживання і відправлялися з міста назовсім. Це явище набуло поширення весною 1942 року. Ніхто цьому жодних перепон не чинив. Такі міграції членів партії спричинили появу в травні 1942 року наказу керівника охоронних поліцейських загонів м.Кіровограда всім керівникам 6-ти поліцейських дільниць міста «надати дані про всіх виїхавших комуністів з вказівкою – куди і чому вибув» [10].

Деяких комуністів поліція м.Кіровограда заарештувала. Так, 28 травня 1942 року відповідальний черговий І-ї поліцейської дільниці Косарьов затримав комуніста з партстажем з 1932 року Луца за таких обставин: коли член партії зайшов до дільниці відмітитися, то завів розмову з поліцейським про те, «скільки партійців ходить на відмітку – тисяч 2 буде?, що будуть робити з нами?» Це викликало підозру в чергового, який і затримав члена партії Луца[11]. 27 липня 1942 року до слідчої частини допоміжної служби поліції з І-ї дільниці доставили «гр. Ломакіна та заяву на нього як на партизана, котрий не відмовився в партизанщині, для дальнійшої розборки»[12]. Як склалися долі Луца та Ломакіна – невідомо.

6 серпня 1942 року поліція безпеки м.Кіровограда стривожилася тим, що кількість зареєстрованих «комуністів і комсомольців на дільницях не співпадають з кількістю зареєстрованих в поліції безпеки», тож розпочався черговий етап перевірок всіх членів партії – жителів міста[13].

З 19 лютого 1943 року всім комуністам і комсомольцям Кіровограда наказали відмічатися у відділках поліції «точно через два дні в неробочий час». У випадку неявки на чергову реєстрацію – «негайно арештовувати і доставляти в СД»[14]. Дехто з членів партії це розпорядження проігнорував. Тож 8 березня 1943 року поліція Кіровограда заарештувала Леоніда Вітвіцького, який 4 та 7 березня 1943 року вчасно не відмітився як член партії. Арештованим відразу зацікавилася СД, через що чоловіка з охоронної поліції передали до таємної поліції[15]. З під арешту в ніч на 23 липня 1943 року з поліції с.Карлівка Кіровоградського району втік член партії Данило Котолупенко. Керівництво допоміжної служби поліції порядку в Кіровограді наказало всім своїм підрозділам затримати втікача[16]. Збіглому дійсно загрожувала смертельна небезпека.

У жовтні 1943 року всім керівникам поліцейських дільниць м.Кіровограда надійшов черговий, схоже, що останній, наказ щодо

контролю за поведінкою членів партії. З тими, хто приходив відмічатися, керівництво поліції наказало своїм підлеглим поводитися «дуже ввічливо, втягуючи поступово в розмову..., щоб взяти політичні настрої». На цей час радянська армія готувалася до форсування Дніпра, тож до звільнення області залишалося не так вже й багато часу.

Незаперечно, що частина членів партії та кандидатів у члени партії дійсно стали на шлях боротьби з гітлерівцями. Деякі з них загинули в партизанських загонах – під час запеклих боїв, особливо напередодні та під час звільнення Кіровоградщини від нацистів, інші пропали безвісти чи були заарештовані гітлерівськими спецслужбами на окупованій території та згодом ними страчені.

Упоминання в документах о партизанском отряде им. Ворошилова и повод к этому следующий.

Группа товарищей оставшаяся на территории оккупированной немецкими захватчиками и не ведшая ранее с ними борьбы, перед самым днем освобождения территории Новогородского района решила, встретить войска Советской Армии и показать себя партизанами, организовать группу и назвать ее партизанским отрядом им. Ворошилова.

При проверке никакими документами и показаниями граждан существование такого отряда не подтверждено.

Секретарь Новогородского
райкома КП(б)У

Морозин Л. Кожемякин)

Розвінчання існування міфічного партизанського заводу ім. Ворошилова, що його ніби-то створили «товариші» Новогородського району. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Так, з загальної кількості в 769 загиблих підпільників і партизан Кіровоградщини, смерть яких припала на часи окупації, 96 числилися членами чи кандидатами в члени більшовицької партії, інші – позапартійними або комсомольцями. З 96 загиблих партійців - ледь не половина уродженці інших республік СРСР, які напевне свого часу втекли з полону і згодом потрапили до партизанських загонів, або стали членами підпілля. Саме таку трагічну статистику своїм підписом відразу по закінченні війни скріпив секретар Кіровоградського обкому партії Михайло Скирда[17]. Його прізвище надруковане і під «Списком партизан і підпільників Кіровоградського району і м.Кіровограда, які загинули в бою і від рук німецько-фашистських загарбників», де

перелічено прізвища 75 полеглих за звільнення краю – уродженців м.Кіровограда та Кіровоградського району. Серед цих жертв - 4 члени партії та кандидатів у члени партії, інші – позапартійні або члени ВЛКСМ[18]. Деяких комуністів гітлерівці стратили за доносом місцевих мешканців. Своїм життям члени партії поплавилися не за боротьбу проти окупантів, а за участь у розкуркуленні земляків, за жорстокість під час хлібозаготівельних кампаній у довоєнний час, за відбирання останньої пригорщі зерна в односельців під час Голодомору. Це їм пригадали вже в умовах окупації: «нагадували» місцеві, а окупанти лише виконували «побажання». Так, у с.Івангород Олександрівського району нацисти стратили колишніх сільських активістів – «перших членів партії на селі» Захара Мельника та Федора Хміля. В Таловій Балці Новогеоргіївського району гітлерівці розстріляли членів партії Власа Дудника (в 1941 р.) та Костянтина Дудника (в 1943 р.). Під час розкуркулення палив селянські хати активіст с.Ворошилівка Олександрійського району М.Лисянський. У війну з села не евакуювався, в 1942 році, за доносом односельців, був заарештований окупантами і ними страчений.

Загалом багато більшовиків зазнали переслідувань не так від нацистів, як від «рідної» партії – після визволення всі вони давали звіт, що робили в роки окупації. Так, з «Матеріалів опитування шляхом особистої бесіди з членом партії Леженком Дмитром Федотовичем, 1904 р.н.», а опитували комуніста в Новогеоргіївському райкомі партії, чітко прослідковується довоєнний та «окупаційний» періоди життя члена ВКП(б) з 1933 р. До війни Д.Ф.Леженко - директор школи, згодом інструктор районного відділу освіти, потім штатний пропагандист, а з початку 1941 року і до липня – завпарткабінетом Новогеоргіївського РК КП(б)У. Щаблі партійної кар'єри долалися один за одним доволі легко та напрочуд швидко, і невідомо, де б вони скінчилися. Однак у липні його мобілізували до лав Червоної Армії. У званні політрука Леженко потрапив у полон. Своє минуле вдало приховав, тож нацистами не переслідувався, табору військовополонених уник і в жовтні 1941 року повернувся в с.Іванківці Новогеоргіївського району – до батьківської хати. З полону приніс партійний квиток, якого закопав на власній садибі. Всю окупацію працював у громадському дворі (колишній колгосп ім. Будьонго) на різних роботах. У жовтні 1943 року пішов до партизанського загону ім. Ворошилова. В перших числах грудня 1943 року Новогеоргіївськ звільнили від гітлерівців. Незабаром Д.Ф. Леженка викликали до райкому партії та детально «опитували» про його діяльність як комуніста в роки окупації. Збереження партійного квитка, перебування в партизанському загоні дозволили Леженку і надалі перебувати в рядах більшовицької партії.

Однак такий іспит склали не всі, тож на 10 років відправився до місць позбавлення волі третій секретар Олександрівського довоєнного РК КП(У) Мусій Дряпак, який всі роки окупації, замість перебувати в партизанському загоні, комісаром якого він числився в перші дні війни, працював у громадському дворі с.Любомирка Олександрівського району, здавши в поліцію свою зброю. Перший секретар Олександрівського РК КП(У) Іван Ткаченко, на початку війни – командир місцевого партизанського загону, прибув восени 1941 року до с.Триліси Олександрівського району, де й перебув у родичів всю окупацію. Партизанський загін, очолюваний Ткаченко і Дряпаком, припинив існування вже незабаром після його створення. Таких керівників, як вони – не один десяток.

Доречно тут нагадати зміст директиви Ставки Верховного Головнокомандування від 20 квітня 1945 року, яка суворо наказувала «членів націонал-соціалістичної партії не чіпати». «Чом би це? - запитуємо нині ми, - чи не в знак подяки за лояльність нацистів до членів ВКП(б), які перебували на окупованій території?»

Приватна та державна торгівля

Впродовж дуже довгого часу, що вимірювався десятками років, жителі Кіровоградщини, як, проте, і всієї країни, відчували гостру потребу в одязі, взутті, предметах побуту, продуктах харчування. Все це наслідки вкрай мілітаризованої радянської промисловості, в якій чільне місце займало виробництво чавуну та сталі, з яких виготовлялися зброя та військова техніка у фантастичних, як на 30-40- і рр. XX ст., розмірах, об'ємах і кількостях. Легка промисловість теж обслуговувала переважно потреби багатомільйонної Червоної Армії.

З початком війни та нацистської окупації, зокрема Кіровоградщини, ситуація тільки погіршилася, адже при відступі Червоної Армії важливі промислові об'єкти або вивозилися на схід, або знищувалися. Трагізм ситуації посилювали дії гітлерівської армії, підрозділи якої теж завдали значних руйнувань господарству області. Досить безцеремонно діяли і місцеві мародери, які пограбували магазини, торгівельні бази, склади. Тож поневолене населення, особливо міське, змушене було виживати в надзвичайно складних умовах, постійно стоячи перед проблемою: де взяти перш за все продукти харчування, одяг, сіль, сірники, паливо тощо. Сподівання на гуманізм нацистів виявилися марними. Окупантам були байдужі проблеми поневоленого народу. Тож місцеві мешканці покладалися тільки на власну винахідливість і підприємливість. Новостворена українська влада це заохочувала. Зокрема в

Кіровоградській міській управі в серпні 1941 року запрацював відділ по відновленню мережі магазинів, налагодженню торгівлі продуктами та промисловими товарами. Персонально цією справою піклувалися Костянтин Гурійович Манько та дещо згодом – із жовтня 1941 року, Оксент Юхимович Фурсиков. Обоє, кожен у свій час, працювали завідувачами торговельного відділу Кіровоградської міської управи. Торгівля, як державна, так і приватна, розпочала поволі відроджуватися.

НАКАЗ ПРО ЗАБОРОНУ ПІДВИЩУВАННЯ ЦІН
ІЗ ПОВНОЮ СИЛОЮ ВИКОНАННЯ НАКАЗУЄТЬСЯ

1. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 2. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 3. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 4. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 5. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 6. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 7. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 8. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 9. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 10. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 11. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 12. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 13. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 14. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 15. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 16. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 17. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 18. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 19. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 20. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 21. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 22. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 23. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 24. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 25. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 26. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 27. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 28. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 29. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 30. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 31. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 32. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 33. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 34. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 35. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 36. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 37. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 38. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 39. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 40. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 41. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 42. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 43. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 44. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 45. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 46. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 47. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 48. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 49. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 50. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 51. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 52. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 53. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 54. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 55. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 56. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 57. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 58. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 59. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 60. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 61. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 62. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 63. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 64. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 65. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 66. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 67. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 68. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 69. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 70. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 71. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 72. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 73. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 74. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 75. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 76. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 77. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 78. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 79. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 80. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 81. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 82. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 83. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 84. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 85. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 86. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 87. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 88. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 89. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 90. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 91. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 92. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 93. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 94. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 95. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 96. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 97. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 98. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 99. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року. 100. Цей наказ є виконуваним з 1 серпня 1941 року.

Наказ польового коменданта м.Кіровограда графа Подевіца про встановлення цін на найважливіші продукти харчування і товари та про заборону їх підвищувати. Вересень 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Вже 14 серпня 1941 року, або на 9 день нацистського окупаційного режиму, житель обласного центру А.Ф.Кучеренко отримав дозвіл на торгівлю овочами й безалкогольними напоями на базарі в Новомиколаївці. 25 серпня кіровоградці Антон Яровий та Василь Пустовіт відкрили бакалійну торгівлю в колишньому магазині №36. Володимир Дмитренко з 30 серпня 1941 року розпочав торгівлю аптекарськими товарами та парфумерією в магазині на розі вулиць К.Маркса і Гоголя. З 4 вересня 1941 року розпочав торгівлю цукерками власного виробництва Федір Гапонов. З ручного лотка торгував

цукерками власного виробництва інший кіровоградець – Нестір Кривенко. Дозвіл на торгівлю він отримав 9 вересня 1941 року. 1 листопада 1941 року свій власний магазин по торгівлі залізо-скоб'яними виробами в будівлі за адресою вул.Велика, №53, відкрив Федір Ковальський. Широкий асортимент товарів – різноманітні гончарні вироби, віники, корзини тощо, пропонували кіровоградцям у своєму магазині Олександр Гребенюк і Микола Салгір[1]. Це був тільки початок. Впродовж наступного, 1942 року, кількість приватних торгових магазинів та ларьків тільки зростала, потреби й запити населення, зокрема обласного центру, поволі задовольнялися, за одним, проте, винятком – левову частку торгівлі основними продуктами харчування, окрім овочів і фруктів, перебрала на себе влада.

Дозвіл І.Л.Гриденку на право відкриття в м.Кіровограді приватної крамниці. Січень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Процес отримання дозволів на приватну торгівлю виявився доволі простим. Вже згадувані О.Гребенюк і М.Салгір заяву про відкриття власного магазину написали до відділу торгівлі при Кіровоградській міській управі 10 листопада 1941 року і цього ж дня отримали дозвіл на торгівлю. Параска Григорівна Чуприк вирішила відкрити магазин по торгівлі дрібними речами, звернувшись до влади із заявою 13 листопада, а вже наступного дня, 14.11.1941 року, отримала дозвіл тримати власний магазин по вул. Великій, № 64[2]. Т.С. Малишевський звернувся до відділу торгівлі Кіровоградської міської управи за дозволом на торгівлю

іграшками в приміщенні по вул. Великий, №58, першого грудня 1941 року. Отримавши заяву, до вказаної будівлі прибув інспектор відділу торгівлі Поворозик, який обстежив будівлю та зробив письмовий висновок: «Приміщення для торгівлі цілком придатне». 1 грудня 1941 року заявник отримав дозвіл на право здійснювати торгівлю[3].

Траплялися, однак, і винятки. Так, кіровоградець Т.Л. Штанченко мав інвалідність, утримувати сім'ю з 5 осіб виявилось складно, влаштуватися кудись на роботу не зміг, тож 16 серпня 1942 року просив дозволу на торгівлю гончарними виробами, однак отримав відмову: відділ торгівлі, вивчивши попит населення міста на гончарні вироби, дійшов висновку, що такий попит відсутній [4]. Інший інвалід, 60-річний кіровоградець Спиридон Богза, який теж не міг фізично працювати, відкрив власний магазин з продажу галантереї та книжкової продукції. Досвід у торгівлі він мав, адже до 1917 року подібну торгівлю вів у власній крамниці. Розгляд його заяви тривав три дні – з 28 по 31 серпня 1942 року, і завершився позитивно[5].

До 1917 року працювала у власному магазині жителька м.Єлисаветграда Марія Васильєва. З часом магазин реквізували, а в 1938 році репресували її чоловіка. Дружина «ворога народу» потрапила в дуже тяжкий матеріальний і психологічний стан, адже була позбавлена підтримки та будь-яких засобів до існування. 5 вересня 1942 року отримала дозвіл тримати власний магазин. Третього вересня 1942 року в Кіровограді відкрився ще один магазин – ювелірний та по продажі церковних предметів. Ювелірні вироби його власника М.І.Перепелицина отримувала з Вінницького ювелірного заводу, а церковні предмети – з місцевої церковної майстерні[6].

Шийка з кістками	14,00—17,00	..	6,5 %	опусту (рабату)
Ковбаски (сосиски)	9,00—10,00	..	6,5	..
12 Х л і б							
Житий 95%	0,75	..	7,5	..
Пшеничний 96%	0,90	..	7,5	..
13 Р и б и							
Живі карпи (паян.)	7,50	..	13	..
Оселеді	2,70—12,00	..	13	..
14. Молочні продукти							
Товсте молоко 1 літр	3,30	..	7	..
Слишки	5,00	..	8	..
Сметана	9,00	..	8	..
Сметана 1 сорту	8,00	..	8	..
Сметана 2	7,00	..	8	..
Сир з товстого молока	3,60	..	8	..
.. відтощеного	1,75	..	8	..

Ціни на хліб, рибу та молочні продукти, запроваджені в Кіровограді з 8 вересня 1941 року. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Загалом у Кіровограді на середину 1942 року працювали 8 приватних магазинів «різного краму» з 2 продавцями; 4 крамниці гончарних виробів – у найбільшому з них, що належав Добронравову й Гапонову, працювали 4 продавці; 4 залізо-скоб'яних магазинів; 2 заїжджих двори; біліардна; фотосалон; 2 комісійні магазини. Крім того, власні магазини мали деякі майстерні та заводи міста, як от крамниця заводу «Хімтруд» (фарби, оліфа, замазка, чорнила)[7]. Обліку не піддається приватна торгівля з яток, сезонних ларьків тощо. В 1943 році деякі магазини, як от Губасенка, Добронравова, Гапонова торговельній інспекції довелося зачинити: власники крамниць «не підкорялися вимогам торговельної інспекції щодо врегулювання цін на їхні товари, часто були зачиненими...»[8].

Крім приватних, в Кіровограді та інших містах і райцентрах області діяли т.зв. «державні» магазини. В державній торговельній мережі обласного міста, створеній торговельним відділом Кіровоградської міської управи, на середину 1943 року діяли 19 продуктово-хлібних магазинів, 10 комісійних, 3 залізо-скоб'яних - з місячним прибутком в 4 млн. крб.[9]. Відділ постачання Кіровоградської міської управи організував роботу також меблевого, магазину культуроварів та одну спеціалізовану «м'ясну» крамницю. Окрім приватних та державних, впродовж всього періоду окупації діяли 3 продуктові крамниці та сезонні ларьки Кіровоградської облспоживспілки. Окремо для німецьких підданих створили спеціалізовані продуктові крамниці, де фольксдойче - справжні та ново обернені, отримували пайки за завищеними нормами. Загалом, у Кіровограді в 1943 році діяли як мінімум 46 «державних» крамниць та чотири бази міськторгу[10]. Тільки в магазинах відділу торгівлі Кіровоградської міськуправи продавцями працювали 116 осіб[11].

Дуже скоро товарні запаси деяких магазинів, як от галантерейних, вичерпалися. Нових надходжень практично не було. Ситуацію не рятувала й місцева промисловість, зосереджена переважно в Кіровограді, що випускала речі широкого вжитку: запальнички, гудзики, іграшки, чорнило, замазку, сапи, лопати, вила, мило, ліжка, меблі з лози, вірьовки, дзеркала тощо, адже більша частина продукції йшла на потреби німецької армії. Керівник контори Кіровоградського міськторгу Фурсіков 22 грудня 1942 року в доповідній записці до міського голови скаржився, що «...заготівля промтоварів дуже обмежена по заводу з центральних міст – не дають дозволів на вагони. ...Виробництво міста, яким керує Промвідділ управи, готову продукцію до 90% здає німецьким фірмам...»[12].

Тож на неймовірний дефіцит перетворилися одяг, взуття, різноманітні тканини, голки, нитки... На великий тягар для поневоленого населення, особливо в сувору зиму 1942 року, обернулося збирання одягу для потреб німецької армії, що замерзала на фронті. Влада наказала збирати теплі перш за все з сімей комуністів та євреїв, однак такої кількості одягу в них не було, тож цього податку не уник жоден населений пункт Кіровоградщини. Всього цього, за незначним винятком, населення не мало й до війни. Нині, в умовах окупації, змушені віддавати останнє, хоча самі надзвичайно потребували теплого одягу й взуття. Не дивно, що в селах жінки взялися за виготовлення домотканого полотна. Поява «німецького» магазину в Кіровограді відомої гамбургської фірми «Бромберг і Ко», що промишляла виробництвом і збутом промислових і будівельних матеріалів, теж не вирішила проблеми: європейські товари, що епізодично та в малих кількостях надходили з Європи до міста, вирізнялися високими цінами.

Війна та перебування в області великої кількості тилових частин німецької армії, тисячі військовополонених-українців, звільнених по домівках, військовополонених-уродженців інших республік, яких «приписали» до громадських дворів, повернення по домівках оточенців, або відвертих дезертирів з Червоної Армії, спричинили появу величезної кількості людей, які вимушено ходили у військовій формі різних родів військ і армій. Владі, окупаційній чи місцевій, виявилось неможливим розрізнити в такому мілітаристському одязі цивільних від військових, зокрема збіглих військовополонених.

Тож з кінця липня 1942 року влада запровадила обов'язкове носіння окремо галіфе від гімнастери, крім того, з неї повинні зрізатися «військові» гудзики. Поява людини в повному військовому вбранні, навіть без знаків розпізнання, автоматично зараховувала такого до втікача-військовополоненого, або до партизана. Носій такого одягу відразу заарештовувався, а військовий одяг конфісковували[13]. Купити дешевий одяг в тогочасних магазинах – справа безнадійна. Довгий повосенний час проблема одягу та взуття все ще залишалася актуальною для жителів області та всієї країни взагалі.

Під особливим контролем влади перебували продуктові магазини. Одні з них, переважно в селах та районних центрах, входили до системи споживчих товариств, інші належали відділам торгівлі міських управ, як це було, зокрема, в Кіровограді. Як такої вільної торгівлі державні продуктові магазини не здійснювали, адже продукти харчування в роки окупації відпускалися за заздалегідь встановленими нормами для певних категорій громадян: працюючих, їх утриманцям, престарілим. Окремі, нижчі норми споживання, влада встановила для українців, а набагато

більші – для т.зв. фольксдойче, тобто жителям області, які заявили про свій нерозривний зв'язок з прабатьківщиною Великонімеччиною.

Магазин для фольксдойчів. Україна. 1941-1943 рр. З архіву Рейберт інфо.

Жителям області до карткової системи було не звикати: за радянської влади - тривалий час до війни та відразу після неї, - продукти громадянам відпускалися за заздалегідь встановленими цінами тільки за картками. Тож і в період окупації хліб, м'ясо, олія, сіль, цукор та інші продукти відпускалися за наявності в покупців т.зв. хлібно-продуктових книжок. Продуктові картки (книжки) отримували щомісячно, як правило, по місцю роботи, а престарілі та непрацюючі (матері з дітьми) – у відділах соціального забезпечення, зареєстровані безробітні – в Біржах праці. З цими книжками їх власники прикріплялися тільки до одного продуктового магазину, який не могли, за своїм бажанням, змінювати. Відсутність такої продуктової книжки позбавляла багатьох жителів міст та райцентрів, які втратили роботу, або не мали її взагалі, можливості придбати їжу в магазинах. Багато від цього недоїдали, або періодично голодували. В особливо трагічному становищі опинилися військовополонені, що утримувалися в таборах. Гітлерівці забезпечити їх продуктами харчування навіть за заниженими нормами не бажали, хоча місцевих ресурсів для цього вистачало, тож смерть від голодного виснаження та хвороб, спричинених недоїданням – поширене явище

серед військовополонених, зокрема шталагу №305, що знаходився практично в самому центрі Кіровограда.

Сільські жителі обслуговувалися магазинами споживчих товариств, які торгували як промисловими товарами: кінською упряжжю, сапами, цепами, відрами, глиняним посудом і т.п., так і отриманою від заготівельних контор дефіцитною продукцією чи товарами (сірниками, сіллю, цукром, горілкою, мануфактурою тощо). Райспоживтовариствам також належали пекарні та хлібні магазини. Зокрема в Хмельівському районі діяли (в листопаді 1941 року) 19 крамниць, в яких товарів налічувалося на суму 200 тис. крб. Місцеве РСТ відкрило їдальню, організувало роботу пекарні та заводу безалкогольних напоїв [14].

Однак продуктами харчування селяни, на відміну від міських жителів, забезпечували себе самі майже повністю, отримуючи її з власного господарства та з комори громадського двору – на т.зв. трудодні. Сіль, сірники, цукор, одяг, взуття – постійний для них дефіцит за весь окупаційний період та тривалий час після нього. В роки окупації селяни могли взяти цей дефіцит в магазині взагалі без грошей. І ось чому. В багатьох випадках селянам за здане молоко, м'ясо чи курячі яйця видавали, крім грошей, «довідки за купу». З ними селяни зверталися до магазинів районних споживчих спілок, де брали сіль, цукор, сірники, текстиль тощо на певну кількість т.зв. «пунктів», що відповідали якійсь сумі грошей, передбачених за здані продукти харчування в рахунок планів, або понадпланово. Так, свиню вагою понад 110 кг оцінювали в 400 пунктів. За них селянин міг взяти з кооперації 13 кг солі (1 кг солі = 30 пунктам), або 4 коробки сірників (1 кор. = 100 пунктам). Восени 1943 року генерал-комісар Миколаєва запровадив інший механізм «преміювання» селян дефіцитним товаром. Так, кожен селянин, який здавав свиню вагою не менше 90 кг, отримував премію-наряд на купівлю 1 кг цукру, 1 кг солі, 0,25 л горілки, 10 коробок сірників[15].

Таким чином, ініціатива багатьох жителів області, діяльність новоствореної української влади, спричинили відновлення діяльності системи торгівлі та закладів громадського харчування, як приватних, так і державних, допомогли мінімально задовольнити попит населення головним чином у продуктах харчування, сприяли уникненню голоду на території Кіровоградщини впродовж всього окупаційного періоду. Відновлена радянська влада відразу й безцеремонно відібрала в населення майже всі продукти харчування, особливо на селі, чим спровокувала вже в повоєнний час справжнісінький голод: полиці магазинів та комори колгоспів миттєво спорожніли вже в 1944 році.

Заклади громадського харчування

З осені 1941 року поступово налагодилося громадське харчування у подібні ресторани, буфетів, закусочних та робітничих їдалень при заводах і фабриках. Частина цих закладів знаходилася в приватній власності. У державній перебували великі ресторани та буфети при них, що обслуговували переважно офіцерів та солдат німецької армії, деяких службовців, різноманітних комерсантів, численних «командировочних» тощо. Ресторани, буфети та їдальні діяли в містах та районних центрах області.

Буфети і т.зв. «закусочні» тримали жителі Кіровограда: Малаховський (в ній працювала одна особа – сам власник); Бузовський (мав 2-х працівників в обслузі); в буфеті Гордлевського працювало по обслузі клієнтів теж двоє працівників. А в буфеті Літинського й Ониська (вул. Велика, №70) офіціантів було троє. Загалом у Кіровограді в першій половині 1942 року налічувалося 9 буфетів-закусочних. Велику популярність здобули буфети в міському театрі ім. Тобілевича та в театрі «Вар'єте». Окремі громадяни спромоглися на відкриття навіть їдалень. Вони призначалися переважно для працюючих на заводах та установах кіровоградців. Так, гр. Руденко відкрив їдальню на олійному заводі. В ній працювали 6 осіб – кухарі та офіціанти. Кіровоградський птахокомбінат теж мав свою їдальню, яка належала гр. Саранчі і в якій теж працювали 6 осіб персоналу. Їдальню при Кіровоградській електростанції утримував Яценко, найнявши 10 осіб персоналу. 28 осіб працювали в їдальні Чуприни, Ісаєва і Шевченка. Вона знаходилася по вул. Дворцовій обласного центру[1].

В період окупації утримував не тільки-буфет закусочну, а й дві перукарні кіровоградець Г.Андрєєв. Загалом у нього працювали 11 осіб[2].

Кіровоград мав два великі ресторани та буфети при них. Їх обладнання й устаткування, за незначним винятком, під час безвладдя вціліло. Тож у вересні обидва ресторани розпочали роботу. За період з 19 вересня по 1 листопада 1941 року ресторан №1 обслужив 19896 пацієнтів, приготувавши для них 4421 порцій перших блюд, 18336 – других блюд і 6252 порції кави. Кухня ресторану отримала 57318 крб. надходжень, буфет – 89123 крб. До цієї суми увійшов також виторг від проданої випічки на 12750 крб.[3].

Досить інтенсивно розпочав роботу і ресторан №2. За період з 26 жовтня по 30 листопада 1941 року для клієнтів приготували 19447 перших блюд, 34135 других блюд, 5504 порцій кави та 78027 холодних закусок. Пива, горілки та хліба ресторан реалізував на 46924 крб. Перші

блюда мали середню вартість у 80 коп., другі блюда пересічно продавалися по 1 крб. 07 коп., стакан кави коштував 20 коп.[4]. Буфет (згодом його назвали, на західний манер, кафе) ресторану №2 впродовж жовтня-грудня 1941 року щодня готував для відвідувачів по 1200 «вегетаріанських других блюд» по 56 коп. за порцію, по 400 порцій холодних закусок (салати, вінегрет) вартістю 70 коп. кожна, по 1 тис. пиріжків по 43 коп. за одиницю, по 500 порцій кави (10 коп. за стакан), та по 200 порцій кави з молоком по 27 коп. за порцію[5].

ПРЕЙСКУРАНТ

цін на блюда, які виготовляються
СТОЛОВОЮ № 1.-

№ п/п	назва блюду	вартість порції крб. коп.	ціна крб. коп.
1.	Ворщ український ...	500	1-20
2.	Суп гороховий	500	1-10
3.	Жаркое ялове	252	3-80
4.	Котлети	255	3-80
5.	Разбрат	241	4-90
6.	Шніцель	258	3-70
7.	Церезь фарширована	200	1-70
8.	Венігрет	100	-60
9.	Холодець	100	1-00
10.	Отбивна	250	5-00

ЗАВ.ВІДДІЛОМ (ЯКОВЛІВ)
ЗАВ.СЕКТОРОМ ТОРГ (ЛІННІКОВІЧ)

Прейскурант цін у ресторані №1 м.Кіровограда. Грудень 1941-січень 1942 рр. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

З кінця січня 1942 року в обласному центрі запрацював ще один великий заклад громадського харчування - ресторан кафе-закусочна №3. Впродовж 10 днів – з 1 по 10 лютого 1942 року, відвідувачі в ньому спожили 1200 тарілок овочевих других блюд, 3700 тарілок круп'яних блюд, випили 4450 стаканів кави з цукром та 600 стаканів цього напою без цукру, з'їли 270 кг салатів та 70 кг холодної, випили 135 літрів горілки, з'їли 1542 кг хліба[6].

Не менш інтенсивно запрацювали заводські їдальні. Кіровоградський міський комісар наказав їх створити до 15 травня 1942 року на кожному підприємстві й установі, «які працюють для німецьких інтересів» – «для піднесення та підтримки робочої сили місцевого населення»[7].

Щодня 10 працівників готували обіди та обслуговували в середньому по 150 чоловік працюючих Кіровоградської електростанції. 20 травня 1942 року до міської управи надійшов звіт про діяльність їдальні за підписом її власника Яценка. Тож за місяць, як свідчить звіт, працівники електростанції спожили: 2250 порцій борщу, заплативши за кожну по 1 крб.52 коп., 1500 порцій супу по 1 крб.06 коп., 3150 овочевомучних блюд по ціні 1 крб.20 коп., 600 м'ясних страв по 2 крб.30 коп. кожна, з'їли 500 пиріжків, 1000 салатів та вінегретів (відповідно по 63 коп. та 61 коп.)[8].

До їдальні (в документах вона фігурує як №5) автотракторно-ремонтного заводу було прикріплено 445 осіб працюючих. Впродовж одного дня - 8 липня 1942 року, поварі їдальні приготували 178 порцій борщу і 431 порцію супу. За миску борщу робітники заплатили по 2 крб., а за суп – по 1 крб.[9]. Мали свою їдальню і шахтарі кіровоградської шахти «Бурвугілля» - її утримував О.Булгаков.

3 1 грудня 1941 року робітник на будь-якому промисловому підприємстві області, де відкрили їдальні, міг отримати сніданок за 1 крб. 75 коп., обід – за 2 крб. 50 коп., вечерю – за 1 крб. 75 коп. Таким чином за повне денне харчування бухгалтерія підприємства із заробітної плати працюючого вираховувала суму в 6 крб. Таку систему «робітничого пансіону» запровадили в Рейхсканцелярії по Україні[10]. Чи вистачало цього на елементарне відновлення фізичних сил робітника – невідомо.

Характерно, що в ресторані №3 м.Кіровограда порція борщу на середину 1942 року коштувала відвідувачу 1 крб. 80 коп., тарілка супу – 1 крб.50 коп., м'ясні страви – 2 крб.25 коп., пиріжки – по 65 коп. за один[11]. Тобто, робітнику м.Кіровограда дешевше було б харчуватися в ресторані, ніж у заводській їдальні. Однак вхід до ресторанів для більшості з них заборонили – як представникам «нижчої» раси.

Згодом окремо для цивільних жителів міста відкрили т.зв. «загальнодоступну їдальню». В ній могли отримати обіди всі жителі міста та приїжджі, звичайно, якщо для цього вони мали кошти.

В роки окупації не було дефіциту на спиртне. Його законна реалізація передбачалася тільки в ресторанах і буфетах (кафе) при них. Так, ресторан №1, підвідомчий Кіровоградській міській управі, до кінця 1941 року продав 8878 пляшок пива, 2727 літрів горілки та 165 літрів

спирту[12]. Бажаючі могли придбати також і молочні продукти. Так, ресторан №1 щодня готував їх по 100 порцій.

*Ресторан та кондитерська «тільки для німців». Україна. 1941-1943 рр.
Фото Угриновича. З архіву Рейберт інфо.*

Ресторани і надалі працювали ритмічно та безперебійно, а також впевнено почувалися, бо мали не тільки кваліфікований персонал, грошовитих відвідувачів, а й великі запаси продуктів. Так, в переддень Нового, 1942 року, в коморі ресторану №1 налічувалося: понад 10,6 тонн картоплі, більше 4 тонн буряків, понад 3 тонни квашеної та 32,5 кг свіжої капусти, близько 550 кг борошна, 252 курячі яйця, майже 700 кг олії, 3,6 кг вершків та до 7 кг масла, 322 пляшки пива, майже 50 кг м'яса свині, понад 15 кг сала, 1345 кг солі, а також: качки, сухі фрукти, м'ясо куряче і качине, різноманітні крупи, томати, навіть хрін – загалом 58 найменувань найрізноманітніших продуктів харчування. Всі ці багатства змогла зберегти і примножити завідуюча рестораном Меланія Доля, а довірила їх зберігати комірнику Т.Ф.Непоменку[13].

Отже, існування двох форм громадського харчування – ресторанів та буфетів при них виключно для окупантів, робітничих їдалень та приватних буфетів-закусочних з невигадливым меню – для поневолених, чітко демонструвало зверхність одних і принизливе становище інших, але вберігало від голоду десятки тисяч працюючих з місцевого населення та членів їх сімей.

Базарі

Впродовж дуже короткого часу відновили свою роботу базари. Вони функціонували в містах, у кожному райцентрі та в багатьох селах. Про стан базарів м.Кіровограда в перші тижні окупації свідчить доповідна записка начальника управління базарів Тараненка до відділу торгівлі Кіровоградської міської управи, датована 27 серпня 1941 року. В ній вказано, що всі базари, за винятком «старого», та й то частково, зайняті військовими німецької армії та їхньою технікою, тож підводи з сіл вимушені зупинятися на прилеглих вулицях та торгувати поза базарами. Через скупчення військової техніки на вулицях і базарних площах, довіз із сіл продуктів харчування сповільнився, і хоч жителі міста можуть купити баклажани, огірки та в невеликих кількостях картоплю, підвіз жирів майже припинився. Селяни також відмовляються продавати городину по цінах, що існували до 21 червня 1941 року, відмовляються від радянських грошей, а здійснюють товарообмін, беручи взамін мануфактуру, одяг, взуття. Зловживали своїм становищем, як це помітив начальник управління базарів Тараненко, і німецькі війська: при купівлі в селян продуктів розплачувалися набагато нижче встановленого співвідношення (1 марка = 10 крб.). Також до майна базарів гітлерівські солдати поставилися досить безцеремонно, зруйнувавши, зокрема, павільйони на Балашівському базарі. «Звільнити базарні площі від військових!» - з таким проханням звертався до міської управи начальник управління базарами Кіровограда Тараненко[1].

Впродовж вересня гітлерівці в Кіровограді не тільки не вивели свої війська за базарні площі, а завдали їм ще більшої шкоди: багато дерев'яних столів та прилавків пішли їм на дрова. Оговталися, однак і селяни прилеглих до обласного міста сіл, тож потяглися до Кіровограда підводи з городиною та фруктами, борошном та зерном. Загалом до 13 вересня 1941 року на «старому» базарі та поблизу нього селяни продали 4156 кг огірків, 7273 кг баклажанів червоних, 9030 кг капусти, 1080 кг яблук, 6130 кг цибулі, 360 кг пшона, 626 літрів олії соняшникової, 1880 кг борошна, 408 кг м'яса, 130 штук птиці та «інших продуктів 10 тонн»[2]. Селяни все ще відмовлялися брати «старі» радянські гроші, а щоб уникнути контролю з боку влади, намагалися торгувати на околицях міста, або в дворах містян. Міська управа, щоб збільшити довіз продуктів харчування, відразу розіслала до приміських сіл листи, в яких роз'яснила, що віднині запроваджується вільна торгівля всім виробленим у селянських господарствах, і що довіз цього до міста теж є вільним. В роз'ясненні вказувалося на місця продажу – тільки базари, та попередила про обов'язкове дотримання цін, встановлених німецьким

командуванням. Службі порядку наказали не допускати торгівлю в дворах міста, на тротуарах та вулицях. Згодом до базарів потяглися і підприємливі городяни, там вони орендували віцілілі павільйони та ларьки, сплачуючи за них по 50 крб. орендної плати щорічно.

Базар у містечку Олександрівка. 1941-1943 рр. З колекції В.Білошапки.

Холодна зима 1942 року вплинула на діяльність єдиного в Кіровограді великого базару. Він зберіг своє пряме призначення – гітлерівці таки звільнили його від військової техніки. Оскільки основними продавцями там були селяни, тож погодні умови суттєво скоригували кількість торговців – були дні, коли вони до міста майже не з'являлися. В лютому 1942 року через сильні морози зовсім припинився довіз до кіровоградських базарів овочів. В дні потеплінь з сіл привозили тільки биту та живу птицю в невеликих кількостях, а також цукрові буряки, курячі яйця та молоко. Однак з 25 лютого 1942 року єдиний базар м.Кіровограда взагалі призупинив роботу – міський комісар заборонив продаж на ньому сільськогосподарської продукції, а хто порушував наказ – проголошувався «спекулянт»[3].

Не діяв у Кіровограді т.зв. «молочний» базар. Його почали розбирати на паливо німецькі війська, а потім до них долучилися місцеві жителі, які базар повністю розібрали. Згодом на його місці молоко все-таки продавали, але торгівля велася в антисанітарних умовах, прямо з тротуару, тож «молочний» базар ліквідували.

Все ніяк не могли запрацювати в обласному центрі інші базари: на Кушівці - чотири його павільйони зайняли військові частини; 8 павільйонів та всі навіси облюбували військові і на базарі Новомиколаївки; базар на вул. Калініна (4 павільйони та столи) теж перебували у розпорядженні окупаційних військовиків[4].

З початком весни 1942 року на «старому» базарі м.Кіровограда облаштували контору, відремонтували старі та встановили нові ларьки в «зеленому ряду». Їх налічувалося 24. З'явився і «молочний ряд». У квітні 1942 році торгувати молоком, зокрема в Кіровограді, дозволялося тільки на центральному базарі, а також на окремо виділених місцях на Кушівці, Ковалівці, Новомиколаївці та «біля водокачки» і лише до 10 год. ранку[5].

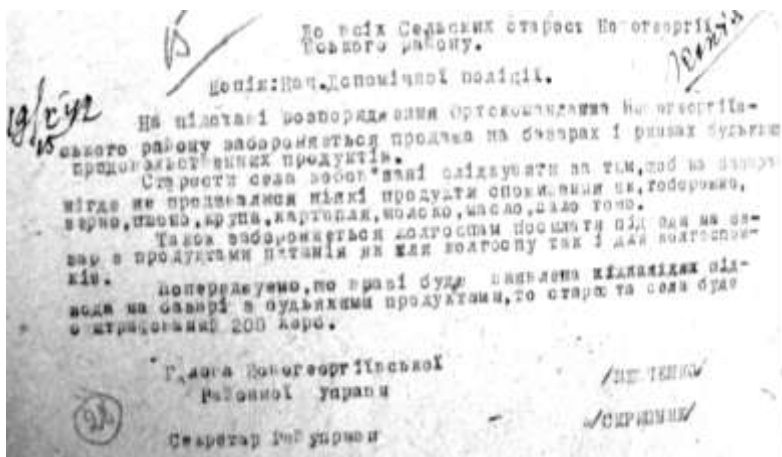
На базарі. Україна. 1941-1943 рр. З архіву Рейберт інфо.

На центральному базарі Кіровограда запрацювали збірники мита – 6 осіб, двоє робітників опікувалися вагами, 8 сторожів цілодобово несли вахту. До послуг продавців було 412 справних клеймованих вагів з комплектами гир до них. Однак колишнє складське приміщення будівельних матеріалів все ще займали німці. Не дивлячись на це, міський базар інтенсивно працював. Впродовж року, з 1 квітня 1942 по 31

березня 1943 року, «старий» базар у Кіровограді мав 287 тис. крб. прибутків тільки від разового збору та 8600 крб. надходжень від наданих послуг. З цієї суми прибутків прибиральникам та сторожам платили заробітну плату в 200 крб., старшому бухгалтеру – 600 крб., а начальник управління базарами отримував 700 крб.[6]. За заведеною практикою, кожен з них майже щодня мав свіжі овочі і фрукти. М'ясо і молоко – доволі дефіцитні продукти, теж їм перепали.

Зайве стверджувати, що подібні базари діяли в кожному райцентрі та в багатьох селах. Їх функціонування багато в чому уподібнювалися до найбільшого базару області – «старого» кіровоградського. В Новогеоргіївському районі базарів діяло 22. Безпосередньо в м.Новогеоргіївську базарну торгівлю дозволили в неділю, середу і п'ятницю. Базар в селах Подорожнє та Табурище працював у четвер, у селах Глинськ, Калантаїв, Іванівці – щонеділі. З 21 липня 1942 року роботу базарів впорядкували - Олександрійський гебітскомісар видав наказ, яким торговий день на всіх базарах на території гебіту проголошувалася винятково в неділю[7].

Не тільки цим окупаційна влада втручалася в діяльність базарів. Так, під час посівної чи на час збирання врожаю торгівля на них припинялася. Зокрема, Олександрівський гебітскомісар Ланге наказав з 17 березня 1943 року закрити в усіх чотирьох районах базари на час посівної кампанії. Кожну підводу з кіньми чи волами і кожну робочу силу спрямовували на посівну[8].

Розпорядження про заборону торгівлі на базарах Новогеоргіївського району «будь якими продуктами харчування». Травень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Періодично в обласній газеті «Українські вісті» друкувалися оголошення такого змісту: «Зо дня цього оголошення на базарі забороняється продаж та купівлю цибулі. У винних в порушенні цієї заборони цибулю буде відібрано. Обласний комісар»[9]. Яке стратегічне значення для гітлерівців мала саме цибуля восени 1942 року - нині невідомо.

З 24 квітня 1942 року окупаційна влада заборонила продавати живу домашню птицю та м'ясо з неї. Поліції наказали пильно стежити за продавцями, а виявлену в них птицю конфісковувати безкоштовно. З 19 травня 1942 року на базарах заборонили продаж борошна, зерна, пшона, крупів, картоплі, молока, масла, сала. З кінця весни 1942 року селянам заборонялося з'являтися на базарах ще й з підводами[10].

Схоже, що ця заборона не налякала селян, тож 27 червня 1942 року з'явилося чергове нагадування про заборону продажу на базарах продуктів харчування «під страхом покарання за військовим часом»[11]. Зерна та городини влітку та восени 1942 року зібрали чимало, тож поїхали і пішки попростували на базарі селяни зі своїм нехитрим крамом, і другу половину літа та всю осінь жваво торгували їстівним. Кількість вирощеного на власному обійсті й призначеного для продажу на базарах в один день визначалося тим, скільки людина візьме в руки товару. З 15 грудня 1942 року знову категорично заборонялося продавати харчі на базарах, а тим, хто мав «зайві продукти», рекомендувалося здавати їх в кооперацию для розподілу між населенням по встановленим цінам[12].

Однак не тільки гітлерівці виявилися такими вигадливими: після війни радянська влада теж суворо забороняла продаж на базарах печеного хліба, олії та зерна, борошна, зокрема восени 1946 року, коли післявоєнний голод вже настійливо стукав ледь не в кожную домівку жителів області.

Надзвичайно вимогливим був контроль окупаційної влади за цінами на базарах. Вони встановлювалися в м.Рівне, в канцелярії Рейхскомісара України Коха і були обов'язковими для виконання на всій підвладній йому території. Порушення цін, зокрема в бік їх завищення продавцями, суворо переслідувалося владою. В той же час дефіцит товарів і продуктів харчування диктував свої ціни. Щоб не порушувати існуючих інструкцій і розпоряджень населення вдавалося до натурального обміну.

Окрім місцевого населення – постійного, так би мовити, контингенту базарів, на них йшла жвава торгівля з солдатами окупаційних військ, як мінова, так і грошова.

Постійно квашену продукцію у великих кількостях продавала Плодоовочева контора, що мала на базарі свій ларьок, крім того в газеті

«Українські вісті» періодично з'являлися оголошення з проханням до населення Кіровограда принести до контори свою тару, а через деякий час забрати її з готовою квашениною. Так, за 1 кг солених огірків споживачі платили заготконторі від 85 коп. до 1 крб. 05 коп.[13].

29 березня 1942 року в Кіровограді, на площі колишнього іподрому по Ровенській дорозі, відкрився «вільний кінний базар», який збирався двічі на місяць. Крім коней, там продавалися кози, домашня птиця, молодняк ВРХ тощо.

Міський базар. Україна. 1941-1943 рр. З архіву Рейберт інфо.

Отже, впродовж всього окупаційного режиму всі базари області виконували надзвичайно важливу роль, всупереч волі окупантів і їхнім заборонам, у постачанні продуктами харчування населення великих міст і райцентрів області, сприяли вирішенню цілого ряду побутових проблем жителів окупованих територій. Оскільки селяни обкладалися значними грошовими податками, а плата за здане державі молоко, м'ясо, курячі яйця постійно затримувалася та була незначною, то торгівля на базарах вирощеною і виробленою продукцією перетворилася для багатьох на обов'язкову умову існування. Місцева влада значно сприяла базарній торгівлі, хоча її діяльність та можливості всіляко обмежувалися окупантами.

Контроль за діяльністю закладів торгівлі та громадського харчування

Заклади торгівлі та громадського харчування в роки окупації перебували під постійним контролем влади.

Її зокрема цікавив санітарний стан закладів громадського харчування. 7 грудня 1942 року приватні буфети-закусочні м.Кіровограда на предмет їх санітарії перевірів інспектор торгівельного відділу міської управи С.Степанов, а наслідки ревізії виклав у акті. Всі буфети, де побував інспектор, їх власники утримували в задовільному стані, заклади мали вітрини, стійки, на яких в тарілках виставлялися закуски, столи накривалися скатертинами. Не зважаючи на зимовий час, у буфетах було тепло, адже всі вони в той день опалювалися. Деякі нарікання в ревізора викликав посуд, вимитий неохайно. Також, як зауважив інспектор, асортимент страв виявився досить обмеженим, оскільки переважали вінегрет, ікра овочева, огірки солоні, холодець з курячих потрухів, тюлька, тушкована картопля, м'ясні котлети. Однак якість страв виявилася задовільною, а ціни – помірними. Так, за 100-грамову порцію вінегрету клієнти платили 1 крб., дещо дорожчою була ікра овочева – 1,5 крб. за порцію, котлети м'ясні (з кроля) коштували по 5,76 крб. за 100 гр., досить дешевими були картопля тушкована та огірки до неї – відповідно 43 коп. та 50 коп. за 100 грам. Відносну бідність асортименту страв інспектор Степанов пояснив так: «... вони розраховані головним чином на закуски при випивках, а не на потреби широких кіл споживачів». Ревізор також дізнався, що в таких буфетах-закусочних «продається самогон по 30-40 крб. за 100 грам» та вимагав цю незаконну торгівлю припинити [1].

Перевіряючи буфет-закусочну, що її власник Нешкреба облаштував прямо на базарній площі обласного центру, інспектор торгівлі Степанов теж виявив підпільний продаж горілки: підприємець продавав її по 70 крб. за 100 грам. На зауваження інспектора про незаконність цього, Нешкреба грубо відповів: «Я торгую водкою і буду торгувати!» Горілка також продавалася в буфеті-закусочній міського Комітету допомоги – по 50 крб. за 100 грам та закуска до неї – свіжопросолена невелика рибка по 15-20 крб. за штуку. В їдальні при молокозаводі теж продавалася горілка по 50 крб. за 100 грам. Буфетниця Блаженко пояснила інспектору, що представники служби охорони порядку (поліції) про це знають, але категоричної заборони на продаж горілки не надходило[2]. Яких заходів вжив до продавців горілки керуючий торгівельно-продовольчим відділом Кіровоградської міської

управи, а саме йому направив свій звіт інспектор торгівлі Степанов, невідомо.

В магазинах і ресторанах постійно перевірялася наявність продовольчих товарів та їх якість. Так, 31 грудня 1941 року перевірили присутність продуктів в буфеті (завідувач Ярошенко) ресторану №1 м.Кіровограда. Прискіплива комісія перелічила всі наявні пиріжки – їх насмажили 220 шт., пончики – 250 шт., переважили хліб – 84 кг 380 грам тощо. Недоліків і недостач не виявили[3].

9 вересня 1942 року зловили «на гарячому» продавця магазину №41 м.Кіровограда Івана Швеця. Відпускаючи на продуктову книжку гр. Селивестрова картоплю, продавець замість 6 кг 100 грам видав покупцеві 5 кг 400 грам, обваживши того відразу на 700 грам. При свідках Шабліко і Олійника на порушника торгівлі Швеця склали акта і передали його в поліцію[4].

У квітні 1943 року здійснили перевірку діяльності продуктового магазину №29 м.Кіровограда. Його продавець Федоров отримав у першій декаді квітня м'ясо для видачі населенню за встановленими нормами згідно продуктових книжок. При ревізії виявили нестачу м'яса в 49,3 кг. «Ніякої нестачі м'яса немає, - твердив продавець, - це миші поїли талони на м'ясо!». Федорову, звичайно, не повірили, тож звільнили з роботи, зобов'язавши ще й сплатити нестачу в подвійному розмірі[5].

10 червня 1943 року перевірили наявність м'яса та деяких інших товарів в крамниці №16. Акт зафіксував такі надходження й залишки[6]:

Назва продукту	Залишок на 8.06.		Завезено 8.06.		Продано кг 8.06.1943 р.
	в кг	в крб.	в кг	в крб.	
М'ясо ялове	92,5	1091,5	247	2914,6	125,3
ребра	51,3	359,10	-	-	50,7
яйця	3295	1812,25	9360	5148,0	-
голови ялові	-	-	25	62,5	24,7
м'ясо свині	-	-	51	816,0	50,4
вим'я	-	-	5	20,0	-

9 червня до крамниці №16 знову завезли 179 кг яловичини, 7650 курячих яєць, 226 кг ковбаси (на суму 3616 крб.) Окрім жителів Кіровограда, прикріплених до цього магазину, продукти з нього отримували також робітничі їдальні, дитсадки, лікарня обласного центру.

До перевірки ревізорів потрапила і база №2 торгівельно-промислового відділу Кіровоградської допоміжної управи. 1 липня 1943 року інспектори виявили в ній нестачу кам'яної солі в кількості 2700 кг.

Нині можна лише здогадуватися, хто мав доступ до того вкрай дефіцитного в умовах окупації товару і хто на ньому збагатився.

17 липня 1943 року до крамниці №20 м.Кіровограда, де працювала продавець Калініна, завітав ревізор Тимофеев. Через три дні він склав акт та направив його до відділу торгівлі Кіровоградської допоміжної управи. В документі зокрема зазначалося і таке[7]:

Назва краму	Було на 3.07.1943 р.	Надійшло в крамницю з 3.07. по 17.07.1943 р.	Продано населенню
Сіль	1678,5 кг	-	18 кг
крупа	157 кг	480 кг	409,4 кг
олія	23,4 л	47 л	66,1 л
хліб	114 кг	4792 кг	4331,1 кг
сірники	1776 кор.	-	-
і т.д.			

Ревізор недорахувався 2,3 кг солі, 960 грам крупів, 25,9 кг хліба, 6 коробок сірників. Нестачу краму продавець пояснила зникненням кількох талонів.

Перевірка магазину №30 м. Кіровограда (завмагазином Шевченко), здійснена 29 липня 1943 року, виявила нестачу 750 грам олії і грошей в сумі 6 крб. 61 коп. Цей незначний недолік товару й коштів утворився за період торгів з 1 травня по 27 липня 1943 року, тож претензій до добросовісного продавця ревізори не мали[8].

Впродовж літа 1943 року тільки в Кіровограді ревізори здійснили перевірки також в продуктових магазинах №6, №44, №7, №34 та деяких інших. В крамниці №7 недоставало 670 грам повидла, 14 коробок сірників, 13 кг 300 грам хліба, понад 1 літра олії, майже 4,5 кг крупів[9]. Зрозуміло, що виявлену нестачу продавців примусили компенсувати. Деякий час, через злодійкуватих продавців, лихорадило магазин №29 м. Кіровограда. Продавець цієї крамниці Хирний постійно обважував кожного покупця при відпуску хліба на 100 – 200 грам, щодня приховував 1-2 хлібини і забирав їх додому, видавав без карток хліб знайомим, недоливав олію тощо. Зрозуміло, що Хирного звільнили від роботи. Інший продавець цього магазину Скобенко теж досить «вільно» торгувала: могла видати в одні руки відразу 5 хлібин, не відриваючи талони, та щодня брала додому по 2 хлібини. Уважність покупців, їх небайдужість спричинили, після ревізії, відсторонення продавців від роботи[10].

22 липня 1943 року контроль за видачею продуктів харчування з магазинів ще посилювався. Віднині не допускалися будь-які надлишки чи недостачі, а під час ревізії враховувалися навіть хлібні крихти, потовчена крупа та борошняний пил. Їх наказали збирати і передавати по акту один раз на п'ять днів у магазин №5 м.Кіровограда[11].

Суворим встановився контроль і за гирями та вагами. Ревізори в актах за наслідками перевірки продуктових магазинів обов'язково вказували, чи є клейма на гирях, чи справні ваги та коли відбувалося їх таврування. При потребі терези лагодили в Кіровоградській майстерні по ремонту ваг, в якій працювали з серпня 1942 року від 2 до 4 постійних робітників.

Перевірялися також галантерейні магазини м.Кіровограда. Ревізія одного з них, №9, засвідчила надлишок грошей в 140 крб. 85 коп. при наявності товару на суму 29 тис. 507 крб. 22 коп.[12].

Простий аналіз дивом збережених у архіві документів дає відповідь зокрема і на питання відпускної ціни для населення на кожен продукт. Так, яловичина в червні 1943 року коштувала 11 крб. за 1 кг, десяток яєць – 5, 50 крб., свинина – по 16 крб. за 1 кг, такою ж була ціна і на ковбасу, коробка сірників коштувала 75 коп., літра олії – 12 крб., сіль – 1 крб. 55 коп. за 1 кг. Купівельна спроможність працюючих, навіть за мінімальної заробітної плати, дозволила б їм непогано, як для окупаційного часу, харчуватися. Однак на перешкоді постала карткова система розподілу продуктів, тож на більше, ніж встановлена гітлерівцями норма споживання, житель міста чи містечка розраховувати не міг. Окрім, звичайно, продуктів з базару чи власного городу. Все ж місцева влада, як Кіровограда, так і районів області, налагодила постачання продуктів харчування та намагалася розподілити їх всім потребуючим. Цьому сприяв і доволі жорстокий контроль за закладами торгівлі та громадського харчування.

Поставлена в суворі рамки постійного контролю з боку німецького керівництва українська влада багато чого зробити не змогла, проте й голодних смертей від виснаження серед мирного населення Кіровоградщини не зафіксовано. Виняток - напівголодне утримання військовополонених в шталазі №305 та його філіях.

Квартири та квартплата. Перейменування вулиць

Централізованого житлового будівництва в довоєнний період на території області майже не велося. Винятком не був і Кіровоград: закладені в середині 30-х років два будинки вирішити житлову проблему робітників і службовців міста ніяк не могли. Причина цього зрозуміла – акумулюючи всі засоби й ресурси на власне озброєння, виношуючи далекосяжні агресивні плани, відволікати кошти на спорудження будинків для власного народу більшовицька влада не поспішала. Нещадно експлуатуючи робітників і колгоспне селянство, одночасно вимагаючи від них «соціалістичної свідомості, глибокої відданості Батьківщині, ідеалам комунізму», манячи недосяжним «світлим майбутнім», радянська влада інтенсивно використовувала житловий фонд, закладений ще до 1917 року.

Жахливі картини довоєнного побуту, зокрема робітників заводу «Червона зірка», залишила газета «Соціалістичний наступ», що друкувалася в Зінов'євську в середині 30-х років XX ст. (з лютого 1935 року газета змінила назву на «Кіровська правда»). Переповнені жильцями комунальні квартири, подекуди навіть без стелі, домашні тварини в них, зокрема свині, вперемішку з паливом, бо з сараїв все це викрадалося, – доволі типова тогочасна побутова картина серед робітників найбільшого промислового підприємства Кіровоградщини[1]. Бараки й гуртожитки, нашвидкуроч споруджені заводами й фабриками, дещо рятували ситуацію з проживанням робітників. Але навіть партійна тогочасна газета обурювалася їхніми побутовими умовами. Так, в гуртожитку для робітників цегельного заводу м.Кіровограда «...шибки у вікнах вибиті і затулені брудними ганчірками. Підлога глиняна, на ній лежить брудна солома. Ліжка поламані, немає наволочок, подушок і ковдр, матраци брудні. Всі робітники сидять в одягу, бо в гуртожитку холодно, поламані двері. Кімнати не опалюються, немає столів, немає стільців»[2]. Подібна ситуація в робітничих бараках шахти «Бурвугілля», в деяких студентських гуртожитках. 8 липня 1935 року на засіданні секції революційної законності Кіровоградської міської ради (головував Айзенштат), депутат Бочаров у своїй доповіді охарактеризував санітарний стан міста «... як поганий, в жилкопах багато бруду, боротьба з проституцією не ведеться, поширена спекуляцію, набули поширення нічні крадіжки з магазинів...»[3]. Також міська рада офіційно визнала, що наприкінці липня 1935 року в Кіровограді офіційно числилося 500 безхатченків[4]. Влада, звичайно, боролася з цими

ганебними явищами, однак вирішити їх не змогла. Тож називати передвоєнний Кіровоград таким собі «маленьким Парижем», навіть за наявності кількох фонтанів, помпезно відкритих наприкінці 30-х років, не було жодних підстав.

Війна та окупація зробили міста та села області ще гіршими, особливо за зовнішнім виглядом та санітарним станом. Суттєво змінилася кількість, національний та соціальний склад населення. Тож значно поглибилися ті проблеми, що їх мав обласний центр та інші населені пункти Кіровоградщини в середині та наприкінці 30-х рр. XX ст.

*Руїни корпусів заводу «Червона зірка» в м. Кіровограді. 1941-1943 рр.
З архіву Рейберт інфо.*

Деякі будинки, окремі державні установи та, особливо, підприємства постраждали від бомбардувань як ворожої авіації, так і навмисного знищення відступаючими частинами Червоної Армії. Яскравий приклад цьому – зірвані цехи заводу «Червона зірка» радянськими саперами. В липні та на початку серпня 1941 року багато жителів Кіровограда, районних центрів та сіл змушені залишити не тільки власні житла, часто навіть з меблями, а й полишати область. В більшості випадків це були радянські та партійні працівники з сім'ями, громадяни єврейської національності, сім'ї командирів Червоної Армії та працівників обласного та районних відділів НКВС, інженерно-технічні працівники деяких підприємств області тощо. Одні переїхали у віддалені від обласного центру села, більшість евакуювалися далеко на схід. Тамтешні не досить гостинно зустріли втікачів. Житель с.Заозерне Красноярського краю (Росія) С.О.Максюта про евакуацію розповів так: «Як відбувалася евакуація? Насамперед евакуювали комуністів, які працювали на відповідальних посадах біля грошей, разом з грошима їх

вивезли у глибокий тил; коли їх не було – в Сибіру жили добре і продукти були дешеві, та як вони приїхали й понапривозили по 100 тис. карбованців кожен, то й ціни піднялись, тепер і в Сибірі жити тяжко» [5].

Центральна вулиця м.Кіровограда з розпорядженням надавати перевагу військовому транспорту та дотримуватися правостороннього руху. 1942 р. З колекції О.Женжирова.

Вірячи в швидку перемогу над ворогом, а саме в цьому населення області запевняла більшовицька пропаганда, багато евакуйованих сподівалися вже незабаром повернутися знову до рідних осель, тож часто свої квартири майже з усім начинням доручали доглядати сусідам чи родичам, або замикали їх, вірячи, що пожитки збережуться. Так, жителі Кіровограда Хмельницький і Корсунський, відправившись на Схід, віддали на зберігання своє майно гр. Домбровській. Зберегти його жінка не змогла – нова влада залишене майно конфіскувала[6].

В більшості випадків надії евакуйованих виявилися марними ще з однієї причини: місцеві мародери відразу розпочали спустошувати залишені квартири й будинки, цуплячи все, що вдавалося винести чи донести (вже по війні вцілілі господарі, повернувшись з евакуації, впізнавали, зокрема, свої дубові буфети в чужих стінах, тож розпочали судові процеси щодо повернення розграбованого майна включно з привласненими коровами). В період міжвладдя процес розграбування набув стихійного і неконтрольованого характеру. Вступ гітлерівської армії та погроза розстріляти кожного грабіжника значно приборкав ненаситне бажання до незаконного збагачення, тож вже наприкінці серпня Кіровоградська міська управа склала 2643 акти опису вцілілого майна евакуйованого населення[7]. 27 вересня та 5 жовтня 1941 року Кіровоградська міська управа двічі затверджувала постанови про повернення мешканцями міста розграбованого майна, що «їх самовільно було забрано при залишенні міста втікачами». З метою максимального повернення чужого майна залучалася служба охорони порядку[8]. 6 жовтня проголосили останнім днем, коли населення Кіровограда повинне добровільно повернути награбоване.

Подібна картина спостерігалася в кожному райцентрі Кіровоградщини. Так, 17 жовтня 1941 року голова Бобринецької районної управи Гейнле наказав все майно – як рухоме, так і нерухоме, залишене евакуйованими, негайно продати, а кошти віддати до кас сільських та районної управ[9]. Меблі та речі вжитку евакуйованих з Кіровограда, що їх описали, згодом розподілили. Найкращі з них отримали окупанти: військові коменданти та міські комісари. Просили умеблювати свої щойно отримані квартири речами евакуйованих і чини Кіровоградської міської управи. Решту, головним чином громіздкі меблі, звезли на базу №4 Кіровоградського міськторгу, а вже звідти відпускали до меблевого магазину. Вмістом бази №4 постійно цікавилися і окупанти. Тільки впродовж кількох днів березня 1943 року для міського комісара, військовому лазарету, для офіцерів військової частини, що перебувала в Кіровограді, з бази видали: 2 софи, 16 стільців, 2 роялі, 6 буфетів, а також

ліжка, тумбочки, трюмо і т.п.[10]. В цей час їхні колишні власники перебували далеко на схід від Кіровограда.

Звільнені евакуйованими квартири й будинки майже моментально заселялися тими, хто залишився в окупованому місті та хто вкрай потребував власного житла, або намагався його поліпшити. Дозволу влади на це наприкінці літа - на початку осені 1941 року не питали. 1 жовтня 1941 року Кіровоградська міська управа все-таки прореагувала: цього дня створили комісію, яку зобов'язали обслідувати всі залишені «втікачами» квартири і будинки, виявити в них «новоселів без дозволу» та примусити їх залишити чуже житло[11]. Такі заходи влади мали декларативний характер, тож нових жильців не злякали.

Так, у серпні 1941 року в однокімнатну квартиру по вул. Пашутінській, №1 м.Кіровограда самовільно вселилася сім'я А.І.Коваленка, двокімнатну квартиру в цьому будинку зайняла сім'я Б.О.Коваленка. Двокімнатну квартиру по вул. Пашутінській, №14 в жовтні привласнила сім'я Ф.П.Суміна. До однокімнатної квартири по вул. Береславській, №10 в серпні вселилася родина А.В.Терехова. Загалом по домоуправлінню №15 м. Кіровограда, до відома якого належали перелічені квартири, «покращили» житлові умови 27 сімей. Справляючи новосілля, нові господарі добре знали, кому раніше належали ці квартири. Так, гр. Сумін та гр. Терехов зі своїми сім'ями вселилися в помешкання, якими раніше користувалися єврейські родини[12].

Велику чотирикімнатну квартиру з власною кухнею в будинку по вул. Московській, №90 вимушено присвоїв Л.А.Махно з родиною з 4 осіб – його власна квартира виявилася зруйнованою під час бомбардування німецькою авіацією. Про це засвідчив звіт до міської управи від домоуправління №16 м.Кіровограда. Три члени сім'ї на чолі з Н.Ф. Котовою 6 вересня 1941 року, тобто через місяць від початку нацистської окупації, вселилися в однокімнатну квартиру, проте з окремою кухнею, до будинку по вул. Пашутінській, №61. Загалом по цьому домоуправлінню вселилися в «нові» квартири 28 сімей[13].

Звільнені евакуйованими квартири по вул. Московській та сусідній з нею вул. Інгульській в Кіровограді теж швидко знайшли нових господарів. Трикімнатну квартиру з окремою кухнею по вул. Інгульській, № 8/20 самовільно зайняла сім'я Ф.Г. Мірошніченка. Також самовільно вселилася в однокімнатну квартиру за адресою вул. Московська, №45 А.Ф.Соколова. Громадянка Х.Р.Овчиникова, працюючи до війни прислугою, з господарями квартири по вул. Московській, №45 не виїхала на Схід, тож продовжувала в ній жити і в період окупації, користуючись лише однією кімнатою, на яку згодом отримала ордер від міської управи.

15 вересня 1941 року переселилася з підвалу до однокімнатної квартири по вул. Московській, №41 гр. П.Є. Правда. Загалом тільки на двох вулицях обласного центру – Московській та Інгульській, з'явилося 32 сімей – новоселів[14].

На центральній вулиці м.Кіровограда. 1942 р. З колекції О.Женжирова.

Після евакуації господарів 3-х кімнатна квартира по вул. Пермській, №31 відразу – 1 серпня 1941 року, тобто за кілька днів до вступу в місто німецького війська, вже мала нових господарів: сім'ю Григорія Григоровича Кисельова, яка налічувала 7 душ. Оксана Михайлівна Соболева, будучи самотньою, 1 серпня 1941 року вселилася в трикімнатну квартиру з окремою кухнею по вул. Клинівський перевулок, №3 і самовільно прожила в ній до 17 грудня 1941 року, поки міська управа не видала жінці ордера, узаконивши в такий спосіб заволодіння нею чужою квартирою. Через два місяці, 1 жовтня 1941 року, «нову» квартиру з 2-х кімнат по вул. Пермській, №21 вже обживала велика сім'я Миколи Піщанського, яка складалася з п'ятьох душ[15].

Отже, деякі жителі Кіровограда фактично розпочали полювання на вивільнені евакуйованими квартири. Тож всі колишні «єврейські» квартири по вул. Олександрівській №35/57, №35/16, №33 (п'ять квартир), по вул. Дворцовій, №71 (дві квартири), по вул. Преображенській, №19

(три квартири), з яких жильці з'їхали 7 серпня 1941 року, та десятки інших відразу самовільно заселялися[16].

Восени 1941 року залишили свої підвальні і напівпідвальні приміщення сім'ї Омеляна Заступченка, Дмитра Князя та отримали облаштовані квартири в будинку по вул. Тимірязєва, №19/18: перший двокімнатну квартиру з окремою кухнею, інший – трьохкімнатну квартиру і кухню до неї[17]. Наразі невідомо, чи це був прояв певного гуманізму новосформованої влади з переселенням з підвалів до впорядкованіших квартир, чи ініціатива самих громадян.

Будинок по вул. Інгульській, №8 обласного центру облюбували окупаційні війська. Всім жильцям наказали звільнити їхні квартири. Виселялися вони не на тротуари, а в інші квартири. Так сім'ї Василя Ковальчука та Федора Мірошніченка змушені переселитися до 2-кімнатних квартир по вул. Пашутінській, №34. Їхні сусіди Євгенія Біляєва, Олександр Орлов теж отримали квартири по цій вулиці в будинках №35 та №55[18].

Впродовж осені керівники домоуправлінь склали на нових жильців списки, подали їх до Кіровоградської міської управи, яка без довгих зволікань зареєструвала сім'ї за новими адресами. А в переддень Нового, 1942 року, впродовж 11, 12, 13 та 17 грудня, багато «новоселів» отримали від міської управи ордери, таким чином узаконивши своє перебування в нових квартирах.

За поданням своїх керівників деякі вкрай потребуючі працівники заводів і фабрик міста Кіровограда, зокрема заводу «Червона зірка», теж вселялися в «нові» квартири. Тож ордери видавалися і в 1942 році.

Варто зауважити, що як такого масового стихійного переселення наприкінці літа та восени 1941 року в Кіровограді – місті з найбільшим державним житловим фондом в області, все-таки не спостерігалось. Так, по будинкоуправлінні №4 за цей час вселилися в нові житла 32 сім'ї, по будинкоуправлінню №10 – 23 сімей, по будинкоуправлінню №30 – 41 сім'я тощо. Тобто, півтори-дві сотні сімей, скориставшись безвладдям та невизначеністю початкового періоду окупації, дійсно поліпшили свої житлові умови. В той же час в Кіровограді порожніми все ще залишалися понад дві тисячі залишених евакуйованими квартир і будинків!

Чи ж довго так тривало? Вже з літа 1943 року Кіровоград заповнили тисячі цивільних евакуйованих, які тікали від наступаючої радянської армії й прагнули потрапити якомога далі на Захід; масово прибували зі східних прифронтових областей України тисячі працівників гітлерівських тилових служб і органів управління; на фронт залізницю підтягувалися десятки тисяч нових бійців і офіцерів Вермахту. Всі вони

потребували даху над головою і часто ця проблема вирішувалася за рахунок місцевих жителів. Тож дуже нетривалим - трохи більше півтора року, виявилось щастя від проживання в нових-чужих квартирах і будинках.

Загалом на 1 січня 1942 року житловий фонд Кіровограда складався з 961 домоволодіння з 9800 квартирами²⁰[19].

На центральній площі м.Кіровограда. 1941р. З колекції О.Женжирова.

За власні будинки їх власники платили податки, а за проживання в державних квартирах – квартплату. На кожного квартиронаймача відкривався особистий рахунок з відомостями про адресу його проживання, займану площу, про нараховану та сплачену квартплату. Так, кіровоградка Лідія Гуцалова з початку нацистської окупації та впродовж неї проживала в квартирі площею 20,42 кв.м. по вул. Гоголя, №36. За користування житлом жінці впродовж вересня, жовтня, листопада та грудня 1941 року нарахували по 27 крб. 92 коп. щомісячної квартплати. Всі платежі жінка зробила в повному обсязі, тож на початок 1942 року боргів не мала[20].

За цією ж адресою, але в однокімнатній квартирі площею 12,68 кв.м., проживав громадянин Крючков. У вересні, жовтні та листопаді 1941 року за користування житлом йому нараховували по 9 крб. 01 коп. за місяць, які квартиронаймачем регулярно сплачувалися[21]. Громадянка Наземцева проживала в квартирі напівпідвального типу по

²⁰ Інші документи засвідчують, що загальна кількість квартир міста на кінець 1942 року становила 7892, домоволодінь – 1008.

вул. Калініна, №30. Кіровоградська міська управа за її житло площею в 21,5 кв.м. нараховувала щомісячну квартплату в сумі 5 крб. 84 коп.[22]. Тобто, квартплата варіювалася від типу квартири, її площі, тож була диференційованою.

Центр Кіровограда. 1942 р. З колекції О.Женжирова.

«Зразкових» власників квартир звільняли від квартплати – не більше 20 квартир на місто і кожна площею, що не перевищувала 25 м.кв. Квартплата вносилася до 5 числа кожного місяця. За несвоєчасну оплату нараховувалася пеня – 0,5% від суми платежу за 1 день затримки платежу. Жителів державних квартир попередили - якщо борг перевищить 3 місяці, боржники примусово виселятимуться з квартири. Інформацію про це вмістила газета «Українські вісті» в номері за 30 вересня 1942 року. До листопада 1942 року до фінвідділу Кіровоградської міської управи надійшло 1 млн. 310 тис. крб. квартирної плати [23].

Майже увесь період окупації більшість жителів центральних вулиць міста Кіровограда користувалися електроосвітленням та мали централізоване водопостачання, хоча ці послуги не завжди регулярно надавалися через часті перебої в роботі Кіровоградської електростанції та міського водогону. Газета «Український голос» періодично друкувала нагадування до населення про обмеження у використанні засобів електроосвітлення та про заборону поливати городи з водопроводу. За порушення цих наказів користувачі відключалися від електро- та водопостачання.

16 липня 1942 року Кіровоградська міська управа поширила обов'язкову постанову, якою зобов'язала всіх без винятку квартиронаймачів до 25 серпня 1942 року відремонтувати зовнішні фасади своїх квартир. Витрачені на ремонт кошти списувалися з квартплати[24]. Крім власне громадян-квартиронаймачів, ремонтом квартир піклувалися створені при райуправах Кіровограда спеціальні майстерні. Так, у майстерні 1-ї райуправи працювали 24 робітники: з них 9 столярів, 2 слюсарі, 4 кровельники, 4 пічники, 2 штукатури[25]. Збережені до цього часу документи засвідчують види і об'єми здійснених ними в період окупації ремонтів житлових приміщень, що належали Кіровоградській міській управі. В цьому переліку: ремонти дахів, східців, скління вікон, фарбування й тинькування стін тощо. Окупація внесла значні корективи щодо ремонтних робіт, зробивши деякі будівельні матеріали, як от віконне скло, цемент, надзвичайно дефіцитними. В той же час різноманітна фарба, що випускалася місцевими підприємствами, була дешевою і доступною.

*Центральна частина Кіровограда – понівечені вибухами й вогнем будівлі.
1942 р. З колекції О.Женжирова.*

За опалення своїх будинків та багатьох квартир жителі міста дбали самі. Кіровоградська міська управа докладала чимало зусиль, щоб населення змогло отримати дрова, згідно встановлених норм, та місцеве буре вугілля.

Так, всі підприємства та установи складали списки працівників потребуючих дров та передавали їх до міської управи. Кіровоградська міська управа влаштувала заготівлю дров у найближчих лісах та

здійснювала їх доставку до міста. Для цього щоденно в лісах працювали сотні військовополонених та найманих лісництвами робітників. З Кіровограда до лісу організовано відправлялися сотні підвід, які звозили до міста заготовлені дрова. Вони зосереджувалися на т.зв. дров'яному складі. Звідти його розбирали міські жителі та установи. Так, з 33 працівників хімзаводу №2 до списку на отримання дров записалися 24 робітників. В зиму 1942 року вони отримали паливну норму – по 425 кг дров, заплативши за них по 148 крб. 75 коп. Деякі працівники заводу, як от Расевич, Рябухін, Гриценко, отримали по півтори норми палива - по 700 кг дров. Загалом працівники заводу вибрали 11 575 кг пиляних дров[26].

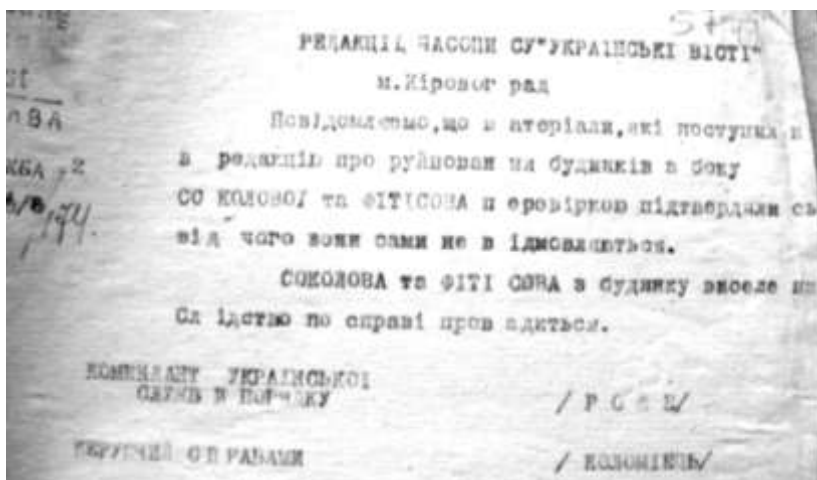
Наступної осені – з 5 вересня 1942 року, Кіровоградський міський голова Зякін підписав наказ №476, яким зобов'язав усіх керівників підприємств та установ підготувати списки працівників, які потребували дров, та подати їх до відділу постачання. В документі наголошувалося, що «право на отримання дров мають лише голови родин». Однак вже незабаром дозволили на кожного працюючого виділяти по 1 складометру дров та по 0,5 складометра - на непрацюючого члена родини. Через місяць, станом на 13 жовтня 1942 року, заготовлені дрова жителі вибрали, міський дров'яний склад спорожнів і палива всім не вистачило. За таких умов міська управа поширила через газету «Українські вісті» наказ №556, за яким населення Кіровограда з 15 жовтня 1942 року мало право отримати для опалення хмиз або хворост - за встановленою нормою, та в необмеженій кількості – буре вугілля[27].

Звичайно, паливна норма лише частково компенсувала потреби жителів міста в обігріву жител та приготуванні їжі, тож кожному доводилося затрачати чимало часу на пошуки інших джерел палива. Ними стали дерева у власних садах та найближчих лісосмугах, солома, соняшникові стебла та бур'ян з поля, тини та дерев'яні конструкції зруйнованих вибухами будинків тощо. З метою попередження винищення дерев окупантами вживалися досить суворі заходи. Так, населення м. Бобринця попереджалося, що самовільно зрізати і нищити «всі дерева, кущі, огорожі в міських парках, в центрі міста і на околицях, на вулицях, в садибах, як приватних, так і державних» суворо заборонено. За невиконання наказу Бобринецької районної управи за 3 листопада 1941 року порушників чекав штраф у 100 крб.[28]. Подібні суворі заходи щодо заборони самовільного винищення дерев ухвалила Кіровоградська міська управа.

Під загрозою розстрілу населенню заборонили використовувати для власних потреб керосин, тож приготування їжі на керогазі чи примусі, як і освітлення помешкань гасовими лампами, перетворилося на

небезпечну затію. Постанову про це покарання затвердив 4 грудня 1941 року Кіровоградський міський голова Медведков[29]. Схоже, що ця заборона ігнорувалася. Спроба робітника Стасюка з авторемонтної майстерні «Опель», що діяла в обласному центрі, вкрасти кілька десятків кілограм вугілля, обернулася для нього арештом і запроторенням за грати міської тюрми на два тижні.

Зайнявши вивільнені квартири, деякі нові жильці ставилися до них не як господарі, а як тимчасові квартиранти.

Відповідь української служби порядку м. Кіровограда редакції газети «Українські вісті» про виселення з квартири жительок міста Соколової та Фетисової через навмисне руйнування ними державного житла. 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Це помітила міська влада. 6 березня 1943 року в газеті «Кіровоградські вісті» з'явилося реагування міської управи на такі неподобства. Газета зокрема писала: «За останній час помічено, що квартиронаймачі, проживаючі в будинках міської управи, використовують квартири не за призначенням: влаштували в кімнатах сараї, де тримають худобу і птицю, засмічують і руйнують цілком придатні для житла приміщення». Тож жителям заборонили тримати худобу і птицю в квартирах і парадних; рубати дрова в квартирі і на сходах; брати на ночівлю сторонніх без дозволу поліції; не використовувати бомбосховища під ями для сміття та для інших нечистот тощо. На порушників цих правил проживання встановлювався штраф у 500 крб.[30].

З 12 жовтня 1942 року всі без винятку жильці державних квартир вписувалися до будинкових книг. Для прибулих та вибулих давався час терміном у 2-3 доби, щоб приписатися чи виписатися, та обов'язково про ці зміни повідомляти паспортно-адресний відділ Кіровоградської міської управи.

З вересня 1941 року розпочалася кампанія перейменувань вулиць обласного центру. Незаперечно, що таке явище спостерігалось по всій Кіровоградщині. Окупаційна влада заборонила давати нові імена селам і містам області – з військових міркувань, а от щодо перейменувань вулиць, то до певного часу демонструвала певну солідарність з мешканцями міст, та ще й віддала ініціативу в цьому процесі українській владі. Незаперечно, що попередні більшовицькі топоніми, встановлені без будь-яких врахувань місцевих традицій і примусово насажені жителям, не «вписувалися» в нову систему арійських цінностей, які не могли допустити, щоб вулиці носили, наприклад, імена євреїв – відомих діячів світового пролетарського руху. Крім того, старі назви асоціювалися в місцевих мешканців з вчиненими більшовицькими вождями численними злочинами проти мирних жителів і теж не відповідали їх надіям на «нове» життя, що його обіцяли запровадити гітлерівці, тому теж підлягали заміні.

*На розі вул.Дзержинського і К.Маркса. м.Кіровоград.
Літо 1942 (1943?) р. З колекції Ю.Тютюшкіна.*

Тож впродовж двох днів – 2 та 3 вересня 1941 року, працювала спеціальна комісія по перейменуванню вулиць м.Кіровограда. На другий день дебатів комісія нарешті узгодила нові назви для 98 вулиць обласного центру. Так, вул. Воровського планували перейменувати на

вулицю Гонти; вул. 9 січня – на Полуботка; Дзержинського – на Котляревського; Енгельса – на Петропавлівську; Калініна – на Миргородську; Карла Маркса – на князя Володимира; площу Кірова – на площу князя Володимира; Паризької Комуні – на Лисенка тощо. Свій проект нововведень комісія оформила протоколом та передала його на розгляд і затвердження міської управи[31]. Міська управа спільно з міським комісаром уважно вивчили проект перейменувань. Деякі нові назви вулиць, запропоновані членами комісії і які увічнювали пам'ять українських національних героїв та інших визначних постатей українського народу, відхилили. 21 жовтня 1941 року офіційно вирішили дати нові назви таким вулицям: вул. Карла Маркса перейменували на Велику; вул. Кірова – на Михайлівську; площу Кірова – на Велика Площа; вул. Леніна – на Дворцову тощо. Загалом перейменуванню підлягали 50 вулиць обласного центру.

З осені 1941 року в Кіровограді зникли назви вулиць Леніна, Сталіна, Крупської, Бебеля, Енгельса, Маркса, Молотова, Ворошилова, Дзержинського тощо. Заступник Кіровоградського міського голови Еліс наказав завідувачу будівельним відділом міської управи впродовж 3-х днів, до 27 жовтня 1941 року, зняти всі таблички зі старими назвами вулиць. Начальник будівельного відділу Косоногов розпорядився виділити одну підводу та 2-х робітників, які й познімали номерні таблички з перших 19 перейменованих вулиць.

До 10 листопада 1941 року виготовили та вчепили на будинках таблички з новими назвами вулиць. Загалом у обласному центрі склали списки всіх 325 вулиць міста, відновили їх дореволюційні назви, порівняли з більшовицькими. Деяким повернули старі елісаветградські назви: Петропавлівська, Велика, Бульварна... Елісаветградської пори вулицю Грязна, що за більшовиків зазнала перейменування на вул. Бебеля, нині називали Лівобережною. Зовсім не змінилася впродовж трьох епох – царської, більшовицької та нацистської, назва вулиці Гоголя. Залишилися без змін деякі «нейтральні» більшовицькі назви вулиць: кілька Овражних, Робітничя, Авіаційна тощо. Знайшлося місце і деяким «українським» вулицям, яким не було місця ні за часів імперії, ні, тим паче, за більшовиків: вул. Івана Франка (бо соціал-демократ) перейменували на Богуна, Мічуріна – на Мазепи тощо[32].

В районах області всі вулиці, що носили «більшовицькі назви», розпочали перейменовувати взимку 1942 року. Зокрема, Олександрівський гебітскомісар Ланге наказав змінити назви вулиць «на старі українські» 20 січня 1942 року. При перейменуванні виникали деякі колізії. Оскільки центральну вулицю містечка Олександрівка здавна

називали «Єврейською», а за більшовиків її нарекли іменем Леніна, то місцевій владі довелося вигадувати іншу назву - Перспективна.

*Біля зруйнованого пам'ятника Кірову. 1941 р. м.Кіровоград.
З колекції О.Женжирова.*

Швидко вирішили долю всіх пам'ятників більшовицьким вождям: Леніну, Сталіну. Їх скидали з постаментів, потім глушилися над ними та, зрештою, розбивали. Пам'ятник Кірову в Кіровограді скинули долілиць, де він деякий час лежав. Хтось з жартівників примостив вірному сталінцю до протягнутої, але зламані при падінні з постаменту руки велику мітлу. На його місці за проектом А.О.Сидоренка – архітектора-проектувальника міської управи, встановили новий, доволі скромний пам'ятник, для чого довелося привезти з фортечних валів дві старовинні гармати. Так вчинили і з деякими бюстами теоретиків марксизму та діячів більшовицької партії. Зокрема з Кіровоградської центральної міської бібліотеки їх вилучили кілька. Серед них знайшлося погруддя М.С.Хрущова. Гіпсові бюсти напевне що розбили.

Рудименти більшовизму, зокрема в поширених назвах колгоспів: ім. Леніна, ім. Сталіна, Більшовик, Червоний шлях, Червоний маяк, ім. Кагановича тощо, залишалися до березня 1942 року. Потім і їх змінили: замість назв присвоїли порядкові номери (громадський двір №1, №2 і т.д.). Але і вони протрималися недовго.

*Витвір народних умільців - дивна скульптура на місці пам'ятника Кірову.
Осінь 1941 р. З колекції О.Женжурова.*

Довоєнне життя залишило чимало різноманітних вивісок установ, організацій і підприємств з більшовицькою атрибутикою. Скрізь на видних місцях – на дахах і стінах будинків, залишилися розмаїті гасла та велетенські плакати, які славили більшовицьких вождів, закликали народ на нові трудові і воєнні звершення. Більшість з них зустріли окупантів. 6 жовтня 1941 року Кіровоградський міський голова Медведков підписав наказ №80, яким зобов'язав відповідні служби зняти всі «старі» вивіски і плакати, та затерти на стінах всі більшовицькі гасла[33].

Оплата та умови праці робітників та службовців

Нацистська Німеччина за своєю суттю – тоталітарна держава. Це сповна спізнало на собі німецьке суспільство (згодом навіки отримавши щеплення від тоталітаризму). Винятком не були поневолені гітлерівцями країни та народи. Там теж встановлювалася широкомасштабна нацистська система примусу та контролю, яка, що далі від Берліна, набирала все більш потворних форм. Тож умови існування жителів, зокрема Кіровоградщини, в період гітлерівської окупації визначалися, перш за все, стратегами в Берліні та їхніми виконавцями в м.Рівне – в

канцелярії Рейхскомісара України Е.Коха. Саме звідти в найглибші куточки області доходили інструкції та розпорядження, які поневолені змушені безумовно виконувати. До «слухняності» їх вже привчила тоталітарна більшовицька влада – арештами, розстрілами, голодомором, тож перевчати українців нацистам не довелося.

П о л о ж е н н я у т р и м а н н я .

І. Основні ставки утримання.

1/	Група праці	1місяць	-	1200 крб.
2.	"	2	-	950 "
3.	"	3	-	750 "
4.	"	4	-	600 "
5.	"	5	-	480 "
6.	"	6	-	400 "
7.	"	7	-	340 "
8.	"	8	-	280 "

2/ Жінки одержують 80% від загальної суми п. І утримання.

Р о б о т н і ч а с .

Ставки зарплати встановлені за регулярну тижневу роботу 48 годин добової роботи до 54 годин. В тиждень не припускається добової плати.

Витяг з директиви «Про регулювання заробітної плати і виробничих умов промислових робітників». Грудень 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Щодо поневоленого населення, то нацисти зобов'язали його тяжкою фізичною працею зміцнювати міць Рейху. Фізична праця суворо регламентувалася. Все інше, як от заняття науками, мистецтвами, літературою тощо, окупантами обмежувалися чи заборонялися.

Так, 1 грудня 1941 року від Рейхскомісара України з м.Рівне надійшла на місця директива «Про регулювання заробітної плати і виробничих умов промислових робітників» (переклад назви документа зроблений автором, тому можливі його різночитання). В документі, що стосувався всіх українських робітників і робітниць, а також німецьких підданих, запроваджувалася погодинна оплата праці. Зокрема учні шкільного віку за 1 годину безперервної роботи отримували 75 коп. заробітної плати. Робітники некваліфіковані віком понад 18 років і значно старші могли розраховувати на 1 крб. щогодинної зарплатні; підручні робітники за цей же час отримували 1 крб. 20 коп.; кваліфіковані робітники – майстри своєї справи, заробляли по 1 крб. 60 коп. Особливо висококваліфіковані робітники, майстри дільниць, керівники деяких галузей промисловості (цехів) заробляли від 2 до 2 крб. 50 коп. щогодини. Громадяни, які перейшли в німецьке підданство, мали 50% надбавки до зарплатні. Жінки – робітниці отримували, за однакових

умов праці, лише 80% від суми коштів, зароблених робітниками – чоловіками[1].

1 січня 1942 року генеральний комісар Миколаєва – його юрисдикція, як відомо, поширювалася і на Кіровоградщину, поширив цей наказ із деякими доповненнями по всій території генерального округу «Миколаїв». Запроваджувалося 6 робітничих груп щодо розміру погодинної зарплати.

П л а т н я .	
1. Встановлюється 6 робітничих груп. Влучення в одну з груп наступає з родом діяльності.	
2. Обов'язує слідуюча годинна платня (годинна платня брутто)	
а) практикантам во всіх роках науки	0.75 карб.
б) невченим робітникам (помічникам робітників)	
в віку від 18 літ і понад	1.00
" " 17 літ і нижче	0.70
в) вченим робітникам	
в віку від 18 літ і понад	1.20
" " 17 літ і нижче	0.90
г) навченим робітникам ремісникам	
в віку від 22 літ і понад	1.70
" " 20 і 21 літ	1.60
" " 18 і 19 літ	1.40
д) особливо кваліфікованим робітникам	
керівникам, десятникам	2.00
е) майстрам	2.50

Витяг з директиви «Про регулювання заробітної плати і виробничих умов промислових робітників», що стосується оплати праці робітників. Грудень 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Допускалися виплати премій до 50% від тарифної ставки. За акордну працю теж передбачалася премія до 20% від заробітної плати. Євреям – робітникам, як і жінкам – робітницям, встановлювалася зарплата у 80% від ставок їхньої робітничої групи. Євреї не могли розраховувати і на премії. Деякі зміни стосувалися і умов харчування робітників та робітниць безпосередньо в їдальнях на виробництві. Так, одружені позбавлялися обмежень у виборі страв і їхньої кількості, а холості змушені вкладалися в норму – не більше 6 крб. за цілодобове харчування. «Хто буде обіцяти, або вимагати вищу платню, буде покараний» – страхав наостанок генеральний комісар Миколаєва Е.Опперманн[2].

Для службовців запровадили 8 основних «груп праці». Перебуваючи на найвищій, 1 групі праці, службовець отримував 1200 крб. заробітної плати. Службовець, який посідав найнижчу, 8 групу,

отримував 240 крб. зарплати на місяць. Для службовців тривалість робочого тижня встановили в 48 годин, в багатьох випадках тривалість роботи могли збільшити до 54 годин, але грошових надбавок за перероблений час не передбачили. Старости сіл, які належали до 8 групи праці, за свою невдячну роботу отримували від 200 до 250 крб. щомісячно, в залежності від кількості жителів на території сільуправи[3]. Вже по війні майже всі вони, хто не евакуювався з німцями, чи кого не вбили партизани, які буквально полювали за фактично беззахисними старостами, опинилися в радянських таборах. Вся радянська індустрія кіно та підконтрольна партії література створили страхітливий образ старости сільської управи як вірного слугаки окупантів, забуваючи при цьому вказати, що їх – старост, обирали всім колективом на загальних зборах мешканців села, обираючи, т.ч., не найгірших представників своєї громади.

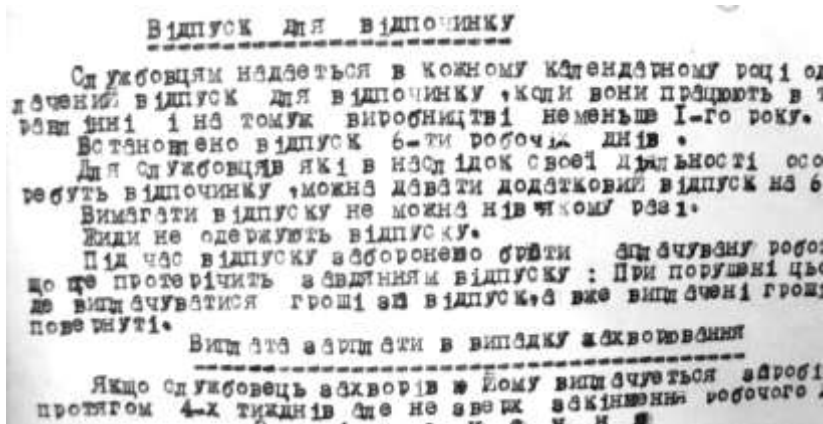
<u>Винагорода старостам сел</u>			
Старостам сел та їх секретарям за своїм погодженням може бути виплачено за місяць винагорода:			
<u>Старостам сел</u>		<u>Секретарям сел</u>	
В сел з більшого значення а-250 меш			
/а 250 мешканців/.....		250 крб	300 крб.
В середніх сел з /а 200 до 250 мешканців/.....			
		200 крб	160 крб.
В малих сел з /менше 200 меш			
конців/.....		150 крб	120 крб.
Винагорода не підлягає оподаткованню прибутковим податком.			
<u>КОШТИ НА ПОДРОЖ.ДОВОЗІ. ТА НОЧІВЛІ</u>			
Поскільки ж секретарі для виконання службових справ за розпорядженням свого місцевого повинні виїжджати в місця свого мешкання, йому дозволяється одержати кошти на подорож в установленному розмірі.			

Витяг з директиви «Про регулювання заробітної плати і виробничих умов промислових робітників», що стосується оплати праці старостам сіл. Грудень 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

24 лютого 1942 року Кіровоградська міська управа розіслала всім керівникам промислових підприємств міста нагадування про можливість виплати робітникам, майстрам та інженерам, «... що проявили себе вище загальної продуктивності, або виконують важливу або ж відповідальну роботу», премій та грошових заохочень [4]. Сумнівно, що за цим нагадуванням приховувалася турбота про робітників міста. Напевне, що надзвичайно суворя зима та породжені морозами й снігами проблеми спонукали міську владу створити цей документ.

З 29 квітня 1942 року Кіровоградською міською управою запроваджувався єдиний порядок початку та закінчення роботи. Зрозуміло, що без благословення німецької влади цей наказ нізачо б не з'явився. Тож керівник промислового відділу міської управи Томас підписав наказ, згідно якого впродовж понеділка - п'ятниці, починаючи з 1 травня 1942 року, робочий день розпочинався о 6 год. 30 хв., а закінчувався о 16 год. 30 хв. Роботу в суботу теж розпочинали о 6 год. 30 хв., а завершували її на 2,5 години раніше – о 13.00. Щодня впродовж 30 хвилин тривала обідня перерва. Неділя проголошувалася вихідним днем[5].

Такий порядок протримався два тижні: з 16 травня робочий день подовжили на 1 годину. А з 11 листопада 1942 року робочий день на підприємствах скоротили на пів години: закінчували працю о 16.00. при збереженні 30- хвилинної перерви на обід. Однак, це не прояв турботи про робітників – роботу в суботу подовжили на 3 години і закінчували її теж о 16 годині, а розпочинали суботнього дня о пів на сьому ранку[6]. З 2 листопада 1942 року область зажила за «зимовим часом» - цього дня стрілки годинників наказали перевести на 1 годину назад.

Обіцянка відпустки в 6 робочих днів у директиві «Про регулювання заробітної плати і виробничих умов промислових робітників» практично не виконувалася.

Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Що гірше для гітлерівців складалися умови на фронтах, тим рівень експлуатації робітників зростав. З 23 квітня 1943 року робочий день розпочинався о 6 годині ранку і тривав до 17. 00.[7]. Таке нововведення запровадила не міська управа, а сам гебітскомісар Кіровограда.

Деякі підприємства та установи змушені були працювати за т.зв. «берлінським часом», тож, якщо врахувати різні годинні пояси, для тисяч робітників і службовців Кіровоградщини робочий день розпочинався фактично о 10 год. за місцевим часом і тривав допізна.

Окрім неділі, коли праця припинялася на всіх заводах, фабриках і більшості установ, робітники та службовці впродовж року мали ще кілька вихідних. Їх надавали на великі свята – як релігійні, так і державні. Вільними від роботи проголошували дні Пасхи та на Різдво. Так, ніяких робіт не здійснювали в неділю 24 травня 1942 року та в понеділок 25 травня, - відзначалися дні Святої Трійці.

Як «свої» нацисти проголосили деякі пролетарські свята. Так, у переддень Першотравневих свят Кіровоградська міська управа повідомила, що робочий час на всіх підприємствах і установах 1 травня 1942 року скорочується на 2 год. 30 хв., а 2 і 3 травня - вихідний. Зрозуміло, звідки в міській управі з'явилася така ініціатива – Першотравень як робітниче свято відзначалося націонал-соціалістами регулярно і помпезно. Тож і Кіровоград належним чином готувався до нього: робітникам і службовцям не тільки скоротили робочий день в переддень свята, не тільки надали 2 дні вихідних, а й наказали взяти участь в підготовці до Першотравневих свят: здійснити прибирання на підприємствах, подбати про фасади будівель, прикрасити їх червоними прапорцями зі свастикою. Чим не більшовицький «суботник»?

І наступного, 1943 року, про Першотравень не забули. Особисто Рейхскомісар України Е.Кох підписав розпорядження, яким 1 Травня оголосив вихідним днем.

В цей день працювали тільки лікарні, установи зв'язку і магазини. За неробочий день, що припав на свято Міжнародної солідарності трудящих, всім робітникам і службовцям виплатили однократну заробітну плату згідно тарифних ставок. Тим, хто цього дня все-таки працював, призначили премію в 100% від посадового окладу. Свято 1 Травня 1943 року в Кіровограді ознаменувалося ще й тим, що в заводських їдальнях приготували святкові обіди: кожному робітнику відпустили по 1 кг страви з картоплі та по 0,5 л пива. Про це розпорядився ще 26 квітня 1943 року гебітскомісар[8].

Премії для робітників і службовців, як спосіб заохочення до продуктивнішої праці, теж практикувалися в роки окупаційного періоду. Так, 22 грудня 1941 року Кіровоградська міська управа виділила хімзаводу №2 1000 крб. для преміювання «кращих робітників» підприємства з нагоди Різдвяних свят. З 33 працюючих премії отримали: Грищенко (конюх) – 50 крб., Сліпченко (механік) – 75 крб., Талпа

(робітник) – 100 крб., Яновська (табельник - касир) – 125 крб., Расевич (заготівельник) – 125 крб., Волков (робітник по двору) – 75 крб. та ін.[9].

Проголошення 1 Травня днем відпочинку. Газета «Кіровоградські вісті», квітень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Робітники та службовці впродовж місяця отримували аванс та заробітну плату. Всі розрахунки здійснювали бухгалтери підприємств та установ. Так, робітники Кіровоградського хімзаводу №2 за першу половину січня 1942 року отримали аванси в таких розмірах: Ткаченко – 300 крб., Єланевський – 350 крб., Расевич – 350 крб., Сліпченко – 200 крб., Башенко – 60 крб. і т.д.[10].

Наприкінці місяця бухгалтерія здійснила остаточний розрахунок зарплати. Так, М.Н.Завина – майстер цеху по виробництву мила хімзаводу №2, відпрацював 26 днів. За цей час йому нарахували: 400 крб. основної зарплати та ще 100 крб. за «різні роботи», загалом 500 крб. З цієї суми в нього вирахували 200 крб. отриманого раніше авансу, 222 крб. втримали «за різні матеріали», видали «на руки» - 77 крб. 20 коп. Крім того, бухгалтерія заводу записала за М.Н.Завиною 60 крб. обов'язкового внеску на майбутні відпускні та 15 крб. майстер був винен «на охорону здоров'я». Робітник мильного цеху цього ж заводу В.Д. Власенко теж впродовж місяця відпрацював 26 днів. За це йому нарахували 411 крб. 87 коп. зарплатні. Оскільки раніше робітник отримав 200 крб. авансу і в рахунок зарплати взяв «матеріалів» ще на 11 крб. 35

коп., то загалом отримав 200 крб. 52 коп. заробітної плати. З цієї суми змушений внести «на відпускні» 49 крб. 30 коп. та 12 крб. 33 коп. на «охорону здоров'я»[11].

Промислові підприємства, маючи готову продукцію, часто її відпускали не за готівку, а спрямовували на обмін. Тож робітники і службовці підприємства мали змогу отримувати, додатково до споживчої продуктової норми, інші продукти харчування, корми для худоби, продукцію власного виробництва тощо. В бухгалтерії хімзаводу №2 це загалом назвали «матеріалами». Так, наприкінці 1941 року дирекція заводу роздобула понад 4 тонни макухи. Взяти її погодилися 8 робітників і службовців. Зокрема, працівник Волков узяв її 500 кг на суму 82 крб. 50 коп., його колега Яровенко виписав 520 кг, заготівельник Расевич в рахунок зарплати привіз додому 1 тону соняшnikової макухи[12]. Через деякий час до заводської коморі прибуло ще 7 тонн 260 кг цього цінного продукту. Його взяли для себе п'ять робітників. За це бухгалтерія утримала з них 299 крб. 70 коп. [13]. Весною 1942 року завод мав можливість розподілити ще понад 13 тонн макухи. Її взяли загалом 26 робітників і службовців. Брали її не менше 500 кг, а деякі, як от Расевич, взяв 1 тону.

Зрозуміло, що макуха згодовувалася свійській птиці та домашній худобі, включно з коровами, чим суттєво підтримувався життєвий рівень працюючих та членів їх сімей.

Робітники і службовці також отримували в рахунок зарплати продукти харчування для себе та членів своїх сімей. Дирекція заводу напевне що роздобувала їх у навколишніх колгоспах. Так, 18 працівників Кіровоградського хімзаводу №2, включно з директором, отримали по 10 кг картоплі, заплативши за неї по 5 крб. Іншого разу на заводі розподіляли 72 кг борошна і 162 літри соняшnikової олії. 18 працівників підприємства погодилися все це взяти і отримали кожен по 4 кг борошна та по 9 літрів олії. Наступного разу ділили вже 297,5 кг борошна. 17 робітників записалися до списку і отримали майже по 18 кг муки, заплативши за кожен кілограм по 1 крб. 75 коп. Впродовж осені-зими 1941 року, а також у травні і червні 1942 року працівники заводу отримали від 0,5 кг до 1 кг мила. Дехто його зовсім не брав, хоч і мав таку можливість[14]. Тож впродовж тривалого періоду окупації майже всі працівники хімзаводу №2 мали достатні засоби до існування. Їх вони забезпечували своєю власною працею. Це доволі типова тогочасна ситуація на всіх підприємствах Кіровоградщини, хоча, без сумніву, певні відмінності існували.

Скрутніше довелося непрацюючим, престарілим та хворим – вони бідували.

ARBEITSBEHÖRDE | УПРАВА ПРАЦІ

ZUWEISUNGSKARTE
НАПРАВЛЯЮЧА КАРТКА

Der Селін Іван Іванович на посаду шофера

geb. 1920

Wohnung Медведкова 78

Beruf шофер ist h. Auftrag vom 10.12.42

angewiesen, sich bei Ihnen zur Arbeitsaufnahme zu melden.

Sie wollen diesen Schein mit dem unten anzubringenden Erledigungsvermerk sofort durch den Überbringer zurückschicken.

Die Besoldung ist durch den Überbringer zu zahlen.

Datum 10.12.42

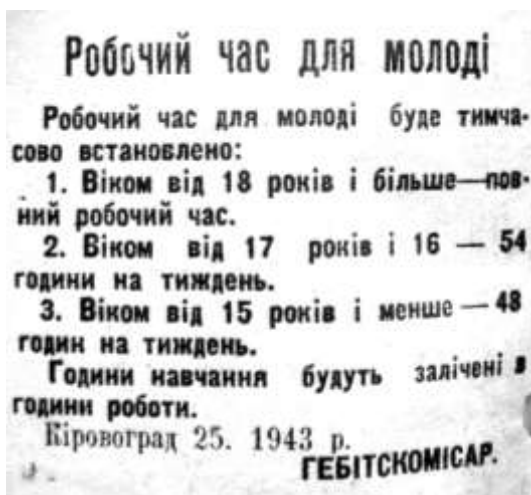
*Направлення від Біржі праці м.Новогеоргіївська на посаду шофера безробітного Івана Селіна. Грудень 1942 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Зайняті на виробництві чи в установах працівники мали право звільнитися з роботи взагалі, або змінити її, перейшовши до іншого підприємства чи організації, але обов'язково за погодженням Біржі праці. Наказ №320 по Кіровоградській міській управі за підписом її голови Медведкова за 13 червня 1942 року регламентував цей процес. Відомості про звільненого чи взятого на роботу нового працівника обов'язково надходили до Біржі праці, яка перетасовувала робочу силу в залежності від потреб окупантів, маючи на кожного працездатного певну інформацію – облікову картку[15]. З 22 червня 1942 року, відповідно до наказу №337 по Кіровоградській міській управі, керівники підприємств зобов'язувалися щотижня повідомляти про рух робочої сили на своєму виробництві, а керівники установ - двічі на місяць про переміщення службовців. Крім того, самовільно залишити місце роботи робітник чи службовець не мав права, як не мав права їх одноосібно звільнити їхній безпосередній керівник. У всіх випадках вимагався дозвіл інспектора Біржі праці: свою санкцію він повинен оголосити впродовж трьох днів[16].

Робітники та службовці деякий час – до кінця осені 1942 року, отримували відпустку та грошову компенсацію за пророблений час. Відпустка тривала 6 днів. З 16 лютого 1942 року наказом №76 по Кіровоградській міській управі при звільненні з роботи, незалежно від причин, грошову компенсацію за невикористану відпустку робітникам і службовцям надалі не видавали[17].

Розпорядження Біржі праці м.Бобринця щодо умов залишення робітниками місця роботи та про звільнення. Червень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Запровадження нових норм тривалості робочого часу для молоді Кіровоградщини. Газета «Кіровоградські вісті», червень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

19 листопада 1942 року гебітскомісар Кіровограда підписав розпорядження про негайне скасування всіх відпусток. 23 листопада текст цього наказу з'явився в газеті, тож став відомим всім працюючим міста. 8 квітня 1943 року з'явилося чергове нагадування, що відпустки скасовані, а відпускні, що їх в бухгалтеріях все-таки відрахували із заробітної плати робітників і службовців, працівникам не поверталися, а включалися в прибуток підприємства чи установи. Так розпорядився промисловий відділ міської управи[18]. Це свідчило про одне – чим гірше для гітлерівців складалася ситуація на фронтах, тим більше посилювалася експлуатація населення краю.

The image shows two official documents from the German occupation administration in the Kirovograd region. The left document is a 'Rückstellungsausweis' (Release Certificate) for Yevdosiya Kostenko, issued by the district commissioner on June 6, 1943. The right document is a 'Посвідка про звільнення' (Certificate of Release) for the same person, also issued by the district commissioner in June 1943. Both documents include personal details like birth date (10.10.1922) and place of birth (Alexandrovka), and are stamped with the official seal of the district commissioner.

Довідка, що звільняла від обов'язкової праці, видана Явдосі Костенко у червні 1943 року Олександрівським гебітскомісаром. З приватної колекції.

Поза увагою не залишалася й техніка безпеки на виробництвах. Так, ще 2 січня 1942 року керівник промислового відділу Кіровоградської міської управи Томас направив керівникам усіх підприємств міста листа, в якому вимагав від них дотримання «таких умов роботи на підприємствах, при яких не могло б утворитися будь-яких пошкоджень здоров'я робітників», тому необхідно провести необхідні інструктажі для всіх робітників, і, в першу чергу, для початківців. Якщо «на підприємстві трапиться нещасний випадок з робітником з причин, усунення яких залежить від адміністрації підприємства, керівники... будуть притягнуті до суворой відповідальності», - страхав директорів заводів і фабрик

міський чиновник[19]. 16 січня 1942 року з промислового відділу Кіровоградської міської управи надійшов наказ усім керівникам підприємств придбати в аптеці №2 «аптечки для робітників»[20].

Свідченням умов праці та дійсного ставлення окупантів до робітників і робітниць є лист Марії Орестівни Григор'євої, яка проживала в Кіровограді, по вул. Н.Донській, №55, написаний нею особисто Кіровоградському гебітскомісару 28 січня 1943 року. «Вже на протязі року я працюю на Ровенській дорозі, - писала М.О.Григор'єва. – Мій робітничий номер 2080. Працюю справно і ніколи ніяких зауважень не отримувала. 22 січня 1943 року майстер шляхового відділення німець Ернст (прізвища його я не знаю) прийшов до нас на дорогу під час роботи і в нього одна робітниця запитала: «Котра година?» Він відповів: «8.30!» Але моя напарниця Катя, її робітничий номер 2071, сказала, що це неправда, що вже набагато пізніше. Майстер Ернст, не розібравшись, хто це промовив, чотири рази вдарив мене палицею». Тож жінка-робітниця просила «пана комісара» притягти майстра Ернста до відповідальності за завдані побої[21]. Чи ж покарав? Сумнівно!

Українські дівчата працюють босоніж на навантажені вагонеток жорствою. Серпень 1943 р. З архіву Рейберт інфо.

Споживчі ціни

У вересні 1941 року, тобто майже через місяць після початку окупації гітлерівцями Кіровоградщини, населенню довели обов'язкові ціни на продукти і предмети першої необхідності, що встановлювалися в системі роздрібної торгівлі: в магазинах, ресторанах, базарах, буфетах тощо. Перевищення їх будь ким передбачало сувору кару – арешт порушника, конфіскацію товару, штрафи тощо. Подібна система заходів хоч і мала на меті забезпечення підкореного населення найнеобхіднішим, у першу чергу продуктами харчування, але робилося це заради єдиної мети – щоб тубільці мали можливість відтворити фізичні сили й продуктивно працювати на заводах, фабриках, громадських дворах на благо «вищої раси» та її армії. Про більше навіть мови не велося.

Тож співвідношення заробітної плати та цін повинні дати робітникові чи службовцю продукти харчування за відносно доступними цінами, але в заздалегідь встановлених мінімальних нормах. Виробники продуктів харчування - жителі сіл, якщо мали їх надлишок, могли все вирощене і вироблене в своєму господарстві продати, звісно з дозволу окупантів, але теж за встановленими цінами. Виручених коштів у них повинно вистачати тільки на сплату податків та на придбання того найнеобхіднішого, чого селянська сім'я вкрай потребувала – солі, сірників, цукру тощо. Окупанти докладали чимало зусиль, щоб баланс між цінами і зарплатами втримувався. Для цього залучався апарат інспекторів відділу торгівлі Кіровоградської міської управи та їхні аналоги в районних управах. Для контролю за цінами широко використовували місцеву службу охорони порядку (поліцію). Однак така рівновага виявилася вкрай нетривалою, крихкою, непевною.

Отже, з 5 вересня 1941 року встановлювалися такі обов'язкові ціни[1]:

Назва продукту, товару	Ціна (в крб. за 1 кг)
Пшеничне борошно	1,30
житнє борошно	1,00
житній хліб	1,00
вермішель	4,00
молоко	1,50
масло	4,00
мед	26,00
сіль	0,50
риба	4,00
яловичина	5,00
свинина	8,00

сало	15,00
ковбаса	16,00
олія (1 л)	15,00
лимонад (1 л)	3,00
пиво (1 л)	4,00
керосин (1 л)	1,00
сірники (1 кор.)	0,5
мило (1 кг)	3,00
цукор жовтий	3,60
цукор білий	4,50
та ін.	

Одне лише адміністрування, без економічного підґрунтя, дало очікувані наслідки: на початку січня 1942 року ціни зросли, тож міський комісар наказав голові Кіровоградської міської управи негайно вивісити в місті оголошення про нові ціни. Вони протрималися недовго - 10 березня 1942 року господарча інспекція Півдня України надіслала до Кіровограда нові, вже треті преїскуранти на продукти харчування і послуги, та наказала негайно оголосити їх в містах і селах Кіровоградщини. До ціноутворення долучився і Рейхскомісар України Е.Кох. З 1 травня 1942 року запроваджувалися, вже вкотре, нові ціни. Так, житній хліб подорожчав на 20 коп. і коштував 1 крб. 20 коп. за 1 кг; пшеничний хліб продавався від 1 крб. 40 коп. до 2 крб. в залежності від якості муки; змішаний хліб з житнього і пшеничного борошна (по 50%) - 1 крб. 30 коп.[2].

Особливо суттєве зростання цін стосувалося м'яса та ковбасних виробів. Так, свинина, яловичина та баранина коштувала від 11 крб. до 14 крб. 20 коп. за 1 кг ваги. На 4 крб. подорожчали ковбаси: суха віднині продавалася по 20 крб. за 1 кг, кров'яна в магазинах коштувала по 16 крб., а ліверна - по 12 крб. за 1 кг. Роздрібні ціни дозволялося збільшувати ще на 8%. Генерал-комісару м.Миколаєва довелося встановлювати ціну і на сірники: з 16 вересня 1942 року за 3 коробки потрібно сплатити 1 крб.[3]. Вони дещо подешевшали, однак увесь період окупації належали до незмінного дефіциту, а ціни на них постійно коригувалися.

Весною 1942 року, коли очікувався власний врожай городини та фруктів, інспектор торгівельного відділу Кіровоградської міської управи Степанов склав таблицю цін на ягоди, овочі і фрукти, обов'язкові при продажі для всіх виробників області[4]:

Назва городини	До (з) якого часу / 1942 р.	Ціна в крб. за 1 кг
Рання картопля	до 30.06.	1,20
столова картопля	з 1.09.	0,50
рання біла капуста	до 31.07.	0,80
осіння капуста	до 30.09.	0,50
морква	до 30.07.	0,90
зелена цибуля	до 30.04.	2,60
цибуля	до 30.11.	1,40
помідори	до 31.07.	1,30
-//-	до 15.08.	0,90
огірки	до 15.05.	9,50
-//-	з 21.06.	1,50
яблука (сорт А)		3,00
-//- місцеві сорти		1,80 – 2,10
груші		1,90 – 2,20
та ін.		

В серпні 1943 року, коли гітлерівська армія під тиском радянської відкочувалася на Захід, коли до визволення Кіровоградщини залишалися лічені місяці, ціни на овочі та фрукти міська управа встановила такі: картоплю рекомендували продавати по 60 коп. за 1 кг, огірки – по 53 коп., капусту – по 60 коп., помідори – від 70 до 80 коп. Дещо вищою встановилася ціна на цибулю – до 1 крб. за 1 кг. Вишні жителі Кіровограда могли купити по 2 крб. 70 коп. за 1 кг, яблука – по 3 крб. 40 коп.[5]. Така відносна дешевизна городини пояснювалася тим, що все вирощувалося на місці копіткою працею жителів села та міста. Зазвичай, задекларовані ціни значно контрастували з ринковими. І чим більше з'являлося заборон на торгівлю продуктами харчування на базарах, тим вищими на них були ціни, що в рази перевищували офіційні.

В роки окупації астрономічних розмірів досягли ціни на одяг, взуття, інші промислові товари, вироблені як в області (сапи, коси, граблі, лопати, фарба і т.п.), так і за її межами (одяг, меблі, взуття, електричні лампочки) тощо. Так, наприкінці 1942 року Кіровоградська міська управа поширила серед населення прейскурант цін на одяг і взуття. Вони вступали в силу з 1 січня 1943 року і стосувалися комісійних та приватних крамниць[6]:

Назва товару	Ціна за товар в крб.
Чоботи шеврові чорні	5 000
чоботи хромові чорні модельні	3 000
ботинки чоловічі	3 000
ботинки жіночі	2 500
туфлі чоловічі шевронові чорні	3 000
-//- звичайні парусинові	600
туфлі жіночі шевронові чорні	3 000
калоші чоловічі	800
валянки биті	1 500
-//- шиті	400-500
пальто чоловіче суконне	6 000
пальто зимове жіноче звичайне	1 500
пальто дитяче звичайне зимове суконне до 10 років	1 500
кожух чоловічий дублений	6 000
костюм чоловічий	5 000
брюки суконні	2 500
плаття жіноче креп-де-шин	2 500
-/- сатинове	1 000
гімнастерка паперова	500
-//- суконна	2 000
та ін.	

Зрозуміло, що такі неймовірно високі ціни робили фабричний одяг, взуття, різні види тканин недоступними для більшості громадян. Так було в період нацистської окупації, так тривало і довгі роки після неї.

Досить високими влада встановила ціни на скоб'яні вироби. На початку 1943 року цвяхи коштували від 13 крб. (90 мм) до 45 крб. (40 мм) за 1 кг. Відносно недешевим було залізо листове - 1 крб. 20 коп. за 1 кг, та залізо кровельне – 2 крб. за 1 кг. Сап з ручками завод «Червона зірка» випустив вдосталь і продавалися вони по 10 крб. 50 коп. 3 Дніпропетровська теж надійшла партія сап (без ручок) – по 9 крб. 75 коп. Електролампочки коштували 8 крб. 50 коп., а електроплитки побутові – по 10 крб. за виріб[7]. В скоб'яних магазинах замок внутрішній врізний продавався по 8 крб. 60 коп., 10 примусних голок коштували 1 крб., обценьки – 28,50 крб. Загалом на 1 квітня залізо-скоб'яний магазин № 12 міста Кіровограда, що належав Г.Г.Дейнезі, мав 46 найменувань товарів і на кожен з них міська управа встановила ціни, відхилення від яких суворо каралося[8].

У березні 1942 року сільськогосподарський відділ міської управи відкрив у Кіровограді квітковий магазин. 23 березня 1942 року торговий відділ встановив для цієї крамниці такі ціни: пальма фінікова коштувала 35 крб., кипарис – 10 крб., гортензія – 15 крб., примула 10 крб. тощо. Загалом в магазині продавалися 26 найменувань кімнатних квітів і декоративних рослин[9].

Не залишилися поза увагою влади і ціни в закладах громадського харчування, зокрема в ресторанах. 1 грудня 1941 року запровадили такі відпускні ціни на кухонну продукцію ресторанів Кіровограда, зокрема ресторану №1[10]:

Кухонна продукція	Ціна за 1 порцію
І блюда:	
Борщ з вершками (500 грам)	2,30
борщ флотський	1,60
суп гороховий	1,40
суп жульєн	1,40
суп патафе	1,40
та ін., загалом 13 найменувань перших блюд	
II блюда:	
рагу овочеве (300 грам)	
картопля жарена	1,30
картопля пюре	1,20
голубці	1,20
морква а ля крем	1,70
котлета пшоняна	1,20
та ін., загалом 15 найменувань других блюд	2,20
м'ясні блюда:	
шніцель рублений (120 грам м'яса)	
гуляш картопляний (68 грам м'яса)	
котлети рублені	6,10
та ін., загалом 6 найменувань	5,90
	6,10

Такий багатий, як для воєнної пори, асортимент готових страв, що їх пропонував ресторан, та відносно низькі ціни на них, не повинні нікого вводити в оману: ці заклади харчування працювали головним чином для офіцерів і солдатів гітлерівської армії та їх союзників, для чиновників окупаційної та місцевої влади тощо. Однак і сотні кіровоградців – родичів чи знайомих тих, хто працював у ресторанах -

Про ціни на продукти харчування, одяг, взуття та іншу промислову продукцію населення вчасно інформувалося. Велику роль тут відігравала газета «Український голос». Зокрема 4 липня 1942 року місцевий часопис надрукував «Розпорядження про ціни у роздрібній торгівлі різними харчовими продуктами». Тож населення легко орієнтувалося в цінах на борошно, крупи, цукор, сіль тощо. Закінчувалося оголошення нагадуванням: «Хто в роздрібній торгівлі вимагає, приймає, пропонує, або платить вищі ціни – буде покараний».

Коли 23 липня 1942 року служба охорони порядку (поліція) здійснювала перевірку цін на продукти, що продавалися на центральному базарі Кіровограда, то з'ясувалося, що продавець Дубінська їх значно завищила. На вимогу поліцейського Малаєва знизити їх, жінка затіяла галасливу суперечку. Її слова на настирливого охоронця порядку не подіяли, тож він продовжував наполягати на своєму. Сварка за ціни закінчилася тим, що Дубінська надавала поліцейському ляпасів, за що її заарештували та відправили до поліцейської дільниці. Згодом Кіровоградський мировий суд засудив її до 6 місяців тюремного ув'язнення[11].

Карткова система розподілу продуктів харчування

Зайве доказувати, що будь-який тоталітарний режим прирікає населення на злидні, голодне або напівголодне існування та рабську працю. Особливо яскраво це проявилось в довоєнний період в СРСР – неймовірна бідність поневоленого населення буквально шокувала німецьких вояків, які вперше зіткнулися з такою реальністю.

Не дивно, що багато хто з жителів області сподівався, що з вигнанням більшовиків ситуація зміниться на краще. Однак і нацизм приніс поневоленому народу бідність, досить обмежене харчування та тяжку працю. Як і за більшовиків, так і в умовах «нового порядку», продукти харчування розподілялися на картки.

Оскільки розвиток приватної ініціативи заохочувався, то у фізично здорової людини можливостей для збагачення власного раціону побільшало. Тому картки на хліб та продукти харчування – це та мінімальна норма споживання, про забезпечення якої дбала українська влада, оглядаючись, звичайно, на окупаційну.

Право на такі картки, в роки окупації їх називали «хлібні» та «продуктові книжки», мали робітники та службовці, діти та непрацюючі. Жителі сіл – члени громадських дворів, отримували від господарства

зерно та інші продукти харчування за мінімальними нормами, тож ніяких карток не заслуговували.

Хлібні та продуктові книжки жителі Кіровограда розпочали отримувати тільки з вересня 1941 року. До цього фактично цілий місяць – з моменту окупації гітлерівцями Кіровограда і до вересня 1941 року, населення споживало переважно те, чим встигло запастися. Напевне, що в багатьох продуктів харчування на цілий місяць не вистачило, тож вони голодували. Ситуацію поглиблювало і те, що гітлерівські війська зайняли і впродовж місяця перебували на подвір'ях та безпосередньо в 4-х пекарнях Кіровограда: хлібопекарських артілях «Перемога» та «Хлібопродукти», хлібопекарні на вул. Пашутинській, в хлібопекарні кондитерської фабрики по вул. Островського. Тож випічка хліба для населення здійснювалася епізодично і в обмежених кількостях. Крім того, борошно в перші тижні окупації для населення міста постачалося з великими затримками. Так, 19 серпня 1941 року замість 30 тонн місто отримало від німецького військового командування тільки 25,6 тонни. Щоденні витрати борошна повинні доходити до 8,1 тонни, а траплялися дні, коли воно зовсім не надходило. Так, змога випікати хліб для населення з'явилася тільки впродовж трьох днів - з 22 по 25 серпня 1941 року. В інші дні видавали борошно, але всім його не вистачило. Подолати таку невизначеність, а то й хаос в розподілі найголовнішого продукту харчування для майже 70 тис. жителів міста спромоглися тільки на початку вересня, коли німецькі військові частини залишили пекарні, тож відразу в них розпочали випічку хліба для цивільних. А Кіровоградська міська управа подбала про його розподіл серед населення по картках.

Х Р О Н І К А
З першого грудня цього року на картки буде видаватися хліб у такому розмірі: на працюючого 350 гр., а на кожного утриманця по 100 гр.
Інваліди, пенсіонери та їх утриманці одержуватимуть по 100 гр.
Безробітні, що зареєстровані на Біржі Праці та їх утриманці, одержуватимуть по 100 гр.

Повідомлення через газету «Український голос» (листопад 1941 р.) про наповнення карток хлібом для жителів Кіровограда. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Видача перших карток серед працюючих у вересні 1941 року викликала в багатьох численні нарікання. Так, 3 вересня 1941 року відділ упорядкування Кіровоградської міської управи мав штат у 80 працюючих. До списку на отримання продуктових карток вписали тільки 35 службовців, що викликало нерозуміння в решти та скарги від них особисто до голови міської управи[1].

З часом система видачі карток налагодилася. Зокрема в Кіровограді безпосередньо цією справою відало карткове бюро, створене при відділі постачання міської управи. Аналогічні бюро напевне що діяли при кожній районній управі. 10 листопада 1941 року штат міського карткового бюро нарешті остаточно затвердили. Тож від старання й уміння інспектора по видачі карток Постригалової, її помічниці Блаженко, плановика Тищенко, обліковця Євдокимової залежало, чи вчасно отримають потребуєчі ці картки і чи дійдуть вони до кожного[2].

З 1 грудня 1941 року населенню райцентрів та міста Кіровограда проголосили, що на хлібні картки гарантовано видаватиметься: працюючим 350 грам хліба щодня, а на кожного утриманця працюючого, інвалідам, пенсіонерам та безробітним, зареєстрованим на Біржі праці та їх утриманцям – по 100 грам[3]. Крім хліба, жителям, зокрема Кіровограда, пообіцяли щомісячно видавати 300 грам олії на працюючого та 100 грам на утриманця, щоденно 100 грам пшона та по 50 грам м'яса.

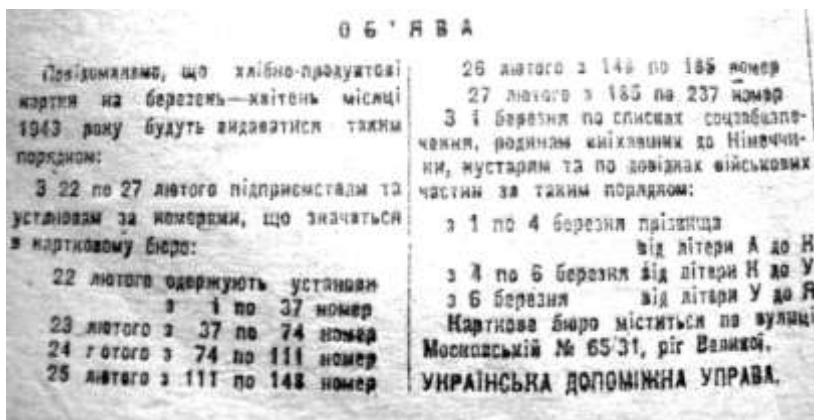
Молодь м.Кіровограда, пристойно одягнена і без видимих ознак недоїдання. Осінь 1941 (1942?) р. На розі вулиць Дворцова і Велика Перспективна – вівіска «Фельдкомендатура». З колекції Ю. Тютюшкіна.

Однак реальність виявилася іншою: продукти харчування на картки в перші місяці окупації отримували тільки працюючі громадяни, а безробітні такої можливості не мали. Це змусило голову Кіровоградської міської управи Медведкова 29 грудня 1941 року звернутися до військового коменданта та роз'яснити йому в листі ситуацію щодо постачання безробітних міста. В посланні міський голова написав зокрема таке: «... безробітне населення, яке зареєстроване на Біржі праці, немає можливості купити собі хліба, крупи, олії.... При цьому повідомляю, що в м.Кіровограді є 73 тис. населення, на роботі 10 тис. чоловік, які одержують хліб та продукти, а 17 тис. безробітних, які зареєстровані, нічого не отримують»[4]. Навівши ці дані, міський голова просив дати дозвіл відпускати безробітним хліб та інші продукти харчування за тими нормами, що й працюючим. Це прохання з'явилося тоді, коли врожай 1941 року вродився на диво великим! Зусиллями міської управи, за погодженням з міським комісаром, картки на хліб та продукти харчування розпочали видавати і безробітним, але за умови, щоб вони зареєструвалися на Біржі праці. Міському голові Кіровограда довелося клопотатися і про таку категорію жителів міста, як пенсіонери та інваліди, а також за матерів з малолітніми дітьми, чоловіки яких перебували в Червоній Армії. «На соціальному забезпеченні у відділі охорони здоров'я міської управи, - писав у листі до військового коменданта міста голова Кіровоградської міської управи Медведков, - налічується 3500 сімей інвалідів та пенсіонерів і понад 3 тис. жінок, що їх чоловіки мобілізовані до Червоної Армії і які мають по 2-3 дітей. Їм необхідна допомога хлібом та продуктами. Просимо дати дозвіл на постачання цих осіб...» Дозвіл отримали. Щоденно на постачання жителів міста потребувалося 9000 кг печеного хліба, 2200 кг крупи, 1071 кг олії, 1600 кг м'яса [5]. Неважко підрахувати, скільки чого в грамах припадало на одного жителя міста, якщо їх налічувалося понад 60 тис. осіб. Однак і на це доводилося просити дозволу в міського комісара. Згодом вирішили проблему постачання продуктами в'язнів міської тюрми. Їм встановили таку норму, як і мешканцям Кіровограда [6].

На середину 1942 року голова Кіровоградської міської управи Медведков вирішив впорядкувати систему видачі карток, тож з цього приводу розробив свої пропозиції, які, напевне, відправив на затвердження міському комісару. Схоже, що їх комісар затвердив.

Тож хлібо-продуктові картки видавалися всім працюючим, непрацездатним, інвалідам, пенсіонерам і дітям. Картки мали право також отримати непрацюючі матері, які мали дітей до 10 років; дружини і матері, які обслуговували 2-х і більше працюючих; тимчасово безробітні, які перебували на обліку в Біржі праці; дружини і матері, які вели

домашнє господарство і яким виповнилося 45 років. Щоб не створювати товкотнечі в міській управі, робітники і службовці отримували картки за місцем своєї роботи. Пенсіонери та інваліди отримували картки в Комітеті допомоги. Сім'ї мобілізованих до Червоної Армії, а також члени родин репресованих більшовицькою владою з'являлися до карткового бюро міської управи. Безробітні одержували картки безпосередньо на Біржі праці[7].

Оголошення в газеті «Кіровоградські вісті» (лютий 1943 року) про порядок отримання хлібо-продуктових карток на березень-квітень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

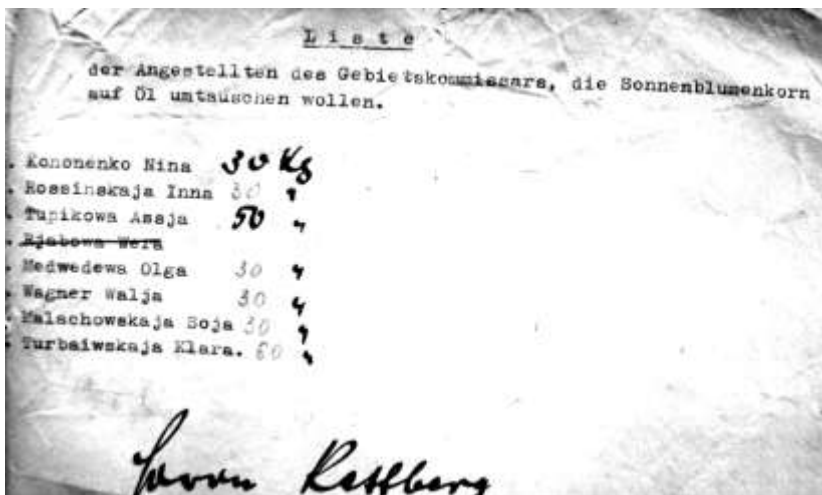
Продуктові книжки видавалися щомісяця і на кожен продукт існувала окрема сторінка – хлібна, м'ясна, картопляна, цукрова, олійна і т.д. До кожної книжки вписувалося прізвище отримувача. Так, робітник будівельного відділу міської управи В.А.Паляниця загалом отримав у жовтні 1943 року 4 хлібо-продуктові книжки: 1 робітничу, 1 для дорослого утриманця, 2 дитячі. Робітник цієї організації Кочетов за жовтень 1943 року отримав 6 книжок: одну робітничу, дві для дорослих утриманців та три дитячі[8]. Загалом 250 робітників цієї організації отримали продуктові книжки. Заявку до міської управи подав керівник організації Зауер. Крім продуктових книжок, робітники-будівельники користувалися їдальнею №8. Ті, хто не споживав готових обідів, мали право вибрати для себе свіжі продукти. Так, з їдальні №8, що належала будівельній конторі м. Кіровограда, робітниця Т. Позднякова отримала в липні 1943 року 2 кг м'яса, 2 літри олії, 2 кг крупів. В такий спосіб взяли м'ясо та олію 22 робітників. По 3 кг хліба взяли 7 працівників, ще 18

робітників узяли хліба по 4 кг. Загалом 48 робітників вибрали продукти з їдальні №8 у липні 1943 року[9].

Робітники іншого будівельного підрозділу – 10 будівельного округу м. Кіровограда – Іван Фоменко, відпрацювавши в липні 1943 року 31 день, взяв у їдальні продуктів на 12 крб. 40 коп.; Павло Стратієнко працював 25 днів, тож йому припало харчів на 10 крб., а Пилип Кравцов виробив тільки 19 днів, тож вибрав з їдальні продуктів на 7 крб. 60 коп.[10]. Чи вистачило їх на відновлення фізичних сил робітників - не відомо.

Для тих міських жителів, хто жив лише за рахунок хлібо-продуктових карток, тобто отримували продукти за мінімальними нормами, хто не мав городу чи не тримав якесь господарство, та ще й працював у бюджетній організації, або взагалі не мав роботи чи якихось інших заробітків, напівголодне існування стало нормою.

Так, влітку 1942 року до Кіровоградського міського голови звернувся із заявою інженер будівельної контори П.М.Маляренко, в якій просив виділити для хворої дружини будь-які продукти харчування. Заявнику не відмовили, тож інженер отримав додатково до карткової норми 1 кг крупів, 3 кг борошна та 500 грам м'яса[11].

Щоб обміняти соняшникове насіння на олію, службовцям Олександрійського гебітскомісаріату Н.Кононенко, І.Росінській, О.Медведевій, В.Вagner та ін. довелося просити спеціального дозволу в свого керівництва. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Інший інженер цієї ж організації С.Я.Грабиненко впродовж осені 1942 – зими 1943 року тричі не отримав картки на картоплю. Весною 1943 року вирішив засадити город, але посівного матеріалу – картоплі, не мав, тож просив міського голову видати йому 100 кг на посадку. Йому теж не відмовили - інженер отримав з магазину №11 центнер картоплі[12]. Не зміг отримати за вересень і жовтень 1942 року картки на картоплю бухгалтер будівельного відділу міської управи В.І.Костін, тож не вибрав для себе та непрацюючої дружини 58 кг городини. Зрештою звернувся до міськторгу з проханням продати з магазину №22 неспожиту ним кількість картоплі. Влада змилюстивилася, тож дозволила продати її 30 кг[13].

Солі на картки теж не вистачало для повсякденних потреб. Ось і технік будівельного відділу Кіровоградської міської управи Шеховцова 29 серпня 1942 року звернулася з проханням до голови міської управи, аби той «дозволив їй купити 3 кг солі для засолки огірків та баклажанів». Заяву техніка задовольнили [14].

«В зв'язку з послабленим харчуванням» почувала себе кволо інспектор карткового бюро міської управи Л.І.Яшина, тож просила в міського голову продукти харчування: борошно, крупи, картоплю. 29 червня 1943 року, через два дні після звернення, жінці дозволили купити 4,1 кг борошна, 3 кг пшона, 0,8 кг м'яса, 20 шт. курячих яєць[15].

Оголошення в газеті «Кіровоградські вісті» (січень 1943 р.) про необхідність отримати за нарядами картоплю для робітників і службовців підприємств, установ та організацій м.Кіровограда. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

О.О.Вайрух – в роки окупації актор, помічник режисера й інспектор сцени Кіровоградського театру ім. Тобілевича, отримував щодня продукти харчування в таких кількостях: 400-500 грам хліба, 70-80 грам м'яса, 30-40 грам масла вершкового, 30 грам цукру, 30-40 грамів круп, 10-15 грам кави, 2-5 грами чаю [16].

Зрозуміло, що таку кількість продуктів харчування актор міг одержати лише за наявності продуктових і хлібних книжок на себе та на утриманців. Крім того, щоб заробити ці картки, потрібно десь працювати та отримувати гроші, адже безкоштовно продукти не відпускалися.

Міська Управа повідомляє, що всі особи до 45 років, які не одержали хлібно-продуктових карток на липень місяць цього року, повинні з'явитися до Відділу Праці (Інгульська вул. №4), за одержанням цих карток, або призначенням їх на роботу.

Особи, що не з'являться, будуть притягнені до відповідальності.

Кіровоград, 6 VII — 43

ГЕБІТСКОМІСАР.

Запрошення через газету «Кіровоградські вісті» (липень 1943 р.) до жителів міста отримати хлібо-продуктові картки та призначення на роботу. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Дехто з громадян картки втрачав, а разом з ними і право на отримання продуктів. Таких ситуацій виникало чимало. Однак після їх втрати вони не голодували, оскільки мали змогу без довгих очікувань і бюрократичних зволікань отримати нові. Так, у березні 1943 року свої та материні продовольчі картки загубила співробітниця Віртшафтсбанку Т.М.Єгорова. Жінці без затримок видали нові[17]. Робітник ножової фабрики Кіровограда Т.О.Телегін теж втратив всі свої продуктові книжки. Посприяли цьому його власні діти: коли батько пішов на фабрику, а мати на базар, вони вирішили розтопити в плиті. Розтопляли

дрова саме продуктовими книжками. 12 березня 1943 року Телегін звернувся з заявою особисто до голови міської управи про поновлення книжок. Цього ж дня він отримав нові [18].

Багатьом жителям міст наділялися, за їх проханням, городи. «Нарізкою» землі кіровоградцям займався геодезичний відділ міської управи. За використання городів до каси міської управи платили 25 крб. щорічно [19]. Вже по війні отриману в роки окупації землю під городи більшовики проголосили «розкраденою» та напередодні голоду, восени 1946 року, масово розпочали її відбирати в колгоспників, робітників та службовців.

Попри мінімальні норми відпуску на картки продуктів, постійне зростання цін на них, що спричиняли недоїдання багатьох жителів міст і районних центрів, голоду та голодних смертей, як це розпочалося відразу після визволення, на Кіровоградщині в роки окупації не було.

Забезпечення селян продуктами харчування

Мірилом праці селян у колгоспах, а з початку 1942 року – в громадських дворах, залишався, як і до окупації, трудовень. Його наповнення хлібом та іншими продуктами харчування залежали від того, як колективне господарство виконало плани здачі окупантам м'яса, молока, яєць, зерна тощо.

Що мали селяни від своєї праці? Для прикладу візьмемо громадський двір №4 Петрівської сільуправи Новгородківського району – не кращий, але і не гірший з майже 2 тис. громадських дворів, що діяли в роки нацистської окупації на Кіровоградщині. Довгий час – всю осінь та початок зими, селяни чекали розрахунку на трудовні за результатами роботи в 1941 році. Чекання затяглося, оскільки Новгородківський військовий комендант заборонив здійснювати виплати зерном «до особливого розпорядження» та наказав припинити навіть помол зерна в млинах. Взимку 1942 року зерно членам громадського двору №4 все-таки видали. Однак у березні 1942 року селянам наказали частину хліба віддати, оскільки його дали «зверх норми». Петрівську сільуправу зобов'язали прозвітувати, скільки селяни повернули збіжжя.

Явище повернення зерна на вироблені трудовні загалом типово для області в перший рік окупації. Так, 500 цнт зерна на трудовні отримали восени 1941 року колгоспники колгоспу ім. Димитрова Новолександрівської сільуправи Хмельівського району. 468 цнт видали на трудовні колгоспникам колгоспу ім. Леніна цієї ж сільуправи. Однак таку кількість зернохліба окупанти вважали понаднормовою, тож селянам

Новоолександрівської сільуправи наказали частину отриманого - по 100 кг зерна, негайно повернути до 24 листопада 1941 року.

Облік вироблених трудоводнів в 1942 /

Гончаров	Микола	771	36	Гончар	Микола	420
Гончаренко	Микола	389	37	Гончаренко	Василь	218
Гончар	Микола	599	38	Гончаренко	Василь	422
Гончаренко	Микола	275	39	Гончаренко	Василь	445
Гончар	Микола	401	40	Гончаренко	Василь	210
Гончар	Микола	253	41	Гончар	Микола	16
Гончар	Микола	786	42	Гончаренко	Василь	684
Гончар	Микола	142	43	Гончар	Микола	268
Гончаренко	Микола	162	44	Гончаренко	Василь	465
Гончар	Микола	431	45	Гончаренко	Василь	940
Гончар	Микола	452	46	Гончаренко	Василь	252
Гончар	Микола	292	47	Гончар	Микола	269
Гончаренко	Микола	191	48	Гончар	Микола	588
Гончаренко	Микола	591	49	Гончаренко	Василь	184
Гончаренко	Микола	429	50	Гончар	Микола	438
Гончар	Микола	223	51	Гончар	Микола	518
Гончаренко	Микола	952	52	Гончар	Микола	659
Гончар	Микола	243	53	Гончаренко	Василь	302
Гончар	Микола	70	54	Гончаренко	Василь	176
Гончар	Микола	292	55	Гончар	Микола	465
Гончар	Микола	345	56	Гончар	Микола	512
Гончаренко	Микола	371	57	Гончаренко	Василь	239
Гончар	Микола	464	58	Гончаренко	Василь	892
Гончаренко	Микола	141	59	Гончар	Микола	356
Гончаренко	Микола	468	60	Гончар	Микола	162
				Гончар	Микола	490

Облік вироблених трудоводнів членами громадського двору №15
Мошоринської сільуправи впродовж 1942 року. Фонди Державного архіву
Кіровоградської обл.

Серед тих, хто повернув зароблене тяжкою працею - Марія Гончарова, Наталка Бабиш, Василь Аркуша, а з ними ще 77 членів колгоспу ім. Леніна Новоолександрівської сільуправи Хмельницького району, - вони без особливого бажання понесли до колгоспної комори частину своїх трудоводнів. Загалом 80 цнт повернутого зерна пішли не на прогонування селянських родин з колгоспу ім. Леніна, а для німецького війська[1]. А таких колгоспів у Хмельському районі діяло кілька десятків.

Скільки б часу окупанти не затримували видачу зерна на трудодні, однак рано чи пізно мусили це зробити. Тож з селянами все-таки розраховалися пізньої осені 1941 року - ранньої зими 1942 року. Так, зерно на трудодні в колгоспі «П'ятирічка» Мошоринської сільуправи Новопраського району селяни отримали у листопаді 1941 року. Зокрема Мотря Петрівна Цифір, виробивши в колгоспі 33 трудодні, отримала на них 63 кг зернохліба та 30 кг соняшникового насіння[2].

За результатами праці в 1941 році родина Марії Лисенко з громадського двору №25 Великовисківського району отримала «хліба різних культур» 1463 кг, або по 487 кг на одного члена сім'ї. Її односельця Ніна Скрипниченко на трудодні такого зерна отримала 1242 кг, або 315 кг в розрахунку на кожного з 4-х членів її сім'ї[3].

Повернімося однак до громадського двору №4 Петрівської сільуправи Новгородківського району. В 1942 році господарство виростило, здало державі та розподілило серед селян[4]:

Назва культури	Вирощено і зібрано (в цнт)	Здано державі (в цнт)	Видано колгоспникам (в цнт)
Пшениця озима	181	0	6
жито озиме	110	14	56
пшениця яра	120	0	0
ячмінь ярий	1504	380	158
просо	130	0	25
кукурудза	55	0	4
овес	247	0	0
соняшник	696	663	0
цукр. буряк	96	0	0
картопля	34	0	2
м'ясо		428,2 кг	0
мед	60 кг	41 кг	19 кг

Загалом селянам громадського двору №4 за результатами праці в 1942 році видали 251 цнт різного збіжжя, 200 кг картоплі та 19 кг меду. В зиму 1943 року в селі налічувалося 226 працездатних і 158 непрацездатних - дітей та престарілих. Тож в середньому на кожного з них припало по 65 кг різного зерна. До нового врожаю потрібно було очікувати більш як півроку, тому отриманого на трудодні, при значній його економії, явно не вистачало для елементарного прогодування. Не дивно, що з комори громадського двору довелося в лютому 1943 року

видавати селянам знову ячмінь, просо та кукурудзу, запитавши попередньо дозволу Новгородківської земельної управи. Того місяця 226 працюючих громадського двору №4 Петрівської сільуправи отримали майже 8 цнт ячменю, 19 цнт проса та 3,25 цнт кукурудзи – загалом 27,12 цнт зерна. Дітям та престарілим дали понад 9 цнт зерна[5]. На кожного жителя села його щомісячно припадало майже 10 кг.

Отримавши зерно, зокрема просо, староста громадського двору №4 Тесленко звернувся до сільуправи, аби та надала дозвіл переробити зерно на крупи та борошно. 27 лютого 1943 року Петрівська сільуправа дозволила використати для цього млин[6].

Наказ Долинського гебітсландвірта всім старостам громадських дворів про заборону видавати селянам зерно на харчування: «видачу харчування перевадити лише борошном. ...кожному члену громадського двору перемол (зерна у млині. – Авт.) категорично забороняється». Грудень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

І в наступні місяці селяни отримували різне зерно з комори громадського двору. Оскільки в селі на початку весни 1943 року народилося двоє дітей, то, з врахуванням немовлят та весняно-польових робіт, у березні та квітні селяни отримали 36,72 цнт зерна щомісячно, або на 9 цнт більше ніж за попередній час[7].

Отже, 10 кг зерна щомісячно для селян громадського двору №4 Петрівської сільуправи Новгородківського району – це фактично їхній гарантований мінімум споживання, що забезпечувався владою. Крім того, селяни отримували зерно на трудодні за результатами роботи господарства в поточному році. Це, так би мовити, друга добавка до їхнього раціону. Іншим джерелом їхнього існування були власні господарства – присадибна земля та живність.

Деякі селяни зерно та городину купляли «за твердими цінами» в своєму господарстві. Так Явдоха Сиволап в громадському дворі №4 Петрівської сільуправи Новгородківського району купила 25 кг кукурудзи, Пилип Компанієць придбав її 70 кг, Пилип Кийко – 2 кг 600 грам. Через кілька днів Явдоха Сиволап знову придбала 25 кг кукурудзи. Коли дозріли в господарстві кабачки й огірки, Сергій Сергієнко купив 1 кг 650 грам огірків та 600 грам кабачків, Ганна Яготин придбала їх відповідно 1,7 кг та 0,7 кг тощо. Напевне, до цього вдавалися престарілі громадяни, яким виростити щось на власному городі виявилось вже не під силу.

Розрахунок
за одержання пайка на березень м-р
Фаряд на пайку: Кукурудзяне - 25³⁶ 1, 50⁸⁸
пшона - 13⁹⁴ - 10¹¹
Кукурудз. борошно. Район - 39¹³, 30 пг.
Домогосподарки 117 x 5⁴⁰⁰ = 632^x
Працев. діти і старі 392 x 2⁷⁰⁰ 1058
1690
Трактористи 4 x 7²⁰⁰ 28⁸⁰⁰
Разом 1718⁸⁰⁰
За 2917 тр. по 250 гр. 729²⁰⁰
Разом 2448⁰⁰
Пшона
Домогосподарки 117 x 2⁸⁰⁰ = 328
Працев. діти, старі 392 x 1⁴⁰⁰ = 549
877
Трактористи 14,800

Розрахунки на видачу в березні 1943 року працевдатним, дітям, домогосподаркам, трактористам, які проживали в с.Мошорине і числилися членами громадського двору №15, кукурудзяного борошна та пшона. Фонди державного архіву Кіровоградської обл.

З початком весняних польових робіт – з березня 1943 року, в громадському дворі №4 Петрівської сільської управи організували спільне харчування. Керівництво господарства звернулося до Новгородківської земельної управи за дозволом на переробку 206 кг ячменю на яшну крупу. 30 березня дозвіл отримали, тож під час посівної селяни безкоштовно обідали[8]. Приправою до тих обідів слугувала соняшникова олія, 222 літрів якої громадський двір збив на Новгородківській олійниці 6 квітня 1943 року.

Багато селян на посівній працювали добросовісно. Тож правління громадського двору №4, за погодженням з Новгородківською земельною управою, преміювали 70 колгоспників, з них шестеро - жінки[9]:

Прізвище колгоспника	Премія:		
	горілка (л)	цукор (кг)	сіль (кг)
Павло Мироненко	0,250	0,6	0,5
Кость Лісовий	0,250	0,7	0,4
Ілько Максютенко	0,250	0,6	0,4
Микита Максютенко	-	0,6	0,4
Василь Терещенко	-	1,0	-
Григорій Коваленко	0,5	1,0	-
Петро Самборський	0,5	0,5	-
Іван Максименко	0,250	0,6	0,4
Яків Тесленко	-	3,0	1,0
та ін., загалом 70 чол.			

За результатами роботи в 1942 році громадський двір №4 Новгородківського району отримав 109 тис. 148 крб. валових прибутків: держава за здане господарством збіжжя зобов'язувалася заплатити 107 тис. крб., за молоко – 593 крб., до 1 тис. крб. надійшло в касу від різних послуг. Загалом – майже 110 тис крб.[10]. Напевне, що з цієї суми членам громадського двору виплатили якісь копійки на вироблений трудодень.

Аналіз документів іншого господарства – громадського двору №17 с.Світлопіль Новопраського району, незаперечно свідчать: господарство порівняно щедро розраховувалося з селянами. На той час за ним числилося 289 працездатних, 175 дітей та 37 престарілих.

Так, з врожаю 1942 року працюючі отримали (до 1 вересня) 93,3 цнт озимої пшениці, 66 цнт проса. З 1 вересня і по 1 листопада 1942 року на вироблені трудовні селяни знову одержали 100 цнт озимої пшениці, 45

цнт жита, 383 цнт кукурудзи, 100 цнт картоплі[11]. Не дивно, що в грудні 1942 року до олійниці записалися 107 жителів с.Світлопіль, а до млина – 122. Їм було з чим до нього їхати.

Однак навіть маючи зерно, не всі селяни мали змогу його перемолоти на борошно. Адже з 30 квітня 1942 року скористатися млинами могли лише ті громадські двори чи селянські подвір'я, які виконали всі зобов'язання перед окупантами. Виконавши плани здачі, зокрема зерна, селяни натомість отримували спеціальні картки-дозволи на помол. За їх відсутності мельникам заборонялося обслуговувати селян - боржників. Та навіть маючи таку картку, селянину в млині дозволялося переробити «встановлену раціональну норму пшениці і жита». Кожному селянину чи громадському двору дозвіл на помол надавали земельні управи, а кількість змеленого записувалася до спеціальних карток, за якими аналізували, скільки й якого борошна селянин з сім'єю споживав. Просо, гречку, кукурудзу в Бобринецькому районі дозволялося переробляти в млинах без спеціального дозволу[12].

В лютому 1943 року 501 житель с.Світлопіль, які числилися за громадським двором №17, отримали з комори борошно. Іван Клименко, Єлизар Кулибаба, Ларивон Шандра, Семен Півторацький та ін. одержали його по 16 кг[13].

В зиму з 1942 на 1943 рік для колективного харчування селян в громадському дворі №17 с.Світлопіль зарезервували 11 цнт ячменю, 310 цнт кукурудзи, 239 цнт проса. Впродовж одного дня - 6 квітня 1943 року, працюючим в полі зготували обід, то використали 3 кг борошна, 1,5 кг м'яса, 400 грам олії, 15 кг картоплі, 2 кг пшона[14]. Для «спільного харчування» селяни, або їхні діти, отримували молоко від громадського двору. Так, на молочно-товарній фермі громадського двору №17 2 травня 1942 року доїлися тільки 6 корів. Того дня від них надоїли 39 літрів молока, державі здали 31 л, а 8 літрів виділили на громадське харчування[15].

Влітку 1943 року в громадському дворі №17 с.Світлопіль вродили баштанні. Вирішили їх теж розподілити на трудовні. Так, Ілля Гончаров, маючи 732 трудовні, отримав 146 кг кавунів, Тетяна Воловенко отримала 74 кг (за 365 трудовнів), Максим Клименко – 36 кг. Загалом 127 працюючих привезли додому кавуни[16].

Селяни с.Світлопіль утримували в себе домашню худобу та птицю. В 140 дворах на 20 грудня 1942 року її налічувалося: робочих коней - 2, меринів - 2, корів - 87, телят - 119, свиноматок - 32, поросят - 47, курей - 429, качок - 68, бджолосімей - 5. В господарстві жителя с.Світлопіль Івана Уманця утримувалася 1 корова, 1 телиця, 1 свиня. Його односельці Іван Клименко мав 1 корову й 1 телицю, Купріян Задесенець вигодовував

1 бичка та 1 свиню. Настя Кульбаба мала в господарстві 1 корову, 1 свиню, 1 телицю[17]. В 1943 році деякі селяни збільшили поголів'я власної худоби. В Антона Кравченка, наприклад, утримувалося вже 3 коней, 1 корова й 1 телиця[18].

Однак попри певний помітний достаток одних, завдяки їх тяжкій праці, дехто з жителів с.Світлопіль не мав елементарного – хліба на щодень. Так, жителька села С.Х. Ніколаєва 27 травня 1942 року просила в старости громадського двору №17 Я.Гончарова допомоги хлібом. Її односельця Палажка Задесенець у заяві теж просила «дати... пшениці, тому що нема в мене з чим виходити на роботу». Зверталися до громадського двору за хлібом Марія Кульбаба, Ярина Гончарова, Агафія Уманець, Мотря Теличко. Деяким, як от А.Уманець, яка просила виділити їй 1 цнт пшениці, відмовили, інші напевне отримали такий бажаний хліб[19].

До Мошоринської Народної Ради
від Штанько Єфросинії Іванівни.
З а я в а
Ува прошу Мошоринську Нар. Раду
дати мені допомогу в старості літ,
так як я набувала пенсії, а
тепер не набуваю, і не маю грошей
проживати. Проживаю я на території
села Мошорини.
Прошу не відказати мені прохання.
30/ІХ-41г. Штанько Єфросинія Іванівна

Прохання про допомогу жительки с. Мошорини Новопраського району Єфросинії Штанько через власну немічність. Вересень 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Окрім натуральної платні за кожен вироблений трудовдень селяни отримували й кошти. Так, за шість місяців 1943 року Ілля Гончаров у громадському дворі №17 с.Світлопіль Новопраського району виробив 569 трудовнів. На них йому нарахували 312 крб. 95 коп. З цієї суми селянин отримав 219 крб. 84 коп. авансу, крім того за випас худоби на громадському пасовищі з нього вирахували 20 крб. 50 коп., тож господарство залишалося винним І.Гончарову трохи більше 72 крб. Тиміш Воловенко з цього господарства виробив 527 трудовнів, на них йому нарахували 289 крб. 95 коп., отримав селянин 156 крб. 60 коп. авансу. Варвара Уманець до середини липня 1943 року мала 27 трудовнів, їй належало отримати з каси господарства 14 крб. 45 коп. Загалом 148 селян вписані до списку на отримання грошового авансу, який вони і одержали 15 липня 1943 року.

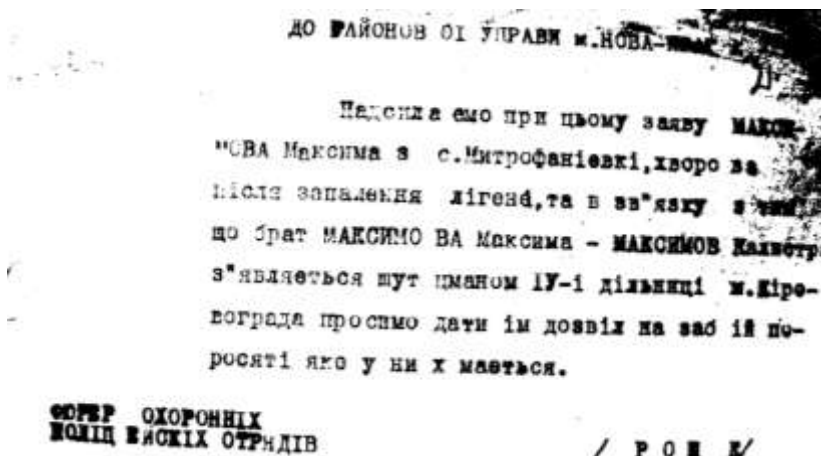
Сплата обов'язкових податків змушувала селян шукати «живі» кошти, не покладаючись на громадський двір. Одні з них зайнялися ремеслами, інші відправилися на базарі, де продавали вирощене на власному обійсті. За здане молоко влада теж розраховувалася. В селах поволі зростало поголів'я свиней. Допомогти в збільшенні кількості породистих свиней вирішили окупанти. Газети періоду окупації помпезно повідомляли про завезення з території Німеччини десятків тисяч породистих свиноматок та нетелів. Зокрема весною 1942 року до України планували завезти 100 тис. підсвинків. У березні дійсно прибуло 150 вагонів з 10 тисячами поросят[20]. Тож деякі з них, напевне, потрапили на Кіровоградщину.

Закупівельні ціни на свиней встановилися від 2 до 3 крб. за 1 кг живої ваги. Свинину скуповували як заготівельні контори, так і громадські двори. 20 червня 1943 року 23 члени громадського двору №4 Новгородківського району продали своєму господарству свиней на суму 8458 крб. Кость Бесараб здав 6-місячного підсвинка вагою 41 кг за 82 крб., Василь Мельницький за 8-місячне порося отримав 272 крб., Михайло Курпай 8-місячну свиню розгодував до 145 кг, тож отримав за неї 435 крб.[21].

Громадські двори скуповували в населення і велику рогату худобу. Так, 30 січня 1943 року громадський двір №18 с.Цвітне Олександрівського району купив в Максима Просяника бичка «під назвою Матрос» віком 10 місяців вагою 220 кг по ціні 170 крб. за центнер на суму 374 крб.[22].

Багато селян вимінювали в громадських дворах власних бичків на телят з тим, щоб згодом мати в себе корів. Так, у громадському дворі №17 с.Світлопіль Новопраського району обміняли бичків на телиць Кость Нужненко, Марія Кулібаба, Антон Шумило, Галина Козуб, Антон

Гладирь, Мотря Гончарова та ін. Жителька с.Світлопіль Мотря Теличка просила «пана коменданта Поля» дозволу на купівлю в місцевому господарстві корови. Той дозволив[23].

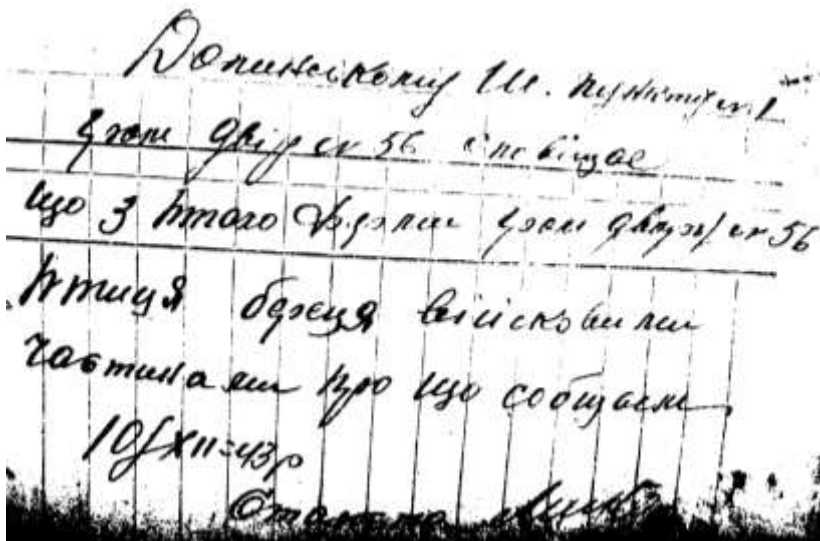

Для того, щоб забити власне порося, жителю с.Митрофанівка Новопраського району М.Максимову довелося звернутися за допомогою до рідного брата, який служив у поліції м.Кіровограда. На що той просив свого безпосереднього керівника «фюрера охоронних поліцейських загонів» звернутися за дозволом на забиття худоби до райуправи Нової Праги. Квітень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Тогочасна система обмежень та стимулів забороняла селянину без дозволу влади різати на власне прогодування свиней, якщо в господарстві воно вигодовувалося одне. Тому обставини примушували деяких селян тримати їх щонайменше двоє – одне йшло державі, інше – для себе. Тож Тиміш Кобець, проживаючи на території Петрівської сільуправи Новгородківського району, змушений просити дозволу забити власне порося після того, як другого підсвинка вагою 69 кг здав до господарства, за що отримав 138 крб. А 22 квітня 1943 року йому дозволили забити власну свиню, тож в ці дні родина Кобців ласувала свіжиною[24]. Також поширилося кооперування з сусідами чи родичами – одну здану вгодовану свиню записували на дві сім'ї, іншу – різали й ділилися.

Подібна заборона на самовільний забій худоби існувала і в Олександрівському районі та, поза сумнівом, по всій Кіровоградщині. Так, 5 квітня 1943 року Олександрівський гебітскомісар Ланге заборонив,

під загрозою смертної кари, забій худоби та свиней без дозволу. «Заборонений забій худоби та свиней розглядатиметься як особливо тяжке злочинство так як воно тяжко загрожує прохарчуванню фронту та українського населення» - писав у наказі гебітскомісар[25].

Попиньків М. П. Насильницькі
 згодн. 9/12/43 ст. 56. Сл. Військ. арх.
 що з того 9/12/43 згодн. 9/12/43 ст. 56
 Птиця бреше військової частини
 частини 140 що сообщали
 10/11/43
 Ст. Військ. арх.

Доповідна старости громадського двору №56 Долинського району про насильницькі реквізиції відступаючими німецькими військовими частинами птиці з птахоферми. Грудень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Крім м'яса, що в роки окупації селяни, всупереч всіляким заборонам, все-таки споживали, у них до обіду був хліб. І набагато більше, ніж до війни та кілька років після неї. Адже попри всі зусилля, окупанти, за браком власних людських ресурсів, не могли поставити охорону до кожної комори чи віялки, проконтролювати кожен центнер зерна, вирощеного підкореними. Цим на селах користувалися. Так, керувати сільськогосподарським кушем з сіл Янове – Серебряне – Захарівка Новогеоргіївського району був приставлений гітлерівець без належної сільськогосподарської освіти. Дільничні агрономи з українців, дізнавшись про це, восени 1941 та 1942 років у кожному громадському дворі цього «куща» додатково до мінімуму зерна, виділеного на трудодні, видали селянам ще по 200-400 цнт якісного зерна, записаного як «зерновідходи». В січні 1943 року з сіл Янове, Серебряне та Захарівка повинні були вивезти окупантам 5 тис. цнт зерна, а не вивезли жодного,

бо воно виявилося «некондиційним», «засміченим», «враженим карантинним шкідником» тощо. Зрозуміло, що зерно розподілили між селянами цих сіл. Загалом, це доволі типова ситуація періоду нацистської окупації, що спостерігалася ледь не в кожному селі і громадському дворі Кіровоградщини. Великого поширення набули «нічні трудовні», коли частину врожаю на підводах відвозили до комор, а решту селяни брали собі. В багатьох громадських дворах існували т.зв. «лісові комори», коли підвода з зерном, рухаючись з поля в напрямку до села, завітала у ліс, байрак чи лісопосадку, де на неї чекали жінки та діти, які розбирали збіжжя. Так, їздові колишнього колгоспу ім. Чапаєва с. Подорожнє Новогеоргіївського району Іван Карпенко, Степан Безуменко, Максим Дяченко, возили зерно не тільки до коморі, а й потайки робили рейси до дворів односельчан. Комірник цього господарства Павло Руденко в 1942 році роздав селянам 10 тонн борошна пшеничного, 2 тонни ячменю, 80 кг олії та 8 тонн жита. Увесь цей «тихий» саботаж відбувався зі згоди багатьох старост громадських дворів, бригадирів та агрономів і значно сприяв наповненню селянського раціону хлібом. Рідко яке тогочасне село не мало свого власного механізму привласнення вирощеного зерна, яке солідарно утаювали селяни всупереч усім страханням і погрозам окупантів.

*Відступ гітлерівців супроводжувався реквізиціями худоби.
Вересень 1943 р. Поблизу м.Кременчука. З архіву Рейберт інфо.*

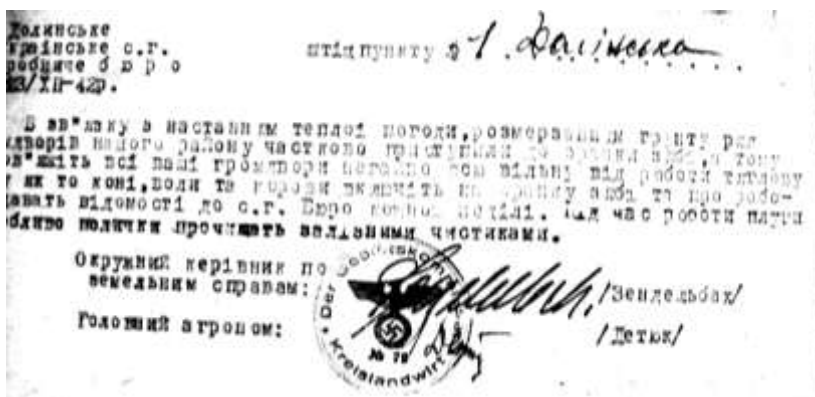
Відступ гітлерівців та перебування в селах Кіровоградщини їхніх бойових частин завдали громадським і селянським дворам значної шкоди. Так, 7 жовтня 1943 року до с.Світлопіль Новопраського району вступили гітлерівські фронтові підрозділи. Вони самовільно вивели зі стайні громадського двору №17 два бички 1941-1942 р.н., і тут же їх забили. На прогонування своїх коней взяли з громадської скирти 15 кіп необмолоченого ячменю, і теж, звісно, без дозволу[26].

З громадського двору №56 Долинського району до поки що існуючої окупаційної влади, що вже сиділа на валізах (Долинську радянська армія звільнила 12 березня 1944 року), надійшло повідомлення, що з 1 на 2 січня 1944 року з господарства вивезли всю робочу й продуктивну худобу «військові частини». Одночасно повністю «евакуювали» худобу селян. Німецькі вояки з громадського двору №56 забрали також всю птицю[27]. Так гітлерівці втілювали тактику «випаленої землі» на Кіровоградщині.

24 лютого 1944 року, тобто незабаром після звільнення, коли знову утвердилася більшовицька влада, зокрема на території Вершино-Мурзинської сільської ради Новопраського району, надійшло завдання членам колгоспів ім. Луначарського, «Україна», «Хлібороб» здавати кошти на побудову танкової колони. Загалом 259 працездатних цих трьох колгоспів однієї тільки сільської ради зобов'язали здати державі фантастичну суму в 347 тис. 700 крб. Крім грошей з них вимагали здавати й зерно. Тож відразу склали «Персональні відомості про воєнну поставку», тому, для прикладу, Івану Кравченку - жителю Вершино-Мурзинської сільської ради, наказали здати 5 цнт зерна. Де він міг його взяти, якщо була зима? Звичайно, з тих, окупаційних запасів. Весною 1944 року з'явилася ще одна «сталінська ластівка» - державна позика. Коштів на неї в селян, робітників і службовців теж не було. Тож на позику вони віддавали свої заробітні плати наперед за кілька місяців. Не маючи «живих» коштів селяни за позику розраховувалися майбутніми виплатами за трудові. Коли доходила черга отримувати зароблене, робітники, службовці та селяни нічого не одержували. Не дивно, що з весни 1944 року розпочалося голодне існування жителів сіл і міст нинішньої Кіровоградщини, яке свого апогею досягло взимку та весною 1947 року.

Організація праці на селі

Гітлерівське військо багато хто з селян зустрічав з великою надією на те, що вони ліквідують ненависні для народу колгоспи, а землю розподілять. Тож квіти та приязне попервах ставлення місцевого населення до окупантів слугували своєрідним авансом для них від колгоспників. Минав місяць за місяцем, а колгоспів, змінивши їм лише назви на громадські двори, ніхто не реформував. І не дивно: загарбники скористалися винайденою більшовиками надзвичайно ефективною формою нещадної експлуатації землеробів у формі колгоспів-трудоднів, що повністю задовольняло пришельців. Крім того, десятирічна довоєнна практика існування колгоспів, розкуркулення, голодомор, репресії, що в українському селі розпочалися не в 1937 році, а набагато раніше, зробили селян надзвичайно «дисциплінованими». Ось такі колгоспи з «вимуштруваними» колгоспниками надавали можливість окупантам нещадно грабувати сільське населення.

Наказ Долинського гетітсландвірта про оранку зябу всією наявною тягловою силою: кіньми, волами, коровами, та про необхідність очищення плугів «металевими чистиками». Такі накази за формою і суттю нічим не відрізнялися від довоєнних, що виходили з райкомів та райвиконкомів. Грудень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Косметичні зміни в колгоспах, звичайно, відбулися. Зникли більшовицькі партійні організації в господарствах, але члени партії залишилися. Так, колгоспом «Вільна праця» с.Ольгівка Аджамського району в жовтні 1941 року все ще керував комуніст Г.Коваль[1].

Змінилися подекуди голови колгоспів. Їх спочатку обирали на загальних зборах селян. Так, 5 лютого 1942 року відбулися загальні збори членів громадського двору №19 Великовисківського району, на яких селяни ухвалили обрати новим керівником господарства Олексу Шевченка, а його попередника – Івана Біловуса, звільнили через хворобу[2].

На районному рівні запрацювали земельні управи – або т.зв. українські сільськогосподарські виробничі бюро, штати яких комплектувалися українцями, але які в своїй роботі повністю залежали від крайсландвєртів – районних сільгоспкерівників, присланих з Німеччини. Їм підпорядковувалися сільськогосподарські коменданти, теж, звичайно, німці, які керували безпосередньо одним або кількома громадськими дворами та були живим втіленням окупаційної влади на селі. В округах (гебітах) сільським господарством відали гебітсландвєрти. З 1942 року в Україні, зокрема на Кіровоградщині, запрацювали ще одні органи визиску й експлуатації - т.зв. «штїтпункти» (опорні пункти), що об'єднували кілька господарств одного району. З серпня 1942 року, напередодні жнив, Олександрійський гебітскомісар наказав розбити кожне село його округи на сотні, сотні – на десятки, призначивши сотенних та десяцьких, які персонально відповідали за свої сотні та десятки. Так зробили по всій Кіровоградщині. Цим запроваджувався ще більший контроль за виходами селян на щоденну працю, виконання ними податків та завдань, дотримання спокою в селах тощо.

Оголошення про поставку збіжжя та їх ціни

На основі розпорядження Командуючого Тиллових Військових Частин Полудни про заборону підвищування ціи від 17 липня 1941 р. установленється з 1 серпня 1941 р. слідуючі ціни за кошик 100 кг.:

1. Сталі ціни

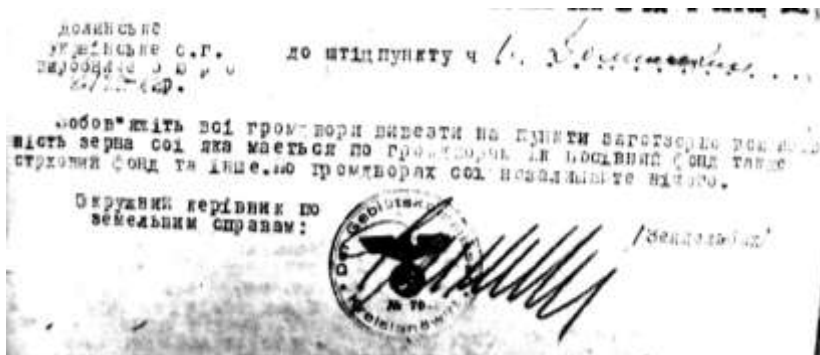
1. Жито	25 Крб.	10. Ячмінь фуражний	23 Крб.
2. Пшениця тверда	35 "	11. " броварний	27 "
3. " м'яка	33 "	12. Гречка	40 "
4. " яра тверда з домішкою м'яккої до 20% включно	35 "	13. Просо	25 "
5. " яра тверда з домішкою м'яккої понад 20—40% включно	34 "	14. Кукурудза зерно:	
6. " яра тверда з домішкою м'яккої понад 40%	33 "	а) біла	23 "
7. " з домішкою жита понад 15% до 40% включно	31 "	б) жовта	22 "
8. " з домішкою жита понад 40%	25 "	в) сунішка білої і жовтої	20 "
9. Овес	28 "	г) рисова	35 "
		15. Вика яра	30 "
		16. Вика з домішкою вівса або ячменю:	
		а) понад 15—35% включно	27 "
		б) понад 35—65%	25 "

(10 крб. — 1 Райхсмарка)

Вище установлені ціни розуміються за добре, здорове, сухе та середньої якості зерно дане як пункт Заготзерно. Дотеперішні приписи про якість, як також існуючі приписи про пониження ціст по натурі, смітній домішці, запаху та можкості заанішаються незміні, і в зв'язку з тим вище назичені ціни можуть бути знижені або підвищені.

Закупівельні ціни на зерно врожаю 1941 року, встановлені з 1 серпня окупаційною владою для сільськогосподарських виробників Півдня України. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Велика роль в організації роботи в господарствах належала старостам громадських дворів - так з початку 1942 року почали іменувати на новий лад голів колгоспів. Відразу після окупації Кіровоградщини німецьке військове командування розробило та поширило в селах області «Вказівки для Провідника колишнього колгоспу». Тож керівник господарства персонально відповідав за дисципліну в господарстві та за збирання врожаю. Йому наказувалося зібрати весь реманент, техніку і звести все це до певного місця, потурбуватися, щоб кожен селянин мав коси і серпи. Мешканці сіл попереджалися, що всі, включно з жінками та дітьми, повинні працювати в полі. «У твоєму селі, - зверталось німецьке командування до керівника господарства, - не має ніхто права лишатися без роботи». Всю робочу худобу, яку селяни, скориставшись з безвладдя, розібрали по домівках, наказувалося негайно повернути до колгоспу. В себе вони могли залишити взятих з колгоспів свиней, корів, але зобов'язані «за неї добре дбати». «Поясни своїм співпрацівникам, - зверталось німецьке військове командування з погрозою до керівника господарства, - що всякий саботаж карається смертю». У «Вказівках...» селяни запевнялися, що німецька влада, у випадку доброї роботи, забезпечить їм «кращу будучність», за вирощену й здану продукцію вони отримуватимуть більше, ніж за радянського режиму, «всім пильним в роботі селянам і робітникам буде змога набути на власний дім і землю» [3].

*Наказ Долинського гебітсландвірта про вивезення з громадських дворів усієї сої: «По громадворах сої не залишайте нічого». Грудень 1942 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Вся ця система керівництва на селі, заклики, страхання й напівпорожні обіцянки слугували єдиній меті – виростити руками тубільців, організувати збір та масово вивезти до Рейху чи безпосередньо в діючу армію зернові, технічні, огородні, садові

культури, а також м'ясо, молоко, жири, мед, ставкову рибу тощо. А щоб все це відібрати у виробника, то кращої форми організації, ніж колгоспи, не існувало. Тож вже 3 вересня 1941 року населення, зокрема Олександрівського і Єлизаветградського районів, отримали суворий наказ – звести до колгоспів всю колишню колгоспну худобу, а також ту, яку евакуювали інші колгоспи та яка прибилися до чужих дворів. Схоже, що селяни не поспішали його виконувати, бо 1 листопада 1941 року їм вдруге наказали «зібрати до колгоспів усі коні й інший скот, а також сільськогосподарський інвентар».

Не поспішали віддавати до колективних господарств худобу й реманент і жителі Бобринецького району, тож 28 листопада 1941 року їм знову нагадали здати «все майно, яке громадяни розібрали з колгоспів», а поліції наказали навіть здійснити подвірні обшуки[4]. Під страхом суворого покарання селяни звели до колгоспів раніше розібрану робочу й продуктивну худобу, повернули деякий реманент.

Заголовок до статті та її зміст повністю нагадують довоєнну більшовицьку пропаганду. Газета «Український голос», листопад 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Вся земля, реманент, худоба відновлених колгоспів і радгоспів віднині проголошувалися власністю Рейху. Тож районні сільськогосподарські керівники розробляли плани, надсилали їх до громадських дворів та пильно слідкували за їх виконанням. Невиконання планів, халатне ставлення до роботи - каралися, виконання й дисциплінованість - заохочувалися. Так, 2 лютого 1942 року Кіровоградська обласна земельна управа наказала оштрафувати «за невиконання розпоряджень» голів 12 районних земельних управ, зокрема Знам'янської – Григор'єва, Компаніївської - Лісового, Хмельівської - Шубатюка, Златопільської – Піскуна та ін. на суму від 300 до 100 крб. кожного[5].

Щоденна інформація

По артлі «П'ятирічка» с. Мошорин 19/12

	<i>Назва роботи</i>	<i>За день</i>	<i>Спожито</i>	<i>1</i>
1	<i>Хрошено в га оз. пшениці</i>	—	404	
	— " — <i>Жита</i>	—	130	
	— " — <i>Ячменю</i>	—	235	
	— " — <i>Овса</i>	—	50.	
	— " — <i>Греча</i>	—	47	
2	<i>Молодба в га оз. пшениці</i>	19	388	
	— " — <i>Жита</i>	—	52	
	— " — <i>Ячменю</i>	—	—	
	— " — <i>Овса</i>	—	35	
	— " — <i>Греча</i>	—	—	
3	<i>Скільки в га оз. пшениці</i>	—	404	
	— " — <i>Жита</i>	—	130	
	— " — <i>Ячменю</i>	—	235	
	— " — <i>Овса</i>	—	50	

Інформація, що надійшла з артлі «П'ятирічка» с. Мошорин до Новопраської земельної управи про виконані роботи в господарстві станом на 19 вересня 1941 року. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Не дивно, що з вересня 1941 року і впродовж майже всієї окупації «сипалися» на громадські двори команди: зібрати, засіяти, надіти, виростити, здати, закласти, виконати, оштрафувати... . Все робилося майже так, як і до війни.

Риторика тогочасних окупаційних газет теж повністю нагадувала колишню, радянсько - партійну: такі ж, як і до війни, заклики добре працювати та виконувати всі плани, ті ж звинувачення в «шкідництві». «Зараз перед українським народом, інтелігенцією села і зокрема перед керівниками і спеціалістами сільського господарства стоять великі завдання в справі відбудови зруйнованого сільського господарства – так розпочиналася стаття в газеті «Український голос» за жовтень 1941 року. - Першочергове завдання – це добросовісно виконати державний план осінньої сівби, закінчити збирання врожаю, зберегти наявне поголів'я тварин та гарно підготувати його до зимового стійла. Найкращих строків осіннього сіву ми не дотримались. Це зобов'язує керівників Райуправ, Сільуправ, агрономів, робітників МТС та старшин колгоспів подвоїти свої сили і кожну хвилину сприятливої погоди використати для сівби. ...Ледарів, підривників трудової дисципліни притягати до відповідальності за законами військового часу» - лякала селян газета.

Не дивно, що структура сільськогосподарського виробництва залишалася такою, як і до війни – обробляли землю, сіяли зернові та олійні культури, буряк, багаторічні кормові трави, висаджували картоплю і висадки цукрового буряка. Утримували корів, розводили свиней, овець, коней, курей, водоплавну птицю, заводили пасіки, зарибнювали ставки, засівали баштани, відводили землю під городину. З'явилися плантації тютюну. Зібране справно відвозили на «Заготзерно», до «Заготскоту», звідки хліб та м'ясо відправлялися на потреби окупантів. Поряд з цим занепадала трудова дисципліна, зникла матеріальна зацікавленість у результатах праці. «Основна причина відставання – писала обласна газета «Український голос» у листопаді 1941 року про стан справ у колгоспі с.Хайнівка Олександрівського району, - занепад трудової дисципліни, відсутність твердого керівництва. В деяких людей панує шкідливий настрій – розподіляти зараз колгоспне майно та землю. Такі настрої призвели до того, що в господарстві залишилось без догляду 16 га саду і навіть немає кому доглядати громадську худобу».

Однак так було не скрізь. «В громадському господарстві «Рання зірка» села Нижчі Верещаки Олександрівського району (староста Грановський) – повідомляла своїм читачам ця ж газета восени 1941 року, - на 5 жовтня повністю виконали план осінньої сівби. Тут засіяли 150 га озимини на добре обробленому ґрунті, з дотриманням всіх правил

агротехніки. В цьому ж господарстві своєчасно зібрали і обмолотили багатий урожай зернових культур з площі 140 га. Зараз селяни з великим напруженням працюють для себе, а не для більшовицької гнилої системи». Однак це, радше, виняток, адже система оплати праці залишилася радянською, коли колгоспникам нараховували трудовні вже після того, як основну масу вирощеного держава відбирала, тому працювати з «великим напруженням» багато з селян вже не бажали. Щодо таких запроваджувалися штрафи.

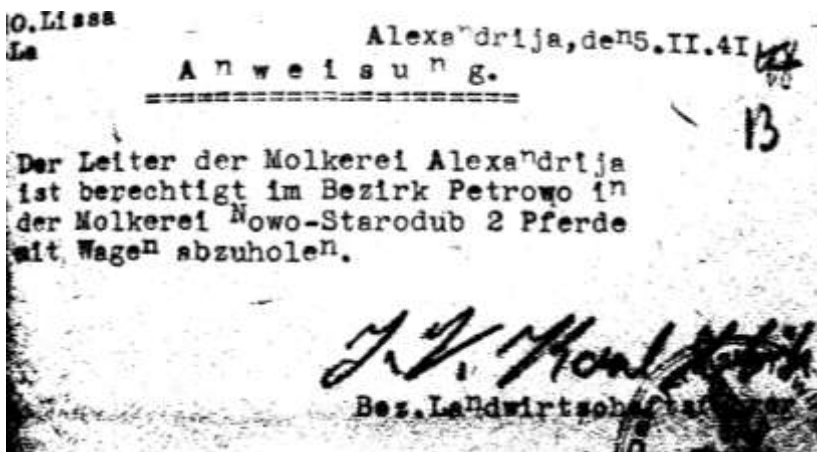
ВІДОМОСТІ ПРО ХІД ОСІННЬОЇ СІВБИ В ОБЛАСТІ

№ п/п	Назва району	План посіву всього гектарів	Фактично посівано осінню сінню гектарів	Прог. наслідки	На яку дату рай. м.т. подали звіт
1.	Чигиринський	24340	18000	73,9	20/X—41 р.
2.	Кіровоградський	24261	17919	73,8	19/X
3.	Олександрійський	20336	11319	55,6	11/X
4.	Знам'янський	27685	14500	52,3	10/X
5.	Затонський	18250	8700	47,2	13/X
6.	Онуфріївський	25179	11704	46,4	18/X
7.	Копаніський	35809	15766	44,0	18/X
8.	Балтасетрадківський	24197	10609	43,8	17/X
9.	Рівнянський	26359	9398	35,6	18/X
10.	Новокигородський	22066	10959	49,6	22/X
11.	Кам'янський	21910	9199	41,9	15/X
12.	Жаловківський	22856	9533	41,6	15/X
13.	Новогеоргіївський	31034	16478	53,0	6/X
14.	Добровільківський	19609	7954	40,5	15/X
15.	Долішківський	41588	18309	44,0	20/X
16.	Бобриняцький	30748	11426	37,1	15/X
17.	Петрівський	34880	15474	44,3	11/X
18.	Олександрійський	46195	16713	36,1	10/X
19.	Алхазівський	17778	6345	35,6	18/X
20.	Новотурківський	23495	9304	39,5	10/X
21.	Великомихайлівський	17536	6144	35,0	15/X
22.	Ізяславський	28793	9310	32,3	10/X
23.	Тутківський	14659	4560	31,0	5/X
24.	Ватківський	26579	8207	30,8	15/X
25.	Новоархангельський	26691	7511	28,1	15/X
26.	Новоархангельський	20729	5804	27,9	6/X
27.	Устимівський	31293	8705	27,8	15/X
28.	Підвисоцький	20434	4603	22,5	20/X
29.	Новгородський	28674	8721	30,2	архівний
30.	Підлободівський	22453	6979	30,6	15/X
Разом по області		770000	300000	38,9	

Порівняльна таблиця про хід осінньої сівби в 30 районах області. Газета «Український голос», жовтень 1941 р. Подібні інформації також регулярно вміщували довоєнні та післявоєнні радянські газети. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Так, 23 грудня 1941 року Олександрійський гебітскомісар надав право районним старшинам та старостам села штрафувати, на власний розсуд, місцеве населення на 200 крб. Щодо інших «недисциплінованих», то дозволялося брати їх на примусові роботи на 2 тижні під наглядом поліції[6].

Як і до війни майже всі селяни залишалися членами громадських дворів. Виходити на роботу їм загадував бригадир, а поліція перевіряла, хто з дорослих залишився вдома і з якої причини.

Наказ Олександрійського беціркландвірта (сільськогосподарського керівника) взяти для міської молочної ферми двох коней і воза з господарського двору с.Новостародуба Петрівського району – типове свідчення безправності місцевих жителів. Листопад 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Чоловіків зобов'язали виробити не менше 150 трудоднів на рік, жінок – 100, а підлітків з 14 років та старих людей віком за 60 років – не менше 30 трудоднів. У напружену пору року, зазвичай це припадало на збирання врожаю, всі селяни працювали від сходу сонця до його заходу, тобто впродовж 16-18 годин щодня. Для сніданку їм відводилося 30 хвилин, обід тривав 1 годину, інколи дозволялися перерви на 15 хвилин. Праця потребувала величезних затрат фізичних сил. Великої надії на техніку не було. Описуючи осінні польові роботи в Златопільському районі, газета «Український голос» (жовтень 1941 р.) написала, що вони виконані «без жодного грама пального». Не важко здогадатися, що це означало для колгоспників. Тих, хто ухилився від роботи в колгоспі (громадському дворі), штрафували, деяких били

Відсутність достатньої кількості тягла та техніки призводило до того, що в деяких господарствах ярі «сіяли» під сапу, а боронували коровами, або власноруч, запрягшись по кілька осіб у борону. Звітуючи про хід весняної посівкампанії в громадських дворах №50 та №51 з Новоолександрівської сільуправи Хмельівського району повідомили, що на 15 травня 1942 року в двох господарствах посіяли понад 450 га, з них сівалками засіяли 85 га, а ручним способом – майже 380 га[7]. Тяжка фізична праця застосовувалася і під час збирання врожаю.

*За посівом зернових – окупант і місцевий мешканець.
З архіву Рейберт інфо.*

Напружена ситуація щодо наявності тяглової сили та техніки виникла і в громадському дворі №17 Новопразького району. В 1942 році в цьому господарстві налічувалося 13 робочих коней (меринів), 18 кобил, 22 волів та підростали 103 лошат[8]. Готуючись до збирання врожаю 1942 року, в громадському дворі №17 підраховали наявну «техніку» та прозвітували про неї крайсландвірту (станом на 7 серпня)[9]:

Назва засобів	Є в наявності	Відремонтовано	Потреба
Жаток	5	5	9
«лобогрійок»	1	1	-
самоскидок	-	-	4
сінокосарок	20	20	80
кіс ручних	2	1	-
кінних грабель	40	40	80
ручних грабель	2	2	-
нафтових двигунів	1	1	4

Відчитуючись про зібраний і обмолочений врожай, керівництво громадського двору №17 вписало до звіту, що жодного гектара не скошено комбайном, а виключно вручну; що технікою намолочено тільки 15 цнт пшениці, 121 цнт ячменю, 81 цнт вівса. А вручну намолотили 74 цнт пшениці, 1324 цнт ячменю, 1021 цнт вівса. В такий же спосіб, тобто без допомоги техніки, зрізали 952 цнт соняшника, намолотили 10 цнт сої, викопали 1476 цнт картоплі, наламали 352 цнт кукурудзи. Так само зібрали гречку, просо[10]. Всю цю каторжну роботу виконали 140 сімей та майже чотири десятки військовополонених, які числилися за громадським двором №17 Новопраського району.

Використання селянських корів на сільськогосподарських роботах в громадських дворах – теж поширене тогочасне явище. Адже доля багатьох коней в роки війни доволі трагічна – їх теж мобілізували на фронт, де вони, як і люди, масово гинули. Зокрема в травні 1942 року з громадських дворів Кіровоградщини забрали найсильніших коней і першого червня послали цілий ешелон цих тварин в саме пекло війни – на фронт. Скільки їх поїхало - невідомо. Зате відомо, що з транспортом коней відправилися 158 кіровоградців – супровідників тварин. Не дивно, що з 29 березня і по 5 квітня 1942 року на полях громадського двору №4 Петрівської сільуправи Новгородківського району впродовж 7 год. 25 хвилин працювала корова Федора Мірошника. 6 годин відпрацювала корова Лекарі Нестерець, 6 год. 25 хвилин трудилася корова Федора Яготина. Загалом на полі 32 тварини впродовж тижня відпрацювали понад 166 годин, і, перебуваючи в ярмі, напевне що орали чи волочили. Крім роботи в полі від них вимагалася щодня здавати молоко. Добре, що за свою тяжку роботу на полях громадського двору №4 Петрівської сільуправи Новгородківського району корови отримали 333 кг макухи[11]. В громадському дворі №17 Новопраського району на очистці та вивозці зерна врожаю 1943 року впродовж тижня - з 11 по 18

вересня, окрім 31 коня та 6 волів, працювали ще й 40 селянських корів[12].

Ситуація з «технікою» та тягловою силою, зокрема в громадському дворі №17 Новопраського району, на осінь 1943 року була такою: підвід налічувалося 8, гарб – 10, сівалок – 6, жаток – 5, плугів – 18, борін – 60[13]. Напередодні жнив 1943 року штіцпункт №1 Долинського району дозволив відпустити з Долинської МТС для «своїх» громадських дворів 1 тонну бензину, 4 тонни дизпалива, 32 кг оливи та 24 кг мастил. Розподіливши всю цю «допомогу» на понад 12 тис. га землі, що нею розпоряджався штіцпункт №1, з якої тільки орної налічувалося понад 9,5 тис. га, неважко підрахувати, скільки чого припало на один га, чим взагалі збирався врожай 1943 року та як саме готувалася земля до наступного врожаю[14]. 10 серпня 1943 року штіцпункт №1 поділив серед громадських дворів 5 брусків для кіс, 43 сапи, 6 мантачок, 10 ланцюгів для кінних сівалок, 50 повідків для коней та 3 ланцюги для припону худоби. Загалом, дріб'язок. Що взамін окупанти отримали? Так, тільки з колишнього колгоспу «Більшовик» Долинського району та від колгоспників станом на 20 серпня 1943 року загарбникам надійшло:

Вид поставок	Їх кількість
Молоко з селянських подвір'їв	15640 л
курчячі яйця з селянських подвір'їв	6238 шт.
м'ясо з громадського двору	61 кг
м'ясо від селян	104 кг
мед	162 кг
вишні	153 кг
яблука	170 кг
огірки	941 кг
тощо	

Визиск села на цьому не закінчився, оскільки селян колишнього колгоспу «Більшовик» зобов'язали здати в 1943 році також[15]:

Вид поставок	Їх кількість
Груші	4900 кг
столові буряки	10000 кг
морква	350 кг
кабачки	190 кг
дині	4500 кг
кавуни	1200 кг
цибуля	60 кг
помідори	2400 кг

Загалом від громадських дворів та селян, приписаних до штіцпункту №1 Долинського району, на 9 серпня 1943 року окупанти отримали найважливіші продукти харчування в такій кількості[16]:

Вид поставок	План на 1943 рік	Заготовлено з початку року	Виконання
Курячі яйця	57310 шт.	18362 шт.	33,5 %
молоко	764500 л	488541 л	51,8%
м'ясо	343 цнт	837 цнт	244%

Вид продукції	План	Забір	Відсоток	Виконання
Курині яйця	57310	18362	33,5	
Молоко	764500	488541	51,8	
М'ясо	343	837	244	

Зобов'язання для господарств штіцпункту №1 Долинського району на поставки курячих яєць, молока, м'яса, вовни і його реальне виконання.

Липень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

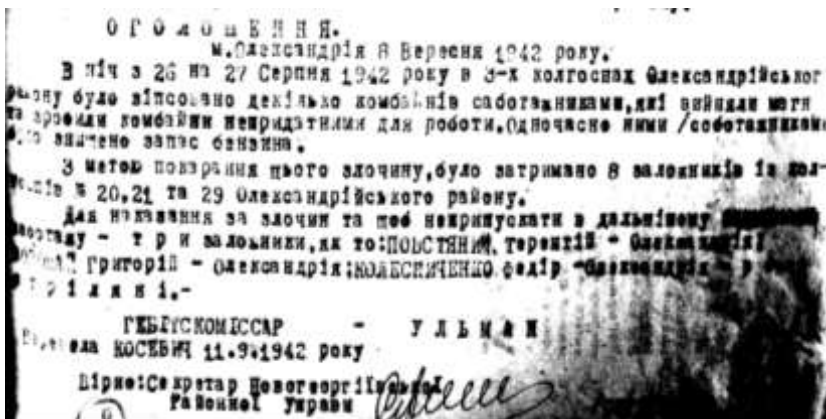
Крім м'яса, молока, яєць, зерна, штіцпункт №1 зобов'язав господарства здати в 1943 році 3000 кг столових буряків, 2555 кг моркви, 17 900 кг капусти, 30400 кг огірків, 37400 кг помідорів, 3840 кг цибулі, 59250 кг кавунів, 41400 кг динь, а ще мед, вовну, лікарські рослини тощо[17].

Сільськогосподарська техніка, звичайно, була. Вона зосереджувалася в створених ще до війни машино-тракторних станціях. От тільки послуги за використання цієї техніки на своїх полях для більшості громадських дворів виявилися непосильними.

На Кіровоградській базі сільськогосподарського постачання в лютому 1942 року нагромадилося достатньо запасних частин до плугів, сівалок, жаток, комбайнів. Вільно продавалися сівалки 8-12-13-ти рядні кінні та тракторні, різного профілю залізо та вози. Але купити все це громадські двори часто не мали змоги через нестачу коштів.

До Кіровоградщини також надходила деяка техніка: трактори, комбайни, жатки. Місцевим трактористам, яким доручили 135 тракторів «Ланц Бульдог», що на весні 1942 року прибули з Німеччини, суворо наказали не робити їм жодного ремонту: некваліфіковані втручання в роботу двигунів спричинили виведення деяких з ладу. Для навчання місцевих механізаторів у м.Бобринці в квітні 1942 року організували 10-денні курси трактористів.

Техніку шкодили не тільки через незнання, а й навмисне. Так, в ніч з 26 на 27 серпня 1942 року в трьох господарствах Олександрійського району невідомі пошкодили кілька комбайнів – зняли магнето та злили пальне. Щоб надалі такого не траплялося, в громадських дворах №№20, 21 та 29 окупанти заарештували 8 селян, яких проголосили заручниками. Трьох з них – Терентія Повстяного, Григорія Воропая, Федора Колесніченка гебітскомісар Ульянов наказав розстріляти[18].

Оголошення про страту заручників – жителів м.Олександрії, за знищення невідомими кількох комбайнів. Вересень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Селян не тільки розстрілювали, а й зрідка нагороджували. Так, восени 1942 та 1943 років окупанти, а з ними й селяни, відзначали День врожаю. 26 вересня 1943 року таке свято відбулося і в Кіровоградському гебіті за участю представників 4-х районів. Урочисте дійство відбулося в будівлі міського театру²¹. З промовою до селян – учасників свята, звернувся гебітскомісар Тайнелъ. Він їм подякував за сумлінну роботу.

²¹ На цей час слова «український драматичний театр ім. І.Тобілевича», як це вживалося в 1941-1942 рр., нацисти заборонили використовувати.

20 кращим хліборобам вручив, за добросовісну працю, бронзові медалі, виготовлені спеціально для т.зв. Східних областей. Хлібороби, у відповідь, вручили гебітскомісару та гебітсландвірту великі вінки, сплетені з колосків пшениці. Від імені селян виступив якийсь Черепанцев, який подякував окупантам за високі нагороди. Потім артисти театру підготували для учасників свята цікавий концерт. Так описували ці події на Дні врожаю газета «Кіровоградські вісті» в номері за 29 вересня 1943 року.

Сумлінну роботу Володимира Сіренка - старости громадського двору з с.Василівка-Гертопанівка Бобринецького району відзначили так: коли в червні 1943 року до Миколаєва прибув Рейхсміністр Розенберг, то на зустріч з ним запросили і селянина з Бобринеччини. Рейхсміністр, виступивши українською мовою перед делегатами з усіх гебітів Миколаївської генеральної округи, «відзначив за зразкову роботу» і нашого земляка[19]. Попри моральні заохочення та дрібні винагороди більшість селян Кіровоградщини хотіли розпуску колгоспів (громадських дворів) та розподілу колгоспної землі.

Розписка

1943р. Серпень 15 числа. Сер. 15 сер. 1943р.

Великою Катериною та Яриною Марущак

Мертвою від синагови Сер. Штанько

10.11. Через Косма. Я. Марущак

Курд прешій за гарну роботу по уборці

урожаю 1943р.

Про що розписується

1. Велика

2. Марущак

Розписка від членів громадського двору №15 Мошоринської сільуправи Новопраського району Катерини Великої та Ярини Марущак в отриманні ними грошової премії в 300 крб. «за гарну роботу по уборці врожаю 1943 року». Серпень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Падіння трудової дисципліни в селах

Колгоспи, залишаючись ефективним інструментом визискування українського села й постійним джерелом поповнення продовольчих ресурсів Німеччини, вичерпували свої можливості: надходження зерна, м'яса, молока, всупереч всіляким залякуванням та штрафам, не зростало, а зменшувалося. Причина – повна відсутність зацікавленості селян працювати в колгоспах, велике розчарування в політиці гітлерівців на селі.

Врахувавши це, нацисти пішли на деяке реформування сільського господарства, зокрема і на Кіровоградщині. Першим кроком у «реформуванні» стало перейменування колгоспів у громадські двори, а радгоспів – у державні двори (мастки). Присадибна земля проголошувалася приватною власністю селян. Сталося це в березні 1942 року. Тим селянам, які виробили в господарствах 100 і більше трудоднів, на весну 1942 року розпочали дорізати присадибні земельні ділянки - як у селі, так і в полі. Зокрема таке право здобули 170 сімей з громадського двору №1 с.Володимирівка Великоvisківського району. 26 сім'ям у виділенні додаткової землі відмовили, оскільки вони виробили менше 100 трудоднів, або не мали жодного. Великоvisківська райуправа розпорядилася, щоб за кожні 100 вироблених трудоднів селяни отримували по 0,10 га, але не більше 1 гектара. На весну 1942 року членам громадського двору №1 с.Володимирівка дорізали додатково 48,09 га польової землі. Тож кількість землі, що перебувала в приватній власності селян Володимирівки, зросла майже вдвічі, порівняно з довоєнним часом, і досягла 88,51 га[1]. Цю землю під городи отримали:

П.І.П.	Вироблено трудоднів	Було в садибі землі /га	Нарізано /га	Всього є на весну 1942 р./га
Павло Акименко	301,7	0,30	0,30	0,60
Параска Біляєва	139,6	0,37	0,14	0,51
Марія Біляєва	185	-	0,20	0,20
Микола Біляєв	14	-	-	-
Ілько Біляєв	448,65	0,30	0,45	0,75
ті ін., всього 170 членів гр. двору №1 с.Володимирівка			48,09	88,51

Дорізали землю і членам громадського двору №38 с.Овсяниківка Великописківського району. Матвій Третяк отримав її 0,50 га, Любов Сидоренко – 0,30 га, Т.І.Левандовський – 0,50 га, Іван та Ольга Сидоренки – 1 га, Ілля Сидоренко – 0,80 га та ін. Загалом по с.Овсяниківка дорізали 54,81 га польової землі[2]. Тяжко працюючи на ній, селяни трудилися і в громадських дворах.

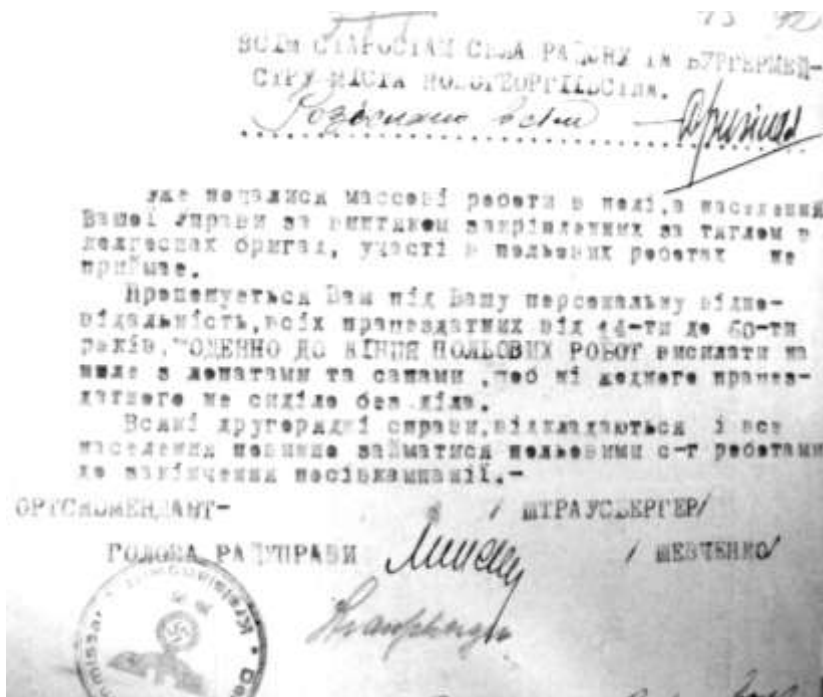
Документ, що засвідчував передачу селянам с.Жеванівка Новоархангельського району 34,88 га землі у власність «для поширення їх присадиб». Листопад 1943 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Варто зауважити, що отримати в період окупації землю під городи могли і жителі міст. Так, до Новогеоргіївської міської управи надійшла заява, датована 1 лютим 1943 року, від жителя міста Кузьми Миновича Донченка, який просив виділити для його сім'ї з 6 душ город. Його земляк П.М.Лебедев, маючи городу 0, 07 га, просив виділити ще 0,10 га землі. З колективною заявою про виділення городів до Новогеоргіївської міської управи звернулися працівники РФВ. Дев'ятеро службовців просили їм виділити загалом 2,5 га землі. Розглянувши заяви, Новогеоргіївська міська управа всім прохачам наділила землю. Її отримали також працівники Новогеоргіївської РСС, сільськогосподарського банку, 5 га виділили для службовців райстраху, 8,25 га наділили для 33 робітників гончарної фабрики, 2,7 га городів на весну 1943 року нарізали для вчителів і обслуговуючого персоналу Новогеоргіївської школи №1. Серед тих, хто весною 1943 року засадив власні городи, - співробітники Новогеоргіївського мирового суду, вчителі школи №4, лікарі і медсестри міської поліклініки, працівники редакції районної газети та друкарні тощо[3].

Розпорядження гебітскомісара Ланге про відправлення осіб, які не бажають добросовісно працювати в громадських дворах, до трудових таборів. Липень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Ці гітлерівські косметичні зміни сутті сталінського колгоспного ладу не змінили, адже з господарств - громадських та приватних, відбиралася максимальна кількість вирощеного і виробленого. «Приватна» присадибна земля разом з селянським подвір'ям обкладалися численними податками. Бажання селян працювати на окупантів від цього не зросло. Використовуючи будь-який привід, вони відмовлялися від роботи в громадському дворі, тобто вдавалися до звичайного саботажу. Окупанти на це відреагували.

Наказ Новогеоргіївської райуправи старостам сіл відправляти на сільськогосподарські роботи всіх жителів віком від 14 до 60 років. («Уже почалися масові роботи в полі, а населення Вашої управи... участі в польових роботах не приймає»). Квітень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Так, Новогеоргіївська районна земельна управа, особисто її керівник Одинцов та крайсландвірт Мейер вимагали, починаючи з лютого 1942 року, інформацію від кожного громадського двору про те, скільки трудоднів виробив кожен працездатний член родини та вся сім'я

загалом. Щоб визначити, як колгоспники працювали до війни та в період окупації, запроваджувалися порівняльні таблиці, до яких вписувалися трудовні, вироблені кожним колгоспником в 1939, 1940, 1941 та в 1942 роках[4]. З 15 березня 1942 року в Новогеоргіївському районі вимагалася сувора звітність від сільуправ про роботи на території села кожні 10 днів. Так, сільська управа повинна прозвітувати до району: скільки є працездатних чоловіків і жінок; скільки щоденно працює в громадському господарстві і скільки не працює; скільки здано молока та скільки «злосних» нездатчиків молока; скільки селяни повернули зерна, отриманого «понад норму» на трудовні за 1941 рік тощо[5].

З початком посівної старости сіл Новогеоргіївського району отримали чергове завдання: всіх працездатних – починаючи з 14 років, «висилати на поле з лопатами та сапами і щоб жодного працездатного не сиділо без діла». «Все населення повинне займатися сільськогосподарськими роботами до закінчення посівної» - наказав 21 квітня 1942 року міський комісар Новогеоргіївська Штраусбергер[6]. Окремо вимагалось подати звіти про селян, які не виробили в громадському дворі жодного дня, або виробили їх менше встановленої норми. 20 липня 1942 року староста громадського двору №51 с.Кобзарівка Новогеоргіївського району повідомив, що з початку року 29-літня Ликеря Чирочка в громадському дворі не працювала ні одного дня. Мотря Скорик, маючи 47 років, виробила тільки 10 днів. Настя Волохова (26 років) пропрацювала 12 днів. Ці та інші жителі села на запитання сільської влади, чому не ходять на роботу, відповіли, що не хочуть[7].

Привласнення окупантами вирощеного не стимулювало селян до продуктивної праці. З архіву Рейберт інфо.

В громадському дворі №45 с.Глинськ на роботу до господарства влітку 1942 року не виходили 23 працездатних. Серед них сім'ї Василя Стояновського, Данила Радашева та ін. В громадському дворі №44 цього ж села небажаючих працювати налічувалося 10 осіб. Жодного дня в господарстві не працювали Федора Пискул, Федь Дунецький, Ганна Руденко та ін. Іван Федоров, виробивши 14 трудовнів, на роботи більше не виходив, бо «розпочав будівництво хати». Щоб сільське керівництво від них відчепилося, всі пообіцяли «колись ходити»[8]. Сільуправам наказали відправляти всіх «ледарів» до Біржі праці м.Новогеоргіївська, де на них чекали «примусові роботи» - заготівля дров у лісі для шкіл, лікарень, інших державних установ[9]. У червні 1942 року соняшникові та кукурудзяні ділянки, закріплені за жителями с.Максимівка Великоvisківського району Катериною та Ганною Раковчук, ними не доглядалися. Військовий комендант Кроль наказав старості Максимівської сільуправи Мірошніченку оштрафувати жінок на 100 крб. кожно[10].

УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ

ВИДАЄ МІСЬКИЙ КОМІСАРІАТ КІРОВОГРАДА

Р.з. видання 8, ч. 18 (53), Київ, 7 березня 1942 р., Ціна 70 коп.

РОБОТЯЩОМУ СЕЛЯНИНОВІ—СВОЯ ЗЕМЛЯ! СЕЛЯНИ!

Німецький уряд, який визволив українських селян, видав наказ дати селянам землю в одноосібне користування. Згідно з цим наказом оголошено розпорядження про новий земельний лад.

НОВА МЕТА. ЗЕМЛЯ—КОЖНОМУ ТРУДОЛЮБИВОМУ СЕЛЯНИНОВІ!

Наша нова мета: кожному селянину дати свою землю. Земельний лад, який ми будемо вводити, має бути таким, щоб кожен селянин міг працювати на своїй землі, щоб кожен селянин міг жити. Земельний лад, який ми будемо вводити, має бути таким, щоб кожен селянин міг жити. Земельний лад, який ми будемо вводити, має бути таким, щоб кожен селянин міг жити.

РОЗПОРЯДЖЕННЯ ПРО НОВИЙ ЗЕМЕЛЬНИЙ ЛАД УЖЕ ВИЙШЛО

На тім, щоб кожен селянин міг жити, ми будемо вводити новий земельний лад. Новий земельний лад, який ми будемо вводити, має бути таким, щоб кожен селянин міг жити. Новий земельний лад, який ми будемо вводити, має бути таким, щоб кожен селянин міг жити.

ХЛІБОРОБСЬКА СПІЛКА.

Для того, щоб кожен селянин міг жити, ми будемо вводити новий земельний лад. Новий земельний лад, який ми будемо вводити, має бути таким, щоб кожен селянин міг жити. Новий земельний лад, який ми будемо вводити, має бути таким, щоб кожен селянин міг жити.

Передовиця в газеті «Українські вісті» про початок реформування громадських дворів у землеробські спілки. Березень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Восени 1942 року, коли розпочалося копання цукрових буряків, багато людей відмовилися виходити з копаницями в поле. Новогеоргіївська районна управа звернулася до поліції, аби та допомогла старостам сіл відрядити селян на бурякові плантації. Мешканців с.Глинськ Новогеоргіївського району, які відмовилися в жовтні 1942 року копати буряки, наказали заарештувати цілими сім'ями (з батьками включно) та відправити до поліції. Великі штрафи за невихід селян на роботу наклали на бригадирів[11]. 30 жовтня 1942 року поліція розшукувала Тетяну Назаренко, Параску Назаренко, Настю Кришан – жительок села Глинськ, які втекли з копки буряків.

МІСЦЕВА ХРОНІКА

Згідно розпорядження VIII відділу Гебітскомісаріату, всі робітники і службовці, які зайняті зараз на польових роботах, одержують повну свою зарплатню від того господарства, де вони працюють, на підставі довідок про розмір зарплатні, виданих установами, за якими вони лічаються.

За кожну наднормову годину робітникамі видається 1/200 частина зарплати без всяких відрахувань.

На роботи в громадських дворах залучалися робітники і службовці м.Кіровограда. Заробітну плату вони отримували з господарств. Газета «Кіровоградські вісті» (травень 1943 р.). Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

За невихід на роботи до громадського двору окупанти побили жителів с.Талова Балка Новогеоргіївського району Вустю Будню, Якова Вовка, Ніну Очеретяну, Лідію Жмак, Лідію Федорук.

Ці та інші епізоди, і не тільки в Новогеоргіївському районі, а по всій області, свідчили про системне явище часів окупації – не бажання селян працювати в громадських дворах заради трудоднів з мінімальним їх наповненням. Всі дії «нової» влади, як окупаційної нацистської, так і місцевої української, викликали в селян тільки розчарування та спротив.

«Новий земельний лад»

Проаналізувавши настрої селян, вище нацистське керівництво вирішило запровадити в Україні «новий аграрний лад». Відправною датою, коли наважилися на реформування, є 15 лютого 1942 року. «Новий аграрний лад» передбачав поступовий перехід від сталінсько-колгоспної системи господарювання на селі до створення сільськогосподарських товариств, або самостійних селянських господарств. На Кіровоградщині про земельну реформу дізналися весною 1942 року. Впродовж літа 1942 року її почали впроваджувати. Однак не тими методами й темпами, на які розраховували селяни. В Миколаївській окрузі, до якої входила Кіровоградщина, на осінь 1942 року 194 громадські двори перевели на індивідуальне користування. В 60 з них навіть виготовили карти індивідуальних земельних наділів[1]. Загалом таке реформування стосувалося незначної кількості громадських дворів області.

Серед реформованих до осені 1942 року господарств – громадський двір №43 с. Прохорова Балка Маловисківського району.

Роботи по його перетворенню в хліборобську спілку розпочалися ще з літа. Велика комісія з крайсландвірта, агрономів і землемірів українського сільськогосподарського виробничого бюро, старости громадського двору розробили «Проект переводу громадського господарства №43 в хліборобську спілку». З ним ознайомили всіх 365 дорослих жителів Прохорової Балки, які проживали в 81 дворі, з яких 79 числилися за громадським господарством, а 2 двори вважалися одноосібницькими. «Проектом» передбачалося наділити землею 66 подвір'їв, 15 сімей землі не отримували. Ці 66 сімей мали по 2 і більше працездатних, своєю старанною працею в 1941 році - після вступу окупантів, та виконанням всіх зобов'язань доказали своє право одержати у приватну власність колгоспну землю.

Списки на отримання землі, що їх заздалегідь склали, обговорили на зборах селян. Тоді до Прохорової Балки прибули крайсландвірт, голова районної управи, головний агроном райземуправи. Кожен двір одержував по 6,0 га орної землі. Оскільки самотужки обробити таку кількість землі було досить сутужно, то селян поділили на 7 гуртків (груп). В 6 гуртках перебували по 10 сімей, в одному – 6 селянських родин. Групи утворилися по принципу сусідства та рівномірного розподілу працездатних. У спільному користуванні залишилося деяке майно, як от робоча та продуктивна худоба, окремі машини та будівлі громадського двору. Селяни спільно користувалися 28 га вигону та пасовищами, а також кладовищем[2].

15 червня 1942 року остаточно затвердили списки селянських сімей, включно з багатодітними, на отримання землі[3].

П.І.П.	Членів родини	В ній працюючих	Вироблено трудоднів з 1.01.1942 р.	Наділено землі / га
М.І.Авраменко	6	4	202	6,0
О.І.Авчарова	3	1	147	6,0
Д.М.Буров	3	2	112	6,0
та ін., загалом 66 голів сімей				396, 0

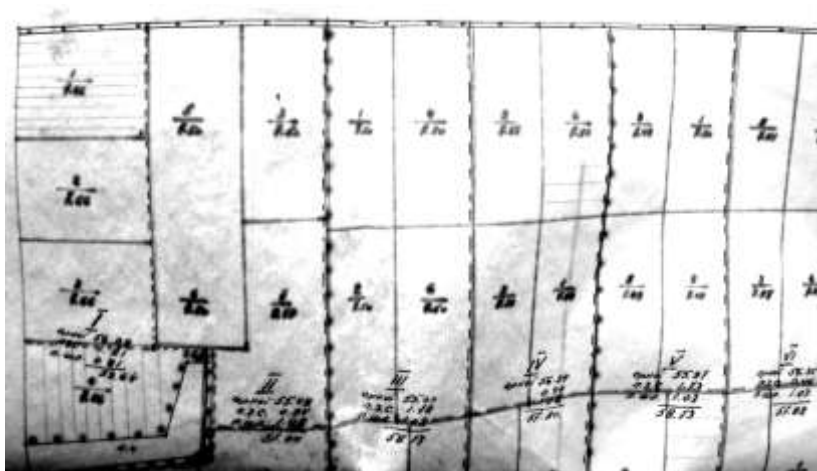
Список дворів - голів державного господарства №3 (б. ім. Буденного) х. Прохорова Балка, 2-ї Замислянської Ураги Мало-Високівського району, які в наслідок переходу державного господарства в хліборобську спілку державні в кофисот-вацій Замисл:

№ двору	№ двору за новим станом	Прізвище, ім'я та по-батькові голови двору	площа ділянки в га	Примітка
1	2	3	4	5
1	1	Авраменко Микола Іванович	6,0	
2	2	Авчарова Олександра Іванівна	6,0	
3	3	Буров Дмитро Михайлович	6,0	
4	4	Голованов Іван Іванович	6,0	
5	5	Гудовичев Григорій Іванович	6,0	
6	6	Гудовичев Іван Григорій	6,0	
7	7	Гудовичев Іван Григорій	6,0	
8	8	Гудовичев Іван Григорій	6,0	

Фрагмент списку жителів села Прохорова Балка Мало-Високівського району, яким наділили по 6 га землі. 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

24 червня 1942 року вдруге скликали селян на збори, де спільно обговорили, а потім затвердили списки гуртків. До I гуртка записалися Трифон Беззубов, Григорій Колоколов, Василь Романюков, Тимофій Іржов, Ігор Колесников та інші голови 10 сімей включно з усією родиною. Загалом до I гуртка увійшли 53 їдців, 30 працездатних, 17 чоловіків, 13 жінок, 1 підліток, решта – 19 осіб, малолітні та престарілі[4].

Одночасно склали списки тих, хто землю колишнього колгоспу не отримував. На перешкоді стала одна причина – невелика кількість вироблених трудоднів у громадському дворі №43 с.Прохорова Балка, або ж їх повна відсутність. Обділеними виявилися Агрєпіна Левкович, яка не виробила жодного трудодня, Лукерія Копкіна – заробила 9 трудоднів, Єлизавета Нестерова – 20 трудоднів, Лукерія П'ятакова – 15 трудоднів та ін., загалом 15 сімей[5].

*Виділення в натурі земельних наділів жителям с. Прохорова Балка
Маловисківського району. Липень 1942 р. Фонди Державного архіву
Кіровоградської обл.*

1 липня 1942 року, продовжуючи перетворення колишнього колгоспу в хліборобську спілку, в громадському дворі №43 здійснили інвентаризацію всього майна. Так, у ньому числилося 3 жатки - самоскидки, 1 «лобогрійка», 3 сівалки, 52 борони, 17 плугів, 2 віялки та ін., включно з коровами, свинями, кузнем, возами, колодязем, металевими ліжками і т.п. Цим реманентом спільно зібрали врожай. А 18 листопада 1942 року його розподілили між гуртками. «Розподіл зроблено

кожному наділі закопали межові стовпи, тобто землю остаточно поділили і закріпили за її власниками. По 6 га землі отримали: багатодітна родина Івана Климовича Мехеди (10 душ), Антона Івановича Буравченка (6 душ), Єфросинії Іванівни Лагунцової (5 душ) та ін.[8].

4 жовтня 1942 року, в неділю, остаточно реформували громадський двір в землеробську спілку в с.Новоолександрівка Бобринецького району. Цю подію назвали «святом». Ось як її описала газета «Бобринецький голос» в номері за 17 жовтня 1942 року. Цього дня святково одягнені жителі зібралися біля сільуправи. До села прибув гебітсландвірт (окружний сільськогосподарський комендант) Вольф. Виступаючи, гітлерівець оголосив про розпуск колгоспу «Червона зірка» і про створення сільськогосподарських товариств. 10 старшинам новостворених товариств вручили документи на землю та передали інвентар колишнього колгоспу. Завершилося свято змістовним концертом. «Сльози радості, вдячності були ознакою подяки німецькому правлінню, яке передало селянам у власне користування землю, яку від них большевики відібрали», - повідомила газета.

Коли реформували громадський двір с.Федірки Новогергіївського району, то замовили урочистий обід. На ньому, крім фєдїрківських селян, були також гебітскомісар Олександрії-Інгульця, делегації з сіл Глинськ та Іванківці. На столах щедро розставили горілку та пиво, а також вмостили величезний пиріг зі свастикою посередині. Гебітскомісара піднімали на «ура», цілувалися з ним та проголошували тости «за звільнення від більшовиків». Ця «радість» зрозуміла: кожен селянський двір отримав по 5 га землі.

Деякі господарства Олександрівського району, зокрема в с.Красносілка, теж реформували. «У червні 1942 року - згадує житель цього села Микола Коломієць, - німці вирішили перевести господарства на приватну основу. Громадський двір № 2 (бувний колгосп ім. Леніна) був перетворений у десятихатки, організували 11 десятихаток. За кожною десятихаткою було закріплено по 60 гектарів землі (у середньому по 6 га на один двір). Розділено робочу худобу та інвентар. На кожен двір щось припадало: по волу або одній коняці, плуг, борона...».

«Наділили нам 6 га землі, - згадував Іван Манзюк з с.Красносілка Олександрівського району, - був у нас віл «Бродяга», тож спрягалися ми з Стельмахом Зіньком Аврамовичем, та парою волів орали, боронували, сіяли... Сіяли ми на своїй землі пшеницю. Вона займала 3 га землі, ярий ячмінь – 1 га, просо - 0,01 га, стільки ж гречки, 70 сотих займала кукурудза, на 10 сотих вирощували тютюн...».

Свято врожаю

Педля 4-го жовтня була знаменним днем для всієї України. Закінчено польові роботи, врожай зібрано й добре схоронено.

Сонячний, тихий, теплий, осінній день. Село пишається чепурними садками, уланцями та хатками. Селяни одягнені по святковому, в кожного велика радість, — адже сьогодні свято врожаю.

Всі зібралися до одного місця, до сільського управління. Мелодія українських пісень та музики дзвінко несеться селом, охоплюючи щодалі більший простір і то стихає, то знов підсилюється і, нарешті, губиться далеко за селом. Український гопак дає себе знати, хлопці й дівчата з захопленням виконують його.

Веселощі в колгоспі. Червона зірка* Ново-Олександрівської сіль-управи нечу-*

вані. Сюда приїхав Окружний с.-г. комендант (ланді-ніршафтс фюрер) п. Вольф для того, щоб, з ким працював цілий рік, з тим відсвяткувати день врожаю.

Музика, спів, танці завмирають. С.-госп. комендант оголошує постанову Гебітскомісаріату про розпуск колгоспу та утворення сільсько-господарчих товариств. Старшинам 10-х таких товариств вручено документ Гебітскомісаріату та передано інвентар.

Сльози радості, вдячності були ознакою подяки німецькому правлінню, яке передало селянам у власне користування землю, яку від них більшовики відібрали.

Одержавши землю, селяни з новими силами приступили до роботи, починаючи новий врожай.

Стаття в газеті «Бобринецький голос» про розпуск громадського двору та створення сільськогосподарських товариств в с.Ново-Олександрівка Бобринецького району. Жовтень 1942р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Однак в переважній більшості сіл області впродовж 1942 та до середини 1943 року тривала тільки пропагандистська кампанія з вихваляння земельної реформи, що відбувалася під гаслом «Роботящому селянинові — своя земля!». Мета проголошеної реформи — одноосібне господарювання на землі. Однак, попри обіцянки окупантів відмінити трудовні, скасувати податки з землі, дозволити тримати худоби скільки завгодно, селян попередили, що для розподілу землі потрібно, щоб громадський двір виконав всі зобов'язання, що самовільний переділ землі суворо заборонений, і якщо хто «політично непевний», тоді поділу землі теж не відбудеться. Крім того, окупанти збиралися втілити земельну реформу тоді, коли «дозволять обставини»[9]. «Сприятлива» для

здійснення земельної реформи ситуація склалася по всій Кіровоградщині, на думку окупантів, аж на початку літа 1943 року. Сповістили про це мешканців області 5 червня 1943 року.

За відсутності техніки зерно вимолочували в такий примітивний спосіб. 1942-1943 рр. З архіву Рейберт інфо.

Тож конкретними заходами, втіленими в «Інструкцію по організації праці в товариствах», передбачалося виділити в 6 гебітах області – Кіровоградському, Олександрійському, Олександрівському, Новомиргородському, Бобринецькому і Долинському, тільки 446 громадських дворів (майже з 2 тисяч!), яких до осені 1943 року планували розформувати й перетворити на землеробські товариства.

Кожен з 446 громадських дворів, виділених для реформування, планувалося поділити на землеробські товариства, куди записували по 10 селянських дворів, яким рівномірно наділяли землю, де всі ці 10 родин працювали. Земля їм наділялася однією ділянкою, встановлювати межі в 1943 році заборонялося. Посів, зокрема зернових, відбувався спільно й одночасно, а догляд, збирання врожаю та обмолот здійснювався кожною сім'єю індивідуально. Із зібраного родина обов'язково здавала хліб державі, платила ним інші податки, закладала насіннєвий та фуражний фонди, віддавала частину на прогодування старих і немічних, решту залишала собі[10]. Поза реформуванням залишалися майже півтори тисячі громадських дворів області. Зрозуміло чому – з них окупантам

легше вдавалося відбирати зерно та інші продукти харчування, ніж з кожної сім'ї окремо. В цьому їх переконали два попередні роки.

Невдачі гітлерівців на фронтах повністю поховали їхні плани по реформуванню сільського господарства в Україні.

Неефективна форма господарювання на селі – колгоспи, збереглися на Кіровоградщині до початку 90-х років XX ст.

Машинно-тракторні станції (МТС). Державні маєтки

Створені на початку 30-х років XX ст. МТСи надавали допомогу колгоспам в обробітку ґрунтів, догляду за посівами, в збиранні врожаю. На Кіровоградщині їх створили 64. Майже за 10 довоєнних років у них зосередилася значна кількість транспортних засобів: трактори, автомобілі, комбайни. На випадок війни всі вони, а це майже 4 тис. одиниць тільки тракторної техніки, могли взяти активну участь в постачанні бойових підрозділів Червоної Армії спорядженням та боєприпасами, в транспортуванні артилерії та виконувати іншу, вкрай потрібну на фронті роботу. З початком війни техніку передбачалося евакуювати. Більшість автомобілів по мобілізації в перші дні і тижні воєнних дій дійсно відправилися з МТСів Кіровоградщини в діючу армію. Зробити це з тракторами не поспішали. Тож тільки з 2-х МТС організовано евакуювали трактори, в інших вони дочекалися приходу окупантів. Причин тому, що на захопленій ворогом території Кіровоградщини залишилася не одна тисяча справних тракторів багато, а найголовніші з них – паніка, що охопила майже всі керівні кадри, що відповідали за евакуацію матеріальних цінностей в глиб країни. До паніки додалися страх проявити ініціативу, елементарна безгосподарність та байдужість. Окрім МТС трактори до війни також мали радгоспи та деякі колгоспи. Більшість з них теж опинилися в розпорядженні окупантів.

Так, у Ворошилівській МТС на весну 1942 року налічувалося 68 тракторів, з яких тільки 8 вважалися такими, що їх неможливо відремонтувати[1]. На 1 січня 1942 року по Телепинській МТС облікували 31 трактор марки ХТЗ, 28 тракторів У-2, 28 нафтових двигунів та локомотивів, 25 молотарок, 15 комбайнів, 43 сівалки, 32 молотарки, 4 автомобілі, 2 велосипеди та іншу сільськогосподарську техніку[2]. По 2-х МТС Бобринецького району на весну 1942 року відремонтували: 150 тракторів (з наявних 201), 39 комбайнів «Сталінець» та 48 - «Комунар», 18 нафтових двигунів та 29 молотарок[3]. У двох МТС

Великовисківського району – Шестаківській та Горьковській, на 5 січня 1942 року налічувалося 106 тракторів.

Трактори на полях Олександрійщини. 30-і рр. ХХ ст. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Не поступалися їм за кількістю техніки і колишні радгоспи, або держмастки. В одному з них – державному буряковому господарстві «Долинський», на 9 травня 1942 року відремонтували 33 тракторів СТЗ (з 34 наявних), привели до ладу всі 5 тракторів У-2 та 2 трактори ЧТЗ. До кінця місяця до держмастки надійшли ще 9 нових тракторів «Ланц-Бульдог»[4]. Вся та сила техніки, включно з культиваторами, сівалками, лобогрійками, комбайнами «Комунар» та «Сталінець» тощо, призначалася для вирощування та збирання сільськогосподарських культур, більшість з яких відбиралися окупантами для їх власних потреб.

Кожна МТС утримувала майстерні, де знаходилися різноманітні станки й верстати. Їх теж не евакуювали. Як і в довоєнні часи, МТСи фактично оббирали громадські двори, на землях яких працювали. Так, розрахунки з громадськими дворами за збирання врожаю 1942 року здійснювалися від гектара в середньому по 127 крб. умовної оранки. Крім коштів, громадські двори розраховувалися з МТС і натурою: зерном, молоком, овочами та ін.

Зокрема у відомості виконаних робіт тракторами, комбайнами та двигунами Маловисківської МТС станом на 1 липня 1942 року, записано,

що МТС працювала загалом в 21 громадському дворі району. З весни і до середини літа 1942 року виорали 184 га парів, заборонували 953 га осінньої оранки, виорали 613,53 га під озими, закультивували майже 2 тис. га, змолотили зернові на 1016 га, виконали й іншу необхідну роботу. Показники нібито вражаючі, однак в перерахунку на 21 громадський двір району – не такі вже й великі. Але, як і в радянські часи, громадські двори, на полях яких працювала техніка МТС, відразу перетворилися на боржників. Так, станом на 1 листопада 1942 року громадський двір №1 обслуговувався Дмитрівською МТС і за виконані роботи заборгував майже 91 тис. крб. Загальний борг 34 громадських дворів Дмитрівській МТС на листопад 1942 року виріс до 1 млн. 300 тис. крб.[5]. Виплатити їх всі одночасно господарства не мали жодної змоги. За таких умов громадські двори намагалися виконати більшість робіт покладаючись на руки членів громадських дворів – чоловіків, жінок і дітей.

Постійна проблема всіх МТС області періоду окупації – незначні запаси пального для техніки. Так, на 1 січня 1942 року на нафтобазі Кам'янської МТС зберігалося лише 53 кг бензину, 40 кг нафти, 72 кг мастил, понад 1 тонна дизпалива. Всіх цих запасів вистачило б на кілька днів весняних робіт. Для чималої кількості техніки як пальне використовували спирт. Тож вже незабаром зі спиртового заводу сусіднього с. Косари до Кам'янської МТС надійшло 2546 літрів спирту-сирцю[6]. Схоже, що всі МТС мали трактори, що використовували саме такий вид пального, що вироблявся в області у великих об'ємах.

Впродовж всієї окупації МТСи не відчували браку кваліфікованих кадрів. Це відбувалося з кількох причин: робітники заробляли регулярно досить високі зарплати, отримували картки на продукти харчування та допомогу на випадок захворювання разом з безкоштовним лікуванням, а головне – робітників МТС на роботи до Німеччини не брали. Не дивно, що майже вся техніка працювала, норми обробітку землі виконувалися.

Тож молодь шукала всіх шляхів, аби тільки працювати в МТС. Роботу для них знаходили. Так, тільки в майстернях МТС ім. Петровського (містечко Олександрівка) до 20 квітня 1942 року відремонтували 885 плугів, 502 кінних культиваторів, 114 кінних дряпаків, 1027 металевих борін, 293 кінних сівалок, що належали громадським дворам Олександрівського району[7]. Робітники 10-х МТС Новомиргородського гебіту до весни 1942 року відремонтували 476 жаток-самоскидок «Ідеал», 364 жаток «Комунар», 190 жаток «Дірінг», 1613 сіялок «Червона зоря», 3960 возів кінних та ін.[8].

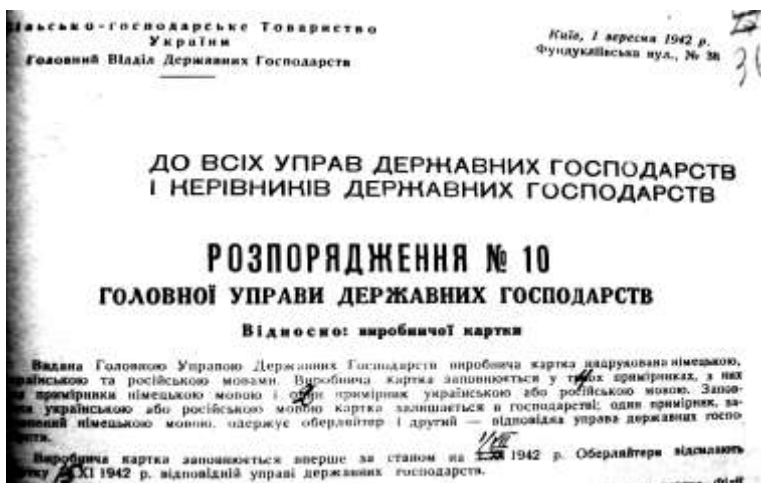
Директори МТС керівництво своїми організаціями здійснювали не одноосібно, а лише виконували розпорядження т.зв. гебітстехніків – німецьких інженерів, спеціально виділених гебітскомісаріатами для

повсякденного контролю за машинно-тракторними станціями. Крім того, всі МТС області входили до Кіровоградського головного управління машинно-тракторних станцій, звідки отримували накази та розпорядження.

Без змін в області залишилися й інші сільськогосподарські виробництва – радгоспи. Їх, щоправда, гітлерівці перейменували в державні маєтки. На цьому зміні і завершилися. Державні маєтки, як і громадські двори, слугували єдиній меті – більшість вирощеного й виробленого відправляти для Рейху чи для потреб окупаційного війська.

Практично кожен район області мав по кілька таких державних маєтків. Один з них – «Інгульський», знаходився в Устинівському районі. В жовтні 1941 року в цьому господарстві налічувалося 37 коней, 101 голова ВРХ, 48 свиней, 1150 овець, увесь необхідний реманент та кілька тисяч га землі[9]. У перспективі землі державних маєтків планувалося віддати німецьким колоністам. А поки тривала війна, то в них працювали місцеві сільськогосподарські робітники. Для потреб окупантів вони вирощували, залежно від спеціалізації господарства, зернові чи технічні культури, як правило – буряк, постачали м'ясо, молоко, вовну, огородину та садову продукцію.

Підпорядкувавши колишні радгоспи, гітлерівці спочатку пообіцяли робітникам досить щедрі винагороди. Так, на відміну від членів громадських дворів, робітники державних маєтків за квартири й будинки квартплати чи податків не платили.

Чергова інструкція керівникам державних господарств (маєтків). Вересень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Розмір городу їм визначили в 0,15 га, але пообіцяли збільшувати на 0,07 га за кожну надану від сім'ї нову робочу силу. За власну худобу, яку тримали робітники державних маєтків, податки вони теж не сплачували. На прогодування 1 корови робітникам пообіцяли виділяти на рік по 200 кг зернових відходів та по 2 тонни соломи. Ті сім'ї, які не мали корів, могли отримати з маєтку від 0,5 кг до 1 кг молока щодня. В їдальнях робітників годували обідами, вартість яких не перевищувала 1 крб. 50 коп. Праця робітника державного маєтку вимірювалася т.зв. «нормоднем». За кожен вироблений «нормодень» робітників нараховували 1 кг зерна, 3 кг картоплі або 750 грам концкормів та 10 грам жирів [10]. Насправді це були лише обіцянки, якими окупанти щедро нагороджували робітників радгоспів восени 1941 року. Фактично працівники державних маєтків отримували дещицю, що дозволяла лише існувати. Так, у грудні 1942 року робітники «Інгульського» державного маєтку Устинівського району отримали [11]:

П.І.П. робітника	борошно / 0,40 крб. за 1 кг	пшоно / 0,50 крб. за 1 кг	картопля / 0,30 крб. за 1 кг
В.Сивальський	4 кг	3 кг	10 кг
В.Козлов	3 кг	2,5 кг	10 кг
І.В.Шаталов та ін.	4 кг	3 кг	10 кг

Робітники державних маєтків, як і члени громадських дворів, здавали на рік по 720 кг молока від кожної корови, що утримувалася в їхніх господарствах, виконували обов'язкові поставки від кожного двору курячих яєць та м'яса домашніх птахів, виконували безліч інших повинностей. І цим не надто різнилися від членів громадських дворів. Майже все вироблене в державних маєтках відбиралося для потреб Рейху.

Відступ гітлерівської армії спричинив евакуацію до Німеччини незначної кількості сільськогосподарської техніки з МТС та державних маєтків області, решта – трактори, комбайни, локомотиви – морально застарілі й зношені, їх не цікавили. Проте знімалися практично всі електродвигуни, тож ремонтувати техніку вже в умовах визволення не було як. На Захід вивезли також майже всю худобу, що утримувалася в державних маєтках.

Діти та жінки - основна робоча сила в громадських дворах

Робочих рук на селі для виконання всіх планів і завдань, що їх вимагали окупанти, катастрофічно не вистачало. Головною виробничою силою залишалися жінки, бо в містах та селах Кіровоградщини велика диспропорція між кількістю чоловічого й жіночого населення з початком війни тільки зросла. Не секрет, що така ситуація виникла задовго до воєнних дій літа 1941 року – завдяки «старанням» більшовицької влади чоловіки винищувалися в першу чергу ще з кінця 20-х років. Так, в с.Суботці Знам'янського району в 1932 році налічувалося 1500 дворів, а на грудень 1941 року їх залишилося тільки 600[1].

Крім того, підготовка до «переможного походу на Захід» вилучила весною та влітку 1941 року, шляхом мобілізації до Червоною Армії, велику кількість працездатного чоловічого населення. Перші тижні «раптової» війни спричинили велику смертність та каліцтво серед них.

Тож не дивно, що більшість робіт у селах у роки окупації виконували жінки. Так, по Кобзарівській сільуправі Новогеоргіївського району весною 1942 року жінок працездатного віку проживало 313, а чоловіків 171. По Семигірській сільуправі цього ж району чоловіків налічувалося 165, а жінок 248. Подібна ситуація виникла і по Вітрівській сільуправі, де чоловіків було 265, а жінок 335. У Мовчанівській сільуправі на 26 лютого 1942 року чоловіків працездатного віку проживало 134, в той час як жінок – 216. По Свиноаропавлівській сільуправі співвідношення склалося таким: 398 осіб чоловічої статі і 763 – жіночої[2].

Також до роботи в колгоспах за більшовиків, а потім у громадських дворах – за гітлерівських окупантів, масово залучалися діти. Так, доглядаючи у травні та в першій половині червня 1941 року плантації буряків у колгоспі ім. Кірова Долинського району, діти збирали кузку-довгоносіка. Соня Гончарова за ці два довоєнні місяці назбирала 1 кг шкідників, Ніна Муравська – 800 грам, Маша Петриченко – 1 кг 550 грам, Сашко Чабаненко - 5 кг 150 грам[3]. Зайве говорити, де і в яких умовах минало довоєнне дитинство сільських дітей.

В окупацію ситуація не змінилася. 24 вересня 1941 року, за вказівкою німецького військового командування, школи, зокрема в Олександрівському, Єлизаветградському районах «тимчасово закрили», а учнів від 14 років та вчителів відправили на польові роботи[4]. Після закінчення 1941-1942 навчального року 1200 дітей з 29 шкіл

Кіровоградського району на чолі з вчителями на літніх канікулах працювали на сільськогосподарських роботах та заготовляли лікарські трави – корінь валер'янки, кропиву тощо[5]. В 1942 році всі 33 школи Устинівського району, а це понад 2,5 тис. школярів, взяли участь в сільськогосподарських роботах: просапували озимі і ярі культури, боролися з шкідниками, збирали врожай. Так, 56 учнів Седнівської початкової школи Устинівського району з весни й до осені 1942 року постійно працювали в громадському дворі та ще зібрали 55 кг лікарських трав[6].

На посівній. 1942-1943 рр. З архіву Рейберт інфо.

Наступного, 1943 року, Устинівська районна управа наказала припинити заняття в школах з 17 липня. З цього дня всі учні та вчителі сільських шкіл відправлялися в розпорядження громадських дворів, щоб взяти участь в збиранні врожаю. Директорам шкіл звелили особисто прибути до крайсландвіртів, які визначали характер і об'єми робіт у полі. Крім того, директорів зобов'язали здійснювати щоденний облік праці учнів і вчителів «за тією формою, що була й на час прополки»[7]. Тобто, робота дітей в полі розпочиналася весною, а закінчувалася осінню. І хоч заняття в школах розпочалися з 1 вересня, багато учнів до класів не з'явилися, а працювали в громадських дворах.

Сільські жителі періоду нацистської окупації – майже винятково жінки та діти. З архіву Рейберт інфо.

Так, у громадському дворі №17 Новопраського району восени, з 11 по 18 вересня 1943 року, як це видно зі звіту старости господарства, щодня в дворі працювали 2 дитини, на збиранні проса – теж 2, на обмолоті хліба – 4, на очистці зерна – 10 дітей. Їх також залучали до вивозки зерна на зсипні пункти, до збирання городніх культур, до «гужового труда» тощо[8]. А скільки їх працювало в гарячу пору року – на збиранні врожаю!

В жнивну пору чи на збирання буряків з міст і районних центрів на села вирушали, в примусовому порядку, ще й тисячі міських жителів. Їх відряджали промислові підприємства та установи Кіровограда. Сотні безробітних – жителів обласного центру, направлялися в села Біржею праці. Причина цих «десантів» – відсутність достатньої кількості робочих рук на селі.

Не дивно, що до Кіровоградщини організовано надсилали «робочі партії» з інших областей, переважно поліських, для участі в збиранні врожаю. Так, у 1942 році до сіл Новогеоргіївського району приїхали три партії жителів Житомирської області, загалом 376 осіб. Їх розосередили по громадських двора та підселили до селян. Тож у жителя с.Ревівка Семена Стороженка поселилися двоє квартирантів, у Надії Гайдук – троє житомирян, тобто кожен з прибулих знайшов дах над головою та роботу[9]. Але перебування цих «партій» закінчувалося з

настанням осені, а великі об'єми робіт залишалися. Не дивно, що проблема робочої сили на селі виникала знов.

Сільське життя. 1942-1943 рр. XX ст. З архіву Рейберт інфо.

Вирішити її окупанти спробували за рахунок військовополонених.

Військовополонені

Гітлерівським та сталінським стратегам, які готували війну один проти одного, навіть на думку не спадало, що в ній з'явиться так багато полонених. На першому етапі воєнних дій, що супроводжувався розгромом кадрової Червоної Армії, їх налічувалося мільйони. Таку кількість варто пояснити не так талантами нацистських полководців, як прорахунками радянських, та небажанням сотень тисяч солдат воювати за примарні комуністичні ідеали.

Наш земляк Йосип Поліщук, проживаючи в с.Юрчиха²², залишив по собі щоденник періоду окупації, в якому своє бачення тогочасних подій описав так: «Радянська влада довела нас, бідних людей, до того, що ми не бачили ніякого виходу. Працювати весь день і ніч біля хліба і

²² Нині с.Юрчиха перебуває в Черкаській обл.

ніколи не мати його вдосталь – образливо... От він і тягне лямку: босий, голий, холодний і голодний. ... Ось юнак іде в Червону Армію захищати Батьківщину. Батьківщину?! Яка вона йому Батьківщина? У ту хвилину, коли перед ним поставало питання: жити чи вмерти, він складав ціну своєму життю. Тому під час цієї війни червоноармійці (а більшість з них вийшли із селян!) побачили, що не варто ціною власного життя платити за чужі їм інтереси, за шкурницьку владу, що дерла з них і їхніх братів, втративши совість людську, владу, що гноїла по в'язницях тисячі невинних і ховалася за словом «Батьківщина». Що йому ця Батьківщина, коли його у його ж країні визискували, може, ще гірше, ніж визискували б на чужині. Поняття «Батьківщина», отже, залишилось тільки в слові, а слово захищати немає потреби, за слово платити життям нерозумно»[1].

Колона радянських військовополонених рухається Кіровоградом у напрямку до міської тюрми. Осінь 1941 р. З колекції О.Мануйлова.

Свідчення довоєнних злиднів залишив не тільки Й.Поліщук. Так, 4 червня 1941 року до ЦК КП(б)У надійшла скарга від воєнтехніка І рангу Ф.І.Кир'янова. В ній військовий розповів про те, що він побачив у рідному с.Лутківка Маловисківського району, коли у свою відпустку (грудень 1940 р.) провідав матір і двох сестер: «1.Колгоспники залишилися в зиму без палива. 2.Колгоспники не отримали хліба, бо колгосп не видав його на трудодні. 3.Під час копання буряків колгоспникам трудоднів не записували. 4.У степу залишилося багато необмолоченого хліба. ...6.Померла колгоспниця лежала 2 дні під повіткою без догляду, бо, як пояснив секретар сілької ради, «зараз

Однак перші полонені в господарствах, зокрема Новогеоргіївського району, з'явилися задовго до наказу від 25 грудня 1941 року. Так, на роботи до колгоспу ім. Кірова с.Вітрівка двоє військовополонених прибули 22 серпня 1941 року. Колишніх бійців Червоної Армії Івана Павловича Пархоменка та Якова Васильовича Фокіна до господарства прислав особисто голова міськуправи Новогеоргіївська Грибовський[2].

25 серпня відразу 14 військовополонених зареєструвалися в Новогеоргіївській райкомендатурі та відправилися на роботу до колгоспу «8-й з'їзд» с.Табурище. В с.Миронівка роботу та житло у серпні - на початку вересня 1941 року знайшли для себе 9 військовополонених. В с.Ревівка таких налічувалося троє. В Таловій Балці жили й працювали 21 військовополонений – з Полтавської, Курської, Харківської, Саратовської, Ворошиловградської, Сумської, Татарської, Бухарської, Адигейської областей[3]. Тож не тільки українці мали «пільгу» на звільнення з полону, а й росіяни, поволзькі татари, корінні жителі Середньої Азії, Північного Кавказу, Закавказзя тощо.

Відомість про військово-полонених, прибулих в с.Захарівку 25.08.41

Прізвище, ім'я та по батькові	Рік народи	Дата вступу в полон	Відомості про полон	Де був полонений	Сьогоднішнє місце проживання
Богдановський Михайло	1914	22.08.41	15 днів	У с.Ревівка	с.Ревівка, Новогеоргіївський район
Башуров Олександр	1912	20.08.41	24 днів	У с.Ревівка	с.Ревівка, Новогеоргіївський район
Кухаров Анатолій	1917	22.08.41	18 днів	У с.Ревівка	м. Київ
Губанов Анатолій	1922	10.08.41	18 днів	У с.Ревівка	с.Ревівка, Новогеоргіївський район
Алалов Михайло	1921	22.08.41	18 днів	У с.Ревівка	м. Ревівка, Новогеоргіївський район
Ковалов Борис	1918	15.08.41	18 днів	У с.Ревівка	м. Ростов

Статистика 25.08.41
Грибовський

Список військовополонених – уродженців Омської, Саратовської, Куйбишевської, Московської, Ярославської та Ростовської областей, які працювали в господарстві с.Захарівка Новогеоргіївського району. Листопад 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Впродовж тижня – з 1 по 8 вересня 1941 року, до колгоспу «Більшовик» с.Калантаїв прибули військовополонені І.І.Овчінін, Є.М.Романов, М.К.Саєнко, І.З.Кірієнко (всі військовослужбовці з 15 МД), Д.І.Іванов (з 2 МК), І.С.Назарков (з 116 СД). 13 вересня їх зареєстрували в Новогеоргіївській райуправі. 15 вересня 1941 року до с.Велика Скельова з'явилися 8 військовополонених, а до с. Мала Андрусівка – 18 колишніх військовослужбовців Червоної Армії[4].

*Військовополонені рухаються центральною вулицею м.Кіровограда.
Осінь 1941 р. З колекції О.Мануйлова.*

Направляючи до колгоспу «Червоний ударник» с.Яремівка 20-річного Павла Андрійовича Філімонова, Новогеоргіївська районна управа попередила голову колгоспу, що військовополонений повинен працювати в господарстві, що без дозволу сільуправи немає права залишати село, на випадок різних порушень негайно повідомити про це в район.

3 вересня 1941 року до шталагу №305 розпочалося паломництво жителів області в пошуках своїх рідних, які могли перебувати в Кіровоградському таборі для військовополонених. Рідні Степана Івановича Донченка в Новогеоргіївській районній управі взяли на нього довідку-характеристику, в якій колишній червоноармієць, українець за національністю, «є свідомим, тож шкодити німцям не буде». Позитивну характеристику військовополоненому Дмитру Антоновичу Даценку дав староста сільуправи с.Яремівка Новогеоргіївського району і власноручно запевнив, що знає Даценка особисто, що він є безпартійним, і «коли випустять з полону, не піде до партизан»[5].

14 вересня 1941 року з Кіровоградського шталагу №305 за відпускним документом №171 до с.Табурище повернулися

військовополонені Дмитро Гармаш, Василь Трудченко, Тиміш Коваленко та ін. – загалом шість колишніх його жителів[6].

Entlassungsausweis
Посвідка звільнення

Kriegsgefangene *Polen - Kompo Tarkich*
військовополонений (Donaigrad) (Vor- und Zuname)
(службовий статус) (Ім'я і прізвище-фамілія)

Personalnummer *Ukraine*
медикальської

geboren am *1906* in *Kany Luchichow*
народився в (Geburtsort und nächste deutsche Stadt)
(Місце народження в найбільше німецьке місто)

heute in *Polen Tarkich* - *Kany Luchichow*
знаходиться в (Ort und nächste deutsche Stadt)
(Місцевість і найбільше німецьке місто)

aus der deutschen Kriegsgefangenschaft nach
пущений із німецької військової полону до
folgenden Bedingungen:
згідно умови:

Der Kriegsgefangene hat sich jeder feindseligen
Landung gegen das deutsche Volk, insbesondere
gegen die deutsche Wehrmacht und gegen
die mit Deutschland verbündeten oder befreundeten
Nationen zu enthalten.

Er hat sich auf dem kürzesten Wege umge-
wandelt in seinen Bestimmungsort zu begeben und
schon innerhalb von 8 Tagen bei der nächsten
deutschen Dienststelle zu melden.

Veränderungen des Aufenthaltsortes sind nur mit
Ermächtigung deutscher Dienststellen durchzu-
führen.

Er hat diesen Ausweis stets bei sich zu tragen
und auf Verlangen jedem deutschen Wehrmachts-
angehörigen vorzuzeigen.

Der Kriegsgefangene in seinen Heimatort
zurück, so hat er bei der Meldung gemäß
Hr. 2) seine militärischen Ausrüstungs- und
Informations abzugeben.

1. Военнопленному слід пов-
нід кожної ворожої дії про-
ти свого народу, головні ж проти
збройної сили, як також ві-
сюзників або заприятельних із Ні-
меччиною.

2. Йому слід йти до місця призначення
коротшою дорогою й до нього до-
їждуватися в найближчій німецькій
станції.

3. Зміна місця, де зберігається, м-
жувати лише за згодою німецьких
військових станцій.

4. Посвідку звільнення має він в-
при собі й на запит показати
німецькому в військовому.

5. Якщо военнопленний є вірним
своєму дому, так йому слід при мож-
ливості з н. 2) віддати його військ-
ову зброю й одяг.

Heimatsiegel
einstempelndes
Dienstamt
Hauptmann i. d. Inf. Kommandant

Посвідчення про звільнення з табору військовополонених одного з
уродженців Кіровоградщини (прізвище нерозбірливо). Жовтень 1941 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл..

Довідку жительці с.Чаплине Новогеорґіївського району Палажчі
Вакуленко, що вона є дружиною чоловіка, який нині перебуває в таборі
для військовополонених, видали в управі рідного села. З нею жінка
поїхала до м.Кременчука на розшуки військовополоненого Івана
Васильовича Вакуленка. У жовтні 1941 року до Кременчука поїхали
шукати своїх чоловіків, синів, батьків жителі с.Чаплине Гаща Попруга,

Надія Мироненко, Марія Білик, Наталка Авраменко. З довідкою від сільуправи с.Калантаїв відправилася в жовтні 1941 року до Кіровограда Ганна Шаповал на розшуки свого чоловіка, який перебував у шталазі №305[7]. Для того, щоб відпустили з полону Якова Васильовича Муху, Пахома Васильовича Одуся, Михайла Яковича Сокурєнка, за них поручилися не тільки староста сільуправи с.Перехрестівка, а й 10 їхніх односельчан.

За своїми земляками, які перебували в полоні, з сіл відправлялися підводи. Цим транспортом Іван Маркович Ненько з Новогеоргіївського району привіз у листопаді 1941 року з табору військовополонених м.Запоріжжя свого брата Пилипа. Особисту заяву до Кіровоградського гебітскомісаріату написала жителька міста Н.І.Дубровинська. Звертаючись до якогось «пана Крузе», жінка просила того посприяти, щоб відпустили з полону її чоловіка Тимофія Дмитровича Чернегу, який утримувався в «...Дніпропетровській тюрмі, корпус 1, блок 8, камера №69». «Я залишилася з маленькою дитиною без роботи, - писала заявниця, - без усіляких засобів до існування. За цей час все продала з будинку і дуже нужденна»[8]. Яка реакція окупаційної влади на звернення жінки – невідомо.

*Шталаг №305. м. Кіровоград. Вдалині корпуси заводу «Червона зірка».
З колекції В.Даценка.*

Багато полонених у громадських дворах перебували тимчасово. Відпрацювавши деякий час, під різними причинами залишали села. Так, в

одному з сіл Новогеоргіївського району на обмолоті хліба з 30 серпня по 6 жовтня 1941 року працював Бабуля Ібрагімович Ісмаїлов. Зарекомендував себе добре, тож Новогеоргіївська районна управа видала йому посвідку-відрядження, з якою Ісмаїлов мав намір добиратися до місця свого проживання – в м.Баку[9]. Колгосп «ІІ-й вирішальний» с.Велика Скельова залишили восени 1941 року 19 військовополонених. Серед них мали намір добиратися до рідних домівок Олександр Каблуков, Олексій Проскурін, Іван Бабуєв та ін.

ПРО РОБОТУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

По нашій області на збиранні цукрового буряка та на різних сільсько-господарських роботах працює в 11 державних дворах понад 3.500 чоловік військовополонених. Від багатьох керівників господарств вже чути добрі відгуки про їх роботу. Наприклад, в Олександрівському відділі Мар'їнського держгоспу на збиранні маточного цукрового буряка працює 149 військовополонених. Всі вони забезпечені житлом, гарним харчуванням, тричі на день, вони сумлінно працюють і почувують себе, як на волі, а не як у полоні. Перукачій цього господарства п. Росман звернувся до Німецького Командування з проханням дати на роботу ще одну групу полонених.

Біля 400 чоловік полонених працюють в державних дворах Златонізького та інших районів.

На днях в 9 районів області (Знам'янський, Аджарський та інші) відправляються ще одна партія полонених 4.500 чоловік.

Керівники цих районів та колгоспів повинні створити їм добрі житлові умови і залучити їх на всі важливі сільськогосподарські роботи.

Степанів.

Стаття в газеті «Український голос» (листопад 1941 р.) про працю 3500 військовополонених у державних мастках та про відправлення ще 4500 полонених до 9 районів області на сільськогосподарські роботи. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

25 та 26 жовтня 1941 року до с.Талова Балка прибули відразу 15 військовополонених: Я.П.Сімонов – уродженець Орловської обл., М.О.Андреев (з Калінінської обл.,) Сурен Парсигян (з м.Єревана), Ф.Н.Ігмаїф (з Башкирії), М.Г.Миронов (Рязанська обл.,) та ін., яких розподілили по колгоспах[10].

Загалом на 13 листопада 1941 року в колгоспах тільки Новогеоргіївського району жили й працювали 665 військовополонених. Наприкінці листопада кожному дозволили, за їхнім бажанням, йти додому. Для цього їм рекомендували з'явитися до служби порядку та отримати пропуски. Хоч деяким полоненим до рідних домівок дорога була близькою, зустрічі з сім'ями вони не дочекалися. Так, в листопаді 1941 року помер колишній червоноармієць Карпо Архипович Пацюк, який трудився в господарствах Великосельовської сільуправи. Староста села про смерть військовополоненого повідомив його рідним в с.Зачепилівка Новосанжарського району Полтавської області[11].

7 березня 1942 року до Новогеоргіївської районної лікарні прибув тяжко хворий військовополонений Михайло Петрович Панчер. Набувши тяжку хворобу, чоловік не мав теплої одягу та білизни. Головлікар потурбувався, щоб хворому видали одяг. З комори лікарні М.П.Панчер отримав зимове пальто, валянки, шапку, кашне, рукавиці, суконні брюки, теплу білизну, сорочку[12]. Впродовж жовтня – грудня 1941 року отримали одяг і деякі військовополонені, які проживали в с.Торговиця Підвисоцького району. Так, Левко Даценко отримав на зиму чоботи. Дві пари чобіт дісталися і Василю Колоску. 11 жовтня отримав шинель військовополонений Степан Юхимович Савченко. В акті на видачу йому одягу написали, що «погода холодна, а він зовсім роздітий». Шинель та «протиіпритні» чоботи отримав полонений Демид Ткачук, шинель – Федір Губницький, «протиіпритні» чоботи – Антон Синявський[13]. Така щедрість поліції с.Торговиця щодо військовополонених – відголосок трагедії Зеленої Брами, де тисячі бійців і командирів Червоної Армії потрапили до полону. Все залишене ними військове майно підібрали не тільки місцеві жителі, а й поліція.

Багато відпущених з шталягу №305 полонених на села не відправилися, до роботи в громадських дворах не стали, а залишилися в Кіровограді. Вони групами ходили містом в пошуках їжі. В листопаді 1941 року їхнє перебування вирішили впорядкувати, тож наказали всім військовополоненим обов'язково зареєструватися до 17 листопада 1941 року в будівлі школи №6, де перебувала міська комендатура[14]. Чи всі з них послухалися владу – невідомо.

СБ'ЯВА

Всі відпущені полонені, які перебувають зараз в місті Кіровограді, повинні зареєструвати свої відпускні свідоцтва 17/ХІ — 41 року від 8 до 12 годин дня в Місцевій Командатурі. (6 школа).

Місцевий командант Мерт.

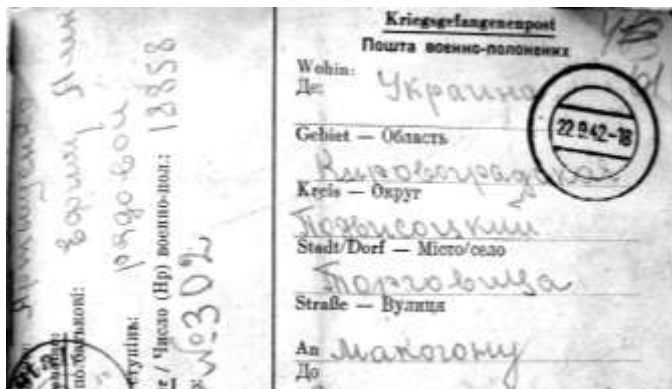
Оголошення в газеті «Український голос» (листопад 1941 р.) про необхідність всім військовополоненим, яких відпустили з یتалагу №305, зареєструватися. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Про роботу військовополонених у колишніх радгоспах обласна газета «Український голос» 12 листопада 1941 року писала таке: «По нашій області на збиранні цукрових буряків та на різних сільськогосподарських роботах працює в 11 державних дворах понад 3500 чоловік військовополонених. Від багатьох керівників господарств вже чути добрі відгуки про їх роботу. Наприклад, в Олександрівському відділі Мар'янівського держгоспу на збиранні маточного цукрового буряка працює 149 військовополонених. Всі вони забезпечені житлом, гарним харчуванням тричі на день, вони сумлінно працюють і почувають себе, як на волі, а не як у полоні. Керуючий цього господарства п. Росман звернувся до Німецького Командування з проханням дати на роботу ще одну групу полонених». У жовтні 1941 року 300 полонених прибули до держбурякорадгоспу «Комінтерн» Олександрійського району. Для них - змучених і охлялих, в радгоспі вирішили видавати щодня, крім іншої їжі, ще й по 0,5 л свіжого молока [15].

До лютого 1942 року кількість військовополонених в Новогеоргіївському районі, всупереч дозволу йти додому, зросла до 671 чол.

Так, взимку 1942 року в колгоспі ім.Леніна Новогеоргіївського району працювали 4 росіяни, 2 поляки, 2 українці, 5 жителів Середньої Азії та Закавказзя; в колгоспі ім. Ворошилова трудилися 5 росіян, 8 поляків, 4 українці, 8 жителів Середньої Азії та Закавказзя; в колгоспі «Правда» - 4 росіяни, 8 поляків, 1 єврей, 5 українців, 7 «інших»[16].

Загалом у службі порядку Новогеоргіївського району впродовж 1941-1943 років зареєструвалися 147 військовополонених українців, 460 росіян, 5 узбеків, 3 азербайджанці, а також мордвини, вірмени, башкири та ін.[17]. Ці факти досить переконливо спростовують поширене твердження, що гітлерівці відпускали з таборів військовополонених тільки українців.

ukrainisch **U**

Datum — Дата

Mein Lieber / meine Liebe — Мій дорогий / моя дон

Ich bin in deutscher Kriegsgefangenschaft. Я перебуваю в німець:

Mir geht es gut, ich bin im Lager / auf Arbeit. — Мені поводит

в таборі / на роботі.

Ich bin verrundet / krank / im Lazarett. — Я ранений / хорий.

Meine Anschrift ist umseitig zu ersehen. — Моя адреса подан

сторони.

Vorläufig könnt Ihr mir nur auf anhängender Karte schreiben,

die umseitige Anschrift setzen müßt.

Поки що можете мені писати тільки на долученій картці, на

написати подаву на звороті адресу.

Erst später werde ich Briefe von Euch empfangen und darauf

können. — Щойно пізніше зможу одержувати Ваші листи та

на них.

Лист військовополоненого зі шталагу №302²³ Юхима Артищенка рідним у с.Торговиця Підвисоцького району. Вересень 1942 р. Зворотній бік листа - стандартний для всіх в'язнів табору, надрукований в типографії. Від полоненого вимагалось тільки закреслити деякі невідповідності. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

²³ Шталаг №302 знаходився на території нинішньої Польщі.

З 12 жовтня 1942 року Олександрійський гебітскомісар заборонив жителям їздити за військовополоненими до інших міст України. Тільки з с.Яремівка Новогеоргіївського району на 1943 рік в полоні перебували 32 односельці. Спроби сільської управи виручити земляків виявилися безуспішними.

На 5 березня 1943 року в Новогеоргіївському районі проживали 341 військовополонений, шестеро все ще формально залишалися членами ВКП(б) [18]. З громадських дворів вони щомісячно отримували на своє прогодування зерно за тими нормами, що й селяни. На вироблені трудодні в деяких господарствах їм нараховувалася навіть платня коштами, що взагалі заборонялося. Так, у громадському дворі №17 с.Світлопіль Новопраського району працювали військовополонені. В лютому 1943 року їх налічувалося 23 особи. Кожен з них отримував взимку борошно. З початком посівних робіт їх годували в полі – разом з селянами. В липні 1943 року в селі Світлопіль працювали вже 36 військовополонених. Кожному нараховували зарплатню й виплатили аванс. Так, полонений Олександр Кирилов виробив 126 трудоднів і отримав на руки 69 крб. 30 коп., Михайло Купріянов мав 169 трудоднів та одержав авансу 92 крб. 95 коп. Військовополонений Петро Алгульян заробив 129 крб. 80 коп. за 236 трудоднів тощо[19]. Тобто, кожен з них, працюючи, мав дах над головою, продукти харчування за невеликими нормами, а дехто й кошти. Все це гарантувало їм хоч і не сите, зате відносно безпечне життя за прихильного ставлення до них місцевих жителів. Архівні документи, що збереглися за період окупації Новогеоргіївського району, повідомляють про смерть тільки одного військовополоненого та тяжку хворобу іншого. Дехто одружувався та заводив дітей, як це зробив військовополонений Зісман, що працював в громадському дворі с.Поселянівка Олександрівського району (та хіба тільки він один?). Виїжджаючи в 90-х роках на постійне місце проживання до США, востаннє провідав це село, та, заодно, попрощався зі своєю вже дорослою дочкою.

В той же час в шталазі №305, як це дослідив кіровоградський історик В.В.Даценко, в лютому 1942 року знаходилося 22,2 тис. військовополонених, у червні 1942 року – 20, 2 тис., у жовтні 1942 року – 33,7 тис., у грудні 1942 року – 16,7 тис., у лютому 1943 року – 13,5 тис. в'язнів. Від голоду та хвороб, особливо дизентерії та туберкульозу, в таборі щодня помирили десятки полонених. Помирили, проте, не тільки від хвороб.

Як свідчить «Доповідна записка про звірства німецько-фашистських окупантів на території Онуфріївського району», складена 1 квітня 1946 року начальником Онуфріївського РВ МДБ ст.лейтенантом

Кошелем, табір для військовополонених гітлерівці створили в селі Павлиші, на території МТС. Сам табір являв собою велику чотирикутну ділянку, оточену в кілька рядів колючим дротом, розраховану на 7 тис. полонених. В листопаді 1941 року в ньому сталася жахлива подія, що коштувала життя сотням людей. Цілий день лив дощ, голодні, виснажені люди промокли «до ниток». Вночі подув холодний вітер і вдарив раптовий мороз. Тисячі полонених почали замерзати. На їх крики про порятунок охорона відкрила стрілянину. Рятуючись, полонені прорвали колючий дріт в огорожі, і кинулись тікати. Понад 2000 військовополонених втекли в цю ніч з табору, близько 400 чоловік, загинули від ворожих куль та виснаження, знайшли поблизу МТС, на найближчих городах та шляхах до села Омельник, Онуфріївку і місто Олександрію.

Нотаріально засвідчена довідка про звільнення в жовтні 1941 р. з шталягу №305 військовополоненого Юрія Кадлубовського, який обрав м.Кіровоград для проживання. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Коли на лівому березі Дніпра загриміло від потужних ударів радянської армії по ворогу, дехто з військовополонених відважилися тікати з сіл. Так, в ніч на 12 вересня 1943 року з громадського двору №17 Новопраського району втекли 8 полонених: Василь Соколов, Сергій Литвинов, Петро Алгульян, Микола Рожин та ін. Все ще залишалися в селі 28 колишніх червоноармійців[20].

В травні 1943 року з Івангородського, Несватківського та Бовтишки-Польової державних маєтків (радгоспів) Олександрівського району втекли 56 полонених. Вони мали намір влитися в партизанський загін, що нібито діяв поблизу Знам'янки. Проблукавши кілька днів по нетрях Чорного лісу і не знайшовши там партизан, змучені втікачі вирішили повернутися назад. З десяток їх попрямували до Комсомольського лісу, де й створили власний партизанський загін ім. Ворошилова. Інші розійшлися по навколишніх селах, а восьмеро ухвалили повернутися до радгоспів, але не дійшли завидна, тож вирішили заночувати в скирті соломи поблизу с.Івангород. Серед ночі голодних і стомлених втікачів окупанти та їх добровільні помічники з козачої сотні зловили та згодом розстріляли біля с.Несваткове Олександрівського району. Вцілів тільки восьмий утікач - уродженець Самарканда Василь Белікін.

Випущені з таборів військовополонені дочекалися відступу гітлерівців, а потім всі як один через польові та районні військкомати знову потрапили до радянської армії. Там більшість з них загинули – багато в штрафних ротах і батальйонах,- влада не пробачили їхнього перебування в полоні. Вцілілі в боях колишні військовополонені вже після війни масово попрямували на Схід в радянські концтабори – змивати свою неіснуючу провину перед Батьківщиною тяжкою й виснажливою працею.

«Водотрам»

В Кіровограді, з поміж кількох десятків підприємств, окупанти під свою повну опіку взяли двос, як вони вважали, стратегічних: водоканал і електростанцію.

Тікаючи з обласного центру, більшовики не знищили мережу водопостачання великого міста. Нині не відомо, чому вони, на відміну від інших великих міст України, не зірвали греблю, насосну станцію, водогони і водоколонки в Кіровограді. Тож і в роки окупації значна частина населення міста, всі підприємства, установи та гітлерівські військові частини користувалися водою, отриманою від Кіровоградського водоканалу. Однак дещо все-таки виявилось зруйнованим – в чотирьох місцях водопровідна мережа, один водозабір, всі вододільтри, 50 будинкових вводів, 30 великих кранів[1].

8 жовтня 1941 року, за дивної логіки окупантів, до водоканалу приєднали трамвайне депо. Спільне підприємство отримало назву «Водотрам».

На вулицях Кіровограда. 1941 р. З колекції О.Женжирова.

Звітуючи до Кіровоградської міськуправи про роботу трамвайного депо в IV кварталі 1941 року його керівник Матіс повідомив, що в період з 11 серпня по 1 вересня депо витратило на відновлення трамвайної колії 6 тис. крб., 2,5 тис. крб. вклали в ремонт електромережі та 7 тис крб. – на ремонт вагонів[2]. Тож влітку та на початку осені 1941 року трамваї рухалися по колії завдовжки 16 км 220 метрів, щодня на лінію виходили по 20 вагонів (з 28) і працювали вони по 14 годин на добу. Мешканці міста платили за проїзні талони по 20 коп. Послугами трамваю скористалися 2 млн. 100 тис. пасажирів[3]. Потім рух трамваїв містом припинився, а трамвайне депо «законсервували». Причина цього доволі прозаїчна: для трамваїв елементарно не вистачало електроенергії – місцева теплова електростанція впродовж всього періоду окупації сиділа на голодному паливному пайку. Тож виробити достатню її кількість виявилася неспроможною. Пожертвували, закономірно, трамвайним депо. 27 його працівників ремонтували вагони та начиння майстерень, сподіваючись, що трамваї колись відновлять свою роботу. Однак цього не сталося. На 1 січня 1942 року все ж таки підготували до випуску на колію кілька вагонів[4].

Кіровоградський водоканал відновив свою роботу 9 серпня 1941 року і справно її виконував увесь період окупації. За час з 9 серпня по 1 грудня 1941 року споживачам надійшло 407 тис. метрів кубічних води. При її собівартості в 1 крб. 30 коп. споживачам (фабрики, заводи, установи, військові частини) встановили плату по 2 крб. за 1 куб. метр. Але відразу водоканал потрапив у складну фінансову ситуацію:

користуючись водою, споживачі воліли за неї вчасно не сплачувати. Тільки у вересні 1941 року борги досягли понад 100 тис. крб. Найбільшим боржником виявилися німецькі військові частини, сума боргу яких за один тільки місяць (вересень) зросла до 71 тис. крб. Жителі до сплати за використану воду поставилися більш дисципліновано, тож заборгували тільки 16 тис. крб. У жовтні борги перед водоканалом знову набагато зросли. Німецькі війська їх накопичили 124 тис. крб., а населення та дрібні підприємства - понад 25 тис. крб. Загальна сума боргу зросла до понад 250 тис. крб.[5]. 115 робітників водоканалу, як і все підприємство, потрапили у фінансову та технічну западню: на капітальний ремонт та на відбудовчі роботи катастрофічно не вистачало коштів, зате окупанти вимагали всіляко збільшити подачу води.

Приватні споживачі мали в себе 1599 лічильників. Контроль за витрачанням ними води здійснювався точно. Однак відсутність лічильників у багатьох споживачів – на фабриках, заводах, установах, призводило до того, що «безслідно» зникали з мережі понад 24 тис. кубічних метрів води щомісяця. Через недостатній тиск перебої з постачанням води спостерігалися на околицях Кіровограда - на Новомиколаївці, Новоолексіївці, в районі аеродрому. Керівництво водоканалу звернулося до Кіровоградської міської управи з пропозицією розпочати весною 1942 року будівництво Лелеківського водозабору вартістю в 750 тис. крб. Отримавши під своє керівництво і трамвайне депо, планували також відновити рух трамваїв теж з настанням теплої погоди. Для цього потребувалося обмаль матеріалів: гальмівні колодки, електролампи, деякі запчастини до вагонів тощо. Однак, навіть маючи технічний проект Лелеківського водозабору, на який підприємство витратило 15 тис. крб., реалізувати його, як і відновити рух трамваїв містом, не вдалося. Тільки на «консервацію» трамвайного депо в 1942 році «Водотрам» витратив майже 33,5 тис. крб.[6].

В особливо холодні дні зими 1942 року розмерзлися деякі магістралі, від чого виникли великі втрати води – до майже 34%. Вода з мережі вийшла на поверхню та затопила деякі вулиці. Загалом з січня по квітень 1942 року робітники «Водотраму» власними силами здійснили 290 ремонтів у мережі водопостачання. 28 січня 1942 року газета «Українські вісті» досить об'єктивно описала ситуацію на «Водотрамі», що виникла через сильні морози та дійсно героїчну працю його робітників і спеціалістів: «Водогін зазнав великих пошкоджень. Однак полагоджено водопровідну мережу в трьох місцях, замінено всмоктувальний водоввід, проведено капітальний ремонт та очистку фільтрів, відремонтовано 15 засовів «Лудло», встатковано колодязі, засипано оголені місця трубопроводів». Крім ремонту водомережі,

заодно полагодили 12 трамвайних вагонів. Всупереч всім негараздам – фінансовим та технічним, вода в Кіровограді постачалася регулярно і в таких кількостях[7]:

1941 рік (в метрах кубічних)		1942 рік (в метрах кубічних)	
серпень	40500	січень	29140
вересень	38660	лютий	27490
жовтень	39160	березень	26500
листопад	37690	квітень	27380
грудень	32820	травень	32000

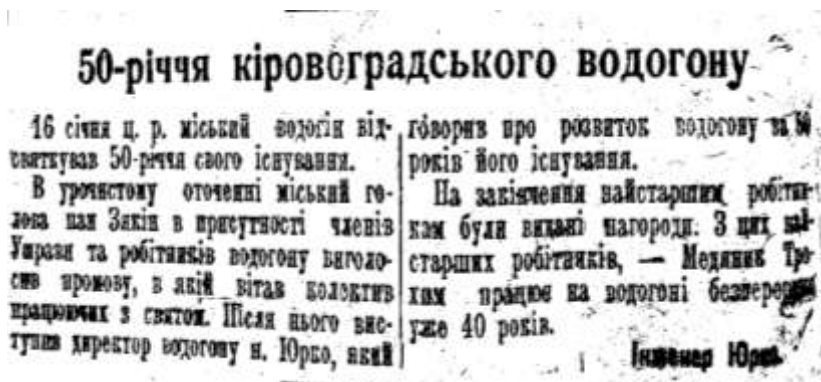
Загалом воду отримували 1966 абонентів приватного сектору, 329 установ, підприємств та військових частин, усього - 2295 споживачів[8].

*Водозабірна башта, район Новомиколаївка, м.Кіровоград. 1942-1943 рр.
З колекції О.Женжирова.*

Жителі Кіровограда, в будинках і квартирах яких централізованого водопостачання не було, користувалися т.зв. водорозбірними будками. Їх у місті встановили загалом 37. У 18 будках воду постійно відпускали будочники, а в 19-ти мешканці самотійно брали воду. За цю воду теж встановили ціну, однак відбір води здійснювався безконтрольно, будочники списків користувачів води не складали, а кошти за воду брали довільно, часто привласнюючи їх. 3 квітня 1942 року суворо наказали

мешканцям міста припинити поливання городів водопровідною водою. Контролювати витрати води відправилися 4 контролери: три відвідували приватні помешкання, один – установи та підприємства.

Замітка в газеті «Кіровоградські вісті» (січень 1943 р.) про відзначення 50-річчя водогону м.Кіровограда. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

«Водотрам» перебував у хронічній фінансовій скруті. Щомісячні борги споживачів перевищували сотні тисяч карбованців. Загальна сума боргу на 1 травня 1942 року досягла 231 тис. крб., з яких окупаційні війська не сплатили понад 181 тисячу крб. Серед мешканців міста борги мали тільки 124 споживачі, їхній борг сягав 4,4 тис. крб. Щомісяця підприємство сплачувало за електроенергію чималі суми. Так, тільки в травні 1942 року Кіровоградській електростанції перерахували майже 144 тис. крб. Коштів на щомісячну виплату зарплатні робітникам хронічно не вистачало. Збитковими визнали роботу будочників. До каси підприємства в травні 1942 року вони здали понад 21, 5 тис. крб. за понад 10,7 тис. метрів кубічних води, що їх мешканці розібрали з будок, а затрати на їх утримання перевищили 38 тис. крб.[9]. Однак Кіровоградський водоканал зміг урочисто відзначити своє 50-річчя, витративши на це 900 крб., а понад 3 тис. крб. витратили на облаштування робітничої їдальні. Постійні затримки розрахунків за воду, великі втрати її в мережі спричинили підвищення вартості води: на кінець 1942 року за 1 кубічний метр води встановили плату в 2 крб. 62 коп.[10].

В червні 1943 року окупанти зобов'язали «Водотрам» прокласти водогін до німецького військового кладовища, влаштованого на території фортеці. Роботи по копанню траншеї здійснювали в'язні шталагу №305. Тож 20 військовополонених щодня копали канал довжиною 400 метрів,

у яку незабаром вклали металеві труби. Вода надійшла не живим споживачам, а на поливання квітів над могилами покійників – пришельців із Заходу[11].

ОГЛОШЕННЯ

В зв'язку з невідкладними роботами по ремонту водогінного заводу постачання міста водою буде перервано на декілька днів, — 24, 25 та 26 червня від 10 до 18 год. дня.

Якщо за ці дні ремонтні роботи не будуть закінчені, то в вищезазначені години не буде постачання водою також, 27 і 28 червня.

Поливка садів та обмивання машин і коней СУВОРО ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ.

Про течки водогінних труб НЕБАВИДИТИ заявити управлінню.

Невиконання вищезазначеного розпорядження каратиметься позбавленням водопостачання.

Кіровоград. 21. 6. 43 р.
ГЕБІТСКОМІСАР.

Попередження споживачів м.Кіровограда про припинення водопостачання з міського водоканалу впродовж 24-26 червня 1943 р., вміщене в газеті «Кіровоградські вісті». Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Вода, як відомо, запорука життя. Жителі великого степового міста впродовж всього періоду окупації справно отримували на свої повсякденні потреби воду з мережі водоканалу. Велика заслуга в цьому робітників на чолі з їхнім директором Семеном Григоровичем Юрком (в деяких документах Юрков). Яким би було життя мешканців Кіровограда, якби роботу водоканалу не відновили практично в перші дні окупації та не підтримували його роботу, всупереч численним труднощам, спричиненими війною, до початку січня 1944 року? По війні директора водоканалу С.Г.Юрка репресували.

Забезпечення обласного центру електроенергією

Тікаючи з міста поспіхом, більшовикам не вдалося повністю вивести з ладу міську електростанцію. Тож з початком гітлерівської окупації вона відновила свою роботу. Про це подбали 310 робітників та інженерів, які 9 серпня 1941 року, зробивши деякий ремонт, запустили в дію 1 турбіну та 2 котли. Тож у серпні 1941 року електростанція виробила для міста 314,6 тисяч кіловат електроенергії. Наступного місяця її виробництво зросло вдвічі і досягло рівня 643,5 тис. квт[1]. Собівартість виробленої енергії становила 46,7 коп. за 1 кіловат. У жовтні 1941 року виробництво ще зросло – більш як у два рази. Електроенергії тоді виробили 1млн. 577 тис. кіловат.

Завзято працюючи над відновленням роботи всіх агрегатів, керівництво електростанції зіткнулося з типовою проблемою: відпускна вартість електроенергії в 36,6 коп. за 1 квт виявилася меншою від собівартості. Тож у жовтні втрати підприємства сягали понад 86 тис. крб.[2]. Виникла і інша загроза: замість трьох турбін постійно працювала одна. Дві інші не мали необхідних запчастин, тому простоювали. Подібні електростанції працювали в Миколаєва і Херсоні, і тільки там були необхідні деталі, але домовитися з сусідніми містами про їх купівлю не вдалося. Не дивно, що на один день впродовж трьох тижнів турбіну зупиняли для профілактичного огляду і ремонту. День зупинки, як правило, випадав на неділю.

Інша велика проблема, що постала перед керівництвом електростанції, зводилася до хронічної нестачі палива. Перед війною радянська влада зробила необхідні стратегічні запаси донецького вугілля, які недоторканими долежали до початку війни. Зі вступом гітлерівців до Кіровограда все вугілля ретельно охороняли і використовували винятково для потреб електростанції. У жовтні 1941 року антрациту спалили 2281 тону, бурого вугілля власного видобутку – 4300 тонн та 37,2 тонни мазуту. На 1 листопада 1941 року на електростанції зберігалось палива на 61 день безперебійної роботи. Донецького вугілля залишилося трохи більше 6 тис. тонн, бурого вугілля – тільки 2270 тонн, а мазуту лише 4 тонни 770 кг. Не дивно, що 3 листопада зупинився один з котлів – через нестачу мазуту.

Окупаційна влада знайшла тимчасовий вихід зі складної ситуації: 500 тонн вугілля взяли на заводі «Червона зірка» та домовилися, що завод продасть електростанції ще 5 тис. тонн якісного донецького вугілля. План на листопад передбачав вироблення 1500 тис. кіловат електроенергії. Щоб перевезти все вугілля від заводу «Червона зірка» до електростанції, щодня залучалися не менше 30 підвід. Коштів у

електростанції на вугілля та його транспортування не було. Дирекція КРЕСу вирішила взяти 500 тис. крб. кредиту. З часом розв'язали й інші проблеми. Так, з Одеси надійшли деякі запчастини до турбін. А на «Червоній зірці» викупили загалом 30 тис. тонн висококалорійного вугілля. Не дивно, що в грудні 1941 року на КРЕСі виробили 1717,8 тис. кіловат електроенергії. Безперебійну роботу електростанції на кінець 1941 року забезпечували 259 робітників, 14 інженерів. Охорона електростанції нараховувала 30 озброєних осіб. Особливо холодні зимові місяці з 1941 на 1942 рік спричинили надмірне споживання електроенергії як підприємствами, установами, так і приватними споживачами. Наприкінці грудня 1941 року розпочалися планові відключення споживачів від електроенергії[3].

*На центральній площі Кіровограда окупанти – німець та італієць.
1942 р. З колекції О.Женжирова.*

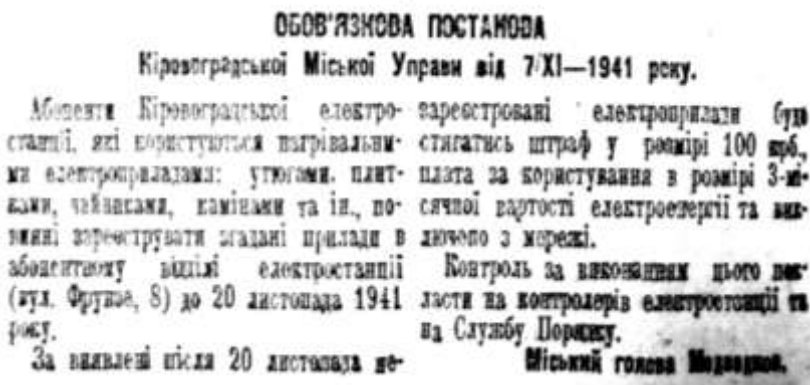
З метою економії електроенергії запроваджувалися суворі заходи. Так, для населення міста встановлювалися обмеження в кількості електролампочок для освітлення житла та їх потужність – 1 лампочка потужністю не більше 60 ват. Всі електронагрівальні прилади, як от електроплитки, електрокаміни, електрочайники, електропраски підлягали обов'язковій реєстрації до 20 листопада 1941 року в абонементному відділі електростанції, а потім взагалі заборонили їх використання. Під загрозою суворого покарання заборонялося самовільне підключення до електромережі. На порушників накладали штраф у 100 крб. та

відключення від електропостачання. З 1 грудня 1941 року приватні споживачі за 1 квт/годину використаної енергії платили по 65 коп., а підприємства – 62 коп. Наказ про підвищення тарифів на електроенергію підписав Кіровоградський міський голова Медведков.

Будь-яке вуличне освітлення, окрім центральних вулиць, підвір'їв та фасадів деяких підприємств та установ, заборонялося. Не дивно, що за таких умов економії електроенергії інколи не доходила навіть до Кіровоградського гебітскомісаріату. В січні 1942 року Кіровоградська електростанція виробила рекордну кількість електроенергії за увесь період окупації: 1733,4 тис. квт. Динаміку виробництва електроенергії на КРЕСі демонструє таблиця[4]:

1942 рік	Вироблено електроенергії (в квт)	Реалізовано електроенергії (в квт)
березень	1070,8	840,3
травень	1143,8	599,3
серпень	1185,5	616,5
вересень	1132,6	595,0
листопад	1097,7	682,0

Її для всіх не вистачало.

Постанова Кіровоградської міської управи про необхідність зареєструвати нагрівальні електроприлади. Газета «Український голос», листопад 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

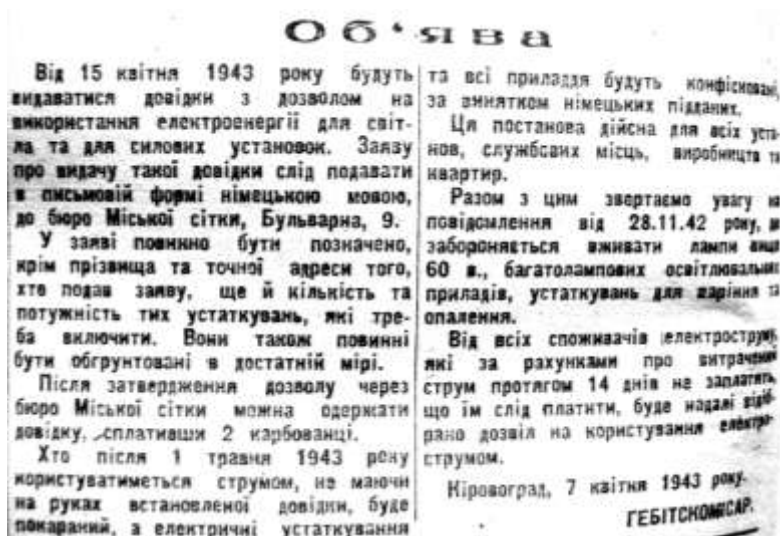
З 10 січня 1942 року заявки на підключення споживачів до електромережі, через її перевантаження, не приймалися. Самовільне відбирання електроенергії каралося штрафом у 200 крб. З 10 лютого 1942

року щонаочі з 21 години і до 7 год. ранку світло по всьому місту відключалося – зрозуміло, що через нестачу вугілля на електростанції. Особливо гостро проблема постійного дефіциту електроенергії виникала на заводах і фабриках Кіровограда, від чого зупинялися станки й верстати. За таких умов керівництво змушувало винаходити для робітників іншу роботу: зазвичай ними прибиралися цехи й подвір'я підприємств, деякі товари вироблялися вручну. Ось як про це описує газета «Українські вісті» в номері за 4 березня 1942 року: «До 1 лютого 1942 року хімзавод користувався електроенергією. Але нестача електроенергії зупинила виробничий процес. Директор заводу Громадченко зумів перевести виробництво продукції на ручну систему. Вакса, мило, синька та фарби виробляються в тих же кількостях, як і до цього часу». Про гудзикову фабрику читаємо таке: «З нестачею електроенергії фабрика переключилася на ручну працю. Переведено 7 станків на фізичний рух. 60 робочих рук замінили 8 кіловат електроенергії. Недовиконання плану лише 6%. Фабрика навіть розширила виробництво гребінців, мундшуків та гудзиків з рогу та запальничок з металу». Зрозуміло, що для ремонту німецької військової техніки та виробництва для неї запчастин електроенергії якраз і вистачало. З 22 липня 1942 року розпочалися нові відключення від електропостачання деяких споживачів Кіровоградської електростанції. Такі оголошення в газеті оптимізму мешканцям міста не додавали.

За наявності електроенергії відбувалося її постачання закладам охорони здоров'я та культури. Ось як писала газета «Українські вісті» про відкриття Будинку Просвіти в містечку Олександрівка восени 1941 року: «В неділю, 28 вересня, коли ще не встигли зникнути за обрієм останні промені сонця, поодинокі й купками йшли люди з усіх кінців міста до великого клубу цукроварні, в якому організовано Будинок Просвіти. Весело лунають звуки духового оркестру. Ясно сяють електричним світлом численні вікна – сьогодні відкриття Будинку Просвіти».

Для освітлення кількох десятків будинків в містечку Олександрівка, в яких мешкали чини як німецької, так і української влади, де також розміщувалися державні установи, з літа 1942 року обладнали невелику силову станцію в МТС ім. Петровського, що знаходилася на околицях містечка. Для цього інженер МТС Лівановський використав двигун «Дейц» потужністю 15 кінських сил, який працював на дровах, газогенераторну установку пристосували від автомобіля ЗІС-21. Спалюючи дрова, отримували струм до 8 квт. Вночі його вистачало на освітлення будинків, а вдень працювала електрозварка та металообробні станки МТС[5].

Але це, скоріше, виняток. Адже через відсутність повсюди електроенергії та заборону окупантів користуватися в побуті гасом, багато мешканців міст області та всіх без винятку сіл освітлювали свої будинки зазвичай каганцями чи восковими свічками. А ті, хто все-таки мав електроосвітлення, тишилися ним з великою обережністю: з 16 травня 1942 року в Кіровограді запроваджувалося світломаскування. Тож віднині і до звільнення найменший промінь світла у вікні спричиняв, щонайменше, штраф у 500 крб.

Оголошення про регулювання використання електроенергії для промислових потреб і освітлення в м.Кіровограді. Газета «Кіровоградська вісті», квітень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Однак не тільки в період окупації, а й довгий час після неї жителі, особливо сіл, взагалі не мали змоги скористатися електроенергією в побуті за її відсутності. Та, що вироблялася дизельними генераторами, використовувалася зазвичай для потреб МТС, деяких заводів, переважно цукрових, механічними млинами. Дешиця надходила на освітлення квартир сільського та районного керівництва. Для населення держава напасла гасові лампи, тож їх щоденне коптіння тривало й через десятки років після визволення краю від гітлерівців. Проблему забезпечення потреб населення області в електричній енергії вирішили тільки в 60-х роках ХХ ст., коли вступила в дію потужна КрємГЕС.

Будівельні роботи в період окупації

Будь-яка війна передбачає неминучі руйнування. Не стала винятком і радянсько-німецька. Вже сам відступ Червоної Армії супроводжувався, на вимогу радянського керівництва, знищенням багатьох стратегічних військових та цивільних об'єктів з єдиною метою – щоб вони не дісталися гітлерівцям. Тож радянські сапери власноруч зруйнували чи значно пошкодили, зокрема і на території Кіровоградщини, декілька заводів та фабрик, водокачок, складських будівель тощо. Яскравий приклад тому – дуже зруйноване радянськими саперами найбільше підприємство обласного центру завод «Червона зірка».

До руйнувань долучилися також гітлерівці. Їхня, перш за все, авіація знищувала комунікації, якими відступали наші війська чи евакуювалися в глибокий тил промислові підприємства разом з робітниками. Заодно окупанти зруйнували цілі житлові квартали та окремі багатоквартирні будинки. Не оминуло це лихо і Кіровоград. Однак великі бої 1941 року загалом обійшли, за незначним винятком, нашу область, тож хоч руйнування і були, але набагато менші, ніж в інших місцевостях України.

Оскільки самовпевнені окупанти вважали, що до України вони прийшли назавжди, тому взялися за відновлення зруйнованого винятково в своїх інтересах. Але робити це вирішили руками, зрозуміло, поневоленого народу.

Тож вже 12 серпня 1941 року в Кіровограді виник т.зв. будівельний відділ при міській управі. Штати відділу скомплектували з колишніх працівників обласного будівельного тресту, дорожнього відділу, ремжитлоконтори, комунвідділу тощо[1]. Оскільки кваліфікованих кадрів не бракувало, то згодом відділ розрісся, створивши підпорядковані йому проектно-архітектурне бюро, геодезичний та садовий сектор, ремонтно-будівельну контору. Будівельному відділу підпорядковувалися також «Санобоз», міська лазня, пожежна охорона, поховальне бюро, квартирний підвідділ та деякі інші організації й установи. Всі вони, крім службовців безпосередньо будівельного відділу, знаходилися на госпрозрахунку.

Впродовж серпня - початку вересня 1941 року співробітники будівельного відділу розробили проектну документацію на відбудову зруйнованих будівель на головних вулицях Кіровограда. Це стосувалося відомих у місті будинків на вулиці Дворцовій – довоєнного управління НКВС, особняка колишнього власника Поліновського, будівлі штабу 43 полку. Також передбачалося відбудувати частково зруйновані

«Петербурзький готель» та контору аптекоуправління по Великій²⁴ вулиці. Затрати на відбудову п'яти будівель в центрі міста передбачалися невеликі, однак вони не влаштували гітлерівського військового коменданта, тож він розроблені проекти не схвалив.

*Мирне, на перший погляд, життя. Кіровоград, 1942 р.
З колекції О.Женжирова.*

Впродовж осені 1941 року будівельний відділ організував робочу силу на розбирання зруйнованого корпусу будівельного технікуму, колишнього будинку Остоухова, гуртожитку медшколи, будівлі проектно-майстерні. Робітники ремонтно-будівельної контори заклали цеглою вікна нижніх поверхів порожніх магазинів на центральних вулицях міста.

Також від гітлерівців надійшла нова команда: очистити всі вулиці міста, що вели на Схід, від залишків зруйнованих будівель. Для цього довелося мобілізувати єврейське населення міста, які впродовж серпня зробили всю необхідну роботу.

В серпні 1941 року окупанти наказали здійснити ремонти лютеранської кірхи, Спасо-Преображенської церкви, міської лазні та ресторану по вул. Дворцовій[2]. І з цим швидко впоралися. Вже 19 серпня в Спасо-Преображенській церкві м.Кіровограда розпочалися богослужіння.

²⁴ Тобто, по Великій Перспективній.

Звітуючи про будівельні роботи впродовж жовтня 1941 року, в міській управі повідомили, що за цей час відремонтували міський театр, кілька їдалень, гаражів, готелів, здійснили ремонті центрального опалення в багатьох будинках та каналізаційної мережі. Великі роботи виконали по ремонту Вознесенського та Куцівського мостів, доріг по Биковій та Олександрівській вулицях[3].

Кіровоград, 1942-1943 рр. З колекції О.Женжурова.

У липні 1941 року, під час евакуації, з Кіровограда не встигли вивезти чимало будівельних матеріалів. Їх великі запаси, що вимірювалися вагонами, могли вирішити проблему швидкої відбудови всього зруйнованого в місті, однак окупанти вчинили по своєму. Тож увесь пиляний і круглий ліс, десятки тонн цементу, вапна та алебастру, сортового та покрівельного заліза, готових вікон та дверей, оліфи та фарби, тобто все те, що зберігалось на складах як «мобілізаційні фонди», німецький комендант наказав передати у розпорядження війська, зокрема авіації.

Сильні морози в зимові місяці 1942 року та відсутність належного обігріву деяких міських будівель спричинили аварії водопровідної, каналізаційної та теплопостачальної мережі. Вони трапилися в дитячих яслах, поліклініці, школі №30. Крім морозів багато шкоди сантехніці завдали німецькі війська: представники «культурного народу»

демонстрували звичайнісіньку дикість, тож знищили чимало ванн, санвузлів тощо. Крім констатації цього факту будівельний відділ зробити хоч якісь ремонти по заміні сантехнічного обладнання не міг, оскільки не мав з чого.

Весною 1942 року будівельний відділ Кіровоградської міської управи здійснив «крупну роботу». Вона полягала в тому, що каналізацію педінституту приєднали до кавалерійської школи. Після цього Театральний провулок вже не заливали нечистоти з німецького госпітально, що на той час обжився в будівлі інституту.

Весною 1942 року будівельний відділ організував ремонти в двох готелях міста. На вимогу окупантів будівельники обладнали «нову тюрму» по вул. Польовій. Вже незабаром вона перетворилася на великий цех по відбиранню життя: в тюрмі «СД», під такою назвою вона навіки увійшла в історію Кіровоградщини, окупанти та їх прихвосні закатували тисячі невинних громадян. Загалом до 1 січня 1942 року будівельний відділ організував ремонт 418 об'єктів [4].

Велика роль належала будівельному відділу в організації діяльності бань в місті. На 1 січня 1944 року їх в Кіровограді діяло 4.

Будівельний відділ міської управи сформував та утримував впродовж всієї окупації пожежну команду. До січня 1942 року міські пожежники, їх нараховувалося 28, загасили 12 пожеж, що виникли від перегріву печей, 2 пожежі, що їх спровокували «буржуйки», та 3 – від нечищених димоходів. До листопада 1942 року довелося гасити 94 пожежі. Пожежники також врятували з Інгулу 2 необачних купальщиків[5].

Будівельний відділ здійснював ремонт житлових приміщень. Однак виконав ці роботи до весни 1942 року лише на 15% від запланованого.

Впродовж 1942 року будівельники планували продовжити роботи на об'єкті по вул. Польовій (тюрма «СД»). Заплановані роботи оцінили в понад 92 тис. крб. Активно будівельники працювали і над поліпшенням комфорту окупантів та над забезпеченням їхнього дозвілля. Робили це не за власною ініціативою, а за наказом гітлерівців. Так, міського комісара чомусь не влаштовували його апартаменти, що знаходилися в центрі міста, тож проектно-технічна документація передбачала ремонт кабінету на суму в 15 тис. крб. За 250 тис. крб. планували відремонтувати казино по вул. Дворцовій. Облаштування лазні для мешканців міста теж запланували, її кошторис становив 150 тис. крб., що набагато менше, ніж затрати на казино. Загалом запланована сума будівельних робіт перевищувала 1 млн. крб.

Впродовж 1942 року будівельники міста відремонтували 800 об'єктів, серед них також мости і деякі дороги[6].

Замітка в газеті «Бобринецький голос» (1942р.) про побудову мосту в Устинівці. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Будівельний відділ Кіровоградської міської управи спроектував та намагався збудувати в деяких районних центрах області великий завод по переробці шкіри, сучасний механічний млин, спиртовий завод, кілька пекарень. Однак всі ці проекти міський комісар відхилив.

За значного дефіциту будівельних матеріалів будівельники здійснювали поточні ремонти житлових будівель та квартир кіровоградців, виконували роботи по благоустрою міста. Так, на 1943 рік запланували здійснити ремонти в будинках м.Кіровограда на суму в 200 тис. крб., покращити міські дороги, на що виділялося 45 тис. крб., на облаштування колодязів та мостів міста мали намір витратити 95 тис. крб.[7].

З 1942 року на території області розгорнула свою діяльність велика будівельна організація «Тодт». Залучивши до себе тисячі жителів області, німецька будівельна компанія споруджувала винятково об'єкти військового призначення: автомобільні та залізничні дороги, складські приміщення, мости, здійснювали «перешивання» залізничної колії на європейські стандарти тощо. Великий їхній стратегічний об'єкт: спорудження дороги Кіровоград - Кривий Ріг.

Отже, крім незначного ремонту приміщень державного житлового фонду, відновлення кількох церков, лазні для цивільних тощо, майже всі інші відремонтовані будівлі та об'єкти м.Кіровограда, до чого долучився будівельний відділ міської управи, використовувалися виключно окупантами. Про будь-яке нове промислове чи житлове будівництво в Кіровограді, крім, звичайно, будівництва в приватному секторі, мова в роки окупації не йшла.

Попри всі негаразди, спричинені окупацією, населення області, зокрема ті господарі, які проживали в селах та районних центрах, заходилися будувати хати та господарські приміщення – комори, клуні, льохи тощо. Говорити про якийсь будівельний бум не доводиться, однак сотні, якщо не тисячі жителів області вселилися в нові будинки. Зрозуміти логіку нацистів у ставленні щодо нового будівництва доволі важко. Так, з 30 березня 1943 року заборонялося зведення нових хат в Кам'янці, Чигирині, на території Олександрівського району. В той же час дозволялося спорудження нових помешкань в містечку Олександрівка та на всій території Єлизаветградського району.

Кіровоград. 1942-1943 р. З колекції О.Женжирова.

Окупаційна влада подекуди навіть заохочувала будівництво домівок. Формальностей для цього, схоже, було обмаль: заява на ім'я голови районної чи міської управи від забудовника та особистий дозвіл гебітскомісара[8]. Після отримання згоди на нове будівництво господарі зверталися до районної влади за дозволом на придбання будівельних матеріалів, головним чином лісу. Так, 22 серпня 1942 року Параска Мунтян з громадського двору №29 Великовисківського району звернулася до райуправи з проханням дозволити їй купити для закінчення будівництва власної хати 20 шт. лат, 5 шт. сох. Її односелиця Марія Бордюжа, мати двох малолітніх дітей, «чоловік в армії, невідомо

де», 4 вересня 1942 року в заяві просила виділити для неї 3 куб. м лісоматеріалів для будівництва хати. 4 жовтня 1942 року написав заяву до Великоvisківської районної управи з проханням виділити ліс на будівництво житла Ілько Сербин – житель с.Миколаївки. Велике будівництво оселі затіяв у 1942 році член громадського двору №38 Великоvisківського району Олекса Жижка. Для цього він просив виділити для нього 12 кроків, 60 лат, 12 сох, 30 слижів. Розпочали будівництво помешкання Семен Погорілий з с.П'ята Іванівка, жителі с.Володимирівка Петро Шелест та Микола Грабовський. Взявся зводити новий будинок службовець Великоvisківського райфінвідділу Аврам Андрійченко[9]. Таких новозабудовників тільки у Великоvisківському районі, які звернулися впродовж 1942 року з заявами про виділення для них будівельного лісу – щонайменше сотня. Деякі також просили покрівельного заліза. Відмов по жодній заяві немає. 10 вересня 1942 року Кіровоградська обласна лісова управа повідомила Великоvisківське сільськогосподарське виробниче бюро, що на її складах є 3 тис. куб. м будівельного лісу. Щоб його отримати для району, потрібно звертатися до Кіровоградського гебітскомісара[10].

Привисівська Наряд-довідка № 410

Виконати роботи прийняти Виконавчого комітету (накази, розпорядження)

С.С. Сербин 28 Серпня 1942 р.

Прізвище, ім'я, по батькові	Після роботи	Назва роботи	Відомості	Штук		Суми		Примітки
				кр.	лат.	кр.	лат.	
Сербин Ілько	8	Зробили приміщення для лісоматеріалів на 30 куб. м. Нове приміщення збудовано з цегли та дерева. Висота приміщення 3 метри.	2	15	30			Відомості
Володимирівка Петро Шелест	8	Зробили приміщення для лісоматеріалів на 30 куб. м. Нове приміщення збудовано з цегли та дерева. Висота приміщення 3 метри.	1	4	50	4	50	Відомості
Миколаївка Микола Грабовський	15	Зробили приміщення для лісоматеріалів на 30 куб. м. Нове приміщення збудовано з цегли та дерева. Висота приміщення 3 метри.						

Наряд-довідка на ремонтні роботи в будинку №12 у квартирі гр. Ленця бригадою будівельників Маловисківського шляхвідділу. Серпень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Інший поширений тогочасний будівельний матеріал – глина і пісок, теж не перетворилися на дефіцит. Так, для будівництва в селах поблизу міста та в індивідуальному секторі Кіровограда міська управа дозволила брати жителям, організаціям та підприємствам пісок в кар'єрі біля с.Завадівки та в балці «Крутий яр», а глину – біля шляху на

с.Бережинку при кар'єрі цегельних заводів. Вартість піску та глини для міських споживачів сягала з 26 лютого 1942 року 5 крб. за 1 куб. м.[11]. Цеглу та вапно виготовляв цегельний завод в Кіровограді. Тільки в травні 1942 року її виробили 215 тис. шт.[12].

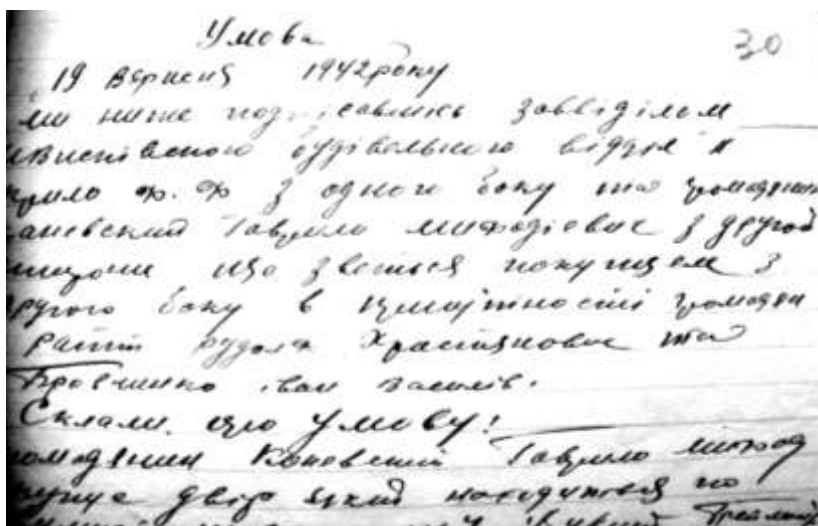
З літа 1943 року вказувалося на обов'язковість фарбувати всі новозбудовані будинки в сірий, або зелений кольори.

Всіх власників приватних будинків зобов'язали, під загрозою великої кари, вивішувати на видному місці - на стінах будівель, на дверях, парканах тощо, - списки всіх проживаючих у будинку. За цим суворо слідкувала жандармерія, аби не допустити вільного пересування сторонніх та підозрілих громадян.

В районних центрах та в м.Кіровограді в роки окупації здійснювалися ремонти квартир та будинків, як державних, так, напевне, і приватних. Великий об'єм ремонтних робіт житлових та господарських будівель здійснили будівельні бригади Маловисківського райшляхвідділу. В той час, коли великі бригади робітників будували міст через річку Вись та дорогу Мала Виска – Новомиргород, інша бригада будівельників з 1 по 31 серпня 1942 року здійснила ремонти будинків в Малій Висці по вул. Вокзальній, № №1, 15 та 17. Згідно наряду-довідки будівельники капітально відремонтували погріб та сарай на садибі по вул. Вокзальній, №1. Зовнішні та внутрішні ремонти здійснили і в будинках № 15 та №17[13]. Також в райцентрі Мала Виска впродовж серпня 1942 року відремонтували аптеку колишнього власника Киркілевського, здійснили ремонти квартирних помешкань громадян Чечельницького, Бикової, Чорної, Гіржової, Гречини, Чайковського, Альошина, Ленця, Очерета, Шишенка та ін. Крім різних обмазок і побілок, у квартирах зробили перекладання груб та димарів, часткову заміну підлоги, дверей[14]. На ремонт садиб тільки по вул. Вокзальній Маловисківський райшляхвідділ використав 37 дубових колод та багато іншої деревини, цегли, піску, глини, вапна, цвяхів, скла тощо. Нині не відомо, хто проживав у будинках і квартирах райцентру Мала Виска, де так спішно і великими силами будівельники здійснили ремонти впродовж літа – початку осені 1942 року.

Період окупації не минуло і таке явище, як купівля-продаж житла. Так, 19 вересня 1942 року значно поліпшив свої житлові умови житель Малої Виски Гаврило Мефодійович Коневський – цього дня він купив двір по вул. Шевченка, №7 з хатою під залізом та корівник, теж вкритий бляхою. Вартість покупки становила 6 тис. крб. 29 вересня 1942 року двір по вул. Шевченка Малої Виски купила Ольга Іванівна Волошина. За хату на дві половини та ½ сараю жінка заплатила 3 тис. крб. 28 жовтня 1942 року недобудовану хату по вул. Саксаганського в

Малій Висці за 2,5 тис. крб. купив Арсентій Оксентійович Драний[15]. Звичайно, випадків купівлі та продажів будинків на Кіровоградщині відбулося набагато більше, ніж наведені приклади. У Малій Висці договори придбання будинків оформляли актами, складеними інженерами-будівельниками райшляхвідділу. В інших районах та містах цю процедуру виконували нотаріальні контори, що поволі з'являлися та виконували звичні для себе функції. Такі нотаріальні контори запрацювали в Кіровограді, Олександрії, Бобринці.

Фрагмент умови купівлі-продажу будинку в Малій Висці. Вересень 1942 р. За відсутності нотаріальної контори договір укладався інженерами Маловисківського шляхового відділу, покупцем Г.Коневським та продавцем Р.Расентом. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Війна не оминула новобудови, тож вони, разом з іншими селянськими хатами, гинули від прямого попадання снарядів чи знищувалися вогнем, часто разом з їхніми господарями, під час боїв за звільнення. Так, на літо 1944 року, тобто через півроку після вигнання гітлерівців, у Олександрівському районі в землянках оселилися 135 сімей, у повітках та клунях – 401 сім'я, в пошкоджених будинках – 767 сімей[16]. Зрозуміло, що своє житло вони втратили в результаті запеклих боїв, що тривали впродовж грудня 1943 – січня 1944 року на території району.

Вже по війні деякі новобудови більшовицька влада відбирала в громадян. Свої дії мотивувала тим, що будинок, збудований чи придбаний в роки окупації, є «незаконним». Так, жителі с.Нова Осота Олександрівського району Гопко і Солодовниченко в 1942 році збудували жилий будинок. Новим житлом селянські сім'ї тішились не довго – в 1947 році виконком Олександрівської районної ради вилучив у громадян «адміністративним порядком» помешкання і передав його для потреб «Заготзерна»[17].

Районні споживчі спілки. Заготконтори РСС

В роки нацистської окупації відновили свою роботу районні споживчі спілки та підпорядковані їм заготівельні контори. Ожили швидко, адже руйнувань майже не зазнали. На 15 листопада 1941 року РСС на Кіровоградщині налічувалося 30.

Ось що про одну з них, Чигиринську райспоживспілку періоду окупації, писала газета «Українські вісті» в номері за 8 липня 1942 року: «За час свого існування райспоживспілка широко розгорнула свою роботу. В районі організовано 19 сільських споживчих товариств, 38 крамниць, ресторан, хлібопекарню, кустарно-махорочну фабрику, рибокоптильню та заготконтору. В свою чергу заготконторою збудовано плодоягідний комбінат, що почав переробляти клубніку, смородину та шпоришки на повидло та вино. План вироблення на літній сезон повидла 32 центнери та вина 90000 літрів. Заготконторою за біжучий рік заготовлено понад півмільйона штук крашанок, 9000 тонн картоплі та 5000 штук різних шкір. Але заготконтора на чолі з п.Сірченком зовсім погано дбає про заготовлення лікарських рослин, хоч товарів для стимулювання цієї справи досить». Підстав для сумнівів у правдивості цієї статті немає жодних. Єдине, на що не вказала газета: кому призначалися всі заготовлені тонни й центнери продукції та сировини. Відповідь очевидна – окупантам.

Для них працювала і Онуфріївська РСС. Вона утримувала невеликий маслозавод, пекарню, готель. В селах району їй підпорядковувалися 2 лозартілі, 4 рибартілі, 1 кошолочна, 1 цегляно-горшкова та 1 бондарська артілі[1]. Виллов риби здійснювався тільки за дозволом райземуправи.

Не менш напружено працювала і Бобринецька районна споживча спілка. Як і кожна тогочасна подібна організація, ця теж мала в своєму підпорядкуванні їдальню, пекарню з випічки хліба, продовольчі та

промислові магазини, заготівельну контору. В селах району діяли сільські споживчі товариства, що утримували магазини та заготівельні пункти. Тож Бобринецька РСС була типовою, а для нас повчальною хоча б тим, що документів у Державному архіві Кіровоградської області про інші споживчі спілки майже не збереглися, зате по Бобринецькій – чимало.

З віцїлілїх документів дізнаємося, що 3 - 4 жовтня 1942 року поварі їдальні Бобринецької РСС приготували 300 порцій українського борщу, 100 порцій супу, 600 порцій картоплї тушкованої, 220 порцій жареної риби. Того дня відвідувачі їдальні спожили увесь борщ, заплативши за кожену порцію по 1 крб., з'їли 500 тарїлок картоплї (по 2,65 крб. за порцію) та поїли всю рибу (2 крб. за порцію). Попитом не користувався лише суп, тож він залишився на наступний день. В їдальні готувалися також вареники з різною начинкою та морс[2]. Хто користувався послугами цього закладу? Звичайно, що окупаційні війська, цивільні чини районної влади – як окупаційної, так і української. Жителів райцентру до їдальні, напевне, не впускали.

Для послуг жителів цього степового міста працювала хлїбопекарня. Так, за період з 15 червня по 1 серпня 1942 року на пекарні Бобринецької РСС випекли 16570 кг хлїба. Для німецького війська його відправили 928 кг, місцеві жителі розїбрали на картки 14798 кг хлїба, «їншим» припало 1520 кг. Пекарня також мала в запасі майже 6,5 тонни борошна[3].

м.Бобринець в зиму 1942-1943 рр. З колекції О.Женжирова.

В період з 1 по 15 серпня 1942 року на Бобринецькій пекарні випекли 8753 кг хліба з ячного борошна та 4725 кг – з пшеничного. Німецькі війська в серпні зовсім не споживали хліба ячмінного, зате отримали 230 кг пшеничного. Місцеві жителі особливо не перебирали, тому отримали на картки 5793 кг ячмінного та 4031 кг пшеничного хліба. Майже 3 тис. кг хліба за два тижні серпня купили «прихідні» громадяни[4]. Хто ці «інші» та «прихідні» – документи мовчать. Така велика кількість випеченого хліба, хоч інколи доволі неякісного, великі запаси борошна в хлібопекарні Бобринця сприяли тому, що хліб діставався всім, хто мав на нього картки. Вже в жовтні 1942 року запаси борошна в пекарні зменшилися майже в 6 разів порівняно з літніми місяцями. На 1.10.1942 року його в пекарні зберігалось лише 1015 кг. Крім борошна в коморі пекарні знаходилося 20 кг олії, 148 кг солі, 220 кг пшениці в зерні, 3450 кг дров[5]. Але і надалі пекарня Бобринецької РСС справно виконувала свою роль в постачанні хлібом не тільки солдат окупаційних військ, а й цивільного населення. Наступного року хлібопекарня навіть подвоїла випуск хліба.

Магазини райцентру

Бобринецька РСС утримувала в райцентрі кілька магазинів. Про роботу одного з них, що числився під №2, дізнаємося, що в серпні 1943 року, впродовж двох днів - 23 та 30 серпня, жителі Бобринця могли отримати в ньому на талони олію соняшникову. 23 серпня до магазину за олією завітали власники 1000 карток і отримали на них 137 кг олії. Це були українці. Цього ж дня до магазину прийшли члени німецьких родин і на 51 картку вибрали 58,5 кг олії. 30 серпня теж видавали олію. Знову, як і попереднього дня, продавці отоварили українські та німецькі родини. Олію також отримала райлікарня – 5,94 кг, та «каменоломня» (мабуть, там працювали полонені та ув'язнені цивільні) – 12,3 кг. Загалом за олію працюючі жителі Бобринця з українських родин віддали 1416 талонів і отримали її, звичайно, за кошти, 186,9 кг. Німецькі родини віддали 58 талонів, за які їм продали 81,4 кг продукту[6]. Простий підрахунок показує, що на 1 талон український робітник чи службовець отримав 130 грам олії, а «фольксдойче» - 1 кг 400 грам, або в 10 разів більше.

Наприкінці серпня 1943 року - впродовж двох днів, магазин №2 м.Бобринця реалізовував населенню крупу. Її видавали на талони 23 та 31 серпня. За крупою прийшли як українські, так і німецькі родини. На 1416 «українських» талонів їх власники отримали 1557,6 кг крупи, а на 58 «німецьких» - 385,4 кг. Тобто, на 1 талон українець отримав 1 кг 100 грам крупу, а «фольксдойче» - майже по 6,5 кг.

Якщо олія та крупи в магазині відпускалися в окремі дні, то хліб – щодня. Його отримували працюючі, домогосподарки, діти та дорослі члени родини, які перебували на утриманні працюючих. Так, 2 серпня 1943 року до магазину №2 за хлібом прийшли власники 325 «робочих» талонів, 354 «домогосподарок» та 291 власник «дитячих» талонів. На практиці часто траплялося так, що хтось один з родини отримував хліб на всю сім'ю, віддаючи продавцю різні типи карток. Цього дня продавці продали також хліб на 11 «німецьких» талонів. Впродовж місяця продавці відпустили хліб на 15604 хлібних карток: 5573 «робочих», 5189 «домогосподарок», 4629 «дитячих» та 213 «німецьких». За цей час населення міста з'їло 26711 кг хліба[7]. Щодня хліб брала також лікарня та «каменоломня». На один український «робочий» талон припало 2 кг 190 грам хліба, для «домогосподарок» - 1 кг 620 грам, для дітей – по 980 грам. Один «німецький» хлібний талон завважив 6 кг 700 грам. Напевне, що до магазину за хлібом власники талонів ходили не щодня, тож денна норма його споживання була меншою, ніж наповненість однієї картки.

УВАГА, НІМЦІ!
Точні вказівки щодо реєстрації німців даються в продуктовому магазині німців, в німецькій школі та Гебітс-комісаріаті, кімната № 7.
ГЕБІТСКОМІСАР.

В роки окупації вважатися фольксдойчем чи «чистим» німцем означало належати до привілейованої категорії населення. Газета «Кіровоградські вісті», лютий 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Жителі Бобринця, власники «м'ясних» карток, купляли в магазині також м'ясо. Його можна було придбати в магазині №3. У вересні 1943 року м'ясо відпускали впродовж чотирьох днів: 17, 18, 21 та 30 вересня. Отоварювалися ним власники тільки «робочих» карток, тож діти та їхні непрацюючі матері м'яса у вересні не отримали. Зате за ним з'явилися «німецькі родини» і на 80 карток отримали впродовж 4 днів 245,5 кг м'яса. Працюючі українці віддали 1087 карток і отримали за них 760,9 кг м'яса[8]. Наповнюваність однієї «німецької» картки м'ясом сягала 3 кг

60 грам, а «української» - лише 700 грам. Така велика різниця в забезпечені найнеобхіднішими продуктами харчування змусила декого з бобринчан, але не тільки їх, шукати коріння своїх родів у глибинах непростой історії і знаходити якісь «німецькі» паростки тільки заради того, щоб стати фольксдойче та отримувати від цього вигоду. Хто це зробив і вчасно не втік з окупантами, а дочекався приходу більшовиків, потім гірко розкаювалися, перебуваючи в сибірських концтаборах – майже всіх фольксдойче після війни судили «за зраду Батьківщини».

Не порожніми були склади Бобринецької РСС і на інші продовольчі та споживчі товари. Так, у жовтні 1942 року до Бобринця надійшло[9]:

Надійшло/жовтень 1942 р.		Отримали	
назва товару	кількість	німецькі військові частини	німцям з Німеччини і цивільним
цукор	5717 кг	1973 кг	3318 кг
сіль	31694 кг	710 кг	33756 кг
папіроси	30300 кор.	6400 кор.	37270 кор.
сірники	49250 кор.	18935 кор.	30872 кор.
горілка	1026 л	284 л	760 л
махорка	122820 кор.	60450 кор.	52670 кор.
та ін.			

Отже, практично увесь дефіцитний товар зі складів Бобринецької РСС надходив винятково для солдат окупаційних військ, чинам нацистської окупаційної влади, членам їхніх родин та, напевне, надсилався до Німеччини у посылках. Місцевому населенню, за незначним винятком, мало що й залишалося.

На складах Бобринецької РСС в жовтні 1943 року зберігалися деякі промислові товари, зокрема одяг: 575 фабричних чоловічих брюк 7-ми розмірів, 65 жіночих спідниць, 482 чоловічі піджаки та 5,45 м суконної тканини[10]. Тільки дешиця з цього призначалася на отоварювання жителям Бобринецького району як премія за перевиконання планів по здачі через заготконтори м'яса, яєць, вторинної сировини, лікарських рослин тощо. Все інше йшло окупантам та їхнім посібникам.

Сільські магазини

В багатьох селах області діяли магазини. Всі вони належали до сільських споживчих товариств (ССТ). Відмінність цих магазинів від міських і райцентрових в тому, що в них продавалися виключно промислова чи кустарна продукція, а також сіль, сірники, цукор, махорка. В магазини ССТ хліб, крупи, олія тощо не постачалися, тож і не продавалися. Вважалося, що все це жителі села можуть придбати в коморі господарського двору (зерно чи борошно), виростити на присадибній землі (городину), власноруч приготувати (олію, борошно) та спекти (хліб).

*Окупанти в с.Павлиш Онуфріївського району. Кінець серпня 1941 р.
З архіву Рейберт інфо.*

Наприкінці жовтня 1941 року нарешті відновили свою роботу два магазини Омельницького ССТ Онуфріївської РСС. Хто й коли дав команду на їх відкриття – невідомо. Однак 29 жовтня до магазину №1 с.Омельник, де до війни продавцем працював П. Волок і який увесь цей час стояв зачиненим, завітала комісія, яка здійснила ревізію залишків товару в ньому. Виявилося, що «кращу на 6588 крб. 57 коп. забрано невідомими особами», а залишилося – на 9670 крб. 57 коп. В магазині №2 теж зробили ревізію, кращу в ньому залишилося майже на 10 тис. крб., а

розібрали – майже на 7 тис. крб. Продавець Т.Коризна не зміг пояснити, хто поживився товаром, тож в акті записали, що його взяли «невідомі». Перевірили також склади Омельницької ССТ. Виявилося, що вони теж значно пограбовані «невідомими», а загальна нестача товару сягала майже 19 тис. крб. [11]. Крім того, з каси ССТ перед вступом гітлерівців «невідомі» поцупили майже 1,5 тис. крб. готівки.

Торгівля в сільських магазинах відбувалася таким чином: зняряддя праці (лопати, сапи, коси, вірьовки, посуд і т.п.) відпускалися за готівку без обмежень, а щоб придбати вкрай дефіцитний товар, такий як сіль, цукор, сірники тощо, селян змушували приносити взамін яйця курячі, різноманітне зерно, овочі і фрукти, городину тощо. Все це потрапляло на склади ССТ і відправлялося окупантам, а селяни взамін отримували те, чого виготовити й виробити вони аж ніяк не могли. Про будь-який паритет цін мова не йшла. Так, за одне здане куряче яйце – найходовіший всесезонний тогочасний товар на селі, селянин міг взяти в магазині товару на 30 коп. Однак курячі яйця селян змушували здавати ще й на податки, за їх невиконання окупанти накладали значні штрафи. Не дивно, що на сіль, цукор та ін. в селах у роки окупації завжди був незадоволений попит.

**По пред'явленім пунктам можна
одержати в кожній споживчій коопера-
ції такий крам:**

1. Цукор 1 кг.	за 100 пунктів
2. Сіль 1 кг.	за 30 »
3. Горілку 1 літр.	за 100 »
4. Махорку 1 пачку	
	50 г. за 10 »

Активних здавачів в заготконтори ССТ м'яса, курячих яєць, лікарських трав, вторинної сировини преміювали правом купити в магазинах дефіцитний товар: цукор, сіль, махорку тощо. З оголошення в газеті «Кіровоградські вісті», липень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Як і в мирні роки, так і в період окупації, сільські магазини час від часу перевіряли. Ревізорами 30 вересня 1942 року до обох магазинів

с.Омельник завітали староста села, голова ССТ, де їх чекали обидва крамарі. Так, у крамниці №1 у продавця Григорія Марченка виявили нестачу коштів у 174 крб. 55 коп. В магазині №2, яким завідувала Меланія Тетянко, нарахували надлишок коштів майже на 3 крб. Наступну ревізію в обох магазинах зробили 31 грудня 1942 року. На той час крамниці мали сіль, махорку в пачках (500 пач.), цвяхи, дзеркала, посуд глиняний, примусні голки, сірники, попруги та ін. на загальну суму майже в 24 тис. крб.[12].

До крамниць с.Омельника Онуфріївського району навідувалися, крім місцевих жителів, також і окупанти. Оскільки в магазинах нічого їстівного, крім курячих яєць, не було, то окупанти, аби чимось прогодуватися, брали саме їх. Так, 8 червня 1942 року до села Омельника прибув німецький офіцер. На старосту села Я.Махиню та старосту громадського двору О.Кохила звалилася проблема - чим окупанта годувати. Вирішили взяти для нього з крамниці 20 штук яєць, а всі витрати списати на рахунок збитків від перевезення такого делікатного товару. Цілий тиждень, з 9 по 16 серпня 1942 року, в селі перебував Пауль Рейнгарт. Щоб урізноманітнити свій раціон, він узяв з крамниці с.Омельник 42 курячих яйця і пообіцяв за них заплатити, однак поїхав і грошей не повернув. З 20 по 26 серпня 1942 року в селі перебували два німецьких солдати. Що вони там робили – невідомо, але теж хотіли добре поїсти. Тож господарка Олександра Скоченко, в якій солдати розташувалися, готуючи солдатам обід, змушена взяти в магазині 36 штук курячих яєць на суму 18 крб. Солдати виїхали, а за спожитий продукт магазину не заплатили[13]. По іншому вчинили кілька ворожих солдат 30 квітня 1943 року. Цього дня вони прийшли до магазину с.Омельник і вимагали продати для них курячі яйця. Всі заготовлені яйця перебували на суворому обліку, майже ніколи й нікому не продавалися, а відвозилися в район. Наслухавшись погроз, продавець змушений все-таки продати ворожим солдатам 31 куряче яйце по 50 коп. за штуку[14]. В усіх випадках розтрат яєць з магазинів с.Омельник обов'язково писалися акти, в яких вказували причини відпуску продавцями цього продукту, а збитки покладали на ССТ.

Отже, в селах області працювали магазини сільських споживчих товариств, які пропонували селянам найнеобхідніші знаряддя праці, деякі речі побуту та предмети споживання. Для купівлі особливо дефіцитних товарів з селян вимагали здавати до заготівельних контор чимало продуктів харчування та сировини. В іншому випадку жителі села, навіть маючи кошти, купити в магазинах сіль, сірники, цукор та ін. не мали можливості.

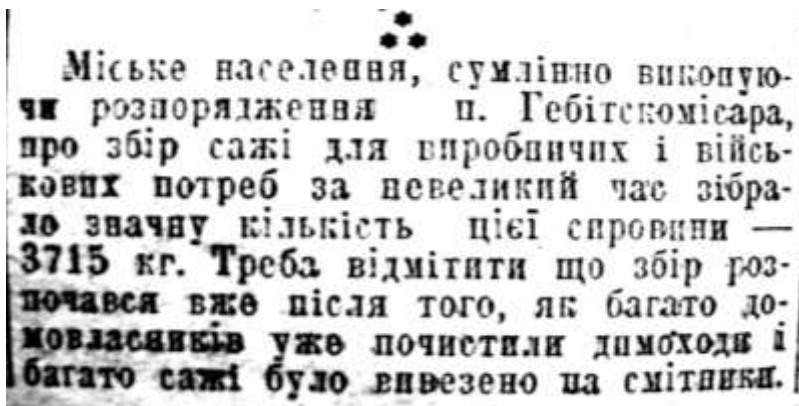
Заготівельні пункти ССТ

Майже все з того, що росло, вирощувалося чи знаходилося на території Кіровоградської області, цікавило окупантів і навітьось їм було потрібне. Заготівлю всього необхідного окупанти наказали здійснювати через систему заготівельних контор, що діяли при кожній районній споживспілці, та через їхні підрозділи у формі заготівельних пунктів сільських споживчих товариств. Саме ці заготпункти, що відкрилися ледь не в кожному селі, розгорнули шалену діяльність по заготівлі найрізноманітнішої сировини. Її перелік надзвичайно великий і з позицій сьогодення дещо з переліченого викликає значне здивування. Самих заготовачів виявилось надивовижу багато. Складеться враження, що ці нишпорки на велосипедах чи на підводах по багато разів буквально прочісували кожне селянське подвір'я, кожне поле і ліс, щоб тільки роздобути те, за що можна отримати кошти. До заготівлі долучилися і діти, зокрема учні шкіл, тож мали власні зароблені кошти.

Так, у червні 1943 року розпочалася заготівля сухого кореня кінського щавлю заготівельними конторами всіх РСС області, зокрема і Бобринецькою. На села заготівельникам повідомили, що здавач як премію, крім коштів – 2 крб. 50 коп. за 1 кг сировини, отримував за 1 тонну коріння ще й 30 кг шкіряних підметок – неймовірний тогочасний дефіцит[15]. Не дивно, що за кінським щавлем розпочалося справжнє полювання. Селянській родині було не під силу заготувати 1 тонну сухого коріння цієї рослини, однак сільський заготовач вільно міг назбирати від сотень здавачів, включно з дітьми, саме таку кількість цієї сировини, щоб отримати премію. Схоже, що значний матеріальний стимул працював не гірше будь-яких наказів чи розпоряджень.

Влітку 1943 року розпочалася заготівля ракушки річкової та вовни овечої. Їх здавачів вирішили теж преміювати. Так, за кожні 10 крб. зданої ракушки нараховувалися 72 пункти премії, а за 10 крб. зданої вовни овечої – 20 преміальних пунктів[16]. Заготівля річкових мушлів, як і кореня кінського щавлю – справа добровільна. Щодо вовни овечої, то її зобов'язували здавати в тих обсягах, на які вказували окупанти. Це ж стосувалося і вовни з кіз²⁵. 26 червня 1943 року до голови Бобринецького міського споживчого товариства від голови РСС надійшов наказ зібрати вовну козячу. Для цього працівники міського споживчого товариства розійшлися Бобринцем, відвідали кожну садибу, склали списки всіх власників кіз, а потім попередили їх про здачу з кожної кози по 100 грам вовни. «Хто відмовиться – буде покараний!» - безапеляційно заявили в районній управі[17].

²⁵ В роки окупації окупанти цих тварин глумливо називали «сталінські корови».

Замітка в газеті «Кіровоградські вісті» (квітень 1943 р.) про заготівлю жителями Кіровограда 3715 кг сажі. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Збирати щетину й волосся ВРХ та коней наказав особисто Рейхскомісар України Е.Кох ще в 1942 році. Щоб зацікавити населення у виконанні цього завдання заготконтори встановили премію: за 10 крб. зданих грив та хвостів нараховували 10 пунктів премії. Тож власники ВРХ, кіз та коней віднині не викидали вичесане волосся, а бережливо його зберігали, і влітку 1943 року понесли на заготівельні пункти та отримали: 1 крб.50 коп. за 1 кг вичесаного волосся ВРХ, 86 коп. за 1 кг – кінського, 2 крб. за 1 кг – козиного. Окремо наказали відділяти біле волосся тварин, за 1 кг якого платили 70 коп.[18]. Вкладена праця, зокрема, у заготівлю вовни та волосся тварин навряд чи покривалися заготівельними цінами, однак великого вибору – здавати його чи не здавати, поневолене населення не мало.

Ще не закінчилася кампанія зі збору кореня кінського щавлю, як розпочалася заготівля кореню лопуха. Потім дозріли огірки та рання картопля. Їх теж повезли до заготпунктів. В червні 1943 року викачали перший мед і зобов'язали всіх пасічників Бобринецького району здавати його на заготівельні пункти по ціні 7 крб. 50 коп. за 1 кг. Лець відцвілілася біла акація, як відразу Бобринецька заготконтора РСС розпочала заготівлю її насіння по ціні 4 крб. за 1 кг. З середини літа заготовляли насіння жовтої акації – по 1 крб. за 1 кг[19].

ПРОМТОВАРИ ЗДАВЦЯМ ФРУКТІВ

За здані фрукти населення може одержати різні промтовари першої необхідності.

Для цього розпорядженням Райхскомісара встановлено особливу систему, по якій здавець одержує крім грошей, які платять за фрукти, так звані пункти.

За здану клубніку на 10	крб. видається	40 пунктів,
за здані яблука до 15/IX на	10 крб. видається	5 »
за здані яблука з 15/IX на	10 крб. видається	20 »
за здані кісточкові фрукти	на 10 крб. видається	10 »
за здані дички на	10 крб. видається	40 »
за здані яблука і груші на	10 крб. видається	40 »
за здану малину та іншу са-	довину на 10 крб. видається	35 »

Оголошення в газеті «Кіровоградські вісті» (липень 1943 р.) про нарахування «пунктів» за здану до заготівельних контор садовину.

Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Не залишили без уваги і фрукти. Заготпункти брали яблука і груші, встановивши за них премії в 60 та 30 пунктів на 10 крб. товару; заготовляли кісточки абрикос та слив (по 50 і 40 коп. за 1 кг), цибулю, горіхи. Населення масово сушило вишні, яблука, груші, сливи, абрикоси і все здавали заготовачам. Так, Бобринецька заготконтора за 1 кг сушених вишень платила 4 крб. 60 коп., за інші сухофрукти – 50 коп. за 1 кг., за гриби білі сушені – 32 крб. за 1 кг[20].

До переліку сировини, що її заготовляли, потрапили платівки патефонні, стара гума, конопляне прядиво, суниці, ягоди смородини, малини та агрусу, шкіри тварин, шипшина, бузина (ягоди та цвіт), гарбузове та кабачкове насіння, корінь кульбаби, ягоди терену лісового, кавунове насіння, корінь беладони та валер'янки тощо. Практично впродовж всього року збиралися пляшки скляні по ціні від 30 до 50 коп. за 1 пляшку різного об'єму, бите скло світле і темне, пух-пір'я, роги й копита, хутро, консервні банки, старе сало, метал чорний та кольоровий

тощо. За все це заготпункти платили кошти, а за багато видів сировини встановлювали премії.

Хто ці люди? Можливо, заготівельники сільських споживчих товариств. Кіровоградщина, 1941-1943 рр. З колекції О.Женжирова.

Здавачі сировини й продукції навіть не здогадувалися, як на цих оборудках наживалися заготівельні контори та їхні працівники. Так, Бобринецька заготконтора РСС в червні 1943 року для своїх заготовачів повідомила про заготівельні та збутові ціни. Зрозуміло, що їх втаємничували від населення. Ось тільки деякі з них[21]:

Сировина	Заготівельні ціни / крб. за 1 цнт	Збутові ціни / крб. за 1 цнт
ганчір'я кольорове	180 крб.	650 крб.
ганчір'я браковане	70 крб.	330 крб.
папір бракований та ін.	20 крб.	80 крб.

Т.ч., прибутки заготівельних контор від реалізації тільки цих трьох видів вторинної сировини сягали 200-450% - явище взагалі неправдоподібне в умовах мирного часу, та типове, зокрема, для Бобринецької заготконтори РСС влітку 1943 року.

На заготівельні контори поклали обов'язок збирати з населення податки м'ясом курей, качок, гусей, індиків. За них платили по 3 крб. 50 коп. за 1 кг, а за гусяче м'ясо – 2 крб. 30 коп. Облік зданого м'яса вели заготівельники. Селян за невиконання податків птицею карали. Ухилитися від здачі м'яса птиці та курячих яєць було неможливо. Міський голова Гурін, виконуючи розпорядження Бобринецького крайсландвірта, наказав здати жителям райцентру по 300 грам м'яса від 1 курки, по 3 кг м'яса від кожної гуски, по 1 кг від кожної качки, по 3 кг від індика [22]. Бобринецька районна управа послала ревізорів, які обійшли всі вулиці і всі господи, де переписали наявність в них птиці. На початку 1943 року в 552 дворах бобринчан утримувалися кури, зазвичай по 2-5 шт., рідко в кого їх було 10[23]. Гусей та качок жителі Бобринця в господарствах майже не тримали.

В серпні 1943 року, коли на городах жителів Бобринецького району дозрівав врожай, розпочалася заготівля городини. Так, власникам городів наказали здати: картоплю (14 коп. за 1 кг), капусту свіжу (14 коп. за 1 кг), помідори (60 коп. за 1 кг), моркву (3 крб. за 1 кг), цибулю (6 крб. за 1 кг), буряк столовий (1 крб. за 1 кг). Картоплі, зокрема, кожен селянський двір зобов'язали здати не менше 200 кг. [24]. Також скрупульозно підраховували обов'язкові поставки всього іншого вирощеного й зібраного на городі. Восени 1943 року розпочалася заготівля квасної продукції. Так, капусту квашену заготпункти брали по 51 коп. за 1 кг. На 20 грудня 1943 року в погребах ССТ зберігалось 7889 цнт картоплі, в кагатах громадських дворів – 12,8 тис. цнт, в траншеях під соломою понад 12 тис. цнт тощо. На січень 1944 року в Бобринецькій заготконторі числилося понад 2 тис. цнт капусти свіжої та майже 357 цнт квашеної, понад 207 цнт солоних огірків та 265 цнт - помідорів, 883 цнт цибулі та багато іншої вкрай потрібної продукції [25]. 16 березня 1944 року Бобринець звільнила радянська армія. Добре, якщо все, що його заготувала Бобринецька заготконтора РСС, дочекалося звільнення.

Отже, система споживчих спілок повністю нагадувала радянську довоєнну, а власне окупанти чогось принципово нового не придумали і не втілили. Такий організм у формі споживчих спілок, поруч з громадськими дворами, виявився зручним для нещадної експлуатації природних багатств краю та жителів, які його населяли. Існування пекарень та продовольчих магазинів відбувалося лише тому, що підневільна та ще й голодна людина не здатна створювати матеріальні цінності, тож ефективність від її експлуатації значно погіршувалася, а вигода для окупантів суттєво зменшувалася.

Міські діти зривають бронзові барельєфи на постаменті пам'ятника Кірову. Кіровоград. З колекції О.Женжирова.

Споживчі спілки в роки окупації справилися із завданням забезпечення населення хлібом, крупами, м'ясом, олією за тими нормами, що їх встановили окупанти. Заготівельні контори формально перебували в підпорядкуванні РСС, а фактично – в створеній окупантами організації «Централост», яка й вивозила з області все заготовлене й зібране. Тож заготівельні контори працювали на благо окупантів, збираючи для них продукти харчування та сировину. Все це відбувалося не безкоштовно, бо зі здавачами розраховувалися живими коштами та преміювали правом на купівлю дефіцитних товарів. Але заготівельні ціни встановили вкрай низькими. Однак населення, зокрема, діти, мали можливість матеріально допомогти родині, здаючи до заготівельних пунктів безліч різноманітної сировини та продукції.

Багато в чому не контролювана діяльність заготівельних контор спричинила накопичення в деяких заготовачів великої грошової маси та матеріальних статків.

Заготовлене на складах не залежувалося, а відправлялося на переробку на заводи й фабрики як України, так і до Німеччини, або відразу постачалося до окупаційного війська чи жителям Рейху. Посередниками в цьому, окрім «Централосту», виявилися чимало практичних громадян з Польщі, Румунії, Чехії, Італії, Німеччини, для

яких війна виявилася доброю нагодою збагатитися. Крім окремих підприємливих спекулянтів, до України, зокрема і до Кіровоградщини, прибули великі іноземні фірми. Вони діяли з великим розмахом, заготовляючи худобу й деревину, корисні копалини й родючий чорнозем, різноманітне зерно і цукор тощо. Низькі заготівельні ціни практично на все призвело до фактичного розкрадання природних ресурсів України. Невідповідність між скромними заготівельними цінами та закладеною працею жителів області на вирощування, зокрема худоби, домашньої птиці, свідчило про неймовірну експлуатацію поневолених шляхом фактичного привласнення більшої частини ними вирощеного.

20 і 21 листопада 1943 року в Кіровограді відбулася нарада голів РСС і директорів заготконтор. Перед ними виступили лйтер Вірт, представник «Централосту» Кінд та висловили подяку за плідну співпрацю. Окремим головам РСС та директорам заготконтор вручили премії та цінні подарунки, а потім всі смачно пообідали. На цей час радянська армія вже звільнила деякі райони області і наближалася до Кіровограда.

Промислове виробництво в роки окупації

У довоєнний період в області діяло єдине велике підприємство, про яке можна говорити, але з певною долею скептицизму, як про передове в плані технологій – це завод сільськогосподарського машинобудування «Червона зірка». Поряд із зерновими сівалками і запчастинами до них та деяких інших сільськогосподарських машин, на ньому випускалися ще й артилерійські снаряди. Трудовий колектив заводу налічував майже 15 тис. робітників та інженерів. З початком випуску мотоциклів, як це планувалося в середині 30-х років, завод «Червона зірка» дійсно перетворився б на сучасне високотехнологічне підприємство. Але цього не сталося. Навіть випускаючи зернові сівалки, деякі інші сільськогосподарські машини, доволі технічно прості, чи виготовляючи артилерійські снаряди, це підприємство називалося «флагманом» промисловості Кіровоградщини, оскільки інші заводи міста, такі як «Червоний Профінтерн», «Більшовик», ім. 15-річчя Жовтня, більше нагадували великі механічні майстерні, ніж промислові підприємства. Загалом в області в переддень війни працювали 100 заводів і фабрик з понад 34 тисячами робітників, майже половина яких працювали на «Червоній зірці».

Війна суттєво відкоригувала стан промисловості в області. Деяке обладнання, зокрема з «Червоної зірки», демонтували і вивезли на Схід. Крім того, відступаючи, сапери Червоної Армії зірвали головні корпуси

цього заводу, перетворивши їх на руїни. Значних втрат зазнали й інші підприємства. За підрахунками Кіровоградської міської управи, руйнування промисловості сягало 40%.

ПІКЛУВАННЯ ПРО НАРІД

Поряд з успішним проведенням сільськогосподарських робіт у Златопільському районі добре відновили і роботу місцевої промисловості та всіх установ. Так, зразу після вступу Німецьких Військ було відремонтовано пилісний завод і пущено до виробництва на базі місцевої сировини. Працюють також всі державні та когоспіні млини й олійниці. Відновила роботу ганчарня та майстерня пошиву одягу. Для обслуговування населення в районі організовано їдальню, відкрито крамниці, де продається хліб та різний ґрам. Палагоджено роботу пошти, радіоузла, відкрито дві лікарні та аптеку. В районі організовано районожицтвілку, яка провадить торгівлю і заготівлю сільськогосподарських продуктів. На 15 квітня вже заготовлено і відправлено до міста Кіровограда 7 вагонів овочів, зараз провадиться відгодівля 100 голів худоби.

Стаття в газеті «Український голос» (грудень 1941 р.) про налагодження мирного життя в Златопільському районі. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

На кінець грудня 1941 року в Кіровограді відновили роботу 21 промислове підприємство. Всі вони підпорядковувалися т.зв. промислового відділу міської управи. Поряд з ними запрацювали 27 дрібних майстерень, де працювали 370 робітників. Як і в радянські часи, великим підприємствам у роки гітлерівської окупації теж доводили плани. Їх вони до кінця 1941 року виконали на 100,3%, а продукції випустили майже на 2,4 млн. крб. Підприємства та майстерні випускали вози, сільськогосподарський реманент (сапи, лопати, граблі), ліжка,

113%, механічна майстерня квартальний план виробила взагалі на 133% (виготовляла молотки, граблі, ключі). Весною 1942 року на повну силу працювала фабрика дитячих іграшок та цех соломоплетіння.

У травні 1942 року промисловий відділ Кіровоградської міської управи навіть організував постійно діючу виставку товарів виробництва місцевої промисловості, що відкрилася в будівлі по вул. Великій, №56[3].

*Робітники, службовці та охорона Фундуклівської нафтобази. 1942 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

На літо 1942 року в одну зміну працювали деякі вцілілі цехи колишнього заводу «Червона зірка».

До роботи стали 528 робітників та інженерів. За короткий час на заводі для потреб гітлерівського війська налагодили випуск малих та великих лопат, як підборних, так і штикових, встигли випустити 126 тис. сап, відновили випуск запасних частин до сівалок та жниварок, механічних млинів та цукроварень, розпочали виготовляти вила та граблі.

Загалом на кінець червня 1942 року завод випустив продукції на 3 млн. крб.[4].

*Руїни головних цехів заводу «Червона зірка». 1941-1943 рр. З колекції
О.Женжирова.*

Кіровоградський спиртовий завод своєї роботи майже не припиняв. Постійна увага до нього окупантів свідчила про велику потребу перш за все в пальному, чим слугував спирт-сирець. Тож його широко використовували для тогочасної техніки - як сільськогосподарської, так і військової. Не дивно, що вже в перші дні гітлерівської окупації завод відновив роботу, переробляючи на технічний спирт зерно багатого врожаю 1941 року, а також те, що його недопалили на елеваторах при відступі Червоної Армії за вказівкою Сталіна, та переросле, що зберігалось на відкритих токах. Одночасно завод налагодив виробництво горілки та медичного спирту. Вся ця продукція надходила для потреб окупаційної армії та до МТС.

Уявлення про тогочасні підприємства, зокрема м.Кіровограда, дають списки кількості робітників та службовців, складених у вересні 1942 року на кожному заводі та фабриці міста, і поданих до відділу праці міської управи. Ось деякі з них[5]:

Назва підприємства	Кількість працюючих
мотороремонтний завод	179
хімзавод №2	27
шкіряний завод	29
обозний завод	54
ливарно-механічний завод №2	103
деревообробна фабрика №2	28

гудзикова фабрика	58
меблева фабрика	57
машинобудівний завод №3	180
цегельний завод	98
завод фарб	4
та ін.	

Підприємство по випуску ножів, що діяло в Кіровограді, називали офіційно «фабрикою». В ній працювали лише 18 робітників. 29 робітників і службовців працювали на підприємстві, що отримало назву завод «Віалка»[6].

Фабрика ручних виробів

В нашому місті існує цікаве виробництво — фабрика ручних виробів, яка має три цехи: солом'яний (самий великий), лісний, металічний. В солом'яному цеху виготовляють пантофлі, кошачки та портфелі. Лісний цех — коробки для каз, металічний виготовляє пружки та крючки. Робота на фабриці не вимагає великої фізичної сили, а тому там працюють переважно інваліди або внаслідок хвороб. Фабрика працює з прибутком завжди виконує план виробництва, а навіть з перебільшенням. Зараз майже вся робота в солом'яному цеху — це виробництво пантофель з соломки та гофи, які одержуються з сусідніх міст.

Замітка в газеті «Кіровоградські вісті» (липень 1943 р.) про діяльність «цікавого виробництва — фабрики ручних виробів» в м.Кіровограді.

Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Побутові потреби місцевого населення частково задовольняли дрібні промислові підприємства та майстерні. Так, столовий та кухонний посуд випускали кілька гончарних майстерень. Одна така діяла в Кіровограді. В ній працювали 4 гончарів та 3 їхніх учнів. В кравецькій майстерні №2 обласного міста знайшли роботу 12 кравців та 2 шаповалів, в кравецькій майстерні №1 - 11 кравців, 8 швачок, 4 вишивальниць, 2 шаповалів. Загалом на початок 1943 року тільки в Кіровограді діяли 40 промислових підприємств, фабрик та майстерень. Вони давали засоби до існування тисячам жителів міста. Роботою дорожили, адже великого вибору професій практично не існувало, а оголошення про робітничі чи інженерні вакансії в газеті «Українські вісті» хоч і з'являлися, але не часто. Всі робітники та інженери підлягали «охороні здоров'я», могли розраховувати на грошову допомогу на час втрати працездатності, забезпечувалися продовольчим пайком, їх насильно не вивозили на роботи до Німеччини. Не існувало і таких драконівських законів, коли за зламане свердло чи токарний різець звинувачували в саботажі та

запроторювали до концтаборів, як це часто робили до війни. В той же час вимоги окупантів теж виявилися доволі суворими: вчасна поява на робочому місці, часто тривалий ненормований робочий день, відміна відпусток та виплат по них, зневажливе ставлення окупантів та, навіть, фізичні розправи з робітниками шляхом нанесення їм побоїв.

Отже, сам перелік промислових підприємств та кількість працюючих на них переконливо свідчать: промисловість періоду гітлерівської окупації на Кіровоградщині суттєво деградувала, порівняно з довоєнним часом, повністю пристосувалася до потреб ворожого війська і працювала головним чином для окупантів. Складна техніка, що йшла б у ногу з науково-технічним прогресом не випускалася і не розроблялася. Дві ремісничі школи, що діяли в Кіровограді та Олександрії, навряд чи змогли б найближчому майбутньому дати висококваліфікованих токарів, слюсарів, електриків тощо. Про підготовку освічених техніків, механіків, інженерів мова навіть не велася.

Діяльність в роки окупації кустарів та ремісників

Зобов'язуючи поневолене населення працювати, окупаційна влада не змогла кожному працездатному надати робоче місце. Тож частина жителів області, вимушено чи за власним бажанням, вдалися до такого виду діяльності, як заняття різними видами ремесел. Свого часу радянська влада повністю винищила такий соціальний прошарок, як кустарі (ремісники), дошенту відібравши в них засоби виробництва, а в багатьох – і життя, звинувативши їх в експлуатації найманої праці, паразитичному способі життя і т.п.

У роки нацистської окупації ставлення до кустарів (ремісників) з боку влади було відносно лояльним, а вимоги – невеликі: обов'язково зареєструватися та платити податки, не вдаючись при цьому до обману фінансових органів чи будь-якого іншого шахрайства, зокрема із замовниками.

Швидко оговтавшись від зміни влади, переcheкавши деякий час – з 5 серпня по 1 вересня 1941 року, населення області, зокрема м.Кіровограда, взялося власноруч облаштовувати своє життя власною працею, звернувшись до органів новоствореної влади за дозволом на відкриття різноманітних майстерень та про надання всіляких послуг.

Так, вже 1 вересня 1941 року дозвіл на відкриття бляхарної майстерні по вул. Покровській, №23, отримав кіровоградець Ш.Я.Нудельман[1]. З цього часу, тобто лише через три тижні після

вступу гітлерівців до обласного центру і впродовж кількох наступних місяців, мов з рогу достатку посипалися кіровоградцям різноманітні дозволи на заняття підприємницькою діяльністю. Процедура ця виявилася необтяжливою, оскільки не була забюрократизована та корумпована. Тож бажаючи – житель Кіровограда, писав заяву до відділу постачання та торгівлі міської управи з проханням надати дозвіл на якийсь вид діяльності. Практично в той же день завідувач відділом постачання та торгівлі Кіровоградської міської управи Яковлев, швидко вивчивши зміст заяви та задавши кілька запитань прохачу, писав звернення до фінансового відділу міськуправи видати заявнику патент на певний вид діяльності. Сплативши того ж дня реєстраційний збір, прохач отримував патент, тож приступав до обраного виду діяльності на цілком законних підставах практично на другий день після звернення. Аналогічні ситуації були і в районах.

Сума вартості патенту, тобто реєстрації виду діяльності, різнилася залежно від характеру робіт чи послуг. Так, житель Кіровограда Петро Леонтійович Костенко 17 жовтня 1941 року отримав патент на відкриття майстерні по ремонту взуття, заплативши за нього 150 крб. Марія Кіндратівна Бузуляк за право здійснювати чистку взуття по вулиці Дворцовій - ріг Великої, заплатила реєстраційний збір у 50 крб. Іван Іванович Зоря за право чистити взуття біля кінотеатру по вул. Дворцовій м.Кіровограда теж заплатив 50 крб. Загалом з 1 вересня по 17 жовтня 1941 року правом на підприємницьку діяльність скористалися 225 жителів Кіровограда[2]. До кінця року та впродовж 1942 року ця цифра тільки зростала, а сфера послуг постійно розширювалася. Так, 27 листопада 1941 року Іван Тимофійович Ішаков на розі вулиць Клинцівська-Гоголя, №130/13(в) м.Кіровограда відкрив велику теслярську майстерню. Напередодні Нового, 1942 року, кіровоградець Федір Підопригора, десь роздобувши (чи й законно?) коня, отримав патент на здійснення ним різноманітних перевезень[3].

Станом на 17 листопада 1942 року фінансовий відділ Кіровоградської міської управи видав 616 патентів. Саме під таким номером його отримали кіровоградці Т.А.Літинський та Д.А.Ониськів – він давав право на відкриття «буфету-закусочної» по вул.Великій, №70. Подібний заклад – «буфет-закусочну», відкрив по вул. Пермській, №46 житель Кіровограда Овчинников. Торгувати власноруч приготовленим квасом та водою по вул. Пашутінській, №48 дозволили Івану Кузьмовичу Чмирю[4].

Підприємливість людей продовжувала втілюватися і в 1943 році. Так, 20 квітня 1943 року Агрофена Полякова відкрила по вулиці 3-я Овражна, №19 «гойдалки для розваг молоді». За ремонт окулярів у

обласному центрі взялися Семен Іванов та Федір Макаров. Плідно працювали в обласному центрі артіль «Художник» та «Фотограф». У листопаді 1943 року взяла патент на індивідуальні уроки співів кіровоградка Л.Я.Кіреєва (впродовж майже всього періоду окупації вона очолювала Кіровоградську музичну школу), дозвіл на читання різноманітних лекцій отримала викладач музики цієї школи О.А.Хеїост [5].

Барикмове керекисе рабатини.	Мабат I групу		II групу
	Рубл.	Рубл.	Рубл.
Мужчинам:			
Стрижка волос чоловічим	2.50	2.00	1.80
машинкою	2.00	1.50	1.00
Стрижка бритьва голів	3.00	2.50	2.00
бритьва голів	2.50	2.00	1.50
Машинке голів	3.00	2.50	2.00
бритьва	1.50	1.00	0.80
бритьва с одеклоном	1.80	1.30	1.00
Стрижка доряди	1.50	1.20	1.00
Масаж лица	2.50	2.30	2.00

Фрагмент прейскуранта цін на послуги перукарні м.Новогеоргіївська.
1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

За місяць до вигнання ворога з Кіровограда, наприкінці листопада 1943 року, по вул. Великій, №60 все ще працювала перукарня з чотирма майстрами-перукарями – Семеном Столяровим, Лідією Маяраш, Вірою Андреевою, Руستمом Воротніковим. Ще й 10 грудня 1943 року, коли деякі населені пункти Кіровоградщини вже були звільнені від гітлерівців, а звуки від запеклих боїв долітали до обласного центру, фінансовий відділ Кіровоградської міської управи зобов'язав власника перукарні по вул. Дворцовій, №31 Фулгу Г.К. сплатити податки в сумі 15 тис. 652 крб. 50 коп., що свідчило про великий наплив відвідувачів закладу[6]. Послуги перукарів, зокрема м.Новогеоргіївська, були такими: за стрижку машинкою з чоловіків брали від 1 до 2 крб., за миття голови – від 2 до 3 крб., бриття з одеклоном – від 1 крб. до 1 крб. 80 коп. Жіночі зачіски коштували від 80 коп. до 1 крб. 20 коп., дорожчими були зачіски з завивкою – від 3 до 4 крб., за фарбування волосся платили від 10 до 25 крб. Перукарня м.Новогеоргіївська надавала загалом 13 послуг включно з манікюром[7].

Тож в умовах нацистської окупації кустарі задовольняли попит населення в одязі, взутті, знаряддях праці, посуді, в наданні багатьох

послуг. В цю сферу діяльності були залучені тисячі жителів області. Так, тільки по Ізраїлівській сільській управі Устинівського району станом на 8 травня 1942 року налічувалося 260 зареєстрованих кустарів[8]. У самому Кіровограді кустарів і ремісників, які отримали патенти, нараховувалося 684.

ОГОЛОШЕННЯ

Всім власникам приватних майстерень міста та району Кіровограда, а саме: праведьких, швацьких, заготовки ваути та чистильщиків, які вибрали патенти, належить з'явитись до Міської Управи зміната № 6, з 17 до 20 листопада за отержанням нових преїскурантів цін на роботу.

Без преїскурантів цін провадити роботу в майстернях забороняється.

Крім того, на всіх вивісках повинні бути зазначені прізвища власників, або керівників. У разі невиконання цього майстерні будуть зачинені.

Міський Голова Мадмари

Оголошення для всіх власників приватних майстерень з приводу отримання ними нових преїскурантів цін за роботу, надруковане в газеті «Український голос» (листопад 1941 р.). Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Підприємницька робота всіляко контролювалася владою. Тих, хто намагався оминати встановлені правила цієї діяльності, переслідували. Так, завідувач податковим сектором фінансового відділу Кіровоградської міської управи Добрило, виявивши факт надання місцевим жителем Г.А.Болгаровим послуг точильника без належного реєстраційного свідоцтва (патенту), в квітні 1942 року оштрафував майстра. Сторож залізничного депо кіровоградець В.Є.Олексієнко в себе на подвір'ї по вул. Білоцерківській, №41 ремонтував металевий посуд та відра. Інспектор фінвідділу, перевібивши діяльність сторожа у вільний від його основної роботи час, переконався, що той дійсно здійснює ремонт каструль. Не дивно, що В.Є.Олексієнка в квітні 1942 року оштрафували за незаконну діяльність. Промайнуло кілька місяців і садибу Олексієнка інспектор фінансового відділу відвідав вдруге. Сторож не тільки не

припинив ремонтів кастрюль шляхом їх луження, а й розширив діяльність – взявся за бляхарні роботи. Завідувач податковим сектором фінансового відділу Добрило вдруге оштрафував майстра[9].

Прибутки кустаря-шевця Петра Костенка з Кіровограда виявилися меншими, ніж він очікував, тож з 1 січня 1942 року він припинив підприємницьку діяльність по ремонту взуття, повернувши до міської управи раніше отриманий патент.

Щомісяця кожен кустар звітував про виконану роботу до фінансових відділів: районного, якщо проживав у селі чи райцентрі, чи міського, якщо був жителем міста.

Так, Анатолій Коробко, житель Березівської сільуправи, подаючи звіт до фінансового відділу Устинівської районної управи про здійснені ним види столярних робіт впродовж травня 1942 року, зазначив прізвища всіх своїх замовників, виконану для них роботу та її вартість[10]:

П.І.П. замовника	Що зробив	На яку суму	Підпис замовника
Щічка Іван	діжку	30,00	Підпис
Лиса Марія	ночви	25,00	-//-
-//-	діжку	30,00	-//-
Войченко Клава	ремонт ночов	20,00	-//-
-//-	нові ночви	45,00	-//-
Кічин Іван	ремонт дитячого візка	15,00	-//
Кічин Ніла	діжка	30,00	-//-
Шульга Параска	вулик	110,00	-//-
-//-	диван	70,00	-//-
Пиримічин	вікно	40,00	-//-
Мих.			

Загальна сума отриманого столяром прибутку за виконану роботу, згідно обов'язково виданих замовникам квитанцій, становила 415 крб. За складність деяких робіт столяр Коробко взяв із замовників ще додатково 212 крб., що в сумі становило 627 крб. Фінансовий відділ нарахував майстру 20% податків, або 125 крб.40 коп., які той сплатив. Чистий прибуток напевне що вправного майстра Коробка становив 501 крб. 60 коп. – доволі непогана на той час сума.

Взяв патент та здійснював пошиття взуття майстер-швець з с.Ганно-Леонтовичеве Устинівського району Федір Григорович Колесніченко. Про виконану роботу в період з 3 травня по 5 червня 1942 року він склав звіт і направив його до райфінвідділу[11]:

Тогочасне життя не обходилося і без послуг швачок, або, по тодішньому, «модисток». В травні 1942 року швея Н.Корінецька прозвітувала до Устинівського райфінвідділу про виконану роботу: для Зборошенко пошила жіночий жакет за 60 крб., для Македонської виготовила жіноче пальто осіннє, отримавши за роботу 70 крб., виготовлення дитячого платтячка для замовниці Токар обійшлося тій в 15 крб., за пошиття блузки для Волошаненко взяла з жінки 10 крб. Загалом швачка заробила 380 крб., з яких заплатила податку 20%[13].

У травні 1942 року майстер Г.О. Отян – житель Устинівського району, зробив ремонт хати Ярима Лашкула за 300 крб., виготовив для Петра Босого двері за 150 крб., а для Марії Фоки змайстрував возика за 50 крб. За роботу столяр отримав 500 крб., а за вирахуванням податку в 100 крб. мав 400 крб. заробітної плати[14].

Таке суворе регламентування всіх виконаних робіт кустарями Кіровоградщини, контроль за їх діяльністю слугували єдиній меті – зібрати якомога більше податків.

Оголошення про залучення кустарів та власників приватних підприємств до «Охорони здоров'я». Газета «Кіровоградські вісті», січень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Вересень 1941 – кінець 1943 року - час відносно вільної, навіть в умовах нацистського окупаційного режиму, підприємницької діяльності наших громадян. Цю діяльність неможливо недооцінити, адже численні кустарі (ремісники) на прожиття заробляли власною, переважно чесною і добросовісною працею, утримували від неї засоби для існування своєї сім'ї, надавали різносторонню допомогу землякам, поліпшуючи їхній побут, наповнювали районні і міські бюджети тощо. З відновленням радянської влади будь-яка вільна поза колгоспом, заводом чи установою діяльність населення, включно з підлітками, престарілими та інвалідами війни, жорстоко переслідувалася та всіляко каралася. Ті, хто цим все-таки займався, свою діяльність не афішували, бо надзвичайно боялися всіляких переслідувань та покарань.

Молокозаводи

Діяльність молокозаводів на Кіровоградщині під керівництвом обласного «Маслопрому» в період нацистської окупації – яскравий приклад визиску селян. Так, Олександрійський молокозавод відновив роботу 25 серпня 1941 року. Обтяжені своїми військовими планами та облаштуванням на захоплених територіях, гітлерівці в перші місяці окупації молоко не вважали стратегічним продуктом, тож селяни – власники корів, деякий час розпоряджалися ним на власний розсуд. Однак вже з середини осені 1941 року власникам корів, які проживали в Олександрійському районі, наказали здати на молокозавод не менше як по 100 літрів молока – для забезпечення ним поранених німецьких солдат, які лікувалися в лазареті м.Олександрії. За 1 літр молока пообіцяли сплатити 70 коп., виділити макуху або висівки – 50% від кількості зданого молока. Деякі селяни понесли молоко на зливні пункти, за що молокозавод справно розплачувався, інші його продавали сусідам, чи несли до міста, щоб там продати. Проте госпіталів у Олександрії, як і поранених ворожих солдат в них, було небагато, тож 1941 рік великих тривог власникам корів не приніс.

У період з 25 серпня по 1 жовтня 1941 року завод м.Олександрії отримав та переробив понад 48 тис. літрів молока[1]. З нього виробили: 1633 кг масла, 83 кг морозива, 123 кг сиру плавленого, 1000 кг бринзи, 80 кг кефіру, 638 кг сиру обезжиреного тощо. Вся вироблена молочна продукція пішла на прогодування окупаційних військ. Зокрема впродовж тільки одного дня - 23 жовтня 1941 року, масло та молоко надійшло до таких споживачів[2].

Споживачі	Масло/ в кг	Молоко/ в л	На суму/ в крб.
Румунська команда:			
14 an	22	8	31,60
14 ag	22	6	29,20
14	-	2	2,40
Команда:			
31444	-	2	2,40
20770	-	1	1,20
k.31G	5	-	110
Олександрійська комендатура:			
01089	1	-	22,00
28642	3	-	66,00
Італійський лазарет 873	3	-	66,00
та ін., всього 38 військових команд	97,5	112	2312,80

Окупаційним військам молочна продукція відпускалася щоденно. До ласування нею долучилися і чиновники окупаційної влади, зокрема Олександрійський військовий комендант. Особисто йому щодня, впродовж 1-10 листопада 1941 року, відправлялося з заводу по 3 кг масла, тож за ці дні він його набрав 30 кг на суму 660 крб.[3]. 2 листопада 1941 року 4 кг масла взяв для себе якийсь обер-лейтенант Нікемо. Спожити увесь калорійний продукт одноосібно ці чини, звичайно, не могли, тож відправили його, напевне, в посилках рідним у Німеччину, Румунію чи Італію.

За готівку брали масло з молокозаводу чиновники окупаційної влади не тільки в Олександрії. Так діяли і в Бобринці. Зокрема, 15 травня 1942 року орсткомендант м.Бобринця взяв з місцевого молокозаводу 840 грам масла і заплатив за нього до заводської каси 21 крб. 27 серпня 1942 року 10 кг масла взяла для себе жандармерія Бобринця, заплативши за нього 350 крб. Цього ж дня Бобринецький молокозавод відпустив для транспортної організації «Штрало» 11 кг 400 грам сиру плавленого і отримав від неї 102 крб. готівкою[4]. Тобто, таке розбирання за готівку продукції молокозаводів окупантами схоже що було типовим, принаймні, впродовж 1942 року.

Свою продукцію молокозавод, зокрема м.Олександрії, постачав також іншим споживачам. Так, 12 листопада 1941 року завод відпустив[5].

Споживачі	відвійки	сир плавлений
румунські солдати	-	3 кг
райуправа	-	20 кг
служба порядку	-	20 кг
військовополонені	10 літрів	-
пенсіонери	10 літрів	-
німецькі солдати	-	2 кг
лікарня	30 літрів	-
відділ охорони здоров'я	150 літрів	-
та ін., загалом 36 споживачів		

У листопаді 1941 року молочну продукцію отримали також Олександрійський дитячий будинок №26 – 50 кг сиру, 583 л відвійок, 500 л сироватки. Для будинку інвалідів м. Олександрії та для їдальні РСС виділили відповідно 300 л і 500 л сироватки.

Не важко помітити, хто і яку продукцію Олександрійського молокозаводу споживав. Такий її несправедливий розподіл тривав до початку грудня 1943 року, коли м.Олександрію радянська армія звільнила від гітлерівських окупантів.

На вулицях Олександрії - окупанти. 1941 р. З колекції О.Женжирова.

Молокозаводи до кінця 1941 року працювали не надто напружуючись. Однак ситуація різко змінилася з середини січня 1942 року, коли окупанти зобов'язали кожного власника корови здавати від неї

не менше 720 літрів молока впродовж року, детально розписавши щомісячну норму та встановивши суворий контроль за її виконанням. Відповідачем за дотриманням встановлених норм виступав не тільки селянин – власник корови, а й молокозавод.

Тому завод, зокрема Олександрійський, змушений взятися за копітку для себе роботу: поділ району на молочні ділянки, створення в кожній ділянці сепараторних, пастеризаційних та заготівельних пунктів, облік всієї дійної худоби, контроль щоденних надоїв від кожної корови та ін. Тож вже незабаром утворилася надзвичайно розгалужена структура Олександрійського молокозаводу, до якої входили 4 пастеризаційні пункти, 52 сепараторних пунктів, 84 зливних пунктів, розташованих практично в кожному селі. Всі вони збирали молоко від здавачів кількох районів, «приписаних» до молокозаводу м.Олександрії, певним чином зберігали та відправляли на остаточну переробку. Натомість віддавали селянам кошти за здану продукцію та розраховувалися з ними молоковідходами.

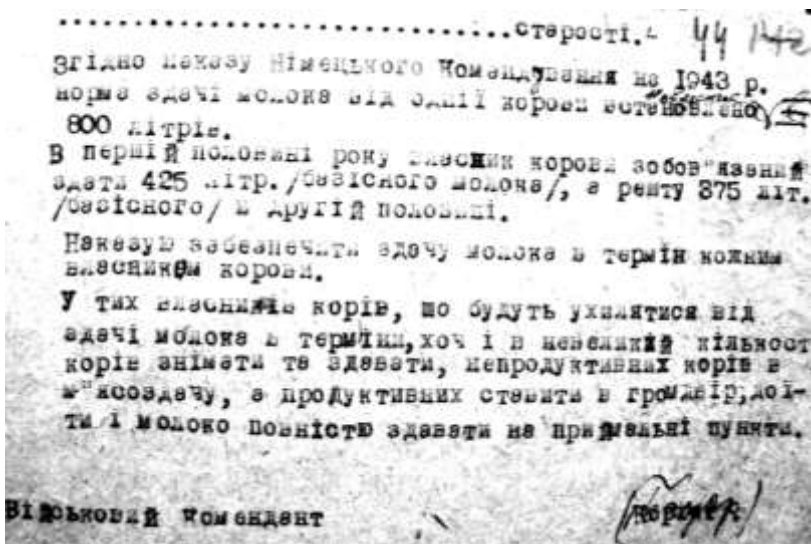
Спеціальні інспектори, відряджені молокозаводом, в червні – липні 1942 року провідали кожну корову по території збору молока для Олександрійського заводу та здійснили контрольні надої молока. Завітали контролери і до жителів с.Михайлівка, приписаної до Щасливівської молочної ділянки. В селі побували в 53 господарів, які тримали корів. Результати відвідин виклали в акті[6]:

Прізвище власника корови	К- сть коров	Удій на день / л	Надоєно молока за звітн. час /л	Здано державі /л	Залишилися в господаря / л
Аврам Колісник	1	5	75	53	22
Грицько Янишин	1	5	75	52	23
Грицько Керета	1/2	5	35	20,5	14,5
та ін., всього 53 господарства	52			1865	2338

В с.Михайлівка налічувалося 52 корови, однак дві сім'ї тримали корову почергово, тож їх власниками вважалися 53 господарі. Влітку 1942 року 56% надоєного молока жителі с.Михайлівка – власники корів, залишили для своїх потреб, а решту, 44%, здали державі.

З 27 червня по 13 липня 1942 року контролери молокозаводу здійснили контрольні надої, перевірили кількість зданого й залишеного молока по Червонокам'янському пастеризаційному пункті. Молоко до нього здавали жителі 16 сіл: Попельнастого, Лозоватки, Червоної Кам'янки та ін. За цей час селяни надоїли 214 189,5 літрів молока. Здали

державі понад 112 тис. літрів, собі залишили близько 102 тис. л, або 49% від надоєного[7]. Контрольні надії посланці молокозаводу здійснювали в листопаді та в грудні 1942 року, а також в січні 1943 року. Що ближче до кінця року, то кількість зданого державі молока зростала, а того, що залишалося селянам на споживання, зменшувалося. Так, селяни, прикріплені до Протопопівського пастеризаційного пункту, а це 9 сілуправ, тримали на 15 листопада 1942 року 980 корів. За два тижні – з 15 листопада по 1 грудня, вони здали до молокозаводу 65% всього надоєного молока, залишивши в себе 35%. Майже такі результати – 64% зданого і 36% залишеного молока, були і в період з 15 грудня по 1 січня 1943 року[8]. Загалом за 1942 рік жителі Олександрійського та сусідніх районів, всі громадські двори, що тримали ферми, здали на завод 4 млн. 110 тис літрів молока від 7478 корів.

Встановлення нової норми здачі молока власниками корів – 800 л впродовж 1943 року. Згодом цю норму зменшили до 720 л. Зниження обов'язкових поставок молока нацистські пропагандисти подали як «турботу влади про населення». Січень 1943 року. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

До 1 січня 1943 року всі молокодільниці прозвітували про кількість зібраного молока та відразу склали списки тих громадян, які не виконали, з різних причин, доведені їм плани. Так, по Попельнастівському сепараторному пункті таких боржників виявилося 157. Вони заборгували

29035 літрів молока. Зокрема Марія Карась мала боргу в 133 літри, Ярина Святодух – 197 л, Андрій Ворожка – 295 л, Григорій Яковлев – 379 л, Олександра Тюхтій – 264 л та ін.[9].

Селяни мали борги з різних причин, в більшості випадків – поважних. Невиконання планів по здачі молока автоматично спричиняло конфіскацію в них корів. Не дивно, що селяни – власники корів, розпочали масово звертатися з заявами на різні адреси, щоб з них зняли борги, зменшили плани тощо. Так, житель с.Косівка Наум Омелянович Горбатюк 24 січня 1943 року звернувся до Олександрійської районної управи, аби та зовсім звільнила його від податку на молоко, мотивуючи це тим, що в нього 6 душ сім'ї. Районна управа змилюстивилася над батьком 4-х дітей, тож план здачі молока зменшила на 50%. Марина Миколаївна Новгоденко з Олександрії звернулася листом до дирекції молокозаводу з проханням викреслити її зі списків боржників по тій причині, що віддати борг у 208 літрів молока вона аж ніяк не зможе, оскільки в неї забрали дійну корову на м'ясо, а залишили в господарстві теля. До заяви жінки дослухалися, але попросили надати довідку про вилучення корови. Заяву до Олександрійського молокозаводу в травні 1943 року написав житель с.Пустельникове Степан Даценко. В ній він написав, що «...корова при щоденній роботі в ярмі дає зовсім мало молока. При таких обставинах я не можу своєчасно виконати плану молокопоставки...», тож батько двох дітей просив «дати знижку хоч на 50%, а решту я чесно виконаю і підтримаю хвору дружину»[10]. Прохання деяких задовольнили, іншим – відмовили. З січня 1943 року плани молокоздатчі від селян окупанти збільшили до 800 літрів.

За здане молоко завод із селянами розраховувався. Однак будь-яких ілюзій щодо заготівельних цін не може бути, адже їх окупанти встановили надзвичайно низькими.

Періодично т.зв. «зливники», тобто ті працівники, які збирали від селян молоко для Олександрійського молокозаводу, здійснювали за нього розрахунки. Так, наприкінці 1942 року зливник Костянтинівського сепараторного пункту М.Терентьєва заповнила розрахункову відомість по здавачах молока з громадського двору №10 за грудень місяць[11]:

	Здано факт. / л	Базис / л	Видати крб.	Повернуто продукції/ л
Іван Гнида	38	35	23,30	8 (відвійки)
Марина Данилко	28	25,8	17,01	7 (відвійки)
Варвара Чорна	11	1	0,7	-
та ін., всього 46 здавачів:	294, 75		172,36	

У січні 1943 року знову розраховалися зі здавачами молока. Завідувач Приютівським сепараторним пунктом Олександрійського молокозаводу Пузерський склав за цей місяць такий фінансовий документ[12]:

	Здано факт. / л	Базис / л	До виплати / крб.
Палажка Лига	3	3	2,10
Явдокія Стулій	2	2	2,10
Конон Власов	3,75	3,08	2,66
та ін., всього 22 здавачі	79	79	55,30

Дирекція Кіровоградського молокозаводу просить здавців молока міста Кіровограда одержати гроші за 1942 рік не пізніше 15 лютого біжучого року. Після цього строку здавці втрачають право на одержання грошей.
Погоджено з Централосом.
Директор молокозаводу **ГЕРАСИМЕНКО.**

Нагадування здавачам молока до Кіровоградського молокозаводу про одержання ними коштів за здане в 1942 році молоко. Газета «Кіровоградські вісті», лютий 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Таким чином, виплата за 1 літр молока сягала від 66 коп. в грудні 1942 року до 70 коп. в січні 1943 року. Звичайно, такі низькі закупівельні ціни аж ніяк не стимулювали селян більше виробляти молока та збільшувати поголів'я худоби. Однак, знаходячись під загрозою тяжкого покарання, маючи малолітніх дітей, змушені тримати худобу.

Якщо в 1941 році чини окупаційної влади молокопродукти на заводі брали за готівку, то в 1943 році робили це безкоштовно. Так, 9 січня 1943 року директор Олександрійського молокозаводу написав записку до комірника підприємства такого змісту: «Видайте гебітскомісару масла 28 кг»[13]. Комірник, поза всяким сумнівом, розпорядження директора виконав добросовісно. Апетити в

Олександрійського гебітскомісара виявилися безмежними: масло йому видавали в першій половині січня 1943 року впродовж п'яти днів - 2, 4, 9, 11, 12 січня. Одночасно з ним масло з коморі заводу брав Олександрійський крайсландвірт, але дещо в менших об'ємах. Зрозуміло, що самі вони його не споживали в таких кількостях, а відправляли до Рейху.

Отже, Олександрійський молокозавод, а з ним інші такі заводи Кіровоградщини, працювали переважно в інтересах загарбників, оббираючи українців шляхом низьких закупівельних цін на молоко. Дециця молока залишалася в селян, тож йшла на прогодування власних сімей, або на продаж.

Державні млини

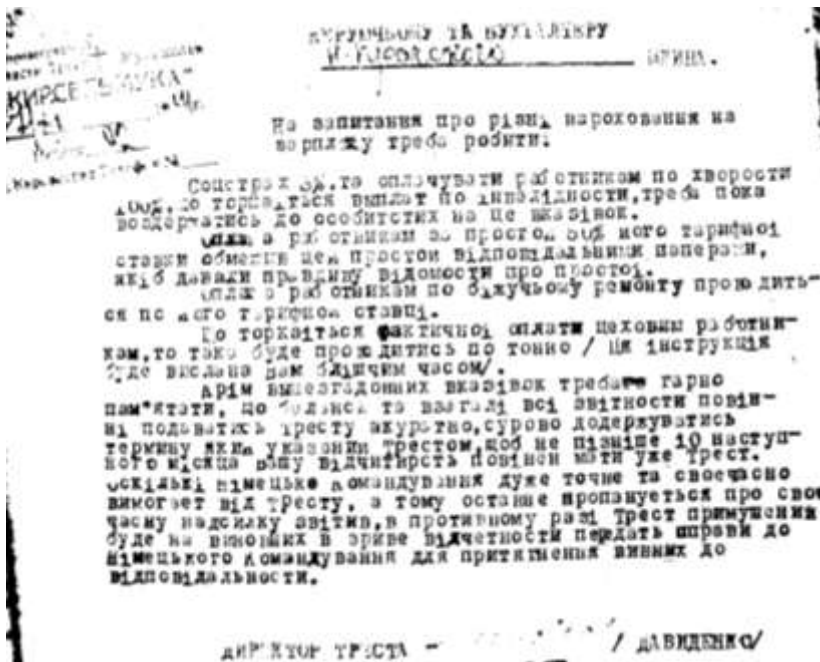
Окупанти на підкореній території України користувалися досить широким набором заходів, щоб змушувати місцеве населення їм коритися. В арсеналі гітлерівців – не тільки арешти й страти мирних жителів та накладання на них великих штрафів і обмежень, а й дозування кількості спожитого хліба. Тож на один із дієвих механізмів контролю за поведінкою підневільних та всіякого їх тримання в покорі перетворилися і т.зв. державні млини.

На осінь 1941 року на Кіровоградщині діяли 38 великих механічних млинів, що їх відразу проголосили власністю Рейху, але на яких керівництво та робоча сила набиралися з корінних жителів. До великих належали млини в Кіровограді, Аджамці, Новоукраїнці, Новій Празі, Златополі, Олександрії, Мошориному та в деяких інших містах і райцентрах області. Всіх їх підпорядкували Кіровоградському облмлинтресту, на чолі якого перебував якийсь Віннер. Він і розпоряджався роботою кожного млина та всією продукцією, що на них вироблялася. Командував, зрозуміло, на користь окупантів.

Типовою є робота в період нацистської окупації Новопраського млина. На цьому великому й добре оснащеному ще з довоєнних часів переробному підприємстві працювали загалом до 70 робітників та службовців. При відступі Червоної Армії з Нової Праги устаткування й обладнання млина з ладу не вивели, тож вже наприкінці серпня 1941 року він відновив роботу. Докладати великих зусиль по запуску підприємства керівництву й робітникам не довелося, адже недоторканими лежали десятки тонн кам'яного й бурого вугілля, а на складах – майже 100 тонн різноманітного зерна. Частина його, близько 30 тонн, населення розібрало в період безвладдя, але й того, що залишилося зі старих запасів, з т.зв. «мобфондів», вистачило на безперерйну роботу

млина впродовж тривалого часу. Крім того на млин надходило зерно нового врожаю. Запрацювавши, борошномельне підприємство, зрозуміло, самостійно не вирішувало багатьох виробничих питань.

Так, 12 вересня 1941 року на млин надійшло розпорядження від облземуправи, в якому наказувалося відпускати борошно тільки німецьким військовим частинам, «а всім іншим відпуск категорично заборонено»[1].

Роз'яснення щодо нарахувань заробітної плати, відрахувань на соціальне страхування, виплат по інвалідності тощо, що надійшло до дирекції Новопразького державного млина. Листопад 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Впродовж серпня-вересня 1941 року млин переробив майже 55 тонн зерна. Понад 32 тонни виробленого борошна забрали німецькі та румунські військові частини. Решта надійшли на склади «Заготзерна» та дещо на прогодування місцевих жителів. До 12 листопада 1941 року для окупаційних військ Новопразький млин відправив майже 62 тонни борошна та понад 1 тону соняшникової олії. За борошно загарбники заплатили майже 56 тис. крб., а за олію – тільки 256 крб. Крім борошна та

олії, для німецьких і румунських військ млин відправляв житню, кукурудзяну дерть та висівки[2]. Для селян навколишніх сіл млин у листопаді 1941 року переробив 400 кг зерна пшениці, 120 цнт ячменю, 13 цнт проса, 31 цнт кукурудзи. Неважко здогадатися, з якого борошна жителі сіл пекли вдома хліб.

Вітряний млин в с.Красносілка Олександрівського району. Його колишнього власника Галагана розкуркулили в 1930 році, а млин – усуспільнили. 30-40- рр. XX ст. З колекції М.Коломійця.

На весну 1942 року, коли основні маси ворожого війська вже давно перебували далеко на сході країни, постачання їх пшеничним борошном з Новопраського млина не припинилося. Так, на 1 березня 1942 року для гітлерівських військ відправили 64 тонни пшеничного борошна та понад 5 тонн олії[3]. Для місцевого населення в цей час дісталось 1,5 тонни житнього та 1590 кг ячного борошна, кілька тонн макухи.

Скупим млин виявився і для громадських дворів, яким виділили за здане державі соняшникове насіння врожаю 1941 року олію. Так,

громадський двір №1 с.Митрофанівки Новопраського району отримав лише 41 кг олії, громадський двір №2 цього ж села – 136 кг олії, громадський двір №6 с.Нововолодимирівки – 70 кг олії тощо[4].

За перероблене зерно млин брав як кошти, так і мірчук, тобто певний відсоток від готової продукції. В перерахунку на кошти, а також через надходження готівкових і безготівкових платежів, в 1941 році Новопраський млин отримав 147 тис. крб. прибутків, в 1942 – майже 150 тис. крб., а загалом за півтора роки безперервної роботи до каси підприємства надійшло понад 308 тис. крб.

Іншим джерелом прибутків млина слугували продажі борошна, висівки, макухи та різних відходів споживачам. Серед них – організації та установи Новопраського району, керівні кадри окупаційної влади та окремі громадяни. Так, у грудні 1942 року службовці Новопраської райземуправи, районної управи, працівники пошти, вояки військової частини №28966 закупили в млині винятково першосортне борошно та висівки. Зате окремим громадянам, наприклад І.Тимченку, перепало 3 цнт борошняного пилу по 10 коп. за 1 кг., гр. Миргородському – 1 цнт відходів проса по 4 коп. за 1 кг, а М.Гелевері – 1 цнт відходів проса по 12 коп. за 1 кг. В лютому 1943 року крайсландвірт отримав з млина 100 кг борошна пшеничного, дільничний комендант – 15 кг такого борошна, жандармерія – 63 кг. Проте жителі Нової Праги (можливо, це працівники млина) Барабаш, Павлова, Пукалов та ін. змогли купити тільки відходи кукурудзи та проса[5]. І надалі крайсландвірт брав з млина тільки пшеничне борошно, а всі місцеві – відходи та борошняний пил.

Крім переробки зерна на муку, а соняшникового насіння на олію, Новопраський млин утримував на кінець 1942 року 392 дорослих свиней та 18 поросят[6]. Їх самовільний забій окупанти суворо заборонили. Вигодовувалися свині на тих кормах, що їх млин отримував як мірчук. Всі вирощені тварини призначалися винятково для прогодування окупантів.

Борошно млин відпускав для хлібопекарні Новопраської РСС. Звідти хліб надходив до магазинів, де розподілявся на картки серед жителів районного центру. Так, 3 травня 1943 року пекарня випекла 634 кг хліба, наступного дня – 623 кг, впродовж трьох наступних днів – з 5 по 7 травня, його спекли 1562 кг. [7].

Попри таку ритмічну роботу Новопраського млина він, як і йому подібні, перетворилися на механізм визиску тих, хто виробляв зерно, та слугували інструментом примусу селян до роботи. Так, 27 жовтня 1941 року Новопраська земельна управа наказала позакривати з 1 листопада всі млини, просорушки, олійниці, крупорушки, що діяли від двигунів, у всіх колгоспах та в організаціях. З цього числа також категорично

заборонялося здійснювати переробку зерна для населення без дозволу райземуправи[8]. Для того, щоб селянин змолот зерно на державному млині, його зобов'язували взяти письмовий дозвіл в райземуправі. З 1 листопада 1941 року, коли припинився вільний помол зерна і у вітряках, для того, щоб змолоти в них зерно, від селянина вимагалось отримати дозвіл у сільуправі. Староста сільуправи, у свою чергу, просив дозволу в райземуправі. Оскільки райземуправи очолювали крайсландвірти, то стає зрозумілим, хто фактично надавав дозволи на користування населенням якими б то не було млинами і які труднощі супроводжували в цьому селянина. Не дивно, що процедура отримання дозволів виявилася доволі тривалою та принизливою, адже щодо селянина, який виявив бажання змолоти зерно, обов'язково наводилися довідки про його добросовісну чи недобросовісну працю в громадському дворі, скільки він виробив трудоднів, чи не вдавався до висловлювань проти німецької держави і її народу, чи не займався крадіжками, самогоноварінням, чи не псував реманенту в громадському дворі, скільки душ налічує його сім'я тощо. Тобто, до млинів допускалися тільки абсолютно лояльні до окупантів і дисципліновані жителі Кіровоградщини, які безумовно виконували всі накази влади. З наступного, 1942 року, для селян, крім принизливого звернення за дозволом на помол, запроваджувався ще більший контроль через т.зв. «помольні картки». До неї вписували прізвище селянина, місце його постійної праці, кількість душ сім'ї, скільки селянин змолот зерна за один раз, походження зерна.

Механічний млин с.Красносілка Олександрівського району пережив НЕР, розкуркулення, колективізацію, нацистську окупацію та справно працював ще й у 80-х рр. ХХ ст. З колекції М.Коломійця.

З 1 серпня 1942 року запроваджувалося правило помолу зерна для населення один раз на три місяці «за порційними нормами». Тож переробити більшу кількість зерна, ніж загальна потреба для сім'ї впродовж трьох місяців, селянин, навіть маючи дозвіл і помольну картку, не мав права. Для уникнення шахраювання запроваджувався подвійний облік змеленого селянином, коли записи в картці селянина обов'язково повинні відповідати записам у млині, де на кожного теж заводилися спеціальні формуляри. Подолавши всі формальні процедури, отримавши дозвіл на перемелювання зерна, селянин отримував борошно гірше за якістю від того, що йшло на прогодування окупантів. Про це особисто розпорядився Рейхскомісар України Е.Кох 20 квітня 1942 року[9]. Тож здаючи на помол, наприклад, тільки пшеницю, селянин отримував взамін суміш ячмінного, житнього та в малих кількостях пшеничного борошна – за тими пропорціями, що їх встановив Рейхскомісар України.

З метою максимального використання селян на роботах у громадських дворах окупанти наказали виділяти для поїздки до млинів двоє-троє чоловіків з села, які забирали зерно з дворів, обліковували його, везли на млин, маючи в себе «шляховий лист», чекали, коли його там перероблять, а потім борошно розвозили по хатах.

Також гітлерівці, з метою контролю за використанням зерна, наказали припинити роботу в усіх невеликих механічних млинах, що належали колгоспам, радгоспам, районним споживчим спілкам. І хоча заборона не поширювалася на вітряки, які подекуди збереглися в селах області, вільно змолоти зерно селянин не мав права ніде. Також великі обмеження накладалися на кількість зерна, що його селянин мав намір змолоти. Мірилом виступала «порційна норма», що її встановили гітлерівці. Всі ці обмеження спричинили масове повернення до ручних жорен і ступ. Маючи їх, селяни переробляли зерно вдома на борошно і крупи, оминаючи, таким чином, всі заборони нацистів. Ці нехитрі пристрої згодилися колгоспникам і після війни.

Грошова реформа періоду окупації

Тривалий час, до 5 липня 1942 року, основною платіжною одиницею на тимчасово окупованих територіях України слугували радянські грошові знаки – сталінські карбованці та червінці, що збереглися як у державних банках, так і серед населення. Поспішний відступ Червоної Армії, паніка та розгубленість, що охопили керівництво республіки, областей та районів, не дали змоги вивезти всю готівку на Схід, тож до рук окупантів потрапили чималі суми радянських грошей.

Дещо вивезти з Кіровограда та районів все-таки встигли. Одним з тих, хто зумів переправити за Дніпро чималі суми з Єлизаветградського районного відділення Держбанку та одночасно здійснив евакуацію цінностей і архів з Кіровоградської обласної контори Держбанку до м.Енгельс, був Василь Іванович Гржесяк – головний бухгалтер банку в райцентрі Єлизаветградка. Згодом Кіровоградська обласна контора Держбанку переїхала ще далі на схід - до м.Гур'єв Казахської РСР. Там В.І.Гржесяк працював, а на початку 1944 року, після звільнення Кіровограда від гітлерівських окупантів, здійснив повернення до міста деякого банківського майна, документів та прибув сам.

УВАГА УКРАЇНЦІ!

ОБМІНЮЙТЕ ВАШІ ГРОШІ!

Інструкція змінена більшовицям на Україні!
Класична система ліквідована, запроваджені
нові поради в ремісництві і т. д.

Оскільки більшовицькі гроші мають зникнути,
Але Ви не понесете жадної втрати, як це було
при виміні "палотих" за більшовицькі. Тоді Вам
дали дуже короткий рішечень, та місце для
виміну було мало.

Німеччина дає Вам 3-тижневий рішечень.

Від 6-го до 25-го липня може кожний вимі-
нити свої гроші.

Після 25 липня совєтські гратять пажність.

Кожний може тепер обміняти свої гроші в
своєй місцевості.

За 1 сов. рубель він отримає 1 карбованець.

Защитуйте селесовних голів та посадниківміст!
Читайте плякати!

Всі совєтські будуть обмінені, але не всі не-
гайно готівкою.

знаки 5- і 10-рублеві на нові 5 і 10 гар-
бонанців готівкою.

Всі совєтські мають зникнути. Тому кож-
ний має піддати і великі грошові знаки. На ці
високовартісні знаки Ви дістанете особливі по-
твердження. В такий спосіб Ви матимете
вкладки (пажність), про які Вам згодом
повідіять. Це potwierдження має велику варті-
сть і Ви повинні його добре берегти. Хто своє
потвердження загубить, другого не дістане.

Дехто з вас має багато грошей, але може ма-
ло купити, бо товарів в брак а ціни в зязакх з
чим дуже високі. Річей першої потреби бракує
не тільки на Україні але в цілій Європі, бо всі
фабрики працюють для війни, на цілковито
зникнення більшовицькі. Пізніше знову буде
більше товарів і Ви будете мати можливість
більше купити за гроші котрі Вам сьогодні на
повернули готівкою.

Більшовицькі зникли все від Вас забирали.

*Фрагмент інструкції по обміну грошей. 1942 р. Фонди Державного
архіву Кіровоградської обл.*

Однак не всі банківські активи вивезли на Схід. На середину
жовтня 1941 року окупаційній владі вдалося здійснити облік радянських

грошей та належним чином їх оприбуткувати. Майже рік головною грошовою одиницею на окупованій Кіровоградщині слугували радянські карбованці та червінці. Ними платили заробітні плати, розраховувалися за покупки в магазинах та на базарах, сплачували податки. Однак ставлення до них населення виявилося доволі прохолодним та скептичним. Так, місцеві мешканці, здійснюючи продажі на базарах, намагалися продати товар за рейхсмарки. Якщо це не вдавалося, то здійснювали примітивний натуральний обмін. Тож не дивно, що великим попитом у населення користувалися саме німецькі гроші. Вони вважалися «міцними», бо забезпечувалися всією економікою нацистської Німеччини, в могутності якої тоді мало хто сумнівався. Тож конкурувати з рейхсмарками, що ними володіли німецькі вояки та окупаційна влада, «сталінські карбованці», звичайно, не могли. І хоча в перші місяці окупації встановили еквівалент обміну, коли 1 рейхсмарку прирівняли до 10 радянських карбованців, вільно зробити обмін цивільні не могли. Загалом в обігу використовувалися грошові знаки всіх країн-союзниць Німеччини, війська яких вступили на територію Кіровоградщини. Цю валюту місцеві жителі здобували переважно на залізничних вокзалах, де зупинялися потяги з окупаційним військом. З часом найбільша грошова маса на окупованих територіях України - радянські карбованці, тільки зменшувалася, а кількість іншої – з країн Європи, поволі збільшувалася. Емісії «сталінських карбованців», як такої, ніхто з відомих причин не здійснював, тож сплачувати податки чи штрафи, здійснювати купівлю чого б то не було, жителі часто не мали чим. Закономірно, що грошова реформа назривала. Її необхідність прискорювало ще й те, що червінці мали зображення неугодного для нацистської ідеології творця більшовизму Леніна. Його портрет, мов ланцюг, з'єднував місцевих жителів з радянським, як вважалося, минулим. Тож така ідеологічна складова грошової реформи теж бралася до уваги. Найголовнішою, проте, виявилася економічна – господарство, нехай навіть і окупованих територій, не могло функціонувати без налагодженої грошової системи.

Не дивно, що до грошової реформи окупанти приступили ще на початку весни 1942 року: 5 березня ухвалили дизайн купюр та їх номінали – від 1 до 500 крб., а 10 березня розпочали їх друк. Нові гроші отримали назву – українські карбованці. На той час вони призначалися для обігу тільки на території генеральних округів Волині, Житомира, Києва, Миколаєва, Таврії, Дніпропетровська, Чернігова.

З повідомлення в газеті «Українські вісті» населення Кіровоградщини дізналося, що з 5 липня колишні радянські гроші від 5 крб. та вище вже не є грошовими знаками, тож вони не дійсні. Натомість в обіг запроваджувалися українські карбованці різного номіналу. Поряд з

ними мали право вільно обертатися рейхсмарки, а також «старі» радянські грошові знаки в 1 і 3 крб. та всі радянські монети.

einde — Грошата
 Nur für Noten zu 2,3,5 und 10 Tschervontzen
 Тільки для банкнотів по червонини

Kontroll-Liste / Контрольний листок
 über die Aushändigung der Empfangsbestätigungen
 вручення посвідок відбору

Beträge in Spalte 4 und 5 müssen übereinstimmen. In Spalte 6 muß der Einreicher
 der Einzahlung seine Unterschrift setzen. In Spalte 7 muß der Einreicher später über
 Empfang der von der Umtauschstelle ausgestellten Empfangsbestätigung quittieren.
 (в 4 і 5. переділці мусять відповідати випаченням. В 6. переділці мусить підписатися
 дачі банкнотів той, що вносить дану суму. Він же мусить поквитувати пініше
 отримання посвідки відбору, виставленої бюрою виміни.)

5	6	7
Betrag in Rubel (sum in Spalte 4) Сума в рублях (у переділці 4)	Bescheinigung des Einzahlers über die Richtigkeit der Beträge in den Sp. 4 u. 5 Підтвердження в платника про згідність вписаних у 4 і 5. переділках сум	Die Empfangsbestätigung über neben- stehenden Betrag habe ich erhalten Посвідку адачі, вписаної у пер. 4 і 5. суми я отримав
340.	За Маш	За Гар
80	Г. Луки	Г. Луки
80	сторчак	стор'бк
30.	сторчик	Морина

Контрольні листи відбору в селян «сталінських» грошей по
 Мошоринській сільуправі Новопраського району. Липень 1942 р. Фонди
 Державного архіву Кіровоградської обл.

Відразу в усіх сільських та міських управах створили комісії по обміну старих грошей на нові. Загальне керівництво цим процесом поклали на райфінвідділи. Щоб уникнути ажіотажу та здійснити всеохоплюючий обмін старих купюр на нові, комісії працювали майже увесь липень 1942 року. Влада також визначила персональний склад цих комісій та графіки їхньої роботи. Зокрема, обмін грошей в с.Мошорине Новопраського району розпочався 7 липня і відбувався в будівлі сільської

управи з 7 до 12 години ранку та з 15 до 17 год. дня в присутності старости управи, рахівника та представника РФВ. За кілька днів до цієї дати, включно до 4 липня 1942 року, в селян відібрали «старі» гроші - до сільуправи, де перебували представники РФВ, вони віднесли 2 тис. купюр по 10 червінців, 3700 купюр по 5 червінців, 14040 купюр по 3 червінці, 6050 купюр по 1 червінцю, та «інші совіцькі купюри та монети» кількістю 4334 шт. Повернення «старих» грошей обліковувалося. Для цього кожен селянин ставив свій підпис в т.зв. «Контрольному листі вручення посвідок відбору» навпроти зданої суми в старих карбованцях чи червінцях та власний підпис. Тож до каси Мошоринської сільуправи надійшло загалом 30124 купюри різного номіналу[1].

Kassensbestandsanzeige 15

(2 Durchschriften oder Abschriften sind zurückzubehalten)

Am 4. Juli 1942 bei Kassenschluss befanden sich in der Kasse folgende Bestände:

Noten zu 10 Tschetwonesen	2.000	Stk.
" " 5 " "	3.700	
" " 3 " "	14.040	
" " 2 " "	—	
" " 1 Tschetwonesen	6.050	
sonstige Sowjetnoten und Münzen	4.334	
Gesamtbestand an Sowjet - Geldeinheiten	30.124	Stk.

Загальна кількість вилучених у жителів Мошоринської сільуправи «старих» грошових знаків, переважно червінців. Липень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Через два дні - 7 липня, напевне що в порядку живої черги, до сільуправи почали підходити жителі, яким видавали у співвідношенні 1 : 1 «нові» гроші - українські карбованці. Впродовж одного дня здійснити обмін грошей всім жителям не встигали, тож цей процес розтікся в часі майже на два тижні. До 24 липня 1942 року українські карбованці отримали жителі Мошоринської сільуправи в таких кількостях:

П.І.П.	Сума отриманих українських карбованців
Цимбаліст	180
Левченко	80
Губа	1100
Голуб	250
Тюленєв	50
Колісник	620
та ін.	

Закінчивши роботу, комісія по Мошоринській сільуправі прозвітувала до Новопраського райфінвідділу про кількість обмінаних купюр, здала «контрольні листи» та разом з ними всі «старі» гроші. У звіті також зазначили, що 15 жителів Мошоринської сільуправи нових грошей не отримали «з невідомих причин». За такою схемою обмін грошей здійснили в усіх селах і містах області.

Важливу роль у функціонуванні фінансової системи відігравали такі специфічні установи, як банки. Так, вже 25 вересня 1941 року запрацював міський банк у Кіровограді. Він обслуговував бюджетні організації, операції по біжучих рахунках приватних осіб та підприємств, зачисляв податки та брав різні платежі – за світло, воду, квартплату, радіо тощо. З 25 вересня 1941 року по 1 січня 1942 року міський банк обслужив майже 69 тис. клієнтів[2]. У сільській місцевості всі готівкові кошти організації та установи здавали до створених сільськогосподарських банків, що запрацювали в кожному районі області. Розпорядження про це підписав Рейхскомісар України 18 березня 1942 року. Районні сільськогосподарські банки підпорядковувалися Центральному господарському банку України з капіталом у 200 млн. крб.

Керівникам різних підприємств, організацій та громадських дворів суворо наказувалося не зберігати у власних касах більш як 600 крб. готівки. За порушення цього наказу керівників та бухгалтерів штрафували. Так, Єлизаветградський крайсландвірт наклав штраф у 500 крб. на рахівника та старосту громадського двору №1 с.Цвітне, коли раптова ревізія виявила в касі господарства перевищення вказаної суми[3].

Господарчі банки в райцентрах оформляли платежі від господарств та населення, відкривали накопичувальні рахунки громадян та різноманітних організацій під відсотки, виконували інші специфічні для цих установ функції.

Так, господарчий банк в с.Єлизаветградка, типова тогочасна районна банківська установа, брав вклади від населення та організацій під 2,5% річних, надавав кредити, здійснював безготівкові розрахунки, видавав кошти на зарплати тощо. Дирекція банку 10 серпня 1942 року навіть звернулася до населення з оголошенням «зібрати собі капітал, які в повоєнному часі зможуть відповідно використати і відбудувати своє господарство»[4].

Кредитування населення в роки окупації теж відбувалося і не передбачало якихось складних документальних перевірок та підтверджень. А потреби в позичкових коштах виникали в ремісників, у власників магазинів та майстерень, у бажаючих придбати худобу чи житло тощо. Так, впродовж 1942 року сільськогосподарський банк Нової Праги видав «під розписку» Гнату Череди – 500 крб. позики, Панасу Гурі – 300 крб., Василю Глуценку – 428 крб., Івану Петровському – 127 крб. та ін. Сума кредитів населенню сягала понад 13 тис. крб. «Якщо не віддадуть борг, передати поліції» - написали в довідці про перевірку банку в Новій Празі ревізори райфінвідділу[5].

У зв'язку з тим, що на тимчасово окуповану територію України, в тому числі і до Кіровоградщини, прибували різноманітні та численні представники торгових та виробничих організацій з Німеччини, Чехії, Італії, Румунії, Польщі, то банки здійснювали розрахунки за торгові операції через т.зв. «німецький банк» в Кіровограді, а той вже робив перерахунки до інших країн Європи. Суми їх виявилися чималими. Головними клієнтами господарських банків районного рівня були громадські двори, споживчі кооперації, заготівельні контори, бюджетні державні установи та населення.

Грошова реформа, здійснена окупантами, тільки на перший погляд здавалася прозорою, чесною, та нібито не носила дискримінаційного характеру, адже обмін відбувався начеб рівнозначний – 1:1. Дійсність виявилася іншою. 11 липня 1942 року, коли жителі сіл і міст області здали всі «старі» гроші, газета «Український голос», вкотре розповідуючи про умови обміну, вперше зауважила, що за здані банкноти в 2, 3, 5 і 10 червінців, населенню, «для оздоровлення фінансової системи», видадуть лише довідки – т.зв. «відбірні посвідки», а вся вилучена сума понад 2 червінці піде на банківські рахунки їх власників. «Живі» кошти в обмін на відібрані червінці запланували повертати поступово, починаючи з 1 грудня 1942 року. Але це виявилось тільки обіцянкою.

Отже, зібравши наперед всі наявні в населення «сталінські» гроші, гітлерівські окупанти замість них видали суми, набагато менші від обіцяних. Тож пограбування здійснювалося ще й в такий спосіб.

Матеріальна допомога потребуючим громадянам

Систему забезпечення працюючих жителів області та членів їх родин продуктами харчування за мінімальними нормами запровадили швидко. Цей порядок діяв без збоїв майже увесь період окупації. Зате чимало непрацюючих – через хворобу, старість, зайнятість по догляду за малолітніми дітьми та з інших причин у перші тижні окупації опинилися поза всілякими джерелами харчування, тож, особливо у містах, бідували. Не відразу, але і щодо них розробили систему заходів на прогонування та матеріальної допомоги. Такими категоріями громадян опікувалися працівники відділів (секторів) соціального забезпечення, створених при районних та міських управах. Саме від них чимало жителів області отримували продукти харчування, одяг, паливо, грошову допомогу...

Так, жителька Кіровограда А.І.Асєєва в жовтні 1941 року звернулася за допомогою до сектору соціального забезпечення міської управи з проханням надати їй допомогу продуктами харчування. 16 жовтня її відвідав інспектор соцзабезпечення Василєга, який, взявши в свідки громадянина В.З.Гольшу, встановив, що заявниця, маючи 33 роки і працюючи в міськтеатрі, дійсно опинилася в тяжкому матеріальному становищі: чоловік перебуває в Червоній Армії, жінка сама утримує двомісячну дитину, проживає в казенній квартирі, в господарстві нічого не має. Все побачене інспектор соцзабезпечення записав до акту. Отримавши та вивчивши акт обстеження побутових умов А.І.Асєєвої, скріплений підписом свідка, в секторі соціального забезпечення вирішили вписати прізвище заявниці до списку на отримання продуктів[1].

7 лютого 1942 року ледь не всі інспектори сектору соціального забезпечення Кіровоградської міської управи відправилися до заявників, які звернулися до цього органу про допомогу, перевіряти умови їхнього проживання. Того дня працівник сектору Славінський відвідав удома подружжя Шеховцових, які проживали у власному будинку по вул. Червоних інвалідів, №6 в м. Кіровограді.

59-річний господар Арсеній Петрович до війни працював на заводі, а нині, через хворобу, виявився нездатним до праці. Його 61-річна дружина теж хворіла, допомоги подружжя нізвідки не отримувало. Переконавшись у дійсно тяжкому стані престарілої родини, у секторі соціального захисту вирішили допомогти Шеховцовим хлібними та продуктовими картками. 7 лютого інспектори соціального захисту перевірили умови проживання 53-річної Антоніни Леонтівни Фоменко,

42-річного Михайла Тихоновича Вітриченка, 55-річної Явдохи Якимівни Звенигородської та ін. Всім їм – інвалідам, самотнім, колишнім пенсіонерам тощо, хто просив допомоги, видали хлібні та продуктові картки[2].

Серед великої кількості прохачів про допомогу до органів соціального захисту чимало траплялося молодих матерів з грудними дітьми. Так, на травень 1942 року жителька Кіровограда А.С.Чайковська, проживаючи по вул. Новій, №6 залишилася одна з 7-місячною дитиною, а її чоловік перебував у Червоній Армії. В заяві жінка просила орган соцзахисту допомоги. Надавши довідку про вік дитини, молода мати отримала хлібну книжку[3].

Грудну дитину утримувала і непрацююча жителька Кіровограда К.Ф.Грінченко (проживала по вул. Тимірязєва, №55). 6 травня 1942 року вона звернулася з проханням виділяти для її дитини молоко. Відмови на своє звернення не отримала. 12 травня 1942 року на 9-му місяці вагітності перебувала кіровоградка М.Ф.Барамба. Її чоловік служив у Червоній Армії. Очікуючи дитину, жінка просила видати на неї хлібну та продуктову книжки. 12 травня вона звернулася з заявою до сектору соціального забезпечення і цього ж дня отримала позитивну відповідь[4].

За допомогою кіровоградці зверталися і до Червоного Хреста, відділення якого діяло в Кіровограді. Саме так вони помилково називали Комітет Допомоги, створений у місті взимку 1942 року, у функції якого входило надання матеріальної допомоги дорослому населенню і дітям, які потерпіли в часи панування в Україні більшовиків. Комітети також надавали допомогу військовополоненим і сиротам. В Олександрівському районі Комітет створили в травні 1942 року[5]. В Кіровограді такий Комітет створили ще в січні 1942. На 20 лютого 1942 року кіровоградський Комітет Допомоги мав на рахунок 110 тис. крб. пожертвуваль: 4556 крб. надійшло від громади Грецької церкви, 5650 крб. пожертв зробила міська громада баптистів. Лікар Цюрюпа відраховував із зарплати для Комітету щомісячно по 50 крб. Впродовж тільки одного місяця – з 15 січня по 15 лютого 1942 року, Комітет надав допомогу мешканцям міста на 8 тис. крб., та на 3 тис. крб. закупили продуктів харчування для полонених зі шталагу №305[6].

14 квітня 1942 року до Комітету Допомоги звернулася Ольга Пилипівна Кудряшова (в заяві жінка зверталася, за звичкою, до Червоного Хреста - назва «Комітет Допомоги» ще не «прижилася»). 28-літня жінка сама утримувала трьох дітей – 10, 6 та 3 років. Чоловік перебував у Червоній Армії. До моменту написання заяви сім'я жила з хліба, що його жінка заробила в колгоспі с.Бровкове. Хліб, а його вона привезла до міста 52 кг, швидко закінчився. Допомоги від сектору

соціального захисту хлібними картками теж виявилось недостатньо. Комісія, перевіряючи заяву О.П.Кудряшової, побачила вкрай тяжкі умови проживання заявниці: всі четверо жили в одній кімнаті, за яку щомісяця платили 14 крб. В кімнаті стояла «шафа мала для одягу, шкіряний диван, стіл, 2 стільці, нікелеве ліжко, убого прибране. Погані наволочки і байкове одіяло. Діти погано одягнені. Одяг і взуття старі і рвані». Жінку, яка просила допомоги одягом і харчами, записали до «першої черги», тож все необхідне для цієї родини Комітет Допомоги виділив без затримки[7].

Серед численних заяв про допомогу, написаних до відділів соціального забезпечення та Червоного Хреста (Комітету Допомоги), чимало є таких, які написані батьками чи дружинами воїнів, які перебували в Червоній Армії і знищували гітлерівців у запеклих боях, або перебували в полоні, або загинули на полях битв. Зате їхні рідні, які залишилися в окупації і потребували допомоги, цю допомогу отримували, як не дивно, від новоствореної влади. Пишучи заяву до відділу соціального захисту на отримання допомоги, Любов Григорівна Паламар (проживала в м.Кіровограді по вул. Великій, №11/6) назвалася «красноармейкой». Це нікого не здивувало, тож мати одномісячної дитини отримала необхідні книжки на хліб і на продукти харчування в день свого звернення – 5 березня 1942 року[8].

Залишив двох дітей і відправився до Червоної Армії чоловік Я.Л.Юдіної з м. Кіровограда (сім'я проживала по вул. Котовського, №44). Дружина Явдоха Леонтіївна не мала чим годувати і лікувати двох дітей 10 і 3 років, тож просила допомоги в органі соціального захисту і отримала її. 70-річна М.Л.Ніколаєвська з Кіровограда, проживала по Андріївському провулку, №11, до війни перебувала на утриманні сина. Того мобілізували до Червоної Армії. Мати просила допомоги від влади продуктами харчування. Трьох дітей виховувала М.М.Козуліна, яка жила в землянці по вул. Сухумській, №45 м.Кіровограда. Найстаршій дитини виповнилося 7 років, найменшій – 1 рік і 6 місяців. Чоловіка теж перед війною мобілізували до Червоної Армії. Багатодітна мати звернулася до органу соціального захисту про допомогу та отримала її[9]. Не дивлячись на те, що кіровоградець Іполіт Передерієнко мав п'ятеро малолітніх дітей, 29 червня 1941 року його мобілізували до Червоної Армії. Дружина Євдокія, залишившись одна з дітьми, працювати не могла, тож бідувала. 1 жовтня 1941 року вона звернулася до відділу охорони здоров'я та соціального захисту Кіровоградської міської управи про допомогу. Картки на хліб та продукти харчування вона отримувала, схоже, впродовж усієї окупації[10].

26 лютого 1942 року молоду матір Антоніну Селевич з Кіровограда, яка мала на утриманні «малесеньке грудне дитя», зняли з обліку на Біржі праці. Тож жінка 28 лютого просила сектор соціального захисту міської управи видати їй хлібну та продуктову книжки на наступний місяць. В той день, що написана заява, а саме 28.02.1942 року, молода мати отримала картки на себе та дитину на березень. Не могла отримувати хлібні та продуктові книжки Марія Григорівна Молчанова (Берест), бо її теж зняли з реєстрації на Біржі праці. Залишившись одна з двома дітьми – 2 роки 2 міс. та 1 рік 3 міс., без чоловіка, якого мобілізували до Червоної Армії, родина не мала засобів до існування, тож жінка звернулася за допомогою до соціального захисту. 19 березня 1942 року вона отримала необхідну допомогу хлібними й продуктовими картками[11].

До Червоного Хреста (Комітету Допомоги), а не до органів соціального захисту, звернулася за допомогою жителька Кіровограда Л.М.Грабарьова. На час написання заяви вона з двома дітьми проживала по вул. Московській, №5 в квартирі №13. Її чоловіка мобілізували до Червоної Армії. Жінка залишилася в державній квартирі з малолітніми дітьми (6 і 4 роки) без засобів існування. 11 квітня 1942 року її помешкання відвідав працівник Комітету Допомоги Й.П.Боднаров. Побачене записав до акту: «Діти виснажені, обдерті, босі. Не тільки не мають будь-якої теплої одежі, а навіть не мають сорочок, штанців. На старшому, замість сорочки, якась обдерта ганчірка. Живуть в квартирі – 1 кухня, 1 кімната. В кімнаті брудно, холодно. Батько в Червоній Армії. Де зараз – невідомо. Господарство складається з двох курок. Ходити на роботу не може, бо немає на кого залишити дітей. Конче потребує харчів, одягу, коштів». Грабарьову, за результатами перевірки, вписали до «першої черги» на отримання продуктів харчування та одягу[12].

Деяким заявникам, їх небагато, в допомозі відмовляли. 11 серпня 1942 року за допомогою звернулася Є.В.Конопльова – жителька Кіровограда. Жінка сама виховувала 2-річну дитину, ніде не працювала, чоловіка репресували перед війною. «Проживає добре» - записали інспектори в акті про обстеження умов сім'ї Конопльової. «З допомоги виключити!» - таку резолюцію написали на заяві жінки [13]. 7 липня 1942 року комісія завітала до помешкання А.Г.Дяченко по вул. Гоголя, №44. Молода жінка проживала одна, утримувала малолітню дитину, ніде не працювала. «Її допомагає мати з села, вона може працювати, на дитину одержує гроші» - записали до акту обстеження умов проживання заявниці, тож в допомозі теж відмовили[14]. Принципово комісія вчинила і щодо іншої прохачки – Ксенії Пилипівни Гріненко з Кіровограда. 6 травня 1942 року перевірили умови її проживання і виявили: «Квартирні

умови задовільні, дитині 5 місяців, здорова, батько мобілізований, хлібну картку родина має з соцзабезпечення». Тож в проханні матері дати дрова, крупу та молоко їй, напевне, відмовили[15].

В комісіях, що їх створювали органи соціального захисту чи Комітету Допомоги, та які відправлялися на обстеження умов проживання прохачів про поміч, працювали люди відповідальні, та, до певної міри, справедливі. Так, 10 червня 1942 року в квартирі Пелагеї Козенцевої, сім'я якої проживала в Кіровограді по вул. Інгульській, №24 члени комісії побачили таке: «Кімната в підвалі, стіни сирі, мокрі, чорні. Необхідні меблі є. Ковдру та подушку, дещо з одягу раніше отримала з Червоного Хреста, а також харчові продукти. Дітей трое: дівчинка 14 років – працює на фабриці дитячих іграшок, хлопчики 7 років і 3-х місячне. Старуха мати. Чоловік репресований. Робота у Козенцевої випадкова, працює поденно. Одну дитину залишає з матір'ю. Має продуктову книжку з соцзахисту. Палива немає. Збирає для багаття хворост, щоб спекти коржі. Необхідна допомога: харчі, хліб. Необхідно дати нову квартиру»[16]. Невідомо, чи допоміг Комітет Допомоги Пелагеї Козенцевій. Однак хочеться вірити в це.

Книжки на хліб та продукти харчування для особливо нужденних сектор соціального забезпечення Кіровоградської міської управи отримував з продовольчого сектора відділу постачання. До 7 березня 1942 року для голів сімей надійшло 4200 книжок, для дорослих утриманців – 1000 книжок, для дітей до 14 років – 3500 книжок. Всього сектор соціального забезпечення отримав у березні 1942 року 8700 книжок. У звіті про видачу хлібних і продуктових книжок сектором соціального забезпечення Кіровоградської міської управи зазначено, що в період з 9 по 23 березня 1942 року інваліди - жителі Кіровограда, отримали 3436 книжок, сім'ям мобілізованих (у звіті не уточнюється, куди мобілізованих, напевне, що до Червоної Армії. – Авт.) видали 2018 книжок, 286 книжок отримали родини репресованих більшовицькою владою, 3881 книжку видали дітям. Загалом 9621 продуктова та хлібна книжка знайшла свого власника[17]. Тобто, майже кожен восьмий житель Кіровограда – престарілий, хворий, непрацюючий, малолітній продовж одного місяця отримав матеріальну допомогу.

Схоже, що потребуючі громадяни отримували допомогу різними продуктовими книжками. Нині на відстані більш як 70 років від описуваних подій навряд чи й вдасться встановити наповнення книжок на хліб та продукти харчування «з ризикою» і «без ризику». А тоді, 16 березня 1942 року, сектор соціального забезпечення отримав з відділу постачання Кіровоградської міської управи 2000 книжок для дорослих «з ризикою» та 1000 книжок для дітей «без ризику» та для інших категорій

громадян ще 2 тис. книжок. А загалом – 5 тис. продуктових книжок. За два дні, з 23 по 25 березня 1942 року, жителі Кіровограда отримали 100 книжок «з ризикою», 100 книжок – «без ризику». В травні-червні 1942 року планувалося видати для потребуючих 6500 книжок «з однією ризикою» і 4500 книжок «без ризику», а всього – 11 тис.[18].

Населення, зокрема м. Кіровограда, зверталося до органів соціального захисту не тільки за хлібом і продуктами харчування, а й за грошовою допомогою. Деякі прохачі отримували її. Так, тільки з 2 січня по 24 лютого 1942 року 280 кіровоградців написали заяви до сектора соціального захисту міської управи про надання їм грошової допомоги. Зокрема, мешканка міста Кузнєцова в листопаді 1941 року вже отримала 33 крб. підтримки. 2 січня 1942 року знову звернулася з проханням про грошову допомогу для неї та її чотирьох дітей. Жінці в проханні не відмовили і видали 40 крб. 70-річний кіровоградець Д.Л.Самсонов скаржився в заяві до сектору соціального захисту міської управи на тяжке матеріальне становище: до війни отримував пенсію в 165 крб., нині залишився без будь-яких засобів існування, тож просив виділити для нього грошову допомогу. 9 січня 1942 року йому видали 20 крб. До 29 січня 1941 року пенсіонери та інваліди – мешканці Кіровограда, - Пелагея Михайлова, Надія Бурдюг, Г.Підпригора, Іван Слепан, Марія Барсукова, Є. Горобченко та інші отримали від 15 до 25 крб. допомоги. Жителька Кіровограда Поповиченко (проживала по вул. Інгульській, №23) відправила в Червону Армію двох синів. В лютому 1942 року просила в соціального захисту грошову підмогу. 24 лютого жінка отримала 20 крб. Четверо дітей знаходилися на утриманні Є.С. Кальченко – дружини червоноармійця (проживала в м.Кіровограді по вул. Солдатській, №34/18). Найменшій дитині в лютому 1942 року виповнилося лише 2 тижні. 24 лютого 1942 року від сектору соціального захисту міськуправи жінка отримала 40 крб. допомоги[19].

8 квітня 1942 року сектор соціального захисту Кіровоградської міської управи повідомив через газету «Українські вісті», що інвалідам, пенсіонерам, сім'ям з дітьми, репресованим, крім допомоги продуктами харчування та хлібом, видано допомогу ще й грішми (її сума не вказана. – Авт.). Таких у місті налічувалося 9621 житель. Багатьом, але не всім, хто звертався за допомогою ще й на лікування, заклади охорони здоров'я надали її безкоштовно[20].

В селах області систему соціального захисту престарілих, дітей, немічних тощо вибудували за дещо іншою схемою.

Так, всі непрацюючі селяни – дорослі і діти, отримували від громадського двору щомісячну норму зерном чи борошном. Для колгоспних інвалідів і старих людей громадські двори обов'язково

залишали спеціальні запаси хліба[21]. Особливо потребує збільшення, рішеннями сільуправ, від сплати податків повністю, або частково. Гостро потребує селяни додатково могли отримувати деякі товари (сіль, цукор, сірники) в магазинах сільської кооперації за заздалегідь затвердженими в сільуправах списками, чи купити продукти харчування в громадських дворах, але не більше 10 кг на місяць зерном. Деякі отримували допомогу коштами. Так, Данилу Григоровичу Бойку з с.Веселий Кут Єлизаветградського району 18 березня 1942 року комісія при районному відділі соціального забезпечення призначила допомогу «із 2% фонду колгоспу». Його односельцю Леоніду Корнійовичу Мовчану в допомозі відмовили, мотивуючи тим, що в пенсіонера є засоби до існування. Житель с.Веселий Кут Макар Микитович Федоров отримав, за рішенням комісії, одноразову грошову допомогу в 100 крб.[22].

Отже, сумніватися в тому, що працівники відділів та секторів соціального забезпечення виконували свою місію по наданню допомоги потребуєчим та незахищеним категоріям громадян недобросовісно і безвідповідально, немає підстав. Адже більшість з тих, хто зверталися за допомогою, її отримували вчасно і без бюрократичних зволікань. Чого варті лише розгляди заяв громадян у відділах (секторах) соціального забезпечення в день їх подання та реагування на них того ж дня. Принаймні, саме так працювала служба соцзахисту в Кіровограді на чолі з її керівником Шевченком. Кількість працівників сектору соціального захисту Кіровоградської міської управи, до речі, не перевищувала 5 осіб[23]. В Українському Комітеті Допомоги м.Кіровограда, що його часто помилково називали «Червоним Хрестом», працювали (на 1 квітня 1942 року) 8 осіб[24].

Остарбайтери

Війна та окупація принесли українському народу численні трагедії, одна з них - примусова депортація працездатного населення до Рейху. Вже 5 серпня 1941 року Рейхсміністр окупованих східних областей Розенберг видав наказ про запровадження обов'язкової трудової повинності для місцевого населення. Ті, хто ухилявся від праці, підлягали переслідуванню – каралися тюрмою та каторжною працею.

Згодом, 7 листопада 1941 року, вперше на таємній нараді в Берліні обговорювалася тема примусового використання дармової робочої сили з України в промисловості та сільському господарстві Німеччини. В січні 1942 року матеріали цієї таємної наради лягли в основу наказу про залучення українців до примусової праці на території Німеччини, що є

відліком початку тієї драми, яка розпочнеться на українських землях на другий рік нацистської окупації.

На роботу до Німеччини? 1942-1943 рр. З архіву Рейберт інфо.

З настанням нового, 1942 року, в м. Кіровограді, як і по всій території області, розгорнулася галаслива пропагандистська кампанія, що ставила за мету налагодити добровільний від'їзд на роботу до Німеччини місцевої молоді, манячи їх нібито високими заробітками, набуттям високої кваліфікації, належними умовами праці, високим рівнем побутових умов, «прилученням до європейських культурних цінностей», можливістю підтримати матеріально рідних, які залишалися вдома. Такі «заклики» часто вміщувала газета «Українські вісті». Перший з них з'явився на сторінках цієї газети 10 січня 1942 року: «Для великих металевих та інших виробництв в Середній Німеччині, шукаємо ми робочу силу різних професій. Робота буде відповідно оплачена. Харчуванням та гуртожитком будуть всі забезпечені. Для сільськогосподарських виробництв шукаємо жінок, робота яких буде також відповідно оплачена і забезпечені будуть харчуванням. Добровільні спеціалісти, робітники та сільськогосподарські робітниці, які бажають їхати в Німеччину, повинні з'явитися до Відділу праці, Велика, 42».

*Остарбайтери з України. Вгорі – кіровоградка О.В.Єфремова. 1944 р.
Німеччина. З архіву родини Єфремових.*

Гітлерівці також закликали українську молодь взяти участь у будівництві «нової Європи», переконували, що все це «прискорить закінчення війни». В голови жителів настирливо втовкмачувалося, що ті, хто поїдуть до Рейху, житимуть в кращих умовах, лунали обіцянки про повернення через півроку додому та гідну винагороду – земельні наділи, матеріальна компенсація, різні пільги тощо. З метою масової дезорієнтації й заманювання влаштовувалися вистави, що вихваляли гітлерівський «рай», «щасливе» життя «східних робітників». У кінотеатрах в обов'язковий репертуар входило демонстрування кіноагітки «Дорога до Німеччини». А плакатами та листівками, що спокушали смачною та ситною їжею, гарною роботою після повернення в Україну, обліпили стіни будинків у містах та паркани в селах. Одну з таких

агіток опублікувала газета «Українські вісті» в номері за 18 березня 1942 року: «Українці! 20 березня ц.р. відправляється у Великонімеччину перший транспорт добровільних робітників чол. і жін. статті. Їх чекає там новий гарний світ, робота та заробіток, помешкання та добре харчування.

Ці робітники висловлюють свою подяку німецькому фюреру та німецькому війську за своє визволення від праці більшовизму.

Беріть собі приклад від них та подавайте заяву на слідуочий транспорт добровільних робітників 15 квітня ц.р. Ідіть за тими десятками тисяч українців зі всіх областей нашої країни, що тепер працюють у Великонімеччині. Заяви можна подавати щодня до Відділу праці (Велика вул. № 38)».

Остарбайтери з України. 1944 р. З архіву родини Єфремових.

На певну частину населення це подіяло. Тому сподівання окупантів спочатку частково виправдовувалися. Перші «транспорти» з добровільними робітниками з Кіровограда відправлялися до Німеччини з квітами на пероні, з вітальними транспарантами на вокзалі, під грім духових оркестрів. До Німеччини перші завербовані дійсно їхали в м'яких вагонах, з ввічливою обслугою. Зустрічі в Німеччині перших посланців з Кіровоградщини перетворилися на невеликі урочисті мітинги – теж з квітами та привітальними промовами. Транспорти до Німеччини відправилися з Кіровограда 20 березня, 15 квітня, 4 серпня, 29 вересня, 3 жовтня 1942 року. Молодь Олександрійщини агітували їхати до Німеччини в травні 1942 року, а в червні їх напевне що

вивезли, не дивлячись навіть на те, що розпочиналися жнива[1]. Всіх тих, хто відправився з України та інших республік СРСР, окупованих гітлерівцями, на роботу до Рейху, називали узагальнено «остарбайтери».

Українці та українки!

РЕЕСТРУЙТЕСЬ ДОБРОВОЛЬНО ДЛЯ РОБОТИ У ВЕЛИКОНІМЕЧЧИНІ

Ваша праця в Німеччині буде добре оплачена, харчування одержите як німецький нормальний споживач, будете мати добре житло, а при виході в околиці міст зможете ознайомитись з красою Німеччини.

Сім'я, що залишилась, буде одержувати щомісячно 130 крб. по клопотанню. Крім того одержите продуктові та хлібні картки. Одержано багато захоплюючих листів від українців та росіян, які виїхали до Німеччини. Для прикладу візьмемо наступні листи:

Перлецька, Кіровоград, Велика, 5-5.

„Я щасливо доїхала 28.3. Мої хазяїни добре мене прийняли. Мені ніколи ві сні не снилось, що мене можуть так добре прийняти. Я маю окрему маленьку кімнату. Тепер сплю я на таному м'якому ліжку, на якому я ніколи в житті не спала“.

*Наприклад, Черненко пише своєму батькові
Черненко Володимир, вул. Чернишевською, 49.*

„Здраствуйте, любі батьки. Ми четверо попали до одного хазяїна. Кормить він нас добре, 4 рази в день. Іма чудова: Спимо ми в м'яких ліжках, так що за нас не турбуйтеся. Будинки тут всі кріті черепицею всі одного фасону. Село це знаходиться за 14 км. від міста. Хазяїн має 12 корів, 4 бугаї, 13 теляць, 20 штук свиней, свій власний трактор та молотарку. Хазяїна попалась добра. Нам тут непогано, тільки трохи снучаємо за Вами. В сестри нашої хазяїни працюють українці із Західної України. Вони кожного вечора приходять до нас з гармошкою, так що нам весело. В магазинах все є, тільки по картках. Ми також одержимо картку на одяг та взуття. На цьому кінець. Привіт всім“.

Ваш ПЕТРО.

Кіровоград, Пашутіна 32-42 Жук Дусі.

Зеебад Герінгсдорф, 1 травня 1942 р.

Добрий день, Дусі!

Я хочу вам трохи подорож описати. Виїхали ми з Кіровограду грузовим потягом. Ми їхали добу в одному вагоні, потім прийшов перекладач і перевів мене в Марусю в другий вагон. В цьому вагоні були майже всі дорослі і дівчата, дітчат, а також перекладач. Там ми доїхали до Польщі. Тут повила нас в баню, а після цього перебули ми в лагери. Після бані зробили дезинфекцію і всі каші речі нам знов повернули. З Польщі виїхали ми пасажирським потягом в німському вагоні, нам було добре. Наш транспорт прибув до Франкфурту на Одері, недалеко від Берліну. О 7 год. ранку сіли ми до другого потягу і приїхали до Берліну. Коли ми вийшли на вокзал, то, о боже, як гарно, який дух, не знаєш куди йти. До наступної станції їхали ми підземною залізницею. Тоді комісія купила нам квитки до Герінгсдорфу. Коли ми туди приїхали, то наш хазяїн уми чекав нас. Нам дуже добре. Ми працюємо в санаторії. Тут навкруги гарні зелені дерева. Надсилаю Вам фотографію будинку в якому ми живемо. Ви можете мені писати. Коли одержу від тебе листа буду відповідати.

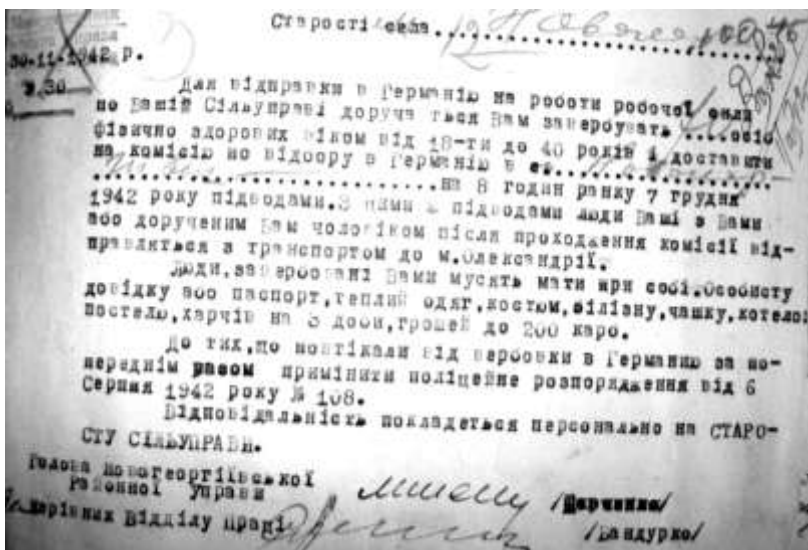
Привіт всім від мене.

ОЛЬГА ЗАЙЦЕВА

Агітка, виконана пропагандистами Рейху, з описами нібито добрих умов праці та побуту «щасливих» робітників з Кіровоградщини, покликана залучити молодь добровільно поїхати до Німеччини. Травень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Урочистість моменту не могла приховати невпевненості окупантів в успіху акції. Дійсно, багатьох молодих людей стримували тривалий відрив у три-вожний воєнний час від сім'ї й Батьківщини, перспектива гнути спину в чужій, далекій країні. З часом ставлення гітлерівців до дармової робочої сили теж докорінно змінилося: замість м'яких вагонів з вокзалів відправлялися товарняки, замість квітів та оркестрів – голодування під час поїздки та знущання озброєної охорони. Тож джерело поповнення добровільною робочою силою підприємств Німеччини зміліло, а потім і зовсім всохло. Молодь вперто не бажала їхати в чужу країну, бо німецька реальність не співпадала з намальованими рожевими картинками: з-за кордону проникали свідчення «східних робітників» про дійсні умови праці та про жахливий побут, таких далеких від вигаданих нацистською пропагандою, про часті втечі та смерті деяких оstarбайтерів з Кіровоградщини через знущання чи невчасно надану медичну допомогу. Тому бажуючих добровільно поїхати до Рейху більше не знаходилося.

З середини 1942 року нацисти поміняли тактику заманювання молоді на роботи до Німеччини. Віднині гебітскомісари доводили кожному району плани відправки робочої сили до Рейху. З районів рознарядки відправлялися до сіл. Під вказану цифру необхідної кількості дармової робочої сили старости сільуправ підбирали потрібні за віком чи професіями кандидатури, прізвища яких заносили до спеціальних списків. Відмова наміченої жертви від поїздки загрожувала тяжкими покараннями: ув'язненням, відбиранням у сім'ї корови, присадибної землі та виселення з хати, побиттям батьків, або запроторенням їх до в'язниці тощо. Так, батькові трьох дітей з с.Глинськ Новогеоргіївського району М.Я.Касенку вдалося деякий час переховувати від мобілізації на роботи до Рейху трьох своїх дітей – дочок Катерину та Марфу, сина Григорія. Зрештою 23 вересня 1942 року до його садиби прибули староста сільуправи, староста громадського двору №45, охоронці порядку, які заарештували «за саботажність з боку Касенка по відмовленню своїх дітей на роботу в Німеччину» та відправили до районної жандармерії[2]. Не важко здогадатися, що там на нього чекало. Окупанти замордували до смерті Оника Михайловича Івашенка - батька трьох дочок Наталії, Ганни і Тетяни (Новогеоргіївський район): він всіляко переховував дівчат від відправки до Німеччини. У с.Чаплине Новогеоргіївського району нацисти спалили хату Прокопа Ковальчука – його син Василь не хотів їхати на чужину. Вогнем від рук гітлерівців пішла хата і в його односельчанки Параски Степанівни Куценко – мати переховувала від мобілізації дочку Ганну. За втечу від вербовки жандарми підпалили хати в жителів с.Талова Балка Новогеоргіївського району Катерини Дудник (за сина Станіслава) та в Петра Стуконога (за дочку).

Рознарядка на відправку молоді на примусові роботи до Німеччини з м.Новогеоргіївська: «...доручається Вам завербувати 70 осіб фізично здорових віком від 18 до 40 років і доставити на комісію по відбору...».
Листопад 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Під таким тиском хлопці й дівчата мимоволі згоджувалися їхати до Німеччини. Так, у липні 1942 року з Олександрії готувався транспорт до Німеччини. До нього добровільно записалися тільки 40 осіб з Новогеоргіївського району, а план наказував послати 250 молодих людей. 15 липня 1942 року гебітскомісар Олександрії наказав голові Новогеоргіївської управи «негайно завербувати 200 чоловік»[3]. Зрозуміло, що таке «вербування» супроводжувалося залякуванням та шантажем як батьків, так і їх дорослих дітей. У вересні 1942 року Олександрійський гебітскомісар зобов'язав керівництво Новогеоргіївського району відправити до Німеччини вже 660 осіб: віком від 16 до 40 років, фізично здорових, «в першу чергу безробітних і тих, хто приховувався під маркою колгоспу, ледарів, спекулянтів»[4]. 30 вересня 1942 року на 60 парокінних підводах до Олександрії відправилися з Новогеоргіївського району 600 хлопців і дівчат. Звідти їх відправили до Німеччини. Апетити гітлерівців зростали щомісяця. Тож Олександрійський гебітскомісар 18 листопада 1942 року наказав відібрати до відправки в Німеччину з Новогеоргіївського району вже 1845 осіб. Голова районної управи Шевченко зобов'язав старост

сільуправ виділити таких людей до 30 листопада. Одночасно на села направили контрольні цифри – т.зв. «рознарядки» на робочу силу[5]:

Населений пункт	раніше відправлено	план відправки на 30.11. 1942 р.
Клочкове	31	60
М.Андрусівка	20	30
Нове Липове	32	30
Новогеоргіївськ	418	80
Крилів	107	15
Іванівка	236	180
та ін. , всього 34 н.п.	2853	1845

З метою перевірки діяльності сільських старост по виконанню планів «вербування» до Німеччини робочої сили на місця виїхали посадові особи Новогеоргіївської райуправи. З таким завданням 24 листопада 1942 року до с.Табурище прибув секретар райуправи Скрипник. На цей день по селу встигли записати до відправки тільки 45 осіб при плані 50. 15 осіб, внесених до списку, мали таку хворобу, як короста (дійсну, чи навмисне набуту), тож їх, згідно довідок медкомісії, відрахували зі списків. На збірний пункт до Олександрії згодилися їхати фактично тільки 23 молодих людей, або 46% до плану. 12 жителів Табурище категорично відмовилися їхати на роботи, тож їх заарештувала поліція. Старосту сільуправи Петрова та начальника сільської поліції зобов'язали знайти ще 25 жителів села Табурище і відправити їх на збірний пункт до Олександрії[6].

Восени 1942 року відмовилися від поїздки до Німеччини, не з'явившись на збірний пункт, четверо чоловіків з с.Мошорине Новопраського району: Володимир Ваша, Олекса Салаванюк, Віктор Суханенко та Андрій Уца. 9 жовтня 1942 року Мошоринська сільуправа ухвалила кожного з них оштрафувати на 100 крб.[7].

Згодом нацисти знову «вдосконалили» свою тактику відбору молоді на примусові роботи. Тож на райони доводилися вже не контрольні цифри робочих рук для відправок у Німеччину, а проголошувалася поголовна мобілізація всіх жителів певного року народження. Так, у серпні 1943 мобілізації на роботу до Німеччини з території Олександрівського гебіту, а це чотири райони, підлягали поголовно всі чоловіки і жінки 1920 та 1921 року народження. Всіх їх попередили, що у «випадку відмови від призову і не виконають трудовий обов'язок – будуть каратися смертною карою». Підписав це розпорядження гебітскомісар Ланге. Виняток зробили тільки тим, хто мав малолітніх дітей[8].

Саботаж з боку молоді посилювався, доведені гітлерівцями плани постійно не виконувалися. Не дивно, що на окупованих землях розпочалося те, що з повним правом можна назвати «полюванням як на диких звірів». На цих «звірів» перетворилися українці, а серед них – молодь Кіровоградщини.

З середини 1943 року розпочалися жорстокі акції по відношу молоді. Окупанти вдавалися до таких заходів, як масові облави по селах, у церквах, у школах, на базарах і сходках, де людей хапали і відправляли на залізничні станції в тому одязі, в якому вони на той момент перебували.

На «людоловів» перетворилися як власне окупанти, так і місцеві органи влади включно з поліцією, а також частина цивільних жителів, які в такий спосіб або мстилися землякам, або спокушалися подачками від ворога у вигляді пляшки спиртного, лантуха пшениці, підсвинка чи шматка землі. Однак часто траплялося й таке: «... до мого двору, верхи на коні, під'їхав стурбований начальник поліції²⁶, - згадував Степан Глід, - й ... сказав, що він тепер саме їде з повіту²⁷, де його повідомили, що на наступний день в нашому і ще кількох селах нашого району відбудеться німецька облава на молодь... Начальник поліції скочив на коня й погнав. А вечором знову під'їхав під двір і я звернув увагу, що його кінь увесь у милі від втоми. – Що трапилося? – питаюсь. – Нічого, - спокійно відповідає, - я тільки об'їхав усі загрожені села й повідомив, щоб уся молодь втікала до лісу!» [9].

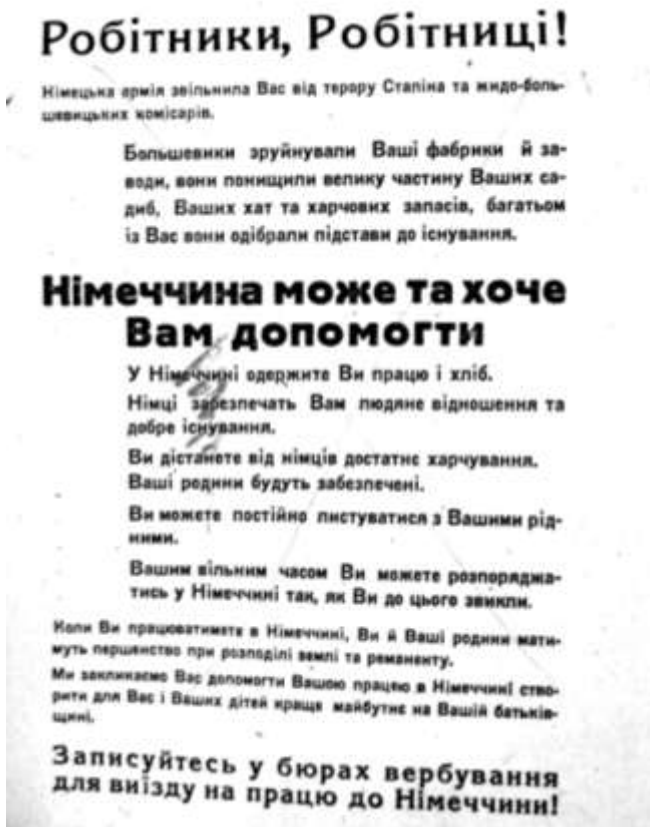
Молодь рятувалася як могла. Для багатьох, проте не всіх, порятунком були навколишні ліси, байраки, яруги. До них тікали, аби перечекаати облави. Однак голод примушував йти до рідних домівок, де їх ловили, багатьох били і відправляли до Німеччини.

Часто молодь вдавалася до самокаліцтва. Медичні комісії, виявивши на тілі почервоніння, роз'ятрені виразки, а то й рани, спочатку відпускали бідолашних по домівках. Так, 17-літня Ганна Артемівна Олійник з с.Іванківці Новогеоргіївського району, внесена до списку на відправку до Німеччини, випила крутий настій табаку, від чого розпочалися перебої в роботі серця. Але згодом на недуги вже не звертали уваги. Частина медпрацівників, ризикуючи своїм життям, взагалі фальсифікували хвороби, аби врятувати хоч декого, однак, зрозуміло, рятували не всіх. Багато матерів, аби вберегти своїх синів, перевдягали їх у жіночий одяг, що спотворював поставу та збільшував вік жертви. Дочок «розмальовували» й одягали так, що дівчина перетворювалася на стару й немичну людину. Це теж інколи допомагало уникнути вивезення. В селах і містах області розпочалася кампанія масових одружень, в багатьох випадках – з розрахунку, адже до Німеччини не брали

²⁶ Ключник К.К. з с.Івангород Олександрівського району. Після війни отримав 10 років ув'язнення в концтаборі поблизу м.Норильська.

²⁷ Тобто, з Олександрівки.

одружених та вагітних. За браком чоловічого населення дівчата фіктивно одружувалися навіть з 70-літніми вдівцями.

*Агітаційна листівка окупантів, що масово поширювалася в області. 1942 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Усіма засобами молодь намагалася прилаштуватися на роботи, які давали право відстрочки від вивезення до Німеччини. Проте таких робіт у селах, на відміну від райцентрів та міст, не було. Порятунком могла стати й довідка, подана до відділу праці районної управи про звільнення від примусового вивезення. Такі довідки отримували як родичі тих, хто працював у органах влади, так і ті, хто міг їх купити, або дістати в інший спосіб. Були непоодинокі випадки, коли довідки відверто викрадалися та передавалися потенційним жертвам. Інші за найменшої змоги тікали. Так, під час першого відправлення молоді до Німеччини з с.Арсенівка Новогеоргіївського району

виїхали на підводах 34 особи, втекли по дорозі до Олександрії 18 чол., прибули до Німеччини – 16. У т.зв. «другу вербовку» з села виїхали 24, доїхали до Німеччини – 16. Під час «третьої вербовки» призначили на роботи до Німеччини 14 жителів Арсенівки, виїхали з села під плачі батьків 14, але по дорозі до збірного пункту всі 14 втекли. В останній «вербовці» записали до відправлення на примусові роботи 30 арсенівчан, а доїхали до Німеччини тільки троє. На долю жительок с.Іванківці Новогеоргіївського району Параски Шумило та 17-річної Ганни Олійник – потенційних оstarбайтерів, - випало по 7 втеч. Окупантам так і не вдалося відправити цих дівчат до Німеччини.

Однак понад 52 тисячам наших земляків врятуватися не вдалося, тож опинилися на чужині. Дорога багатьом від рідної домівки до Німеччини перетворилася на справжнє пекло: тижні у тісняві «товарняків», часто без води та їжі, зрідка дощова чи тала вода, практично відсутній сон, а елементарні умови гігієни і санітарії не дотримувалися. Проте загарбники на це не зважали.

*Розпорядження про тотальну мобілізацію жителів Чигиринського району для відправки їх на роботи до Рейху. Серпень 1943 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Декому з молоді вдавалося тікати прямо з вагонів. Так, на ст. Знам'янка, де формувалися ешелони з бранцями не тільки з Кіровоградської області, а й зі східних, обслуга – робітники станції, відкривали вагони, і найсміливіші тікали якнайдалі від залізниці.

Доля розкидала оstarбайтерів по всій території Німеччини, а дехто опинився у Франції, Швеції, Норвегії, Польщі, Австрії... Одні потрапили на промислові виробництва, що свідчило про велике для них нещастя, проте більшість українців, як і кіровоградців, залучалися до сільськогосподарських робіт, що давали можливість хоч і важко працювати, але мати більше харчів та кращі умови проживання, ніж у містах чи в таборах, створених біля промислових підприємств. Багато примусово вивезених до Німеччини кіровоградців вже в наш час резонно запитували: «А хіба роботи в нашому колгоспі або на шахті Донбасу були легшими, ніж така сама робота в бауера чи на шахті Ельзасу?»

Кожного, хто прибував з України до Німеччини, зобов'язували негайно пришити свій розпізнавальний знак «OST». Поява без нього в громадських місцях могла завершитися арештом та відправленням до концтабору, де умови перебування різко погіршувалися.

Остарбайтер Єлизавета Селецька працювала в сільському господарстві. 1944 р. Німеччина. Фонди Кам'янського історичного музею (Черкаська обл.)

На чужині кіровоградці видобували вугілля та залізну руду, плавили метал, виготовляли зброю, розчищали завали від зруйнованих нальотами авіації союзників промислових та житлових споруд, працювали на виробництві скла та скляних пляшок, шили військову форму, різали ліс та виконували іншу, як правило, надзвичайно важку фізичну працю. Зайняті у сільському господарстві виконували звичну роботу – обробляли землю, поралися біля худоби. В більшості випадків робили це з господарями, а також бранцями з Польщі, Франції, Голландії, Югославії... Інші, але їх виявилось небагато, працювали продавцями в магазинах, медсестрами і санітарками в госпіталях та лікарнях, покоївками в готелях, доглядальницями малих дітей і німецьких престарілих.

Ставлення до невільників з боку німців різнилося. Одні демонстрували відверту ворожість, інші стриманість, деякі, а таких серед сільських жителів виявилось багато, допомагали одягом, їжею, уважним ставленням. Тож долі кожного оstarбайтера склалися по різному і знайти дві однакові – неможливо. Так, Марію Михайлівну Бабенко з с.Павлівка Новогеорґіївського району до Німеччини вивезли 18 серпня 1943 року. На той час дівчина навчалася в 6 класі місцевої школи і їй ще не виповнилося 16 років. До кінця війни працювала на фабриці по виготовленню швейних машинок. Робочий день тривав 12 годин, в неділю всім робітникам надавали вихідний. Особисто дівчина отримувала 12-30 марок заробітної плати, а її щоденний раціон складався з 150 грам хліба, однієї тарілки супу та однієї чашки кави без цукру. Євдокії Марківні Очеренко з с.Іванківці Новогеорґіївського району на час вивезення до Німеччини виповнилося 27 років. На чужині вона працювала токарем на військовому заводі, отримувала щомісяця 40 марок заробітної плати, а також 300 грам хліба і по дві миски супу на день. Дівчині також видали плаття та туфлі на дерев'яній підшві.

*Остарбайтер Олександра
Єфремова – уродженка м.
Кіровограда, спочатку працювала
в магазині, а потім на військовому
заводі виточувала артилерійські
снаряди. 1944 р. Німеччина. З
архіву родини Єфремових.*

Очевидним продовженням злочинних дій нацистських окупантів була також примусова евакуація населення з Кіровоградщини, яка розпочалася наприкінці 1943 року - під час відступу фашистських військ. Ці заходи являли собою частину планів на перетворення української землі у «випалений простір» та про поповнення контингенту дармової робочої сили.

Табір остарбайтерів у м.Веймар. 1944 р. Серед підневільних робітників, які працювали на заводі по виготовленню танків, – жителька Кіровоградщини Ф.Г.Пухната. З колекції Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. Чижевського.

Згідно з черговою нацистською директивою «Про відхід та евакуацію» у вересні 1943 р. окупанти видавали накази про негайну евакуацію працездатного дорослого населення. Порушників цих розпоряджень чекала смертна кара. Евакуація фактично перетворилася на справжнісіньку депортацію. Робочу силу окупанти спочатку використовували на будівництві власних укріплень, а потім збирали в колони по 1000 чоловік і під охороною переганяли подальше від фронту, спрямовуючи колони на Захід. Будь-якого прихистку від холоду, дощу, снігу бранці в дорозі не мали аж до того часу, поки не прибували на великий залізничний вузол. Для кіровоградців ними стали Жмеринка, Вінниця, звідки їх переправляли до Німеччини. Там на депортованих чекали важкі виснажливі роботи. Виконуючи цю директиву, Олександрійський гебітскомісар Кальмер третього вересня 1943 року

наказав всім установам і підприємствам гебіту здійснити суцільну мобілізацію молоді 1926 року народження. «Після цього дня, - звелів нацистський чиновник, - не повинно залишитися молоді в районі цього року народження»[10]. Зрозуміло, який лиховісний замисел крився в тій «суцільній мобілізації». Так, Григорія Дмитровича Булаєнка з с.Вітрівка Новогеоргіївського району вивезли на примусові роботи до Німеччини 4 грудня 1943 року, хоча днем раніше районний центр Новогеоргіївськ вже був звільнений від гітлерівців. Формально юнак не підпадав під будь-яку мобілізацію, адже йому виповнилося тільки 15 років. Однак нацистів це не зупинило, тож Григорій Булаєнко опинився в м.Кенігсберзі, де працював по 12 годин на будівництві оборонних споруд. Зарплатні не отримував, а впродовж дня годували супом з брюкви (0,5 л) та 300 грамами хліба вперемішку з березовою тирсою. За невиконання виробничої норми був покараний 10 ударами нагайкою.

Крім використання на різноманітних фізичних роботах в Рейху, гітлерівці знайшли ще одне застосування для молоді з Кіровоградщини – вони запрошували хлопців вербуватися до свого війська. Цей процес розпочався в травні 1943 року, коли відділи праці розпочали добровільний набір до німецької армії. Причин, що спонукали жителів області йти до гітлерівського війська, хай навіть і в допоміжні частини й підрозділи, кілька: вища за середню заробітна плата, гарантований продуктовий пайок, певні ідеологічні мотиви тощо. 8 травня 1943 року розпорядження про вербування молоді віком від 18 до 35 років до допоміжного війська поширилося Олександрійським гебітом. Звернення з цього приводу отримали і в Новогеоргіївському районі. Добровольцям пообіцяли зрівняння в правах з німецькими військовими (такі ж форма, пайок, належна допомога при пораненнях, захист батьків, вдів і сиріт на випадок смерті воїна тощо). Гітлерівці очікували великої кількості «допоміжних добровольців», адже їх власні людські ресурси вичерпувалися. Однак не дочекалися. Так, 18 травня 1943 року до Новогеоргіївської райуправи повідомили з Іванівської сільуправи, що «людей-добровольців в допоміжну Німецьку Армію записаних немає»[11]. Староста Крилівської сільуправи повідомив, звітуючи про вербування до німецького допоміжного війська, що «в селах викинуто оголошення по бригадах на полі. Але бажаючих не з'явилося... Записаних добровольців до цього часу немає»[12]. Також добровольців не виявилось по Григорівській, Калабарській, Новолипівській, Свинопапавлівській, Юхимівській, Оврахівській, Пеньківській та деяких інших сільуправах. Староста Пеньківської сільуправи про причини відсутності бажаючих записатися до війська у звіті до району

пояснив так: «Причина відсутності: кажуть, як будуть брати усіх підряд, тоді підемо, а так то ще поки побудемо дома»[13].

Україна
до Новогеоргіївського Райуправління
Уши Івановича Зуцова повідомляє:
що отамани на 18/2-43 року поділи-
вільців в допоміжну Німецьку Армію
записаних немає. Робота серед
населення продовжується.
1 Студенту з Мухомів
Секретар: [підпис]

Інформація з Іванівської сільуправи, що в травні 1943 р. надійшла до Новогеоргіївської райуправи, про відсутність бажаючих записатися в допоміжне німецьке військо.

Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Однак на звернення окупантів дехто, зокрема і з Новогеоргіївського району, все-таки відгукнувся. Так, з с.Золотарівка до допоміжного війська записалися Олександр Матвеев та Семен Похилів. З Вітрівської сільуправи виявив бажання служити у ворожому війську Михайло Пазаненко. З м.Новогеоргіївська пішов служити Микола Семенов. З с.Янове записалися добровольцями 5 чоловіків: Олексій Монахов, Микола Грузин, Д. Шерматов, Курман Галієв, Терешко Петрик. По Микольській сільуправі добровольцем до окупантів пішов Семен Реп'яхов. Дехто, як от Семен Похилів, пізніше відмовився від служби[14]. Інші, а таких «добровольців» по Кіровоградщині напевне що назбиралося не так вже й багато, розділили долю всього німецького війська: були вбиті чи потрапили до полону. 5 березня 1943 року до с.Табурище Новогеоргіївського району прибула похоронка, адресована К.Р.Михайленко та двом її дітям 6 та 4 років. Гітлерівській офіцер повідомив жінку, що її чоловік Микола Михайленко 23 лютого 1943 року вбитий на території Росії і там похований (вказане село і відстань до найближчого міста), що він служив у німецькій військовій частині з 8 червня 1942 року і зарекомендував себе «як старанний». Про смерть свого солдата від

розриву снаряда німецький офіцер повідомив родину особисто, власноруч написавши листа вдові[15]. Дружині вбитого «добровольця» та її дітям Олександрійський гебітскомісар Ульман «розщедрився» на одноразову допомогу в 500 крб., хоча Новогеоргіївська райуправа просила в того дозволу надавати вдові грошову допомогу щомісяця[16].

Доли майже всіх «добровольців» без сумніву трагічні: зрадивши Батьківщину помилування від неї не чекали, тож билися проти радянських військ затято. Ті вцілілі «добровольці», які не врятувалися втечею за океан, спокутували свою вину в сибірських концтаборах. Доля всіх їхніх рідних, особливо дітей, теж нещаслива, адже вони пожиттєво носили тавро «зрадників», «фашистів» та всіляко обмежувалися в правах.

Коли фронт під тиском радянської армії підійшов до Дніпра, то на Захід попрямували з Кіровоградщини сотні і тисячі тих, хто не бажав приходу більшовиків. Тож вже добровільно на підводах, а то й пішки відправилися в евакуацію до Європи цілі родини.

*На вулицях Кіровограда. Чи не біженці, зокрема з Воронежської обл. ?
Осінь 1943 р. З колекції О.Женжирова.*

Цей похід, але в зворотному напрямку, нагадував події літа 1941 року: така розгубленість і паніка, велика невпевненість і намагання будь-що втекти подалі від фронту і там, на просторах Європи, загубитися між тисячами собі подібних і врятувати себе та своїх дітей від розправи більшовиків.

Всі невольники – оstarбайтери з нетерпінням чекали визволення. Нарешті ця довгоочікувана подія сталася. Одні з кіровоградців потрапили до американського війська, інші – до англійського, решту визволили радянські воїни. Радість від зустрічі з нашими визволителями зразу ж затьмарилося їхнім ставленням до «репатріантів» – так називали після війни цих бранців. Чоловіків брали до армії або відправляли далеко на схід країни, вже в радянські табори, створені біля шахт, кар'єрів та промислових виробництв та лісорозробок. Тут, у «трудових арміях», що майже нічим не відрізнялися від концтаборів, або безпосередньо в концтаборах, спізнали вже свої, мерзенної радянської дійсності, зразу перетворившись у «фашистів».

Жінок та дівчат теж залучали до різних важких робіт: на демонтування обладнання підприємств, в допоміжні підрозділи радянської армії прачками, санітарками. Решту відправили до кордону з Польщею, де утримували у фільтраційних таборах, умови існування в яких були не кращими, ніж у німецьких – тримали впроголодь, не забезпечували питною водою, не надавали медичної допомоги. Беззахисні жінки та дівчата піддавалися з боку радянських солдатів та офіцерів безпідставному знущанню, терору та нарузі. В поведінці слідчих у фільтраційних таборах демонструвалася нічим не виправдана грубість, зверхність та жорстокість до невинних жертв цієї війни. Всі як один оstarбайтери відповідали на головне питання: «Чи добровільно потрапили до Німеччини?» Тих, наївних, хто признавався, або яких виказували в результаті допитів їхні односельчани, або про яких повідомляли характеристики з рідних сіл і міст, чекали ще більші моральні та фізичні муки, бо відразу зараховувалися до «зрадників», «німецьких вівчарок» і т.п.

Пробувши кілька тижнів чи місяців у фільтраційних таборах, де охорону несли озброєні радянські солдати, одні поверталися додому, інші – до радянських таборів. Кожен, хто відбув тяжку примусову працю в Німеччині, до кінця своїх днів зараховувався до «неблагонадійних» і це тавро багатьом поламало життєві долі та приречкло на важку фізичну працю в себе дома, переважно в колгоспах.

Суворо зустріла Батьківщина своїх безневинних дітей... Зустріла, однак, не всіх. В неволі загинули сотні наших земляків. Причини їхньої смерті різноманітні: одні вдавалися до спротиву і гинули в тюрмах та концтаборах, інші тяжко хворіли, і без медичної допомоги помирали, багато наших земляків потрапили під бомбардування авіацією союзників. Деякі навмисне воліли не повертатися, тож залишилися спочатку в Європі, а потім перебралися за океан – до США, Канади, Австралії.

Довгий час, аж до середини 90-х років XX ст., ставлення до оstarбайтерів було якщо не ворожим з боку влади та партійних органів, то, принаймні, підозрілим. Шипіли й деякі дурнуваті односельці, всіляко

ображаючи їх, особливо жінок, які мали «щастя» привезти з Німеччини набутих там дітей.

Уряд Німеччини «змилювався» та провів компенсаційні виплати підневільним працівникам. Хоч цим наприкінці життя винагороджено сотні наших земляків. Та чи скористалися вони цією допомогою? В більшості випадків ні, адже обсіла скрута сільські і міські сім'ї наприкінці дев'яностих, тож підгодовували колишні оstarбайтери своїх безробітних дітей, допомагали внукам. Так і розійшлася та допомога.

Як би там не було, але нині добре всім зрозуміло, що оstarбайтери випили свою гірку чашу війни, всі вони – її жертви.

Матеріальна допомога родинам «оstarбайтерів»

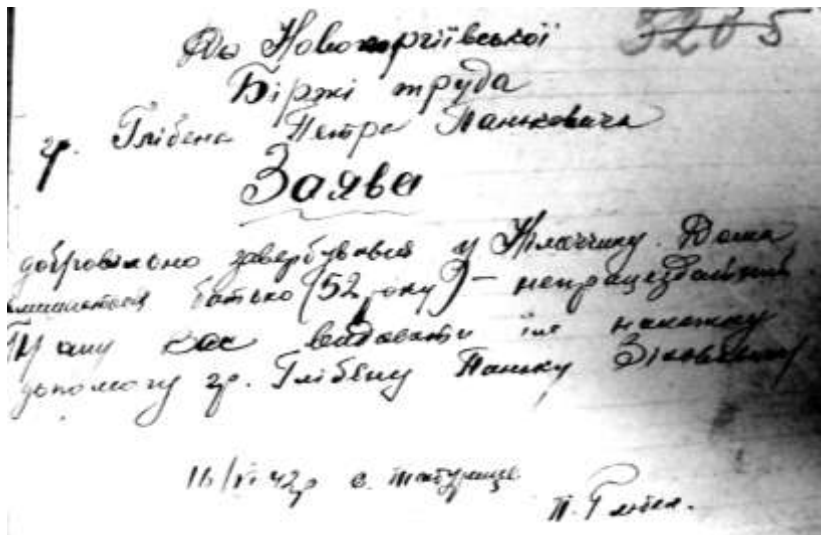
Понад 52 тис. жителів області, добровільно чи насильно, опинилися на роботах в країнах Європи, переважно в Німеччині. Вдома залишилися їхні рідні.

Окупаційна влада, щоб залучити якомога більше дармової робочої сили до Рейху, вдавалася не тільки до облав і виловлювання молоді з метою їх примусової відправки на тяжкі роботи, а й до деякого заохочення. Одне з них - матеріальна допомога членам родин, які залишалися в Україні. На неї мали право батьки, дружини, діти, брати і сестри, тобто хтось один з тих, хто знаходився на утриманні заарештованих.

Розмір допомоги впродовж 1942 року становив 130 крб. за одного «східного» робітника, з літа 1943 року її збільшили до 180 крб., а з осені – до 200 крб. Тим родичам робітників, які вважалися фольксдойчами і які теж відправилися до Німеччини, щомісячна допомога в 1942 році виплачувалася в 195 крб., з літа 1943 року її збільшили до 245 крб., а з осені 1943 року виплачували вже по 400 крб. Виплати здійснювалися щомісячно[1].

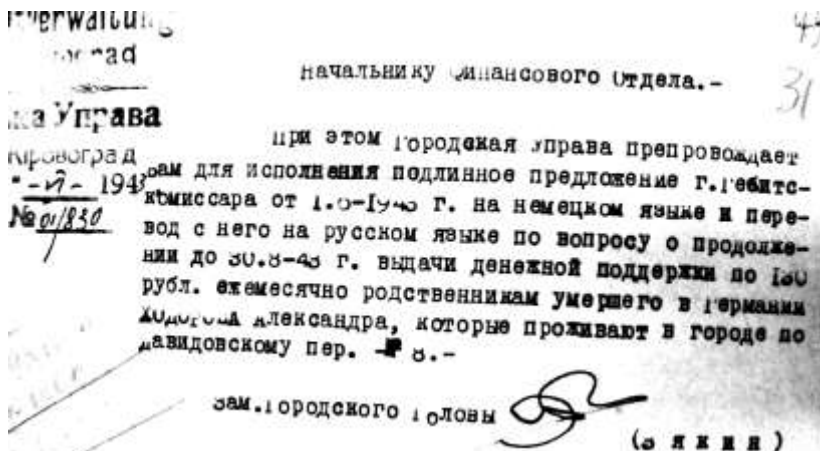
Часто траплялося так: віддавши на роботи до Німеччини фізично здорових синів, дочок, чоловіків, рідні згодом дізнавалися про їх смерть на чужині. В Німеччині померла 17-річна кіровоградка Євгенія Щевцова (прож. по вул. Новгородській, №23). 23 березня 1943 року далеко від України обірвалося життя Олександра Ходорова з Кіровограда (його родина проживала по Давидівському провулку, №8). Не дочекалася з Німеччини своєї дочки кіровоградка Марія Пасічник (прож. по вул. Павловській, №12) – її дитина Віра Пасічник померла 6 травня 1943 року від набутого на чужині туберкульозу. Всім тим, хто втратив своїх рідних, зазвичай виплачувалася грошова допомога в 130 крб. впродовж 6 місяців з дня смерті «східного» працівника. Так, дружина О.Ходорова таку

допомогу отримувала з 23 березня по 30 серпня 1943 року. Марія Пасічник, втративши свою єдину дитину весною, виплати за її смерть отримувала до 1 жовтня 1943 року. Однак, оскільки мати залишилася самотньою, грошову допомогу жінці продовжили виплачувати, на її наполягання, й надалі, аж до кінця існування окупаційної влади[2].

Заява оstarбайтера Петра Глібенка з проханням надавати щомісячну грошову допомогу його батькові П.З. Глібенку. Червень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Хвороби на чужині – доволі поширене тогочасне явище. Багато хворих зуміли залишити Німеччину і повернутися до рідних домівок. Цим, окрім радості від зустрічі з рідними, спричинили таке явище, як повернення рідними грошової допомоги, отриманої від влади за той час, що їх діти вже не працювали в Німеччині й добиралися додому. Дорога не завжди була прямою, а час в дорозі – не скорим. Тож повертали до міської управи отриману грошову допомогу за місяць-два батьки Ганни Твердоступ, Віри Беліченко, Рими та Лідії Топачевських, Ніни Глущенко, Клавдії Макарової та десятки інших жителів м.Кіровограда – всі вони через хвороби залишили Німеччину і повернулися додому[3]. Саме вороття дівчат з Німеччини свідчило про серйозність їх хвороб, бо навряд щоб через нежить їх відпустили б додому.

Розпорядження про надання грошової допомоги сім'ї померлого в Німеччині оstarбайтера Олександра Ходорова з Кіровограда. Червень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Інколи траплялося так, що одночасно до Німеччини від'їжджали двоє дорослих дітей. Так, у червні 1942 року через Новогеорґіївську Біржу праці до Німеччини виїхали двоє сестер Хлівних. Вдома, в с.Вітрівка, залишилася їхня мати – 70-річна Софія Яківна Хлівна. Допомогу мати отримувала тільки в 130 крб., тобто за одну дитину. І тільки з жовтня 1943 року, коли до визволення Кіровоградщини залишалися лічені місяці, дозволили виплачувати допомогу за всіх, хто виїхав до Німеччини.

Серед тих, хто отримував допомогу, були не тільки батьки, а й інші родичі - бабусі з дідусями, брати і сестри, та, навіть, племінники. Зокрема таку допомогу отримувала 75-річна Степанида Федорівна Молчанова за свого внука Григорія Стороженка, який, виїжджаючи на роботу до Німеччини, звернувся до Новогеорґіївської Біржі праці з заявою, щоб допомогу платили саме їй[4]. За свого сина Михайла Дяченка отримувала допомогу мати Антоніна Юхимівна Дяченко з с.Табурище Новогеорґіївського району. В Петра Глібенка вдома в с.Табурище залишився один батько, тож син просив Біржу праці оформити грошову допомогу на Панька Зіновійовича Глібенка. Залишив вдома свою дружину Єлизавету з 1-річною дитиною Семен Трохимович Довгань з с.Серебряне Новогеорґіївського району, тож звернувся з заявою до Біржі праці, аби оформити допомогу їй. Вдома залишив своїх неповнолітніх двох сестер і брата Кузьма Харитонович Степаненко з с.Іванівці Новогеорґіївського району. Відправляючись до Німеччини,

просив оформити грошову допомогу на них, бо їхні батьки померли ще до війни. З громадського двору №37 с.Талова Балка Новогеорґіївського району поїхав до Німеччини Теофан Семенович Момот. Вдома залишив сестру і племінника, тож просив оформити допомогу в 130 крб. їм [5].

С П И С О К

жителей на работу в Германию для оказания помощи их семьям.

12.8-42	Зорват Саратовская Мария	1900	Сев.	Цыган, 55
1.1-42	Госват Мария	1908	Хол.	Челядковская, 52
21.4-42				
	Белченко Вина	1925	"	Воронская, 2
	Бестенова Зеля	1922	"	Воронская, 10
	Мельнико Яков	1925	"	Карабанов, 4
	Криченко Елена	1924	"	Костюков, 31
12.4-42				
	Андрюшина Ольга	"	"	Воронская, 37

Список жителів м.Кіровограда, які поїхали на роботу до Німеччини, для виплати їхнім рідним грошової допомоги. 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Крім коштів родини робітників, які виїхали до Німеччини, отримували з громадських дворів допомогу зерном. Так, 28 липня 1942 року голова Новогеорґіївської райуправи Шевченко наказав старості Глинської сільуправи видавати щомісячно Оксані Шептуновій та двом її малолітнім дітям додатково по 6 кг зерна щомісячно на кожного їдця, починаючи з 1 липня, оскільки її чоловік відправився до Німеччини. По 6 кг зерна на дорослого їдця та по 5 кг на дитину щомісячно отримували додаткову допомогу, починаючи з липня 1942 року, жительки Миронівської сільуправи Новогеорґіївського району Анастасія Симитринова, Анастасія Захарова, Любов Захарова, Феня Захарова, чоловіки яких теж відправилися до Німеччини. Родинам «східних робітників» надавав поміч Український Комітет Допомоги м.Новогеорґіївська. 100 крб. одноразової допомоги від Комітету отримала Ганна Клієнко. На них вона купила зерно-хліб у громадському дворі с.Велика Скельова[6]. Також жінку перевели на легшу роботу – кухаркою для військовополонених, видали картоплю, буряки, кавуни, «бо вона немає свого городу». Регулярно отримувала додатковий «зерно-хліб» з громадського двору с. Золотарівка Новогеорґіївського району 59-

річна Христя Смирнова. Її син влітку 1942 року відправився до Німеччини, залишивши вдома хвору матір[7].

Матеріальна допомога членам родин «східних» робітників – невелика для них втіха, адже багато вивезених на тяжкі роботи до Рейху з України втратили там здоров'я, інші - загинули. У серпні 1942 року через хворобу повернулася до рідних домівок житель Сніжковської сільуправи Новогеоргіївського району 18-річний Василь Коростяков та 17-річна Ганна Шкуренко. Повідомлення про повернення з Німеччини сільський староста оперативно передав до райуправи, тож фінвідділ припинив виплати грошової допомоги тяжко хворим робітникам.

10 березня 1943 року Олександрійський гебітскомісар наказав голові Новогеоргіївської райуправи припинити виплати коштів родині Водоливів з с.Золотарівка, оскільки їхній син Потап помер ще 27 серпня 1942 року від хвороби серця, набутої на тяжких роботах в Німеччині[8].

Від нелюдських умов праці та поводження воліли тікати з Німеччини чимало наших земляків. На втечі звідти відважувалися не тільки чоловіки, а й жінки. На 2 квітня 1943 року збіглими вважалися Марія Дудник, Зіна Данильченко, Євгенія Селіванова, Ганна Ковальова, Борис Бузько, Василь Колодій та ін. жителі області[9].Список цей надзвичайно довгий. Не всі вони дісталися додому. Списки збіглих надходили в районні та сільські управи. Всім родинам втікачів відразу припинялися виплати допомоги, що вони її отримували перед цим. На збіглих, яким щастило добратися додому, чекали задалегідь попереджені поліція та жандармерія.

НОВОГЕОРГІЇВСЬКА РАЙУПРАВА	
Н-МУ БІРЖІ П РА Ц І	
<p>Яких цього подіємо списки осіб повернувшись з Німеччини після повернення по верховці.</p>	
<p>ТКАЧЕНКО ТИМОНА СЛЕНДАНІВНА - народж. 1923р. технік-транспорт / повернулася з Німеччини 18/07/42р. проживає Гайдмицька №..</p>	
<p>КУРАВЛЕН ЄВГЕН СЛЕНДАНІВ - народж. 1923р. - слесар повернувся по хворобі 18/07/42р. проживає в с. ІЗ</p>	
<p>КАВАНЧОК СЛЕНДАНІВ С. МІРОВОЙ - народж. 1923р. - підмак, повернувся по хворобі 4/07/42р. живе - в / літерне.</p>	
<p>ГОЛОВА МІСБ.УПРАВ: <i>[підпис]</i></p>	<p>ГРИСЬОВСЬКА / ІД З И Г Р /</p>
<p>СЕКРЕТАР: <i>[підпис]</i></p>	

Тих, хто повернувся з робіт в Німеччині через хворобу, брали на облік в Біржі праці. Новогеоргіївськ, липень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Всі ті, хто повернулися, всіляко приховували своє перебування в Німеччині. Мовчали і їхні родичі про те, що отримували від окупаційної влади матеріальну допомогу. Жорстоко експлуатуючи остарбайтерів, нацистські органи пропаганди подавали матеріальну допомогу їхнім родинам як ознаку «великої турботи» про них, забуваючи при цьому вказувати, що кошти виплачувалися з районних бюджетів, які наповнювалися за рахунок податків з місцевого населення, а не надходили безпосередньо з Німеччини.

Український Комітет Допомоги

Поряд з величезними територіями та необмеженими природними ресурсами, що їх гітлерівці захопили впродовж літа-осені 1941 року у війні проти СРСР, до них потрапили мільйони тих громадян, які жодного прагматичного інтересу для окупантів не становили – престарілі, інваліди, діти-сироти, багатодітні матері тощо. Ця категорія громадян, яких нацисти вписали до людського баласту, ввесь час потребувала їжі, піклування та догляду. Не дивно, що всі турботи про них окупанти переклали на українську владу, зокрема кіровоградську. В перший місяць окупації – серпень 1941 року, обласне місто жило впроголодь – хлібопекарні і магазини не працювали, систему розподілу продуктів на картки не запровадили. З часом українська влада Кіровограда, а за ним і в районних центрах, налагодили постачання хлібом та іншими продуктами харчування всіх працюючих, потім безробітних. Дійшла черга і до інвалідів та пенсіонерів: хліба та інших продуктів харчування, зрозуміло, що за найменшими нормами, для них теж знайшли. Поволі вибудовувалася ціла система догляду за такою безпомічною категорією громадян, як інваліди, пенсіонери та діти-сироти, багатодітні матері. Значну роль в цьому відіграли Українські Комітети Допомоги, що виникли на початку 1942 року по всій Кіровоградщині, зокрема і в обласному місті. Вони тісно співпрацювали з відділами охорони здоров'я та соціального захисту при Кіровоградській міській та районних управах. Часто населення ці новостворені Комітети називали, за звичкою, «Червоним Хрестом».

Українські Комітети Допомоги відкрили рахунки в банках та розпочали нагромаджувати на них кошти. Вони надходили від окремих громадян та цілих колективів як пожертвування.

Так, з 21 травня по 20 червня 1942 року на рахунок Комітету Допомоги м. Кіровограда надійшло коштів[1]:

Організація	Пожертвування / крб.
м'ясокомбінат	833
український суд	355
канатна фабрика №3	124
сектор садівництва	13
міська бібліотека	99
хлібозавод	460
маслозавод	383
кожушна фабрика	255
та ін., всього:	147 367, 16

Всі ці пожертви - відрахування від зарплати робітників і службовців. Кошти для Комітету Допомоги надходили і з громадських дворів. Так, у листопаді 1942 року громадські двори №№ 29, 30, 31, 32 та 33 Калинівської сільуправи Кіровоградського району перерахували Комітету 1115 крб. Члени громадського двору №8 Кіровоградського району пожертвування Комітету надали в такий спосіб[2]:

П.І.П	Курячі яйця /шт.	Кошти /крб.
Іван Лиходід	5	2
Катерина Раца	5	5
Сергій Кибаненко	5	-
Феодосій Раца	10	-
Килина Дика	3	2
та ін.		184 крб.

В практику роботи Комітет Допомоги м.Кіровограда ввів розіграші лотерей, де головним призом, зокрема в липні 1942 року, було вугілля. Виручені за лотерею кошти теж поклали в банк. Зокрема на Кіровоградській кондитерській фабриці в червні 1942 року реалізували 300 лотерейних квитків. Зібрані за них кошти – 900 крб., працівниця фабрики Садовська віднесла до міського банку і поклала на рахунок Комітету Допомоги. Т.ч., Український Комітет Допомоги, що виник в січні 1942 року в Кіровограді, мав великі грошові надходження, що використовувалися, згідно Положення про діяльність Комітетів, на допомогу всім знедоленим і гостро потребуючим: інвалідам, пенсіонерам, вихованцям дитячих будинків, утриманцям будинку інвалідів, військовополоненим шталягу №305, вихованцям дитячих ясел та дитячих садків, самотніми матерями з малолітніми дітьми, тяжко

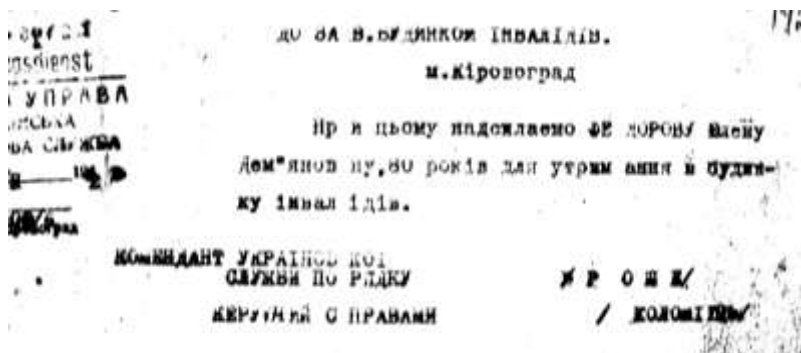
хворим, тобто всім, хто для окупантів вважався людським тягарем та «відпрацьованим матеріалом».

Допомога таким категоріям громадян виявилася надзвичайно суттєвою. Так, з «Відомості витрат» дізнаємося, що за період з 21 травня по 20 червня 1942 року Комітет Допомоги м.Кіровограда виділив кошти[3]:

Кому надали допомогу / м.Кіровоград	Кошти /крб.
дитячий будинок сиріт №1	8500
дитячий будинок сиріт №2	16500
дитячий садок №1	12000
дитячий садок №2	5500
дитячі ясла та ін.	6000

Взагалі на майже повне утримання Українського Комітету Допомоги перейшли міські дитячі ясла на 50 дітей з загальними річними витратами в 131 тис. 550 крб., з яких батьківська плата - 50 крб. з однієї дитини за місяць відшкодовувала лише 30 тис. крб. затрат.

162 тис крб. вимагало щорічне утримання дитячого садка №1 для 80 дітей та 105 500 крб. потребував дитячий садок №2 на 50 дітей[4]. Витрати тільки на три дитячі заклади впродовж одного року передбачалися надзвичайно великими. Однак попри всі складнощі, Комітет Допомоги утримував дошкільні дитячі заклади фактично до звільнення міста від гітлерівських загарбників.

Звернення української служби порядку (поліції) м.Кіровограда до дирекції міського Будинку інвалідів узяти на догляд 80-річну Олену Федорову. Лютий 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Великих затрат потребувало надання допомоги всім нужденним жителям міста. Багато її отримали. Так, 14 квітня 1942 року матері трьох малолітніх дітей Ганні Крижанівській з Кіровограда видали 60 крб. допомоги. Анастасія Добровольська теж виховувала трьох дітей – 9-ти, 4-х та 2-х років. Впродовж двох місяців – у березні та квітні 1942 року, жінка отримувала від Комітету по 60 крб., а в травні – 50 крб. З малолітніми дітьми залишилися також: Марія Данильченко - 3 дітей, В.Дворницька – 3 дітей, Крижанівська – 4 дітей та інші. Всі вони теж отримали грошову допомогу. В жовтні 1942 року до Комітету за допомогою звернулися 21 матір. Їм всім видали - кому по 30 крб., а кому по 20 крб. допомоги[5]. Однак з впевненістю можна говорити, що потребуючих виявилось більше, для допомоги їм потребувалися великі суми коштів, яких хронічно не вистачало.

Крім багатодітних матерів, які самотужки утримували своїх дітей, оскільки батьки перебували в Червоній Армії, соціальні працівники взяли на облік «найбіднішого населення міста» та теж їм допомагали. 1 березня 1942 року роздали допомогу в 555 крб. найбіднішим жителям 2-ї райуправи Кіровограда. До списків внесли 12 осіб. Громадяни Павленко, Прокофєва, Грабенко, Варіченко отримали по 50 крб., Фоменко - 40 крб. 5 березня 1942 року 250 крб. роздали 4-м найбіднішим жителям Новомиколаївки. Громадяни Шумська та Алексєєва отримали того дня по 50 крб., а Анікша і Любимська – по 75 крб.

Впродовж 1-15 липня 1942 року в лікарні Св. Ганни лікувалися 7 жителів м.Кіровограда - пенсіонери або інваліди. Перебування в цьому закладі для них обійшлося безкоштовно, оскільки всі витрати на себе взяв Комітет Допомоги. Ось як розподілилася ця допомога[6]:

Прізвище хворого	К-сть днів	Вартість ліжко-лікування	Рентген /крб.	Фіз. терапія /крб.	Перев'язки /крб.	Заг. вартість /крб.
Ф.І.Горінов	15	225	15	65	-	305
М.Н.Журба	-	-	-	-	20	20
А.Ф.Коваленко	-	-	-	-	20	20
А.Л.Матьвєєв	12	180	-	-	-	180
А.Я.Безуглий	15	225	30	100(операція)	-	355
та ін., всього 7 чол.	60	900	60	165	100	1200

4 липня 1942 року працівники Комітету Допомоги відвідали лазарет – літера «А», для радянських військовополонених, що діяв у приміщенні школи №4 м. Кіровограда та передали для поранених 6 пар милиць. Відвідали, дещо раніше – в травні 1942 року, також шталаг №305. Виявилося, що багатьом полоненим немає з чого їсти, адже вони

не мали посуду. Проблема вирішили так - замовили на заводі «Червона зірка» для табору металеві котелки, а поки їх виготовляли - закупили 1 тис. глиняних тарілок і передали полоненим[7]. Про хворих полонених піклувалися постійно, тож для них Комітет Допомоги збирав пожертви бинтами, марлею, білою тканиною, медикаментами тощо²⁸. 26 березня 1942 року за допомогою до Комітету звернувся військовополонений Олексій Борисов, який жив і працював в колишньому колгоспі «Комуна», що знаходився на Куцівці в обласному центрі. В заяві полонений пояснив, що наприкінці березня тяжко захворів, але засобів для лікування не має. Комітет виділив кошти на лікування колишнього воїна Червоної Армії.

Комітет Допомоги налагодив переписку з іншими таборами для різних категорій військовополонених, що знаходилися в Україні, і надавав допомогу в розшуку їхніх рідних на Кіровоградщині. Листування зав'язалося зі шталагами в Бердичеві, Луцьку, Рівному, Житомирі та з лазаретами для радянських військовополонених у містах Луцьку, Житомирі, Жмеринці, Вінниці[8].

Діючи ознайомивши всіх з оповіщенням, тих що мають патенти видавництва на п'ятницю 29-V-42 р. на 10 годин ранку до Биржі Праці—вони повинні з'явитися з патентами.
Всі підприємства повинні зареєструватися в Райуправі до 25 травня 1942 р. за такою формою:

Біжур. № №	Назва Виробництва.	Які саме виробництва	Вулиця	Кільк. робітників	
				чоловіків	жінок
	Будинки одиноких	968 178 84 апаратів	1118 Митрофанів	5	5
			Шкатулки 14	33	

Підписав: [підпис]
Установив: [підпис]
Друк. «Новогеорґієвська», Укр. Думка, Тираж 300

Звіт керівництва «Будинку одиноких» м.Новогеорґіївська про кількість працівників та персоналу закладу: працюють 10 робітників, утримується 47 інвалідів. Травень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

²⁸ Не забували в Комітеті і про поранених німецьких солдат. Для тих, які лікувалися в лазареті, створеному в педінституті, Комітет передав, в переддень Пасхи 1942 року, серветки, шкатулки, портсигари, рушники тощо. Схоже, що вчинити інакше не було змоги.

Керівництво Українського Комітету Допомоги м.Кіровограда скоро зрозуміло: утримувати всіх потребуючих тільки на пожертвування громадян – справа нереальна. Тож, хоч і перебуваючи під контролем окупантів, у Комітеті вирішили поповнювати свою касу й іншим шляхом, максимально використовуючи тогочасний сприятливий момент для розвитку підприємництва та приватної ініціативи, не відмовляючись, при цьому, і від пожертв. Тому впродовж дуже короткого часу в Кіровограді з'явилися різноманітні підприємства, створені Комітетом Допомоги, які почали приносити серйозні прибутки. Серед них – 2 комісійні крамниці, зала для гри в «Лото», міська більярдна, кравецька №1 та №2 майстерні, а також швацька та механічна майстерні, перукарня, буфети №1, №2 та №3, їдальня, медамбулаторія на Кушівці (відкрилася 1 липня 1942 р.), гуртожиток на 10 ліжок для безпритульних інвалідів, каса допомоги інвалідам, художня майстерня, юридичне бюро тощо. Ці невеликі виробництва надавали роботу не тільки десяткам працівників, переважно інвалідам, а й здійснювали великі відрахування своєму засновнику – Комітету Допомоги. Так, 15 липня 1942 року в Кіровограді відкрилася механічна майстерня, де працювали 30 інвалідів і пенсіонерів. До кінця року вони виготовили та реалізували продукції на 277 тис. крб., отримали чистого прибутку майже 58 тис. крб.[9].

Замітка в газеті «Кіровоградські вісті» (лютий 1943 р.) про доброчинну діяльність жителя м.Кіровограда Кролівецького, який для Комітету Допомоги пожертвував 320 крб. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Звісно, ситуація в районах значно відрізнялася від міської. Однак і там розпочався досить помітний процес збирання пожертв потребуючим громадянам. Прикро, що документів для висвітлення всебічної діяльності хоч одного районного Комітету Допомоги бракує. Однак, є деякі фрагменти. Тож відомо, що активно запрацювали Хмелівський,

Олександрівський, Бобринецький Комітети. Зокрема, до Комітету Допомоги вступили 47 осіб по громадському двору №50 Новоолександрівської сільуправи Хмельівського району та 192 особи з громадського двору №51 цієї ж сільуправи.

Набір і форми допомоги від Українського Комітету Допомоги потребувачим м.Кіровограда вирізнялися різноманітністю. Зокрема в березні 1942 року, коли від раптового танення снігів на Інгулі розпочалася повінь, Комітет створив два пункти медичної допомоги: один на вул. Великій Пермській, №2, інший – по вул. Гоголя, №106. В них чергували фельдшери та медсестри, які надавали допомогу всім, хто опинявся в крижаній воді, рятуючи своє домашнє добро та худобу під час повені[10].

Затоплені талою водою вулиці Кіровограда. 1942р. Наданням медичної допомоги потерпілим від повені опікувався Комітет Допомоги. З колекції О.Женжирова.

Комітет Допомоги м.Кіровограда організовував надання гарячого харчування потребувачим шляхом організації т.зв. «безкоштовних кухонь». Одну з них організували на Балашівці (околиця Кіровограда), де щодня гарячі обіди отримували 100 дітей. Продукти виділив відділ постачання міської управи на прохання Комітету Допомоги[11]. Для нужденних дітей з 15 березня 1942 року підприємства та установи Кіровограда розпочали збір пожертвувачів одягом, взуттям, продуктами,

коштами. Про це керівників установ та підприємств попросив особисто міський голова Медведков[12].

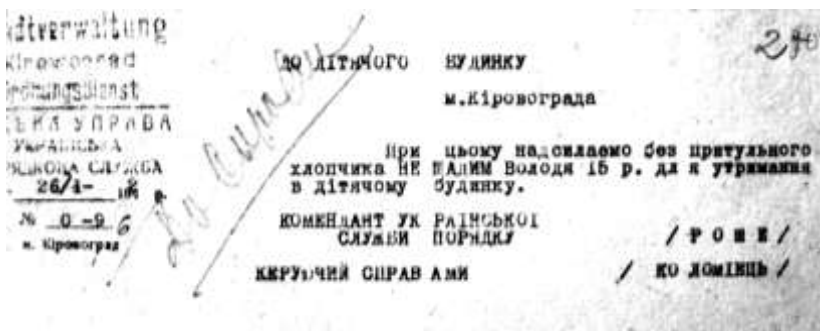
Восени 1942 року Комітет Допомоги розпочав безкоштовно розвозити інвалідам та пенсіонерам м.Кіровограда дрова. Міська управа для них виділила 500 складометрів. Для розвезення палива Комітет наймав візників з біржі легкових та вантажних гужових перевезень та зрідка, по неділях, автомобілі з транспортної організації «Штрало». Оплата візникам і водіям здійснювалася за рахунок Комітету Допомоги. Зокрема 6 жовтня 1942 року візник Цуркан розвіз дрова – по 0,5 складометри, кіровоградським мешканцям - інвалідам Запороженку, Дубині та Андрієвському. 8 жовтня по 1 складометру дров привезли інвалідам Линникову та Потапенку, які проживали на Кушівці[13].

1943 рік чогось принципово нового в діяльність Комітету Допомоги не вніс. Комітет повністю утримував два дитячі садки, одні дитячі ясла та два будинки сиріт у Кіровограді. В будинку сиріт №2 у травні 1943 року працювали 10 осіб: завідуюча, троє вихователів, одна куховарка та ін. Щомісяця всі вони отримували кошти на зарплату від Комітету Допомоги. Так, зарплата завідуючої сягала 900 крб., вихователям платили 540 крб. Не обділили також конюха, огорожника, куховарку, двох прибиральниць[14].

*Знедолені війною та окупацією діти стоять в черзі за їжею.
З архіву Рейберт інфо.*

В дитячому садку №2 працювали 6 осіб, у дитячих яслах – 7. Завідувачі цими закладами отримували по 600 крб. зарплати, вихователі по 400 крб., а няні – по 280 крб. Таку систему запровадили і в дитсадку №1 та в будинку сиріт №1. Для всіх дошкільних дитячих закладів міста Комітет Допомоги придбав гойдалки, турніки, пісочниці. У травні 1943 року Комітет Допомоги виділив будинку сиріт №2 1600 крб. готівкою на придбання насіння городніх культур. Через три дні після їх придбання діти разом з вихователями висіяли та висадили на власному городі квасолу, часник, редьку, капусту, цибулю, помідори, моркву, петрушку та ін.[15]. Для дитячих ясел м.Кіровограда Комітет допоміг придбати свиню. 29 червня 1943 року завідувача дитячими яслами Ганна Новікова просила Комітет Допомоги видати їй 3 тис. крб. на харчування дітей. Нужденним дітям допомагала і громадськість. Так, у червні 1943 року колектив Кіровоградського міського театру на чолі з директором взяли шефство над дитячим будинком №2. Актори навчали сиріт балетному мистецтву, вчили гри на фортепіано, запрошували безкоштовно відвідувати всі ранкові концерти та вистави театру[16].

Звернення української служби порядку м.Кіровограда до керівництва дитячого будинку взяти на утримання безпритульного хлопця Володимира Нецадима. Квітень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

25 травня 1943 року уповноважені Комітету рознесли пенсіонерам та інвалідам Кіровограда грошову допомогу, що заміняла нужденним пенсії. Для цього виділили 10 тис. крб. По 1-й та 2-й райуправах міста вручили старим людям загалом 1950 крб., по 3-й – 1675 крб., по 6-й – 1860 крб. тощо. Наступного дня виділили 5 тис. крб. для одноразової допомоги інвалідам. 5 тис. розподілили між інвалідами і 20 травня 1943 року. Тож загальні витрати, схоже, що не повні, тільки впродовж трьох днів кінця травня 1943 року становили 20 тис. крб.[17]. Видачу пенсій

та допомоги здійснили і наступного місяця – в червні 1943 року. 29 червня 1943 року роздали 14 225 крб., 30 червня – 4725 крб. Комітет Допомоги опікувався і Кіровоградським Будинком інвалідів, зокрема власним коштом лікував деяких утриманців цього закладу.

За рахунок Комітету неїмущі жителі Кіровограда отримували грошову допомогу на поховання рідних включно з безкоштовними домовинами.

25 листопада 1943 року пенсіонерка – жителька Кіровограда Ксенія Бур'янова просила Комітет Допомоги видати належну їй пенсію, через тимчасову свою відсутність, знайомій О.Ф.Єгич.

Грошову підтримку, але не з районного бюджету, а від Комітету Допомоги отримали також жителі Бобринецького району. Так, тільки впродовж лютого 1944 року, тобто за місяць до визволення району від окупантів, 31 житель району скористалися допомогою Комітету. Зокрема Килина Ворона, Микола Журида отримали по 50 крб., Костю Максименку вручили 100 крб., а Одарці Шіленко – 150 крб. Загалом з 12 по 15 лютого такої допомоги жителям Бобринеччини надали на суму 1700 крб.[18].

Діяльність Українського Комітету Допомоги в період нацистської окупації області – яскравий приклад взаємодопомоги та солідарності громадян, їх постійне прагнення підтримки нужденним категоріям жителів області - інвалідам, пенсіонерам, військовополоненим, дітям-сиротам, багатодітним матерям тощо. Такі Комітети намагалися поліпшити тяжкі умови життя чи існування знедоленим і безпомічним. Це свідчення високих моральних і етичних засад, що їх демонстрували жителі області та яких не знищила навіть війна та окупація. Зрозуміло, що Комітети Допомоги всіх обігріти, вилікувати, нагодувати й одягти не могли. Однак зробили все можливе, що було в їхніх силах і можливостях. Прикро, що керівники деяких Комітетів Допомоги після вигнання нацистів опинилися в радянських концтаборах.

Злочинність та хуліганство

Окупація гітлерівцями області тільки на короткий час призупинила прояви злочинності серед місцевих жителів. Цьому сприяли досить жорстокі засоби впливу, спрямовані, в першу чергу, на боротьбу з грабіжниками та мародерами. Тож населення, начитавшись застережень та погроз, на деякий час присмиріло, а потім, оговтавшись, швидко пристосувалися до нових умов, тож зажили життям, де часто траплялися різноманітні злочини. Аналіз криміногенної ситуації, зокрема в обласному центрі, дає всі підстави стверджувати – окупаційна

гітлерівська та новостворена українська влада різноманітні крадіжки, бійки, дрібне хуліганство, інші порушення тогочасних законів місцевими жителями не подолали. Тож поширена думка про те, що окупанти, маючи у своєму розпорядженні достатньо сил і засобів, нібито «навели твердий порядок» в області загалом, та в Кіровограді зокрема, є помилковою.

З перших днів нацистської окупації Кіровоградщини в містах та селах виникли загони самоохорони, які ставили за мету боротися з кримінальним елементом, зокрема зі всілякими підозрілими особами, які влітку та восени 1941 року у великій кількості без видимої цілі йшли хтозна куди і невідомо звідки бралися. Групами й поодинокі чоловіки й жінки прибували до сіл, намагалися влаштуватися на ночівлю та роздобути щось поїсти. Зрозуміло, що то війна зняла їх з насиджених місць. Пересування цих людей супроводжувалося крадіжками перш за все їстівного, попри те, що багатьом з них селяни давали щось поїсти – кусень хліба, склянку молока... Така ситуація прискорила формування загонів самоохорони.

Їх створення у селах відбувалося зазвичай на загальних зборах, що скликалися за наказом окупантів і за їх присутності, де одночасно обирали старосту села та старосту колгоспу. В такий спосіб, за привселюдним схваленням усієї громади, обиралися і члени загонів самоохорони, як правило 5-7 осіб з числа місцевих мешканців. У Кіровограді процес формування самоохорони відбувався за дещо іншим сценарієм: «тимчасове керівництво» містом і охоронний загін гітлерівці створили одночасно. Це відбулося 11 серпня 1941 року.

Місцева самоохорона. 1942 р. Україна. З архіву Рейберт інфо.

Функції загонів самоохорони майже нічим не відрізнялися від довоєнної міліції. З часом – у листопаді 1941 року, всі ці розрізнені загони гітлерівці підпорядкували собі, запровадили єдину офіційну назву - «допоміжна служба поліції порядку» (шुцманшафт), ввели військові звання та належну дисципліну. У пам'яті повоєнних поколінь охоронці порядку закарбувалися як поліцаї. Наприкінці 1941 року ця служба в м.Кіровограді налічувала 300 співробітників.

Серед поліцейських, або, на мові окупантів – шуцманів, опинилося чимало різношерстої публіки: військовополонених, авантюристів, карних злочинців, членів більшовицької партії та комсомольців, національно свідомих громадян, колишніх репресованих радянською владою тощо. За національним складом, особливо в Кіровограді, – це представники багатьох народів з різних місцевостей тогочасної країни та корінні мешканці міста. Тож доповнення «українська» у назві «допоміжна служба поліції порядку» є свідченням лише територіальної, а не національної приналежності поліцейських. Навпаки, усіх національно орієнтованих охоронців порядку виокремлювали та зі служби звільняли, натомість залишався денационалізований елемент, часто з кримінальним минулим, згодний на будь-яку «брудну» роботу.

Охоронці порядку на базарі. 1941 р. З архіву Рейберт інфо.

Тож крім дійсно охорони порядку в нічний час, боротьби з крадіжками з домоволодінь мешканців міста та державних установ і

підприємств, проявами хуліганства та посяганнями на життя й здоров'я громадян, допоміжна служба поліції порядку часто залучалася окупантами до каральних операцій – знищення, шляхом розстрілів, мирних жителів, проведення облав на молодь з метою її насильного відправлення на примусові роботи до Рейху, ведення боротьби проти учасників партизанського та підпільного руху. Тому незаперечним є той факт, що багато охоронців порядку перетворилися на військових злочинців.

Допоміжна служба поліції порядку (шуцманшафт) м. Кіровограда залишила по собі чимало документів, що дають можливість досягнути розмір злочинності в цьому великому населеному пункті та стверджувати, що найбільш криміногенним населеним пунктом області залишався Кіровоград, адже в ньому проживали понад 60 тис. постійних мешканців та велика кількість прийшого населення: звільнені з полону військовополонені, різні «перекотиполе», які залишали свої рідні місця в пошуках роботи чи даху над головою, інший люмпенізований елемент, якому загубитися в багатолюдному місті виявилось набагато легше, ніж у селах. Частина з них вдавалися до різноманітних крадіжок та хуліганства – найпоширеніших злочинів періоду окупації.

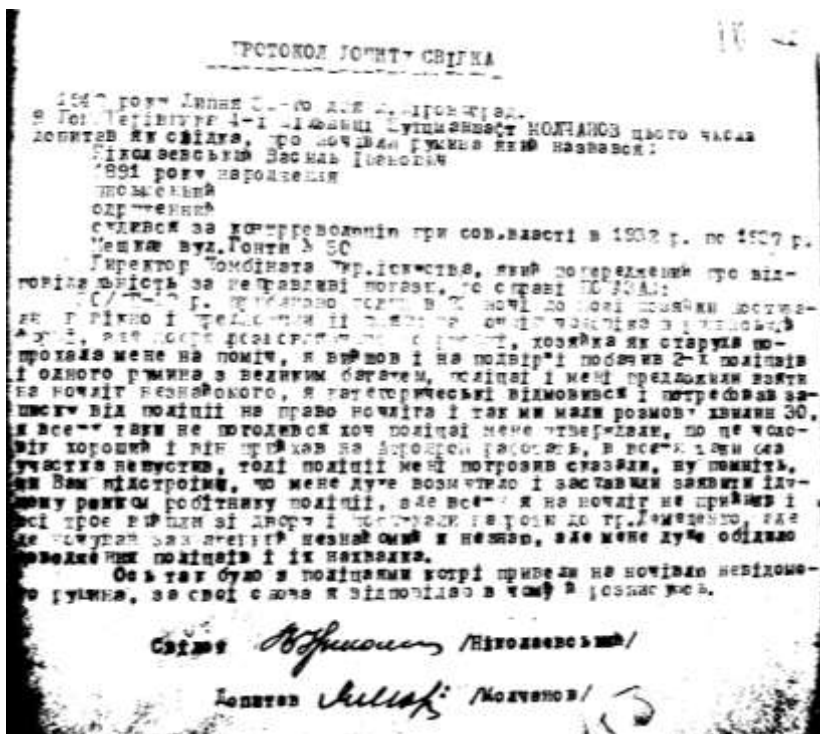
Зазвичай гітлерівці найтяжчими злочинними, скоєними місцевими мешканцями, вважали збройний спротив та диверсії проти себе. Їх розкриттям та пошуками призвідців і виконавців займалася нацистська таємна поліція, документи про діяльність якої відсутні. Зате відомі наслідки: впродовж осені 1941 року гітлерівським спецслужбам вдалося нейтралізувати та майже повністю знищити більшовицьке підпілля.

*Інструктор Кіровоградського
обкому ВКП(б) М.М. Шамардін,
залишений для налагодження
підпільної роботи в області,
розстріляний гітлерівцями восени
1941 р. в лісовому масиві Георгіїв
гай поблизу містечка
Олександрівка. З архіву автора.*

Т.зв. побутовими злочинами, що не підривали основ нацистського ладу в області та майже нічим їм не загрожували, крім деяких незначних

матеріальних втрат і збитків, опікувалася допоміжна служба поліції порядку. Вона мала кілька служб: слідчу, патрульну, охоронну. Для кращого контролю за порядком у Кіровограді місто поділили на 6 поліцейських ділень з невеликим штатом поліцейських. Такі ділянки нагадували за структурою і функціями районні відділи міліції та підпорядковувалися комендатурі шуцманшафту. Допоміжні служби поліції порядку в містах і районах зайняли переважно ті приміщення, які до війни використовувала радянська міліція. Всі правопорушення, за встановленим порядком, фіксувалися в різноманітних рапортах та донесеннях охоронців порядку (поліцейських).

Протокол допиту свідка В.І.Ніколаєвського, присутнього при спробі невідомих працівників поліції поселити в будинку «чоловіка в румунській формі» - зразок тогочасного поліцейського діловодства. Липень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Найпоширенішим злочином у період окупації стали крадіжки. Перерахунок всього, що розкрадалося, грандіозний: від вугілля та

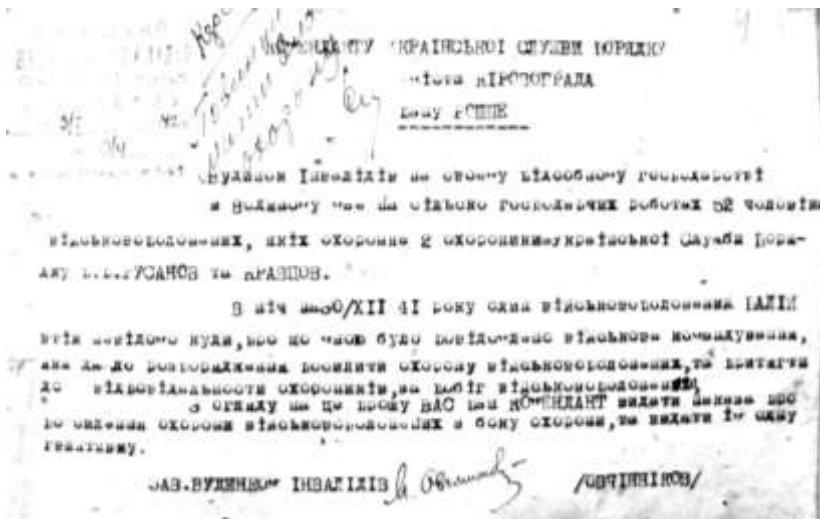
бензину з німецьких військових частин та складів – до одягу, взуття та простирадл з домоволодінь громадян.

На великі й привабливі для крадіжок об'єкти перетворилися ті підприємства Кіровограда, що займалися випуском харчової продукції. Так, весною 1942 року епідемія крадіжок охопила маслозавод м.Кіровограда. Крали масло всі – сторожі заводу, майстри, робітники. Належної уваги злодіям, всупереч попередженням від комендатури шутцманшафту, дирекція заводу довгий час не приділяла. Зрештою 15 жовтня 1942 року поліція Кіровограда провела ретельний обшук усіх, хто того дня виходив з прохідної підприємства. Серед затриманих з вкраденим маслом – Оксентій Савченко (виносив 0,5 кг масла), Іван Павлоградський (вкрав 1 кг масла), Микола Корнілов (ніс додому 3 кг масла) та ін.[1]. Вилучивши речові докази, охоронці порядку проінформували про наслідки «операції» своє керівництво. На цьому справа, схоже, й закінчилася. Напевне, що крадіжки на Кіровоградському маслозаводі дещо призупинилися, однак з часом, без сумніву, продовжилися, тож тривали практично весь період окупації.

Також у Кіровограді масово розкрадалася продукція місцевого м'ясокомбінату. З крадіями м'яса охоронці порядку теж боролися, але великої ініціативи не виявляли. Тож до рук поліцейських потрапляли або невмілі злодії, або досить вже зажерливі й нахабні. Одним з них виявився робітник м'ясокомбінату Г.Ф.Валух, якого затримали біля прохідної комбінату з вкраденим м'ясом та салом. 24 червня 1942 року щодо крадія комендатура міської служби поліції порядку наклала «тяжке» покарання – зобов'язала сплатити 236 крб. штрафу, що відповідало вартості вкраденого за офіційними розцінками[2]. «Важке» покарання чекало на деяких робітників Кіровоградської птахофабрики. 4 грудня 1942 поліція затримала Г.Євдокимова, А.Кириченка, Г.Нижищенка, А.Кухаря з качками, яких ці працівники виносили з птахофабрики. На подання служби охорони порядку дирекція підприємства звільнила крадіїв з роботи та відібрала в них хлібні картки [3].

Крадіжки домашньої худоби та птиці – дуже поширений злочин періоду нацистської окупації краю. Так, у березні 1942 року з домоволодінь Єфанової та Кириєнка, які проживали на території 1-ї поліцейської дільниці м.Кіровограда, викрали козу й курей. В ніч з 28 на 29 липня в приміському громадському дворі №25 викрали коня. Серед ночі 26 грудня 1942 року в кіровоградця Іллі Маліхіна з повітки злодії поцупили корову. 25 січня 1943 року поблизу готелю «Палас» на вул. Дворцовій м.Кіровограда, коли кучер відволікся, злодії викрали підводу з двома впряженими кіньми, що належали буровугільній шахті міста[4].

Постраждалі зверталися з заявами про допомогу до поліції, але багато крадіжок залишалися не розкритими.

Доповідна директора Кіровоградського Будинку інвалідів Овчинникова коменданту української служби порядку м. Кіровограда про втечу одного з 52 військовополонених, які працювали в їхньому підсобному господарстві та прохання виділити для охорони полонених одну гвинтівку. Січень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Постійний дефіцит одягу, взуття, предметів побуту теж спричиняли їх масові крадіжки. 2 червня 1942 року приватний швець Біловонс привласнив жіночі туфлі, віддані йому для ремонту. Їх власниця, обурена таким нахабством майстра, звернулася до служби охорони порядку з проханням притягти шевця до відповідальності. Біловонса викликали в поліцейську дільницю і поставили перед вибором: або він повертає туфлі, або його заарештують за шахрайство. У неділю, 27 вересня 1942 року, о 8 годині вечора, як це написано в заяві потерпілого І.П. Медяника (прож. по вул. Дворцовій, №39/23), у нього викрали велосипед марки «Москва», зареєстрований в міській управі під №1353, що знаходився на 2-му поверсі в коридорі поруч з його квартирою. 19 жовтня 1942 року здійснила крадіжку жіночих туфель кіровоградка Марусенко. Власниця туфель Кодацька прийшла на базар, щоб купити нове взуття, тож для примірки зняла старе і поставила поблизу прилавка. В цей час підбігла Марусенко, схопила їх і втекла. Вкрадені туфлі дівчина відразу наділа і розгулювала в них Кіровоградом,

аж поки її не затримали[5]. 14 лютого 1943 року злочинці обікрали квартиру по вул. Білоцерківській, №16, скориставшись тим, що господарі тимчасово її залишили. Охоронці порядку 4-ї поліцейської дільниці м.Кіровограда, які прибули за викликом сусідів пограбованої квартири, склали акта, забили двері дошками і чекали прибуття господарів, щоб вчинити розшукові дії. Інших квартирних злодіїв кіровоградців К. Іллюшину, А.Косинкову, В.Корягіна поліція затримала 7 травня 1943 року на базарі в Аджамці, коли ті намагалися продати відразу 14 жіночих суконь і 5 ковдр, що належали обікрадений В.Маленко. 14 травня 1943 року невідомі пограбували будинок Вукола Копенкіна, який проживав на Кушівці, на перевулку Середньому, №21. Загалом злодії в цьому будинку поживилися добре, оскільки перелік вкраденого становив 22 найменування: від пальта жіночого з хутряним коміром до 100 крб. готівкою[6].

На посту біля обласної поліції – озброєна варта. Україна. З архіву Рейберт інфо.

Поза увагою злодіїв не залишалися військові об'єкти гітлерівців, переповнені, на їхню думку, казковими багатствами. Відчайдухи під час ходу ешелонів відкривали вагони і цупили звідти обмундирування, продукти, пальне, мастило, інструменти. Затриманих на місці злочину віддавали до Надзвичайного суду м.Миколаєва. Його суворі вирoki часто призводили до страт злодіїв. З військових частин, розташованих у Кіровограді, та з стратегічних об'єктів теж розкрадалося чимало гітлерівського майна.

Так, 4 січня 1943 року поліцейський Токарев з 4-ї поліцейської дільниці м.Кіровограда помітив крадів з 20 літрами трансформаторної оливи. Один злодій намагався бритвою різонуту охоронця, але влучно зробити це не зміг. Скориставшись темрявою - втік. Іншого крадія охоронець порядку затримав. Ним виявився грузин Суліман Куляєв. Наступного дня затримали його напарника - електромонтера аеродрому Василя Пугаченка. 5 січня 1943 року обох передали до таємної поліції, адже чоловіки вчинили, за тогочасними законами, диверсійний акт. Микола Боровський, працюючи на аеродромі в Кіровограді, постійно викрадав бензин та спекулював ним. Робив би це напевне ще дуже довго, однак у березні 1943 року його, на підставі анонімного доносу, заарештували охоронці 3-ї поліцейської дільниці м.Кіровограда[7]. У липні 1943 року на аеродромі м.Кіровограда невідомі викрали 10 авіаційних годинників. Крадіжка виявилася надзвичайно серйозною, адже безпосередньо підривала бойову могутність військово-повітряних сил Рейху, тож, окрім цивільної обслуги летовища з місцевих мешканців, ретельній перевірці піддали і військових, які на той час перебували поблизу літаків. Підозри таємної поліції нацистів та служби охорони поліції порядку впали на румунських вояків[8].

Відповідь на криміногенну ситуацію в Кіровограді дають не тільки повідомлення з поліцейських дільниць до комендатури, а й «Книга подій і розшуку комендатури шуцманшафту м.Кіровограда», сторінки якої майже щодня заповнювали чергові поліцейські[9]. Підставою для записів до «Книги» слугували письмові або усні заяви й звернення мешканців міста, звіти патрулів.

Так, 5 січня 1943 року до комендатури надійшло повідомлення, що по вул. Преображенській, №19 помер самотній старий чоловік на прізвище Дорошенко. 9 січня до комендатури звернувся з заявою кіровоградець Федір Лискун, який повідомив, що загубив паспорт, військовий квиток і 300 крб. 11 січня Василь Рибальченко заявив, що до його двору прибілося чиєсь козеня. 13 січня до поліції прибігла Лідія Обозник за допомогою по розшуку зниклої 6-річної дочки. 15 січня житель будинку по вул. Пирогова, №27 Федір Шевцов заявив, що в нього з двору пропав кінь, впряжений у санки (29 січня 1943 року поліція розшукала схожого коня, запряженого в санки, що якимось дивом опинився в таборі військовополонених (шталаг №305) м.Кіровограда. 17 січня житель міста Філіпович поскаржився до комендатури поліції, що в нього на базарі викрали водійські права, перепустку на завод «Штойвар Веркт» та 500 крб. готівки. 31 січня громадянка Салова заявила, що в неї на базарі викрали паспорт, біржову картку та метричну довідку. Повідомлення і заяви про викрадення

документів та грошей зареєстровані в «Книзі подій і розшуку комендатури шуцманшафту м.Кіровограда» також 1, 3 та 5 лютого 1943 року. В ці дні позбулися документів та коштів жителі Кіровограда Олександр Гридін, Євдокія Гулак, Марія Чернат. Така велика кількість досить специфічних викрадень свідчила про наявність в обласному центрі чималої кількості кишенькових злодіїв.

Фрагмент списку молоді, які проживали в Кіровограді на території І-ї поліцейської дільниці, та яким охоронці порядку вручали повістки для послідувочої відправки до Німеччини. Червень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

8 лютого 1943 року Григорій Клименко, Антон Задорожній та Афанась Курячий, їдучи підводою з Бобринця до Кіровограда, знайшли на дорозі справну мисливську рушницю. Прибувши до міста, здали зброю до І-ї поліцейської дільниці. 9 лютого до комендатури шуцманшафту надійшло повідомлення, що в Надії Жаботинської пропала 5-річна дочка. 11 та 12 лютого 1943 року відзначилися знахідками: до комендатури принесли знайдені на вулиці 163 крб., а Василь Головацький привів пару коней, які рухалися без кучера вулицею Московською в напрямі до вул. Пашутінської. Як пізніше з'ясувалося, підвода належала громадському двору с.Григорівка Витязівського району. 14 лютого з табору військовополонених втекли 12 в'язнів. Також цього ж дня поліція заарештувала і доставила в комендатуру: міського хулігана Миколу Колесника, при обшуку в нього вилучили 1340 крб. і складаний ніж, та підозрювану в крадіжках гр. Сахновську. Пізно ввечері

19 березня 1943 року поліцейський патруль, що проходив вулицею Великою, на перехресті з вул. Гоголя помітив жінку, яка щойно народила дитину. Для породіллі Анни Гончаренко патрулі викликали підводу і відправили матір до місця її проживання – на вул. Прогонну, №21. Весна 1943 року ознаменувалася затриманнями багатьох хуліганів та порушників комендантської години. 21 березня пізно вночі містом без перепусток тинялися Семен Кривенко та Іван Гаркавий. Поліцейський патруль їх обох затримав та відразу оштрафував на 25 крб. кожного «за пізні ходіння». Цієї ночі до І-ї поліцейської дільниці привели п'яного Петра Курайкіна. Його теж оштрафували. 27 березня 1943 року патруль затримав Степана Шевченка. 18-річний юнак п'яним вештався біля кінотеатру «Вікторія»[9].

1-й ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ РАЙОН м. Кіровоград

РАПОРТ

Довідку до Вашого відомо про те, що за " 8.12 " 1942 року на підозріку проведена наступна робота:

За день: з поч. м. ц.

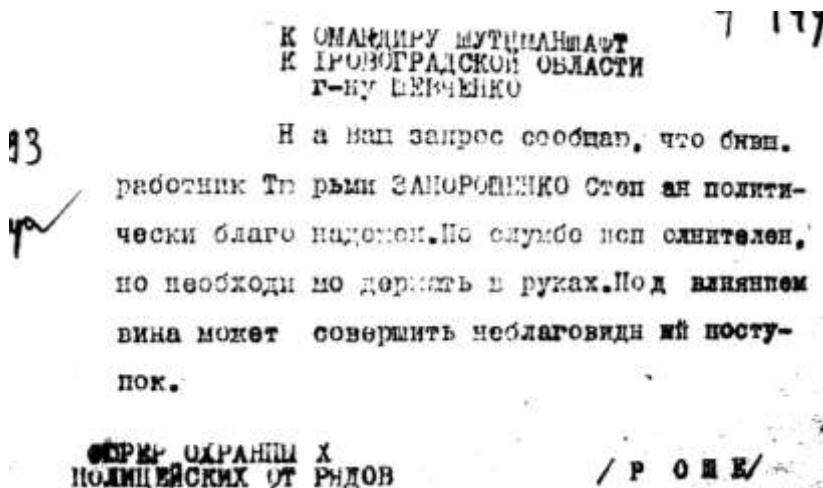
1. Поступило заяв за день.....	-	9
з них:		
а/ крадіжок.....	-	1
б/ хуліганство.....	-	4
в/ спекуляція.....	-	-
г/ і н а.....	-	4
2. Зроблено дізнань по справах.....	-	9
3. Не закінчено справ.....	-	-
4. Затримано людей.....	-	19
а/ за крадіжку.....	-	1
б/ за хуліганство.....	-	2
в/ за ходіння в неурочний час.....	-	-
г/ за п'янку.....	-	-
д/ за інші.....	-	16
5. Зроблено обшуків.....	-	1
6. Надіслано до Вірні Праці.....	2	29
7. Зареєстровано на ночівлю.....	3	21
8. Виявлено на пропасниках.....	-	-
9. Виявлено на випоянках.....	-	-
10. Оштрафовано:.....	-	2-075
а/ за спекуляцій.....	-	-
б/ за порушення світотемпору.....	-	-
в/ за ходіння в неурочний час.....	-	-
г/ за інші.....	-	2-075

Фрагмент рапорту керівника І-ї поліцейської дільниці м. Кіровограда до комендатури шуцманшафту за 8 жовтня 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

помітивши хуліганів, змушений двічі стріляти. Злякавшись, румунські вояки через дірку в огорожі заховалися на аеродромі.

Іншим джерелом інформації про криміногенну ситуацію в м.Кіровограді є щоденні рапорти з кожної з 6-ти поліцейських дільниць, адресовані до комендатури шуцманшафту[10].

Ось рапорт з І-ї поліцейської дільниці про події впродовж 3 - 4 жовтня 1942 року. Цієї доби не зафіксовано жодної крадіжки та випадків спекуляцій. Зате затримали двох хуліганів. Один з них - П.Безвощенко (призвідець) разом з товаришем близько 22 години 3 жовтня пов'язали на рукави білі носові хустини, і, ніби поліцейські, «робили облави на дівчат». 6 жовтня 1942 року на території І-й дільниці трапилася одна крадіжка та здійснено хуліганський вчинок. Також поліція змушена затримати 3-х осіб за порушення правил ночівлі. Загалом, як про це свідчать рапорти, у жовтні 1942 року по І-й поліцейській дільниці трапилося 7 крадіжок, 10 хуліганських проявів, затримано 39 осіб: 5 – за крадіжки, 2 - за хуліганство, 5 - за порушення комендантської години, 2 - за п'янку та ін., здійснено 2 обшуки, зареєстровано на ночівлю 137 душ, оштрафовано 23 чоловік на 1010 крб., 4 особливо злісних порушників комендантської години оштрафували на 125 крб. кожного.

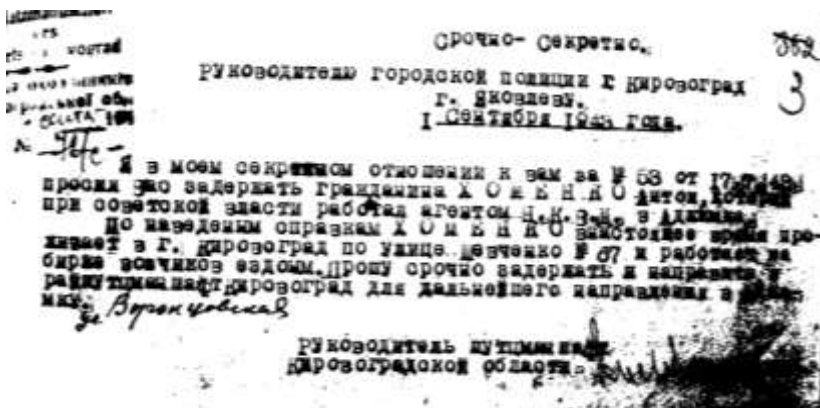

Донесення керівника Кіровоградських охоронних поліцейських загонів Роше до командира обласних охоронних загонів Шевченка про політичну благонадійність гр. Степана Запороженченка – «колишнього працівника тюрми». Вересень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Досить типовим у плані злочинності й хуліганства та деяких інших правопорушень виявився січень 1943 року. Впродовж місяця поліція 1-ї дільниці затримала 12 осіб, з них 6 – за крадіжки. На ночівлю зареєстрували 168 душ, оштрафували 23 чоловік: за пізні ходіння наклали 5 штрафів по 175 крб. на особу, 4-х хуліганів оштрафували на 250 крб.

Поряд з боротьбою зі злочинністю та забезпеченням порядку й спокою, служба охорони здійснювала таємний нагляд за поведінкою і політичними настроями жителів Кіровограда, перевіряючи багатьох з них на благонадійність.

Зокрема 20 липня 1942 року до керівництва 1-ї поліцейської дільниці від керівника (в документах написано «фюрера») охоронних поліцейських загонів м.Кіровограда Роше надійшов наказ перевірити «як в політичному відношенні, так і в благонадійності» жительку Кіровограда Галину Точиніну, яка мешкала по вул. Шевченка, №15[11].

*Наказ про затримання працівника НКВС А.П. Хоменка. Вересень 1943 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

1 січня 1943 року «фюрер» Роше наказав керівникам усіх поліцейських дільниць міста скласти реєстри «всіх неблагонадійних у кримінальному плані: крадіїв, спекулянтів, продавців самогонки і горілки» тощо. 4 березня 1943 року поліції міста стало відомо, що Ольга Косенко, проживаючи по вул. Клинівська, №50, переховує військовополонених і постачає їх документами. Проти жінки служба охорони розпочала провокацію: до її житла повинна підійти людина, схожа на полоненого, і попросити документа. Під час його вручення жінку, в присутності свідків, мали заарештувати. У березні 1943 року розпочалася таємне слідкування за Іваном Юрченком, який проживав у

Кіровограді за відомою поліції адресою, а до війни чоловік працював секретарем парторганізації великого підприємства[12]. У травні 1943 року перевірялася політична благонадійність кіровоградців Сергія Каламурзи, Марії Задираки, Олени Воблої, Мановлої, Заруського, Бориса Денисенка. 1 вересня 1943 року поліцію міста зобов'язали, вже вкотре, будь-що затримати Антона Хоменка, який за радянської влади працював у райвідділі НКВС в Аджамці, а з початком війни переїхав до Кіровограда, проживав по вул. Шевченка, №67 і працював візником на біржі гужового транспорту[13].

9 вересня 1943 року розпочалися пошуки запідозрених у шпionажі Миколи Пасинича, Володимира Груші, Якова Іваненка (всі з м.Олександрії), які, за поліцейськими відомостями, перейшли лінію фронту і перебували на нелегальному становищі в Кіровограді. На кожного з них склали описи зовнішності й розіслали на поліцейські дільниці[14].

При 6-ти поліцейських відділках м.Кіровограда створили камери попереднього ув'язнення. Таку камеру облаштували і в комендатурі шуцманшафту. Вона ніколи не порожніла. Так, 16 червня 1942 року до камери комендатури помістили 21 затриманого, 25 червня їх було 30. 11 липня в камері перебували 34 затриманих. 12 вересня – 60, а 28 вересня – 27. Одних, після з'ясування, відпускали, наклавши штраф, інших, за тяжчі злочини, заарештовували і відправляли, після слідства, до «української» тюрми, або віддавали до тюрми «СД». Всіх затриманих щодня годували хлібом по 300 грам на добу та водою «без обмеження».

Кошти на це виділялися щомісяця з фінвідділу Кіровоградської міської управи. Хліб постачався з магазину №41[15].

З осені 1943 року, з наближенням радянської армії, допоміжна служба поліції порядку зазнала значної трансформації. Багато охоронців порядку зі зброєю в руках стерегли тиллові підрозділи й частини Вермахту, інші вчиняли каральні операції проти партизанських загонів та, навіть, залучалися до бойових операцій проти радянського війська – як на території України, так і в інших країнах Європи. Вцілілі в тих жорстоких боях перебралися до Америки та Австралії і там доживали віку, зрідка посилаючи батькам листи та посилки з небаченим в СРСР крамом. Спроба одного колишнього поліцейського Литовки, уродженця Аджамки, повернутися до України в 1968 році, спричинила його арешт на аеродромі в Борисполі. Суд, що відбувся 1969 року, засудив його до смертної кари – за участь в розстрілах мирних громадян.

Багато охоронців порядку – уродженців області, при відступі гітлерівців залишилися в селах і містах, де дочекалися відновлення радянської влади. На волі вони пробули не довго, а потім всіх їх

заарештували. Над ними вчинили суди, й одних в 1944 році привселюдно повісили в Кіровограді на базарній площі, кілька десятків – розстріляли, інших позбавили волі на тривалі строки – в 10-15-25 років, й відправили в північні концтабори. Там багато з них загинули. Їхні сім'ї, які залишилися в селах, особливо діти, дістали прізвиська «поліцаїв», всіляко зневажалися й цькувалися, часто за повної підтримки сільської влади, тож розплачувалися за поведінку своїх батьків практично до самої своєї смерті.

КОШТОРИС НА ГОДІВЛЮ ЗАТРИМАНИХ ВПРОВОДЖ КВІТНЯ - ЧЕРВНЯ		1942 р.
м. Кіровоград		
№ 21/20-443 2		
КОШТОРИС НА ГОДІВЛЮ ЗАТРИМАНИХ ВПРОВОДЖ КВІТНЯ - ЧЕРВНЯ		
СТРАХАЮТЬСЯ.		
КВІТАНЬ 20 ч. х 2 10 гр. = 0,20 в день	х 30 днів х 0,20 =	Крб. 120.-
ТРАВЕНЬ 20 ч. х 2 10 гр. = 0,20 в день	х 31 днів х 0,20 =	Крб. 123.00
ЧЕРВЕНЬ 20 ч. х 2 10 гр. = 0,20 в день	х 30 днів х 0,20 =	Крб. 120.-
		РАЗОМ Крб. 363.00
КОШТОРИС НА ГОДІВЛЮ ЗАТРИМАНИХ ВПРОВОДЖ КВІТНЯ - ЧЕРВНЯ		/ Р О М К /
КОШТОРИС НА ГОДІВЛЮ ЗАТРИМАНИХ ВПРОВОДЖ КВІТНЯ - ЧЕРВНЯ		/ КОШТОРИС /

Кошторис витрат на годівлю затриманих впродовж квітня - червня 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Отже, аналіз багатьох тогочасних документів свідчить про існування великої злочинності в роки окупації, яка зводилася до різноманітних крадіжок і проявів хуліганства. Однак свідчень про велику кількість насильницьких смертей серед мешканців великого міста, вчинену кримінальним елементом з корисливих мотивів, будь-яких згадок про згвалтування, розбої та грабежі в Кіровограді, тобто про особливо тяжкі злочини проти особи, автор в документах не знайшов, хоча, без сумніву, вони траплялися. Можливо, цими справами займалася гітлерівська таємна поліція або якась інша служба, що не залишила по собі документів. А можливо, що запровадження комендантської години, пересування вночі за перепустками, патрулювання вулиць великого міста озброєними охоронцями порядку звели нанівець прояви тяжких злочинів.

З поверненням радянської влади на Кіровоградщину відразу відновилася дія закону, відомого в народі як «закон про три колоски». Тож за будь-яку крадіжку на злодія чекала тяжка кара – інколи розстріл, або позбавлення волі до 10 років. Засудити могли за жменю колосків з колгоспного поля, за вкрадений буханець хліба чи за десяток цвяхів. Не дивно, що крадіжки періоду окупації, здійснені з молокозаводу, птахофабрики, м'ясокомбінату та покарання за них – відбирання вкраденого, звільнення з роботи, накладання штрафу, що відповідав розміру вкраденого, здаються пустощами порівняно зі сталінськими, по справжньому драконівськими покараннями, коли голодну людину за пригірщ зерна, вимолоченого з напівстиглих колосків, тяжко карали позбавленням волі на тривалі терміни.

Мирові суди

Нацистська окупаційна влада з усіма проблемами на підкорених територіях України, зокрема і на Кіровоградщині, не справлялася, тож частину повноважень у вирішенні деяких специфічних питань: спадщини, розірвання шлюбів, деяких порушень законів, цивільних суперечок, покарань за прояви хуліганства та за дрібні крадіжки тощо передали новоутвореним «українським мировим судам».

Положення про засади їхнього функціонування розробили в Рівному - в канцелярії Рейхскомісаріату. 29 квітня 1942 року положення затвердили й розіслали на місця.

Ним передбачалося вирішення багатьох цивільних та кримінальних справ т.зв. мировими суддями, або, на німецький лад, шліхтерами. На посаду суддів призначалися переважно українці, які пройшли перевірку на «благонадійність» та які зголосилися допомагати, нарівні з арійцями, нацистському керівництву на окупованих територіях. В практичній діяльності мирові судді повинні застосовувати закони, видані спеціально для захоплених земель України, або закони, «які є надбанням всього культурного європейського суспільства». В окремих випадках дозволялося використовувати радянські закони. Положення «Про мирові суди» рекомендувало при розгляді справи «завжди намагатися привести дві сторони до взаємної (миролюбивої) згоди». «Потрібно, - закликали німецькі чини з Рівного, - сприяти швидкій і безперешкодній роботі мирових судів. Потрібно відкинути всю формальність, всю бюрократію, як і в німецьких судах, і твердо боротися проти цього»[1].

Мировий Суд приступив до роботи

З першого жовтня 1942 року приступив до роботи Мировий Суд Бобринецького Гебітскомісаріату, який буде охоплювати території Бобринецького, Витязівського, Устимівського та Рівнянського районів.

Мировий Суд буде розглядати як цивільні, так і кримінальні справи за легкі проступки й правопорушення.

По кримінальних справах Суд пристосовує Німецьке кримінальне право, по цивільним справам Суд впершу чергу керується правом, даним Райхскомісаріатом для зайнятих Східних обла-

ще відповідають даним умовам.

Нічого спільного закони, якими повинен керуватися Суд у своїй роботі, не мають з так званими революційними законами, що діяли при більшовиках і які можна було виразити одною фразою: „Революційна законність совєтської влади—це те, що наказе судді секретар партійного комітету“. До таких законів народна мудрість склала прислів'я: „Закон, що дивило, куди повернеш, туди й вийде“.

Мировий суди
ДОМОГІ

Фрагмент статті в газеті «Бобринецький голос» з роз'ясненнями про функції українського мирового суду, що розпочав свою роботу в м.Бобринці 1 жовтня 1942 року. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Закономірно, що в області вже незабаром з'явилися мирові суди: безпосередньо в Кіровограді та в деяких районах області. Достеменно відомо, що вони діяли в Новогеоргіївську, Аджамці, Онуфріївці, Великій Висці, Олександрівці, Новоукраїнці, Компаніївці, Бобринці тощо. На практиці було й так, що один мировий суд діяв для кількох районів одного гебіту. Так, діяльність Бобринецького мирового суду з 1 жовтня 1942 року поширювалася на Витязівський, Рівненський та Устимівський райони.

24 жовтня 1942 року для мирового суду Новогеоргіївського району виділили приміщення з меблями – будівлю колишнього довоєнного суду, що її в перші місяці окупації тимчасово зайняв міський театр. Олександрійський гебітскомісар запропонував посаду мирового судді Новогеоргіївського району Івану Бурденку, а на присяжних запропонував вчителів Назарова та Іванова. На 31 жовтня 1942 року затвердження їх кандидатур від Генерального комісара Миколаєва ще не надійшло, але гебітскомісар наказав Бурденку, Назарову й Іванову вивчати всю документацію про суди та деякі закони щодо покарань за «легкі правопорушення»[2]. Не відомо, чим припав до вподоби

Олександрійському гебітскомісару Іван Оксентійович Бурденко, за освітою – медичний фельдшер, однак саме він очолив Новогеоргіївський мировий суд. З якихось причин замість Назарова присяжним Новогеоргіївського мирового суду затвердили Миколу Миколайовича Корольова – викладача спеціальних технічних дисциплін. Щодо Миколи Юрійовича Іванова - випускника Московського інституту іноземних мов, то сумнівів стосовно нього в Олександрійського гебітскомісара не виникло, тож він працював присяжним Новогеоргіївського мирового суду ледь не до звільнення району[3].

Мировий суддя цим викликає, за
повідомим місцем мешкання, Марію
Михайлівну Василевську, як відпові-
дачку у справі за позовом до неї Ми-
хаїла Галабурди, мешкаючого в Кіро-
вограді, про розірвання шлюбу, в су-
дове засідання 26 лютого 1943 року,
о 8 год. ранку, в приміщенні Україн-
ського суду — м. Кіровоград, Іванів-
ська вул., № 20.

Мировий суддя.

Через оголошення в газеті «Кіровоградські вісті» (лютий 1943 р.) до мирового суду м.Кіровограда викликалися відповідачі. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Якщо мировий суд Новогеоргіївського району налічував одного суддю й двох присяжних, то в Кіровограді штати мирового суду затвердили інші. Головою суду призначили Олексія Ремінного. Крім нього суддями працювали Й. Біляшевський, В.Шостовський, К.Курібко, Е.Руокко. Присяжними служили О.Шиманський та М.Караманенко. В штатах суду числилися 2 судові виконавці та 3 секретарі. Суду підпорядковувалася «своя» в'язниця. Інша, т.зв. тюрма «СД», перебувала у відані жандармерії, де утримувалися за «політичними» статтями.

Відкрився Кіровоградський мировий суд 30 червня 1942 року. В перший день його роботи до будівлі суду прибув єпископ Кіровоградський Михаїл, який відправив молебень, освятив будинок та

увесь його штат святою водою, закликав суддів до справедливої діяльності[4].

З 23 лютого 1943 року відбулися зміни в назві судів. Від цього дня в найменуваннях «український мировий суд», «український мировий суддя» та «український присяжний» слово «український» відбиралося. Логіка окупантів на винищення української ідентичності зрозуміла, тож термін «український» стосовно чого б то не було - театру, газети, книги чи суду, - закономірно потрапив під заборону.

Всі подальші роз'яснення й інструкції, що надсилалися з м.Рівне та м.Миколаєва, поглиблювали діяльність учасників судового процесу: суддів, підсудних – в кримінальних справах, чи сторін цивільного судового процесу. Так, учасники суду мали право на оскарження рішення суду до з'їзду мирових суддів у Миколаєві, або безпосередньо до гебітскомісарів. 26 вересня 1942 року в області, через повідомлення в газеті «Українські вісті», поширили постанову Рейхсміністра України Е.Коха «Про тимчасове впорядкування особистого, родинного і на спадщину права в Рейхскомісаріаті Україна». Віднині «...на зміну радянському праву застосовується право, що відповідає правосвідомості населення, це право німецького народу, пристосоване до особливих умов українського народу» - говорилося в цій постанові. Дозволений арсенал покарань українських мирових судів за злочини: арешт і тюрма до 2 років; грошовий штраф до 10 тис.крб.; примусові роботи з позбавленням волі тощо. В усіх випадках суддям наказували керуватися «здоровим глуздом»[5].

Без довгих зволікань мирові суди запрацювали. Які справи вони вирішували? Так, 30 липня 1942 року на судовому засіданні Кіровоградського мирового суду розглядався позов гр. Щербакова до 19-річної Меланії Олійниченко про покращу нею в позивача 11 кушів картоплі. Дівчина спочатку заявляла, що картоплю купила на базарі, але згодом, під тиском незаперечних фактів, швидко зізналася в крадіжці. За скоєний злочин суддя Руокко ухвалив покарати М.Олійниченко 6 місяцями тюремного ув'язнення[6]. Весною 1942 року прокотилися покражі кіз, курей, та, навіть, телиць з домогосподарств мешканців Кіровограда. На слід злочинців натрапили швидко. Тож вже 20 серпня 1942 року відбулося судове засідання під головуванням судді Руокко, де на лаві підсудних перебували злодії Петро Владикін, Петро Яхніч, Іван Денисов, Палажка Владикіна. Суд засудив злочинців до 1 року тюрми[7]. Мешканка Кіровограда Л.Крижановська відзначилася кількома крадіжками домашнього майна в сусідів. Жінка привласнила в такий спосіб 4 метри тканини, парусинові туфлі, простирадло, кілька рушників. Служба охорони порядку її зловила та передала до суду.

Тюремні ув'язнення, чималі штрафи - ті покарання, які чекали дрібних злодіїв у показових судових процесах, повідомлення про які з'являлися час від часу в газеті «Українські вісті», «Бобринецький голос» та ін. Звичайно, кожен із засуджених міг в післявоєнний час заявити, що він жертва окупантів, однак цього, напевне, не сталося.

Про роботу мирового суду районного рівня, про коло проблем, що їх установа вирішувала, свідчать позовні заяви жителів Новогеоргіївського району. Так, жителька с.Калантаїв Олита Василівна Лікаренко просила Новогеоргіївський мировий суд притягти до відповідальності Марію Лікаренко, яка її «ображає і погрожує ... забити». На доказ своїх слів позивачка до заяви додала довідку від лікаря про наявність синців та вписала прізвища свідків[8]. Житель с.Крилів А.Ф.Даладаренко 1 квітня 1943 року просив Новогеоргіївський мировий суд встановити право спадщини на користування садибою площею 0,12 га, яку нібито безпідставно привласнив його сусід А.М.Котенко. До заяви долучені документи за 1925 рік та довідка з Крилівської сільуправи[9]. Не погодився з ухвалою мирового суду житель с.Табурище Федір Обертас про сплату ним 2200 крб. на утримання залишеної на дружину Мотрю Конько його власної малолітньої дитини. Свою незгоду чоловік пояснив тим, що коштів таких в нього немає і заробити їх він не має де, адже він, як і його колишня дружина, працює в громадському дворі де отримує тільки натурплату – 12 кг зернохліба. Тож чоловік погоджувався віддавати на утримання дитини 30% від його заробітку, тобто 4 кг зерна чи борошна щомісячно[10]. Мешканець Новогеоргіївська Федір Цонда 20 квітня 1943 року просив суд дозволити усиновити 8-місячного Анатолія Донченка – племінника своєї дружини, оскільки мати немовляти померла, а батько не мав змоги «сидіти і ростити». Подружжя Цонд – Федір Григорович та Параска Іванівна, запевнили суд, що годуватимуть і роститимуть Анатолія як «свою рідну» дитину[11].

Непорозуміння з сусідами змусили звернутися до суду 76-річного жителя с.Велика Скельова Новогеоргіївського району Ониська Олексійовича Волошаненка. В заяві він просив захистити його честь і гідність від посягань сусідки Марфи Демидівни Парші. «Тижнів три тому, - писав 10 травня 1943 року в заяві до Новогеоргіївського мирового суду О.О.Волошаненко, - в моєї сусідки померли кури. Сусідка звинуватила мене в отраві курей. Пани народні судді! Прожив я на світі 76 років і ніхто на мене в цілому селі не кидав такої образи, жив увесь час з сусідами дружньо...»[12]. На 28 травня 1943 року Новогеоргіївський мировий суд призначив розгляд позову Лукерії Кожевникової з с.Золотарівка до односельці Єпистимії Рудової за нанесені останньою позивачці образи. До своєї заяви Лукерія Кожевникова додала довідку

про медичний огляд, «де встановлено не порушення (її) честі як дівчини»[13]. Серед інших справ, що їх Новогеоргіївський мировий суд взяв до розгляду, - повернення незаконно взятого сина сусідом (с.Чернече); про незаконні дії чоловіка по привласненню двох спідниць, кози та скатертини його колишньої дружини (с.Талова Балка); про повернення під час розкуркулення хати (с.Липове); про покарання господаря кога, який знищив 15 качат на суму 3000 крб. (с.Крилів); про примусове повернення чоловіка від співмешканки до рідної дружини та його покарання за подружню зраду (м.Новогеоргіївськ); про сплату аліментів в 250 крб. батькам рідним сином (с.Чернече) тощо. Ухвали суду по цих справах до нас не дійшли, тож про них можна лише здогадуватися.

ОДИН РІК РОБОТИ КІРОВОГРАДСЬКОГО СУДУ

29 червня минул рік з дня, коли Кіровоград одержав новий наочний доказ уваги німців до життєвих потреб українців.

В умовах війни, яка дуже утруднює нормальний розвиток життя, в умовах недалекого фронту, якому все було підпорядковано, — у місті Кіровограді почав діяти, на основі постанови Райхс-земісара України від 15/II — 1942 року, український суд, майже не помітний спочатку для широких кіл людності.

Трохи згодом, того ж таки року було організовано суд і в районах області — у В. Висці, Комшаниці, Аджимці. На початковому візку йому бачилися промови, галасом, гарантіями та обіцянками, якими давали курити нагороді совєти, щоб їх могли не здійснювати, і не мали жодної фальшивої назви «на-
виступаю

винні у ще більшому розмірі допомагати підтримувати правовий лад на своїй батьківщині через цивільно-правосуддя над місцевим населенням і тим самим протидіяти більшовицьким розкладницьким спробам».

З часу цієї постанови до компетенції мирового суду віднесено уже не окремі групи справ, а майже всі, де сторони є особи української національності.

Вияток встановлять покищо лише суперечки про об'єкти, що на 21 червня 1941 року не становили приватної власності.

На суддів закликало людей неважких і за віком, і за набутою освітою, що їм за більшовиків було відмовлено в довірі. А ми вже знаємо з власного досвіду, що тоді не довіряли всім людям, які мали совість.

Фрагмент статті судді Ремінного про роботу Кіровоградського мирового суду в газеті «Кіровоградські вісті» (липень 1943 р.). Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

До заяви скаржники обов'язково долучали квитанцію про сплату мита. Без неї суди справ до розгляду не брали. Розмір мита сягав від 5 до 10% вартості предмета, що став причиною позову чи відшкодування за заподіяну шкоду, або образу, але не менше 5 крб. За кожний листок переписки з позивача брався 1 крб. Мито, до ухвали суду, завжди вносив

позивач. Суддям надавалося право встановлювати розміри судових мит у залежності від матеріального стану учасника справи чи слухання. Так, «бідному боржнику» чи позивачу суддя мав право зняти податок повністю або частково. Якщо справа закінчувалася примиренням чи «миролюбивою згодою», то мито становило 5 крб.[14]. Тож і в роки окупації судові тяганини, зокрема з цивільних справ, задоволення не з дешевих.

Деякі заяви до Новогеоргіївського суду написані однією людиною, хоча позивачі, як правило – різні, а деякі взагалі неписьменні. Це засвідчило про появу певної категорії надавачів юридичних послуг. В Кіровограді таку діяльність розпочав «правовий радник» М.Шабловський. Дозвіл на таку діяльність йому надав особисто гебітскомісар Родде. Пізніше відкрилася правова секція Кіровоградської міської управи, яка теж консультувала населення з правових питань. Отримували кіровоградці юридичну допомогу і від правників Комітету Допомоги. За всі консультації доводилося платити.

Засуджені мировим судом м.Кіровограда утримувалися в т.зв. «українській тюрмі». Дисципліна серед арештантів у ній дотримувалася досить символічно: охорона розмовляла з ними через вікна, кількість передач від родичів не обмежували, побачення з рідними відбувалися безперешкодно, деякі ув'язнені працювали поза тюрмою без охорони. Для в'язня Дерев'янка – досвідченого і кваліфікованого шевця, охоронці навіть принесли нитки, цвяхи металеві та дерев'яні, обрізки шкіри, і той заходився ремонтувати взуття. Вартові на постах байдикували, часто вступали в розмови з перехожими або відвідувачами, зброї не пильнувала. Харчувалися в'язні від їдальні власника Чуприка. З 1 липня 1943 року він припинив постачати гарячі обіди 40 в'язням, які на той час перебували в тюрмі, тож наглядач в'язниці Домінчук просив голову мирового суду м.Кіровограда постачати продукти - хлібом та крупами, до вирішення питання, з розрахунку по 2,50 крб. на кожного заарештованого. 24 вересня 1943 року о 17 год. 35 хв. з тюрми вдалося втекти кіровоградці Ірині Кулажинській (Ткаченко), Івану Тишкевичу (з Новоукраїнки) - засудженому на 1 рік позбавлення волі, Олександру Стеценку (з Федваря), Григорію Матвієнку (з Великої Виски)[15].

У жовтні 1943 року чимало ув'язнених знову втекли з тюрми, розібравши стіну. І не дивно, адже в'язниця - пристосоване приміщення по вул. Гоголя, №130, де з літа 1943 року знаходився і суд. Тож камер в ній як таких не було, також не встигли зробити і надійну огорожу.

До «української» тюрми м.Кіровограда потрапляли не лише за ухвалою мирового суду, а й на підставі усного розпорядження чинів окупаційної влади. Зокрема 27 лютого 1943 року до тюрми доставили – за

розпорядженням Кіровоградського гебітскомісара, - Опанаса Дядюру, Людмилу Лабуткіну, Любов Саценко, Таїсу Тугоренко. Який злочин вони вчинили – невідомо, однак термінів покарання для них не встановили, сам гебітскомісар про таких ув'язнених, схоже, забув, тож наглядачі 27 травня 1943 року просили керівника мирового суду Ремінного внести ясність – скільки часу цих осіб ще утримувати під вартою?

Отже, українські мирові суди вирішували безліч насущних проблем, що виникали в період окупації в жителів області. Напевне, що схвалення серед населення викликали показові покарання злодіїв та хуліганів. Авторитет мирових судів, схоже, утвердився доволі високим, адже справи вони розглядали користуючись не тільки законами чи ідеологічною доцільністю, а й здоровим глуздом. Прості громадяни могли розраховувати на справедливість без тривалої бюрократичної тяганини. Сумнівно, щоб мирові судді обросли корупційними зв'язками.

В повоєнний час дехто з мирових суддів опинився на каторжних роботах в сибірських і далекосхідних концтаборах.

Надзвичайний суд Миколаєва. Позасудові страти мирного населення

За деякі злочини покарання щодо мешканців області ухвалював Надзвичайний (особливий) суд Миколаєва. На посадах суддів перебували винятково нацисти. Саме вони карали, як правило, дуже суворо, місцевих жителів за вчинені ними тяжкі злочини. До категорії «тяжких» належали крадіжки у великих розмірах майна, що належало Рейху, розбої, грабунки, вбивства, політичні злочини тощо. Так, на 3 роки тюрми суд у Миколаєві засудив селянина Івана Попова за носіння револьвера. Механік з Долинської Василь Греков теж потрапив до Миколаївського надзвичайного суду: за погрозу побити залізничних чиновників (урядовців) чоловік отримав позбавлення волі на 1 рік 6 міс. з утриманням у тюрмі[1]. Надзвичайний суд у Миколаєві засудив до страти охоронця вугільного складу в м.Олександрії Івана Чікала – 900 кг вугілля сторож виміняв на горілку. Дерев'яним кілком убив свою дружину залізничний робітник з с.Цибулеве Знам'янського району Микита Грабовецький. Надзвичайний суд Миколаєва не зміг встановити - навмисне чи випадкове вбивство здійснив чоловік, тож засудив його до 5 років каторги.

Впродовж 1942 року вдався до пограбувань ешелонів жителів с.Лікарівка Олександрійського гебіту. Восени 1942 року його спіймали. Дії чоловіка потрапили під визначення «тяжкий злочин». 4 грудня 1942 року його доставили на засідання Миколаївського надзвичайного суду, який присудив грабіжнику смертну кару.

Замітка в газеті «Бобринецький голос» (жовтень 1942 р.) про вирок колишнім поліцаям Гладкову, Олександрову, Антоненку, Доному за вчинену ними крадіжку з квартири, яку вони охороняли. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Німецькі судді з Миколаєва здійснювали поїздки до районів Кіровоградської області, де влаштовували публічні судові процеси. В період з 9 по 14 листопада 1942 року вони провели судові засідання в Олександрівці, Олександрії, Знам'янці та Кіровограді. В Олександрівці показово судили Миколу Паніса з с.Михайлівки Єлизаветградського району. «Злочин» чоловіка полягав у тому, що він зарізав без дозволу свиню. Суд присудив селянину позбавлення волі на 3 місяці з перебуванням у тюрмі. Через недбалість санітарки Оксани Коваленко в лікарні м.Олександрії померла людина. Злочинну недбалість санітарки суд

доказав і засудив жінку до 1 року тюрми. Дмитро Бедеха з с.Кандаурове не здав державі 22 цнт зерна податків. Чоловіка заарештували та доставили до Кіровограда на засідання виїзного Надзвичайного суду, який ухвалив вилучити в селянина всі наявні запаси зерна та позбавив його волі на 1 рік 6 місяців. Деякі судові вирoki Надзвичайного суду Миколаєва друкували газети, що виходили в містах і райцентрах Кіровоградської області. Мета цього – залякування населення[2].

Будівля по вул. Польовій в Кіровограді, до війни – педтехнікум, перетворена на тюрму «СД».

Вирішення багатьох справ узяв на себе т.зв. «німецький суд» м.Кіровограда. Відомостей про його діяльність обмаль, зате наслідки - вражаючі. Серед його підсудних – в'язні тюрми «СД» у Кіровограді: особи запідозрені в терористичній діяльності проти Рейху, спіймані підпільники та партизани, численні заручники, «саботажники», цивільні дезертири з військових об'єктів, патріотично налаштована українська інтелігенція з ідеями побудови незалежної України, молодь, яка ухилялася від відправки до Німеччини тощо. Для багатьох в'язнів тюрми «СД» життєвий шлях за вирокom «німецького суду» Кіровограда обривався від безперестанних масових розстрілів та тортур, що їх окупанти методично здійснювали в тюрмі. «Неподалік тюрми»²⁹ був викопаний рів з вхідними східцями з одного боку. В'язням наказували

²⁹ Тюрма знаходилася по нинішній вул. Габдрахманова обласного центру.

роздягатися, спускатися у рів і лягати один біля одного. Тоді туди ж спускався начальник тюрми³⁰ і стріляв у кожного в'язня окремо, ступаючи по їх тілах... Коли яма заповнювалася, її засипали, а поряд копали нову» - так описував страти в Кіровоградській тюрмі «СД» кіровоградський дослідник В.В.Постолатій[3].

*Наказ керівництву «української» тюрми м.Кіровограда доставити ув'язненого Павла Костенка до «німецького суду» на 6 квітня 1943 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Інших наших земляків розстрілювали в районних центрах і селах області. «Суддями» виступали зазвичай гебітскомісари та інші чини окупаційної влади. Вони одноосібно виносили ухвали. Так, серед ночі з 11 на 12 червня 1942 року хтось пошкодив телефонний зв'язок між Кіровоградом і Новомиргородом. Гітлерівська служба безпеки не встановила злочинця. Тож розстріляли абсолютно невинну людину - заручника Андрія Гудзенка з с.Аврамівка. 17 лютого 1942 року окружний комісар Грушка, прикриваючись іменем Німецької держави, одноосібно ухвалив розстріляти жителя с.Торговиця Підвисоцького району Олександра Скарбовського – «за ...загальні скоєні загрози»[4]. 20 грудня 1943 року в Голованівську «іменем німецького народу» гітлерівці присудили до розстрілу Філімона Шевчука та Івана Пустовіта

³⁰ Начальника Кіровоградської тюрми «СД» вбили самі в'язні, скориставшись для цього молотком. Це сталося восени 1943 р.

з с. Вербове – чоловіки, працюючи бригадами громадського двору, переховували від відправки до Німеччини деякий сільськогосподарський реманент і машини[5].

Поза судовим слідством опинилися сотні мирних заручників із багатьох сіл і хуторів Кіровоградщини. За вчинені біля них терористичні акти проти життя німецьких військових окупанти відразу знищували десятки ні в чому не винних мешканців. Так, за два заходи гітлерівці стратили 52 дорослих жителів с.Кримки Олександрівського району тільки за те, що 18-ріний юнак навіщось вбив поблизу села двох пристаркуватих німецьких вояків, які розвозили пошту. В с.Соснівка Олександрівського району карателі стратили 45 жителів села та спалили чимало їхніх хат теж за вбивство невідомими одного вояка з допоміжної козачої роти, бійці якої перебували на службі в гітлерівців. За дії більшовицьких партизан восени 1943 року гітлерівці повністю знищили населення хуторів Буда Половецька, Дяківка та Вдовичин Чигиринського району³¹ - як дорослих, так і дітей. Врятуватися вдалося одиницям. 16 листопада 1943 року у відповідь на знищення сільськими підпільниками німецького високопосадовця та кількох ворожих солдат, включно з кількома місцевими поліцаями, запроданці з числа вояків т.зв. «Калмицького кавалерійського корпусу» і «Туркестанського легіону» заарештували та майже відразу знищили від 112 до 163 мирних жителів з сіл Маржанівка, Любомихайлівка та Батизман Долинського району. Ця страхітлива подія увійшла в історію як «Маржанівська трагедія». На початку 1944 року каральний загін з гітлерівців та поліцаїв повністю спалив село Новопетрівка Устинівського району – біля нього хтось забив чотирьох німецьких солдат.

Гетітскомісари також реалізовували нацистські плани по етнічних чистках. Саме вони, організовуючи і даючи команди на розстріли, брали участь в масових стратах громадян єврейської національності, часто перебуваючи на місцях злочинів.

Багатьох наших земляків окупанти відправили до гітлерівських концентраційних таборів. Окремі транспорти ув'язнених, що восени 1943 року прибули, зокрема до Бухенвальда, називалися «кіровоградськими». Їх було, принаймні, три. Деякі в'язні нацистських концтаборів та тюрем, дочекавшись звільнення, відразу після війни опинилися в радянських концтаборах. Деякі з них там загинули³².

³¹ На той час Чигиринський район входив до Кіровоградської області.

³² Учасники підпільного руху в Кіровограді К.Гончаров, Ф.Бурмака, О.Тархова, зазнавши катувань у нацистських тюрмах, після звільнення області майже відразу опинилися в катівнях НКВС, де й загинули, зокрема Ф.Бурмака, О.Тархова.

Холокост на Кіровоградщині

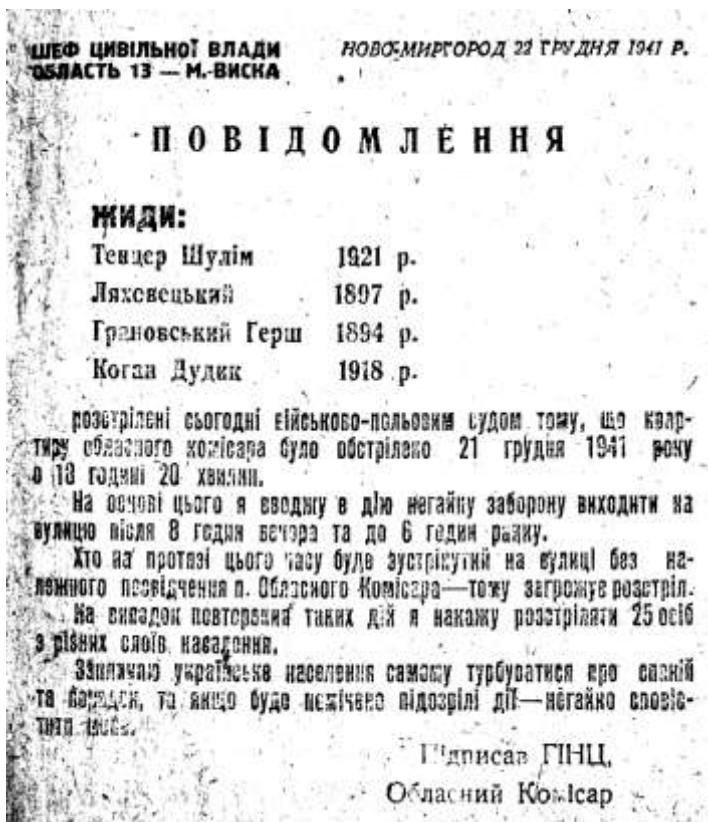
Згідно директив німецького військового командування щодо тих громадян окупованих територій України, яких запідозрювали в діях, спрямованих проти Рейху, чекало тривале ув'язнення або смертна кара. У випадку якогось терористичного акту, заподіяного проти майна, здоров'я чи життя арійця і не виявлення справжнього винуватця, окупанти вдавалися до знищення заручників з числа мирних жителів певного села чи міста, на території або поблизу яких вчинений злочин. Життя німецького солдата та офіцера оцінили дуже дорого: часто за його насильницьку смерть, заподіяну далеко від фронту, розплачувалися десятки, а то й сотні заручників. Трагедії жителів деяких хуторів та сіл Кіровоградщини - тому свідчення.

Стати заручником – воля злого випадку. Проте на Кіровоградщині проживали ті громадяни, які, за маніакальним задумом нацистів, усі без винятку підлягали безумовному винищенню. І прирекли вони себе на смерть не якимось проявами непокори окупантам, або злими намірами щодо них, а самим фактом свого походження. Народитися і жити євреєм в умовах нацистської окупації - значило бути розстріляним у глинищі, яру чи протитанковому рову. Таку долю нацисти вготували і ромам.

Тисячі євреїв з Кіровоградщини на схід не виїхали з багатьох причин. У більшості випадків - через незнання істинної політики щодо них нацистів. Більшовицька влада, маючи час і можливості, активних офіційних роз'яснень з цього приводу навмисне не робила, хоча добре знала про політику тотального переслідування громадян єврейської національності, здійснену нацистами в себе та в інших країнах Європи. Багато євреїв Кіровоградщини, позбавлені джерел надійної інформації та можливостей евакуюватися, залишилися разом зі своїми сусідами – українцями, в рідних села і містах. Крім того, багато з них, навіть бажаючи виїхати, очікуваного дозволу на евакуацію не отримали.

Перші дні й тижні перебування окупантів на Кіровоградщині засвідчили їхню неприязнь до євреїв, що проявилось в поодиноких спонтанних і безпричинних розстрілах випадкових перехожих – євреїв. Їх гітлерівці розрізняли за певними типовими антропологічними ознаками та розстрілювали швидше заради розваги, ніж цілеспрямовано за наказом командирів.

Німецька армія попрямувала на схід, натомість до Кіровоградщини прибули спеціальні команди, що спеціалізувалися на масових розстрілах, т.зв. айнзатцгрупи.

Перші жертви серед єврейського населення м.Новомиргорода. Їх, як заручників, розстріляли за наказом гебітскомісара Новомиргорода Гінца³³. Грудень 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Першим кроком до трагедії євреїв Кіровоградщини стала їх реєстрація. Оскільки свої наміри нацисти утаємничували, то поширили дезінформацію про нібито переселення всіх євреїв до Палестини, а для цього їм потрібно вказати свої точні адреси. Якщо в Кіровограді запустили чутку про Палестину, то в Олександрівському, Єлизаветградському, Кам'янському районах євреям обіцяли відправку весною 1942 року на роботу до спеціально створених для них господарств (радгоспів).

³³ Гебітскомісар Гінц був розстріляний партизанами загону Наумова весною 1943 р.

Відлік безпосередньої трагедії євреїв обласного центру розпочався 30 вересня 1941 року[1]. Впродовж цього дня айнзатцгрупа здійснила перші масові страти євреїв в околицях Кіровограда, використавши для їх поховання протитанкові рови. Уникнути розстрілу восени 1941 року вдалося небагатьом. Адже знаючи наперед адреси, що їх євреї повідомили під час реєстрації, всім наказали зібратися біля синагоги по вул. Держинського з документами та деяким майном. Тривожні думки й підозри, що людей відправлятимуть не до Палестини, а на розстріл, все-таки поширилися серед натовпу. Однак щось вдіяти для власного порятунку виявилось неможливим – затиснуті на вузькій вулиці та на подвір'ї синагоги озброєною охороною, євреї приречено сідали в кузови вантажівок, якими їх відправили на околицю міста, де і розстріляли. Серед цих безневинних жертв – діти, жінки, пристарілі. Кілька десятків фізично здорових чоловіків залишили для використання на тяжких роботах по розбиранню завалів зруйнованих вибухами будинків, прибиранню вулиць від снігу тощо. Так, Кіровоградська міська управа створила бригаду з чоловіків-євреїв у кількості 23 осіб, яких прикріпили до підвідділу житлового управління для прибирання центральних вулиць Кіровограда – колишніх Леніна і Маркса. Тож напевне що кожного дня з осені 1941 по весну 1942 року розчищали на них сніг чи замітали бруд міські жителі С.Г.Охман, М.Л.Даточний, М.С.Музиканський, Г.В.Лучник, В.М.Сандомирський, Б.І.Гелер, І.З.Цимерман та ін.[2]. З настанням весни 1942 року гітлерівці їх очевидно знищили.

23 – 25 вересня 1941 року відбулися розстріли громадян єврейської національності в райцентрі Голованівськ.

Зима призупинила масові страти євреїв. Вцілілим наказали пришити на одяг розпізнавальний знак – зірку Давида, і постійно носити його. Євреїв всіляко обмежували в пересуванні, їм заборонялося ходити тротуарами, вибирати на власний розсуд роботу. Вони не мали права змінювати прізвища та місця постійного проживання. Для виявлення тих, хто перейшов у православну віру, чи у змішаному шлюбі взяв неєврейське прізвище для себе чи новонародженої дитини впродовж 1941 року, здійснювалася ретельна перевірка всіх метричних книг, проводилася певна робота зі священниками, аби ті зголосилися надати певну інформацію на т.зв. вихристів. Обліку підлягало все рухоме й нерухоме майно євреїв: житло, худоба, земля, готівкові кошти тощо.

Наприкінці 1941 року в деяких райцентрах нацисти виокремили окремі квартали, спровадивши з них постійних мешканців, обгородили все колючим дротом і наказали переселитися туди євреям. Так виникли єврейські гетто. Заселені за колючий дріт євреї швидко поїли всі продуктові запаси, постійної роботи більшість з них не мали, тож у гетто

розпочався голод. Надзвичайно холодна зима 1941-1942 років поглибила їхні муки й страждання ще й лютими морозами. Спроба приречених щось купити на базарах закінчувалася для них знущаннями й фізичними розправами. До цього вдавалися як німецькі військові, так і поліція разом з деякими місцевими мешканцями. Одночасно чимало місцевих жителів-українців приносили до гетто різні продукти харчування, включно з молоком для дітей, і так підтримували своїх колишніх сусідів чи друзів.

Колона жінок і чоловіків під охороною гітлерівських вояків прямує в невідомому напрямі. На звороті фото напис: «Євреї повинні працювати. Кірово». З колекції О.Женжирова.

У деяких населених пунктах, як от в с.Торговиця Підвисоцького району, де компактно проживали євреї, їх до гетто не зселяли, тож вони з сім'ями перебували у власних домівках. Проте суттєво на їхню подальшу долю це не вплинуло. Восени 1941 року дорослі громадяни єврейської національності працювали в місцевому колгоспі с.Торговиця. 20 січня 1942 року на голів цих сімей, як правило - багатодітних, Торговицька сільуправа наклала податок. Так, родину Аврума Рошковського зобов'язали сплатити 700 крб. податків, Льоми Сухолітка – 2500 крб., Аврума Зіцермана – 1300 крб., загалом 27 сім'ям торговицьких євреїв наказали сплатити 22 тис. 900 крб.[3]. Але де вони могли взяти серед зими такі кошти, адже роботи в колгоспі припинилися, а іншого заробітку більшість з них, обтяжених великими сім'ями, не мали? Так, сім'я Хаїма Козленка налічувала 8 душ, Іосі Горбатова – 4,

Льоми Сухолітка та Аврума Зіцермана – по 7 душ тощо[4]. Перебуваючи в надзвичайно великій матеріальній скруті та тривозі, євреї с.Торговиця дочекалися весни 1942 року.

Список

податку на Св. Воротнички по району Торговиця Кіровоградської обл. 1. 1942р. За № 76-112

<i>Прізвище імя та по батькові</i>	<i>Народження Св. Воротнички</i>	<i>Примітка</i>
<i>Решетський Леонид Св. Воротнички</i>	<i>700</i>	
<i>Детинчик Нелі Зв. Воротнички</i>	<i>300</i>	
<i>Мельников Євген Микола</i>	<i>1500</i>	
<i>Григор'єв Юзеф Іванов</i>	<i>1000</i>	
<i>Охонішкін Леонид Іванов</i>	<i>2500</i>	
<i>Кубішка Микола Миколай</i>	<i>500</i>	
<i>Детинчик Микола Миколай</i>	<i>500</i>	

Фрагмент «Списку накладання податку...» на єврейські сім'ї, які проживали в с.Торговиця Підвисоцького району. Січень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Марія Шнапер та її дочка Неля – знищені нацистами в глинищі за містечком Олександрівка весною 1942 р. Фото іншої дочки - малолітньої Лілі, розстріляної разом з усією сім'єю, не збереглося. З архіву В.Шнапер.

Наприкінці зими – впродовж весни 1942 року нацисти вирішили остаточно розв'язати єврейське питання на Кіровоградщині, тож всі вцілілі на той час євреї, якого б то віку вони не були і де б не проживали, підлягали знищенню. Виняток зробили для особливо кваліфікованих спеціалістів, послугами яких гітлерівці деякий час користувалися: закрійників, шевців, ювелірів, перекладачів тощо. Але і їхня доля швидко вирішилася. Деякі, правда, вціліли³⁴.

Весною 1942 року, розпустивши чергову чутку про вивезення євреїв на сільськогосподарські роботи, майже всіх їх, зокрема з Олександрівського гетто, де з осені 1941 року проживали єврейські родини Олександрівського, Кам'янського, Єлизаветградського районів, а це кілька сотень душ, всадили на автомобілі, вивезли на околицю містечка, і в глинищі та в лісовому урочищі Загайка розстріляли.

Розстрілом керував безпосередньо гебітскомісар Ланге, вбивство здійснювали німецькі військові та поліція з м.Кам'янки. Живим з кількох сотень убитих залишився тільки один підліток, який всю окупацію переховувався в українській родині, яка цим укриванням наражала себе на смертельну небезпеку. Гуманізм дивом вцілілої в голодомор селянської родини М.Кочерги з с.Бірки Олександрівського району переважив страх бути знищеними нацистами. Кілька дівчат-єврейок зуміли втекти з Олександрівського гето і цим врятувалися.

³⁴ КУРГАН МИХАЙЛО ЯКОВИЧ, 1923 р.н., м.Бобринськ Могильовської області (Білорусь), єврей. Управлінням НКДБ Київської області 19.12.1945 оголошений у всесоюзний розшук за вбивство командира партизанського загону. Заарештований 4.04.1946 МДБ Башкирської АРСР ("у лютому 1942 року пішов працювати перекладачем німецького коменданта у с.Хмельовому Кіровоградської області, у червні 1943-го заарештований німцями як єврей, втік із тюрми й потрапив до партизанського загону "Дубровський" у Новоархангельському району, в листопаді 1943-го застрелив командира загону та його дружину Олену Сусленко і сам став командувати партизанським загonom "Громов" до березня 1944-го, коли загін з'єднався з регулярними частинами Червоної армії; після вбивства командира загону "Дубровський" загін "Громов" знищив понад 30 німців та їхніх посібників, серед них два німецькі коменданти, один офіцер військ "СС", захоплено при цьому 10 автоматів, 15 гвинтівок і 2,5 тисячі патронів"). Управлінням МДБ Кіровоградської області 26.10.1946 справу припинено, з-під варти звільнений. (П – 2049).

Трагедія сталася і у Вільшанському районі на Костиковому хуторі та в Садочках, де весною 1942 року нацисти та їх поплічники знищили 86 громадян єврейської національності включно з 18 дітьми.

Назва речі	к-т	Середня ціна	Вартість
Столів	3	18	-
Буфетів	9	138	-
Шаф	10	350	-
Диванів	2	35	-
Ногов	1	2	-

Фрагмент «Відомостей» про наявність реквізованого майна в єврейських родин с.Торговиця Підвисоцького району. Травень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

На весну 1942 року розв'язали «єврейське питання» і в с.Торговиця Підвисоцького району. 22 травнем датовані деякі документи Торговицької сільуправи, що дають всі підстави вважати – 27 єврейських родин до цього числа не дожили, тож все залишене ними майно переписали, оцінили та виставили на продаж. Так, у розпорядженні сільської влади опинилися 3 столів, 9 буфетів, 10 шаф, 2 дивани, 480 кг борошна, 320 кг пшеничного зерна, 100 кг пшона та ін., загалом на суму понад 16 тис. крб.[5]. Частину майна роздали, дещо – продали. Так, охоронцям³⁵ віддали 1420 кг жита та 590 кг картоплі. Німецьким солдатам перепало єврейського майна на суму 232 крб., житель с.Торговиця Олекса Химчак вселився в реквізований єврейський будинок, безкоштовно переданий йому владою. Також роздали 4 оцинкованих відер – їх напевне причепили до криниць[6].

На продаж сільуправа с.Торговиця виставила 8 будинків, 1 корову, 2 кози, 7 подушок та ін. майно. Дрібні кухонні та інші домашні речі передали до Торговицького ССТ[7]. Так з реквізованим єврейським майном чинили не тільки в Торговиці, а по всій області. Зокрема 18 жовтня 1941 року голова Кіровоградської міськуправи Медведков

³⁵ Напевне, що так нагородили сільських поліцаїв за їх участь в розстрілах євреїв.

звернувся з проханням, яке він виклав у письмовій заяві до військового коменданта міста, щоб той дозволив взяти деякі меблі «на тимчасове користування з числа залишеного комуністами та жидами»[8]. Медведков добре знав, в який спосіб євреї Кіровограда восени 1941 року «залишали» не тільки меблі, а й все нажите ними хатнє добро.

Список			по селу Торговиця		с. Торговиця Підвисоцького району		с. Торговиця	
Як продати за 20 тис. грн			с. Торговиця		с. Торговиця		с. Торговиця	
Кому продати			с. Торговиця		с. Торговиця		с. Торговиця	
Майна			с. Торговиця		с. Торговиця		с. Торговиця	
Хата	Липицькому Дмитрію	8	1	8500				
—	Артемівському Дмитрію	3	1	600				
—	Кіселинська Дмитрію	14	1	1000				
—	Мороз Школу	4	1	1500				
—	Баранчик Дмитрію	13	1	700				
—	Береза Дмитрію	6	1	800				
—	Данилюк Дмитрію	2	1	1000				
—	Новиць Дмитрію	5	1	2000				
Короба	Головко Дмитрію	1	1	480				
Воза	Данилюк Дмитрію	1	1	40				

Фрагмент «Списку» проданого майна, що належало єврейським родинам с.Торговиця Підвисоцького району. Травень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Жертвами нацистів стали десятки вихованців дитячих будинків, що діяли перед війною на Кіровоградщині. З початком війни сиріт не евакуювали, тож вони залишилися на окупованій території. Серед них проживали євреї-сироти – більшість їхніх батьків перед війною проголосили «ворогами народу». Всіх цих дітей, позбавлених батьківської опіки, з початком гітлерівської окупації напризволяще не покинули, однак умови існування сиріт виявилися доволі складними, а для декого – трагічними. Нацисти здійснили селекції в Новоукраїнському дитячому будинку, в будинку сиріт с.Липовеньки Голованівського району, виділивши серед них євреїв. А потім знищили шляхом розстрілів тільки по одній причині – вони народилися євреями. Так, неподалік Липовеньківського дитячого будинку нацисти взимку 1942 року стратили 36 сиріт єврейської національності. Безпосередню участь в розстрілах взяли окружний лікар Отто Шоль та начальник голованівської поліції Корда, поліцей Кацава. За списками, що зберігалися в

Новоукраїнському дитячому будинку, теж виявили євреїв, адже в окремій графі проти прізвища кожної дитини були вказані їхні національності. Хто з вихователів дитячого будинку, складаючи ці списки ще до війни, міг знати, яка доля вготована декому з сиріт?

4408

Стісок

Єврейське майна яке роздано по с. Торговиці
Стісок № 22/542

Назва предмети	к/к	Сума		Примітка
		коп.	гр.	
Одягунки М.С.С.	1420	1562	—	12
— " — Карман	890	147	50	025
Підшавці, шовк, гурт, шовк, шовк	15	—	—	300
Нічниця В.С.С.		2324	—	—
Бавовняні шовк, шовк, шовк		418	65	—
Нічниця В.С.С.		45	—	—
Відрок з шовк	4	20	—	—
Нічниця В.С.С.	5	95	—	—
Нічниця В.С.С.	7027	14	50	—
Шовк, шовк, шовк	1	2000	—	—
Разом		4552	65	

Староста М.С.С.
Вектор: С.С.С.

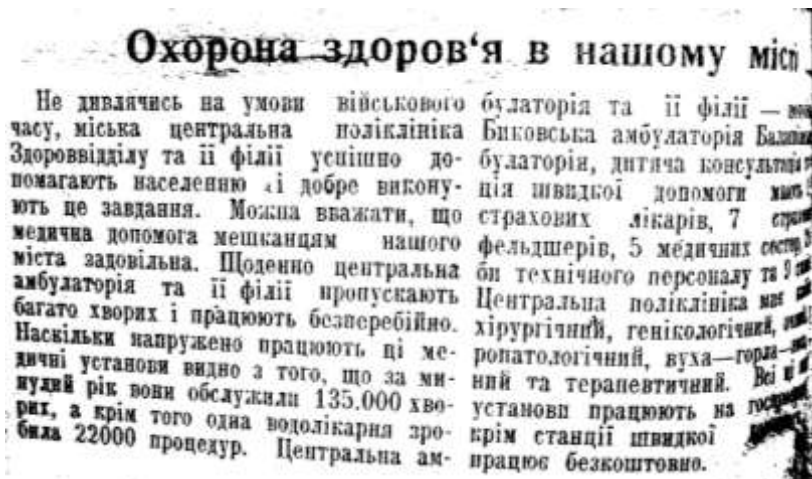
Список безкоштовно розданого майна, яке належало єврейським родинам с.Торговиця Підвисоцького району. Травень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Контактувати з євреями, переховувати їх в себе вдома для українців виявилося справою небезпечною, адже їх, як про це нагадували численні оголошення, розвішані на стовпах та парканах, теж могли знищити. Багато на це не зважили, тож переховували на горищах своїх будинків, в клунях та погребях євреїв. Вони, врятовані, дочекалися визволення.

Тисячі євреїв Кіровоградщини пішли в інші світи по волі нацистської людиноненавистницької політики. Так, якщо на 23 серпня 1941 року в Кіровограді проживали 4016 громадян єврейської національності, то на 28 травня 1942 року їх залишилося тільки 46[9]. Лаконічна строчка з цифр у документах Кіровоградського гебітскомісаріату, що дивом уціліли у вихорі війни, чітко вказує на розмір трагедії єврейського народу – жителів великого обласного міста в центрі України: 3970 знищених людських життів за якихось півроку перебування в ньому нацистів. «Електронна єврейська енциклопедія» вказує загалом на 9,7 тис. громадян єврейської національності, знищених гітлерівцями на території Кіровоградщини в роки окупації. Експозиція музею «Євреї Елісаветграда» наводить інші цифри розстріляних нацистами євреїв - 22745. Ця трагедія древнього народу нині відома в усьому світі як Холокост.

Система охорони здоров'я

Восени 1941 року повністю відновили, на базі довоєнної, систему охорони здоров'я для цивільного населення, котре продовжувало жити на окупованій території. З цією метою діяли притулки для дітей-сиріт, притулки для інвалідів, інвалідів-військовополонених та пристарілих, а також лікарні, водолікарня (м.Кіровоград), фельдшерські медпункти, аптеки, спеціалізовані магазини, як от «Оптика», безплатна дитяча консультація (м.Кіровоград) тощо. Газета «Українські вісті» повідомила, зокрема, про таке: «Коли Відділ Охорони Здоров'я та Соціального Забезпечення приступив до роботи, то жодна медична установа не працювала, будучи розграбленою або знищеною більшовиками. Отже довелося розпочинати роботу в самих найтяжчих умовах. Керівник Відділу Охорони Здоров'я та Соціального Забезпечення п.Колохов приклав багато зусиль, щоб якнайшвидше відновити роботу необхідних установ по медобслуговуванню населення, по матеріальній допомозі нужденному населенню... та по наданню притулку дітям-сиротам, постарілим та інвалідам-одинакам. Для цього негайно було взято на облік всі медичні кадри, зібрано медичні приладдя, проведено відповідні ремонти помешкань і пущено в роботу біля 25 установ... Для продажу ліків відкрито 5 аптек та магазин «Оптика». Для надання притулку дітям-сиротам є дитячий будинок на 50 осіб. Працює будинок інвалідів. В якому тепер перебуває 460 осіб та 200 військовополонених інвалідів. При будинкові є допоміжне господарство з 350 га землі»[1].

Стаття в газеті «Кіровоградські вісті» (червень 1943 р.) про діяльність медичних закладів м.Кіровограда в 1942 році: «...за минулий рік вони обслужили 135000 хворих...».

Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Вся система охорони здоров'я на окупованих територіях перебувала під контролем окупаційної влади. Так, відповідно до нацистського «Розпорядження про охорону хворих» від 1 травня 1942 року, на кожні 3 тис. жителів окупованої території України дозволялося утримувати одного лікаря, на 10 тис. жителів — одного стоматолога, в обов'язки якого входило лікувати зуби та пломбувати їх, але не ставити коронки чи мости. Частина лікарів могли отримати статус «довіrenих», тобто таких, яким дозволяли лікувати, крім місцевих жителів, також і окупантів. «Охороні хворих» в першу чергу підлягали агрономи, інженери, зоотехніки, ветеринарні лікарі, комбайнери, трактористи, директори МТС, бухгалтери, майстри, техніки, робітники харчової промисловості та сільського господарства тощо. В той же час члени їх родин, які не працювали, залишалися без допомоги медичних закладів. Однак ще 4 грудня 1941 року міський голова Кіровограда Медведков розпорядився, щоб медичну допомогу надавали і членам родин працюючих громадян[2]. Поза всіма законами опинилися євреї і цигани, тож медична допомога на них не поширювалася.

ДО НАСЕЛЕННЯ М. КИРОВОГРАДА.

Пологовий відділ при лікарні Св. Ганни буде в майбутньому приймати породіль, тільки по напрямках лікарів або акушерок, у випадках ускладнених пологів.

Для обслуговування породіль при пологах пропонується приватних акушерок:

Акушерка Григорович — Дворцова, 73
 «— Янова — Аджамський перевулок, 14
 «— Мазуренко — Гоголя, 90
 «— Фомуляева — Миргородська, 18
 «— Велика — Шевченка, 30
 «— Коваленко — П. Донська, 143
 «— Дангауер — Ариазтовський пров., 28
 «— Лиходєд — П. Донська, 55.

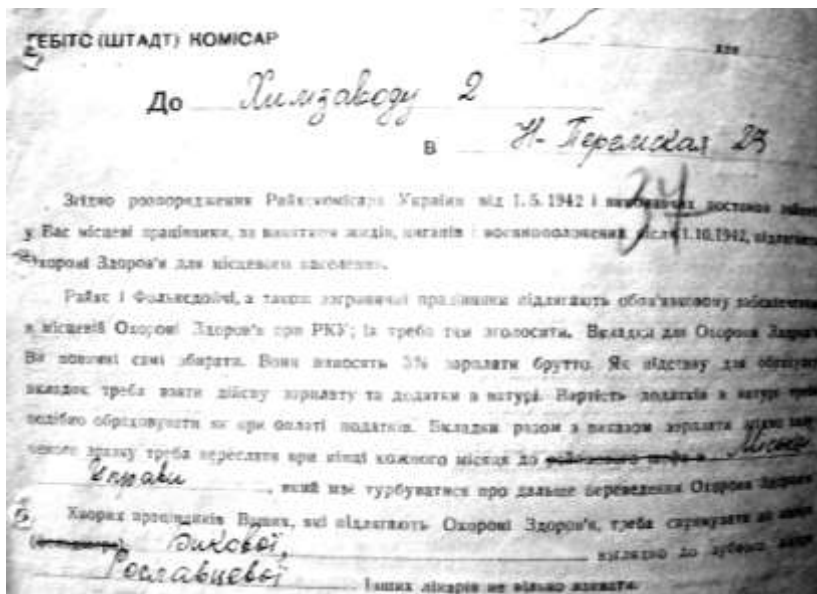
Обласний лікар Пудов.

ДОЗВОЛЕНО ГЕБІТСКОМІСАРОМ.

*Інформування жителів м.Кіровограда про початок діяльності в місті 8 приватних акушерок. Газета «Кіровоградські вісті», червень 1943 р.
 Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Зрозуміло, що «турбота» окупантів мала на меті не вболівання за здоров'я підкореного народу, а посилений визиск його матеріальних ресурсів. Забезпечити цей процес могла тільки фізично придатна людина. Попри всі грізні настанови та категоричні інструкції окупантів, медичну допомогу, як засвідчили тогочасні документи, отримували майже всі потребуючі.

Систему охорони здоров'я вибудували таким чином, що багато жителів області отримували її безкоштовно — через участь в т.зв. «шпиталевих касах» для працюючих, через фінансову допомогу на лікування інвалідам і пенсіонерам, безробітним і малозабезпеченим - від секторів і відділів соціального захисту, або за кошти Комітету Допомоги. Для інших перебування в лікарні, зокрема, в приватній, вимагало певних фінансових затрат.

Роз'яснення керівництву хімізаводу №2 м.Кіровограда про «охорону здоров'я» робітників цього підприємства: «...хворих працівників Ваших... треба спрямувати до лікаря Бикової, ... до зубного лікаря Рославцевої. Інших лікарів не вільно звивати». Травень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Так, за користування лікарнями та фельдшерськими медпунктами, зокрема на території Єлизаветградського району, встановлювалася плата: за прийом хворого – 5 крб., повторний прийом – 3 крб., перебування на лікарняному ліжку – 10 крб., прийом родів у породіллі – 10 крб. Платні послуги запроваджувалися з 1 листопада 1941 року. За хворих робітників кошти платилися з відрахувань від їхньої зарплати, що надходили до «шпиталевих кас». Сума відрахувань не перевищувала 3% фонду заробітної плати. Допомогою «шпиталевої каси» могли скористатися всі робітники і службовці Кіровограда, чиї підприємства та установи здійснювали відповідні перерахування на спеціальний рахунок №13144 у міському банку. Відрахування коштів на «охорону здоров'я» підприємства міста розпочали в грудні 1941 року, але кошти з працюючих відрахували за період з 15 жовтня. За таких умов безкоштовне лікування отримували у випадку травм та отруєнь, захворювань на інфекційні та всі інші хвороби. Вагітні працюючі жінки відпустки та грошову допомогу отримували за 4 тижні до пологів та

впродовж 4-х тижнів після них. Зі «шпиталевої каси» могли надати допомогу навіть на похорони. Це передбачало «Положення про шпиталеву касу при відділі охорони здоров'я та соціального забезпечення Кіровоградської міської управи»[3].

В переддень нового, 1942 року, Кіровоградська міська управа ухвалила постанову, якою надавала право відділу охорони здоров'я надавати амбулаторну медичну допомогу та стаціонарне лікування в лікувальних закладах міста «більш нужденним хворим – інвалідам, пенсіонерам, безробітним і їх родинам» за рахунок коштів «шпиталевої каси»[4]. Тобто, непрацююча людина теж могла лікуватися безкоштовно – за їхнє лікування фактично розплачувалися працюючі.

Члени громадських дворів, різноманітні кустарі, приватні торговці, інші категорії працюючих громадян, які не вносили кошти до «шпиталевих кас» через їх відсутність, розплачувалися за послуги лікарень і ФАПів власними коштами. Однак, для тих жителів сіл і районних центрів, які сплачували кошти на т.зв. «культзбір», лікувальні заклади обслуговували населення безкоштовно. З січня 1942 року на безкоштовне обслуговування перейшли, зокрема, всі лікарні і ФАПи Новогеоргіївського району[5]. З початку січня 1943 року до «охорони здоров'я» залучили і кустарів, але за умови, що вони сплачували 3% від прибутків до «шпиталевих кас».

Скористатися послугами лікарень і ФАПів застрахований хворий міг лише в тому випадку, якщо виконував т.зв. «Настанову для хворого». Так, відчувши недомогання, хворий повинен про це негайно повідомити керівника своєї установи чи підприємства. Керівник, вислухавши свого робітника чи службовця, за 1 крб. давав тому довідку, з якою хворий звертався до лікарні. Якщо хворий дійсно потребував лікування, то про це він обов'язково повідомляв свого керівника. Якщо хвороба перевищувала три дні, то, починаючи з четвертого, хворий отримував право на виплату йому допомоги зі «шпиталевої каси» - т.зв. «лікарняні». Хворий зобов'язувався виконувати всі настанови лікаря, в іншому разі – позбавлявся медичної та грошової допомоги.

8 грудня 1941 року хірургічна лікарня Св.Ганни (м.Кіровоград), яка працювала на повному госпрозрахунку, повідомила міську управу про те, що нею передано 20 ліжок (зі 120) відділу охорони здоров'я для стаціонарного лікування хворих кіровоградців. З лікарні заодно попередили, що кожне ліжко-день коштує 15 крб., а крім них додаткові кошти необхідні на «спецікування». Умови співпраці з лікарнею задовольнили Кіровоградську міську управу. Договір про це підписали

відповідно головний лікар лікарні Св. Ганни Магула³⁶ та керівник відділу охорони здоров'я Колохов³⁷. Вже за деякий час відділ охорони здоров'я міської управи перерахував лікарні Св. Ганни за грудень 1941 року 5 тис. крб. на лікування хворих – членів «шпиталевої каси»[6]. Отже, для таких застрахованих перебування в лікарні, як і весь курс лікування, були безкоштовними. Крім того, хворий, по закінченню лікування, отримував грошову допомогу.

В Кіровограді хворі отримували необхідну допомогу в таких лікарняних закладах і установах, де працювали загалом 501 медичний працівник - лікарі, медсестри, санітари, фельдшери, акушерки тощо[7]:

Назва лікувального закладу	Його підпорядкування	Кількість працюючих (станом на 10 жовтня 1942 року)
Лікарня Св.Ганни	госпрозрахунок	50
дитяча консультація	-//-	4
електролікарня	-//-	12
бюро профілактики	-//-	22
амбулаторія (на Балашівці)	-//-	3
амбулаторія (на Биковій)	-//-	10
центральна амбулаторія	-//-	38
швидка допомога	-//-	7
залізнична амбулаторія	-//-	7
аптеки: №№1,2,4,5	на бюджеті міської	12, 11,3,3
санстанція	управи	34
інфекційна лікарня	-//-	55
веншкірдиспансер	-//-	21

З 2 січня 1942 року лікарня Св. Ганни обзавелася платним пологовим будинком.

У вересні 1942 року запрацювала станція швидкої медичної допомоги центральної медамбулаторії м. Кіровограда. Станція надавала першу негайну допомогу з 6 годин ранку і до 21.00. На час дії комендантської години допомога припинялася. Лікарі швидкої допомоги

³⁶ В 1945 році 63-річного хірурга М.М.Магулу заарештували та засудили до 10 років концтаборів.

³⁷ М.Ф.Колохов помер у листопаді 1942 року. На його місце призначили лікаря Гофенберга.

виїжджали у нещасних випадках та раптових захворюваннях, що траплялися на вулицях міста, на заводах і фабриках, у приватних помешканнях тощо. Її дія поширювалася на все місто. Станція обслуговувала хворих безкоштовно. Карета швидкої допомоги мала ознаку: червоний хрест та напис двома мовами[8].

*Аптека на розі вул. Дворцова та Велика Перспективна в Кіровограді.
З колекції Ю.Тютюшкіна.*

Хворі могли купити ліки загалом у п'яти аптеках міста, окуляри та інші медичні препарати або допоміжні засоби пересування – в магазині «Оптика і хірургія». В місті розпочалася підготовка до виробництва протитифозної та віспяної сивороток[9]. Однак впродовж усього періоду окупації деякі ліки та перев'язувальні матеріали залишалися у великому дефіциті.

Для бюджетних лікувальних закладів відділ охорони здоров'я регулярно замовляв у відділі постачання Кіровоградської міської управи

чимало необхідних речей і предметів. Так, до кінця 1941 року відділ охорони здоров'я очікував надходження 51 матрацу, 52 ковдр, 250 наволочок, 250 карафок для води, 75 газових ламп[10]. Чи отримали замовлене – не відомо.

В райони області надходили медичні кадри зі Смілянського медичного технікуму (Черкаська обл.), який діяв впродовж усієї окупації. Акушерів готували в м.Рівне.

Система охорони здоров'я, що її вибудувала в роки окупації українська влада, входила в суперечність зі стратегією, виробленою нацистськими бонзами в Рівному та Берліні, що зводилася до планомірного знищення українців – недолудів, задля життєвого простору арійців – надлюдей, зокрема і через ненадання необхідної медичної допомоги корінним мешканцям. Однак панічно боячись поширення інфекційних хвороб, які могли б викосити німецьку армію та її тиллові підрозділи не згірш за радянську зброю, гітлерівці змирилися з такою системою, хоча й намагалися її корегувати. Так, в одному з чергових розпоряджень нацистів наказувалося, щоб у кожному районі була «хоч одна лікарня», а «дрібні лікарні – закрити». На кожні 300 мешканців повинна діяти одна лікарня на 25 ліжок, 1 лікар – на 6 ліжок і 1 особа – для догляду. За стаціонарне лікування з харчами хворі повинні платити 15 крб. щодоби. Дозволялася приватна діяльність лікарів поза лікарнями й амбулаторіями. На будинку чи квартирі приватного лікаря повинні висіти таблички з прізвищем та лікарським профілем. Приймаючи в себе вдома хворого, лікарю заборонили брати з відвідувача більше 3 крб. вдень, і 6 крб. - за нічний прийом. Відвідуючи пацієнта вдома, лікар брав 4 крб. за світлої доби, і 12 крб., якщо виклик припадав на ніч. Ціни на операції встановлювалися за взаємною згодою. «Виписування ліків з боку лікарів повинне бути економним» - застерігав наказ[11].

Стаття в газеті «Кіровоградські вісті» (квітень 1943 року) про роботу аптек в м.Кіровограді. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

З 18 січня 1943 всім службовцям м. Кіровограда наказали, виконуючи розпорядження гебітскомісара, звертатися, у випадку захворювання, лише до лікаря Бутовської та зубного лікаря Манойлової. Також попередили, що члени їхніх сімей, які не працювали, охороні здоров'я не підлягали. Тобто, вони мали право звертатися за лікуванням допомогою, але платною. Робітники хімічного заводу №2 м.Кіровограда зверталися до лікаря Бикової та стоматолога Рославцевої. «Інших лікарів невільно взивати» - попередили керівництво заводу листом з міської управи[12].

Лікарі – високозабезпечена і шанована категорія жителів краю в період нацистської окупації. Так, головний районний лікар отримував щомісячно 1200 крб. зарплатні, рядовий лікар міської чи районної лікарні, поліклініки – від 950 крб. до 750 крб., акушери і фельдшери – 480 крб., медсестри – 340 крб., санітарки та прачки – 160 крб. Таку оплату передбачили і для сільських лікарів, фельдшерів, акушерок та медсестер по всій області[13].

Отримати застрахованому працюючому безкоштовну медичну допомогу в роки окупації, зокрема в Кіровограді, справа не важка, але копітка: все залежало від рішення спеціальної комісії при відділі охорони здоров'я в складі лікарів Колохова і Компанійця, та голови Комітету Допомоги (Червоного Хреста) Кльосова, які розпоряджалися спеціальними путівками-направленнями. Так, у березні 1942 року загострилася виразка шлунку в робітника канатного заводу №3 м. Кіровограда С.Г.Шаповалова. Хворобу робітник набув у засланні, куди його двічі відправляли більшовики, та в тюрмі, звідки його перед вступом німців до міста, на щастя, випустили. Особисто директор фабрики звернувся до комісії по безкоштовному лікуванню при міській управі, щоб робітнику дали направлення на безкоштовне лікування за рахунок «шпиталевої каси»[14]. Старший касир господарчого банку м.Кіровограда П.І.Лазаренко 30 березня 1942 року просив направити його на лікування до електропроводікарні. Направлення отримав, а разом з ним і знижку за лікування в 50% за рахунок «шпиталевої каси». Решту витрат брала на себе сім'я Лазаренка[15]. Безкоштовне лікування в лікарні Св.Ганни з 13 квітня 1942 року отримав робітник механічного заводу м. Кіровограда Ф.Н.Кобузан. Третього квітня 1942 року він потрапив до лікарні і спочатку лікувався за власні кошти. Низька зарплата спонукали його звернутися до директора заводу за допомогою, а той, в свою чергу, просив комісію при відділі охорони здоров'я надати своєму робітникові «безкоштовну путівку до кінця лікування».

Однак, не тільки робітники й службовці зверталися до комісій за безкоштовним лікуванням зі «шпиталевих кас». До відділу охорони

здоров'я міської управи звернулася безробітна мешканка Кіровограда Варвара Степаненко. Одинокa матір, залишившись без чоловіка, якого мобілізували до Червоної Армії, утримуючи малолітню дитину, тяжко захворіла, тож просила її безкоштовно пролікувати. Заяви до відділу охорони здоров'я Кіровоградської міської управи про надання допомоги в лікуванні дітей в травні 1942 року написали: І.Поліщук – її 10-літня дочка потребувала видалення апендициту (батько дитини перебував у Червоній Армії); М.Котенко – її 5-річна дочка Олена лікувалася в лікарні Св.Ганни, а мати – прибиральниця на механічному заводі, утримувала ще 2-х дітей[16]. 21 травня 1942 року путівку №221 на безкоштовне лікування переламаної руки отримала кіровоградка О.Береза. 14 травня термін першого безкоштовного лікування закінчувався, тож жінка просила його продовжити на другий термін. Необхідну допомогу хвора отримала.

В центральній медичній амбулаторії м.Кіровограда чимало кіровоградців теж лікувалися безкоштовно. Так, 29 червня 1942 року хворому Л.Суботіну надали медичну допомогу на 30 крб. У липні 1942 року Р.Хамренка пролікували на 75 крб. І.Нешкребі у вересні надали послуги з фізіотерапії на суму 150 крб., а А.Бутурліменку – на 200 крб. Загалом безкоштовну медичну допомогу центральна амбулаторія надала для 23 мешканців міста на суму в 1675 крб. Завідувач медичної амбулаторії просив відділ охорони здоров'я повернути лікувальному закладу ці кошти зі «шпиталевої каси»[17].

Перебування в лікарні Св.Ганни обходилося для мешканців міста набагато дорожче, ніж в інших лікувальних закладах міста. Так, В.Завалій прибув до лікарні Св.Ганни 22 листопада і перебував на лікуванні до 6 грудня 1942 року – загалом 14 днів. Хворобу як слід не вилікували, тож хворий перебував на лікарняному ліжку до 13 грудня. Витрати на його лікування обрахували так: лікування за перші 14 днів – 210 крб., за аналізи – 25 крб., за перебування в наступні 7 днів – 105 крб., загалом – 340 крб. Інший хворий - К.Щербань, у лікарні провів 7 днів, затрати склали: 105 крб. за перебування й лікування та 27 крб. за рентген. Загалом тільки впродовж 14 днів – з 1 по 15 грудня 1942 року на хворих витратили 1215 крб. за т.зв. ліжкове лікування, їм зробили аналізи на 90 крб., фізіотерапію – на 289 крб., операцій на 150 крб., рентген – на 65 крб. Затрати лікарні за ці 14 днів досягли 1800 крб. За попередні два тижні – з 16 по 30 листопада 1942 року, лікарня Св.Ганни пролікувала безкоштовно 9 хворих. Один з них, Т.Катеринчук, пробув у лікарняному закладі загалом 30 днів. Затрати на його лікування обрахували так: 450 крб. за «ліжкодні», 260 крб. – фізіотерапія, 50 крб. – бинти й вата. Всього – 760 крб. На нього та ще 8 хворих лікарня

затратила 2275 крб. До кінця 1942 року в лікарні безкоштовно пролікувалися ще 16 хворих на суму 2675 крб.[18]. Тож лікувальний заклад просив відділ охорони здоров'я міської управи повернути всі затрачені лікарнею Св.Ганни кошти на лікування кількох десятків «застрахованих» жителів міста. Кошти, без сумніву, повернули вчасно.

Безкоштовним лікуванням багато мешканців міста, які мали право на це, скористалися і в наступному році. Лікарську допомогу їм надавали, зокрема, приватні лікарі Остапенко, Рафалович, Медведєва, Бутовська. В лютому 1943 року вони пролікували 83 хворих на суму 705 крб. Ці кошти лікарям сплатила «шпиталева каса». В березні згадані лікарі пролікували 77 хворих. Суму в 845 крб. знову, як і попереднього місяця, лікарям виплатили зі «шпиталевої каси».

Дещо про методи тогочасного лікування свідчать ось такі факти: приватні лікарі м.Кіровограда Остапенко, Рафалович, Медведєва, Бутовська в лютому 1942 року для 64 застрахованих хворих (з 83) призначили медичні банки, в решті випадків – кварцові лампи та масажі; член «шпиталевої каси» Г.Захаров звернувся за допомогою до лікарів центральної амбулаторії, які приписали йому масаж. Масажі в амбулаторії робили і для хворого І.Акименка, І.Білостоцького та ін.[19]. Банки та масажі – здається, найбільш доступні лікувальні засоби того часу. В цей час тільки в Кіровограді діяли 5 аптек, фармацевти яких впродовж 1942 року приготували 122 тис. рецептів на суму 1,5 млн. крб. Використавши старі довоєнні запаси, а їх збереглося не так вже й багато, адже при відступі Червоної Армії радянські сапери навмисне знищили головний аптекарський склад міста, лікувальні заклади і аптеки перейшли на медикаменти німецького виробництва[20].

Хворі, які в період окупації працювали, отримували грошові компенсації за своє перебування в лікарнях. Керівник відділу охорони здоров'я Кіровоградської міської управи Колохов роз'яснив усім керівникам підприємств і установ міста, що оплата по лікарським аркушам здійснюється підприємствами й установами в розмірі 100% від заробітної плати за попередній до захворювання місяць[21]. Така система виплат напевне що існувала на всій території області. Так, тривалий час – з 29 вересня по 22 листопада 1943 року, провела в Кіровоградській лікарні місцева жителька Олександра Білецька: злягла з грипом, а потім виявили в неї черевний тиф. За цей час її нарахували і виплатили допомогу в 226 крб. 84 коп.[22].

Отже, отримати медичну допомогу в роки окупації не становило великої проблеми. Послуги хворим надавали чимало лікувальних закладів, як приватних, так і державних. Для багатьох т.зв. «застрахованих» робітників і службовців медична допомога надавалася

безкоштовно. Нею могли скористатися і чимало інших громадян: безробітні матері та їхні малолітні діти, інваліди та пенсіонери. Їм допомога надавалася зазвичай за рахунок відділів соціального захисту, або з Комітету Допомоги. Однак багато хворих за своє перебування в лікарнях платили чималі кошти. Працюючим, які тимчасово втратили працездатність, виплачували грошову допомогу. Оскільки хронічно бракувало ліків та перев'язувальних матеріалів, то медична допомога хоч і надавалася лікарями та фельдшерами, однак була доволі простою.

Сільська медицина

Практично всі районні центри області та багато сіл утримували в період нацистської окупації лікарні та фельдшерсько-акушерські пункти. При відступі Червоної Армії багато з них майже не зазнали руйнувань, тож відновили свою роботу вже в перші дні і тижні окупації. Винятком не був і Новогеоргіївський район, де розпочали прийом хворих в трьох лікарнях. У міській налічувалося 60 ліжок, у лікарні с.Глинськ обладнали палати на 100 ліжок, в с.Подорожнє – на 15 ліжок. Також у районі діяли 11 ФАПів та 5 аптек[1].

У Новогеоргіївській поліклініці обладнали для обстеження хворих 8 кабінетів: зубний, зубопротезний, очний, вушний, терапевтичний, хірургічний, гінекологічний та дитячий. Лікарів там працювало двоє, фельдшерами – 4, акушерами – 2, медсестрами – 6 та санітарками – 16 осіб. Пологовий будинок пошкодили під час бойових дій, тож він не працював. Породіллям надавали допомогу досвідчені акушери вдома. В лікарні с.Подорожнє працювали 2 лікарі, 4 фельдшери, 2 акушерки, 5 санітарок. Загалом у районі в 6 населених пунктах працювали «свої» дипломовані акушерки[2].

В іншому районі області – Новоархангельському, в листопаді 1941 року повноцінно працювали 1 лікарня та 10 ФАПів[3].

В багатьох селах ніяких медичних закладів не було, тож їх жителів «приписували» до т.зв. медичних дільниць. Так, до Павлиської меддільниці Онуфріївського району належали села Браїлівка, Омельник, Сметанівка, хутори Шевченка та Приют, с.Камбурліївка та ін., загалом 9 сіл і хуторів. До Млинківської медичної дільниці цього ж району належали села Морозівка, Петрівка, Лозуватка, Троїцьке та ін., загалом 7 сіл.

Районні та сільські медичні заклади надавали досить широкий спектр медичних послуг. Так, у січні 1943 року Попівський фельдшерсько-акушерський медпункт Онуфріївського району прийняв 67

хворих, 9-м з них медичну допомогу надали безкоштовно, іншим – за плату. Тоді за допомогою до хірурга звернулося 10 хворих, до гінеколога – 11, з приводу лікування зубів – 5, з проблемами зору – 3 громадяни. Також лікували горло, вуха. В січні народилося 4 немовлят. Зі скаргою на інфекційне захворювання звернувся один пацієнт[4].

До Онуфріївської медамбулаторії впродовж січня 1943 року звернулися за допомогою 180 хворих. Їм теж надали практично всі необхідні медичні послуги, включно з операціями. Крім того, лікарі відвідали вдома 29 жителів Онуфріївки[5].

Інтенсивно працювала Павлиська медамбулаторія Онуфріївського району. В січні 1943 року до неї прибули за допомогою 347 хворих. Лікарі також здійснили 21 виїзд до домівок селян. В лютому 1943 року відвідування Павлиської медамбулаторії збільшилося, про що свідчить таблиця[6]:

Павлиська медамбулаторія	
надані послуги / лютий 1943 року	їх кількість / чол.
платні	367
безплатні	22
виклики додому	47
інфекційні	7
внутрішні	260
хірургічні	2
дитячі	9
очні	19
гінекологічні	29
зубні	14
травматичні	1
та ін.	

Кожна сільська породілля в період окупації могла отримати кваліфіковану допомогу лікарів чи акушерів. Вона надавалася або в лікарні, або вдома. Так, у січні 1943 року в Онуфріївському районі на світ з'явилося 35 немовлят. З них 17 народилося в лікарнях чи ФАПх, а 18 – вдома. У березні народилося 37 дітей, з них 20 – у лікарні, інші – вдома. У червні до лікарень та ФАПів з'явилося 13 породіль, а вдома акушери прийняли пологи у 24 жінок[7]. Випадків смертей немовлят чи матерів від ускладнень при родах у вказані місяці не зафіксовано.

Як у місті, так і в районних центрах та селах, застрахованим жителям надавалася грошова допомога на випадок хвороби. Так, житель м. Бобринець Іван Аджамський лікував легені в районній лікарні з 11 по

категорій сільських жителів медична допомога надавалася за кошти. Так, тільки по Бобринецькому району від надання платних медичних послуг впродовж одного лише місяця - з 10 травня по 10 червня 1942 року, надійшло до РФВ від лікарняних закладів понад 27 тис. крб.[9]. Хворі, які мали роботу й здійснювали внески до «шпиталевих кас», отримували за час свого перебування в лікарнях грошову допомогу. На членів громадських дворів це не поширювалося. В деяких районах області, наприклад у Новогеоргіївському, місцева влада забезпечила безкоштовне лікування сільських жителів, які здійснювали внески на т.зв. «культзбір».

Боротьба з інфекційними захворюваннями

Під невиспним контролем відділів охорони здоров'я та лікарів усіх медичних закладів перебували інфекційні хворі. Хоча прояви таких небезпечних хвороб, як тиф, малярія, кір, скарлатина та ін. про себе постійно нагадували, але в жодному районі, селі чи місті Кіровоградщини вони не переросли серед цивільного населення в епідемію, як це траплялося до війни та після неї. Зокрема в 1937 році хворих на малярію серед учнів виявили в Новогеоргіївській середній школі майже в усіх класах. В іншій школі міста, т.зв. російській, хворі на малярію учні навчалися: в 3 класі – 3 учнів, у 5 класі – 6 учнів. Малярія поширилася і сільськими школами Новогеоргіївського району. Так, тільки в молодших класах школи с.Глинськ Новогеоргіївського району хворих на малярію виявили в 1 класі – 4 хворих, в 2 класі – 10 хворих, в 3 класі – 8 хворих. Загалом хворі на малярію зафіксовані в кожному класі сільської 7-річної школи. Не оминуло це лихо і всі три дитячі будинки м.Новогеоргіївська. В них у 1937 році перебували загалом 77 хворих на малярію сиріт[1].

З порядку денного боротьба з інфекційними хворобами не сходила і в роки нацистської окупації краю. В кожному районі відновили роботу районні санстанції та районні малярійні пункти. Їхнім завідувачам встановили зарплати в 600 та, відповідно, в 400 крб.

Пильну увагу в боротьбі з інфекційними хворобами демонстрували, окрім спеціальних медичних установ, українські органи влади. Так, 7 лютого 1942 року відбулося засідання Новогеоргіївської районної управи, де заслухали питання «Про боротьбу з захворюваннями населення району на висипний тиф та про перевірку виконання обов'язкової постанови райуправи про санітарний стан колодязів». Районна управа затвердила заходи, якими обов'язковій перевірці на наявність бактерій піддавали продукцію місцевого пивоварного заводу, в ресторані заборонили продаж м'ясних страв без ветеринарного огляду і

штампу ветлікаря, лікарів району попередили про обов'язкове інформування за всі випадки захворювання населення на інфекційні хвороби[2]. Весною 1942 року, коли в Новопразькому районі з'явилися хворі на висипний тиф, то райуправа 9 квітня затвердила постанову, якою передбачила вжиття деяких профілактичних заходів, зокрема й таких: всі діючі церкви, клуби, театри, базарі – загалом всі місця скупчення людей, тимчасово припинили роботу.

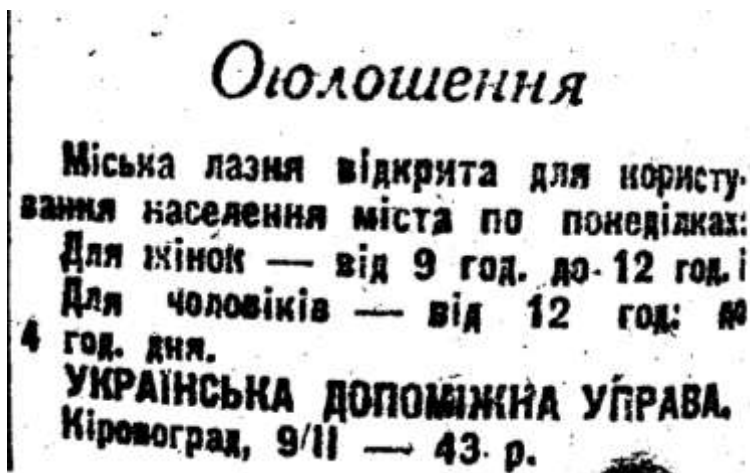

Вулиця м.Кіровограда весною 1942 (1943?) р. 3 колекції О.Женжирова.

31 липня 1942 року гебітскомісар Олександрії підписав наказ про обов'язкове обслідування населення гебіту на захворювання малярією[3]. 5 вересня 1942 року всі медичні заклади області отримали розпорядження від завідувача округовою малярійною станцією про регулярне – 5-15-25 числа кожного місяця, інформування про захворювання малярією. Взимку санітарним лікарям наказали скласти паспорти на всі водойми та заболочені ділянки з метою організованої боротьби з малярійним комарем весною та влітку 1943 року[4].

Контроль за проявами інфекційних хвороб, зокрема вкрай небезпечного висипного тифу, покладався також на старост сілуправ і громадських дворів. Особливу пильну увагу їх зобов'язали виявляти до полонених чи біженців – потенційних носіїв інфекційних хвороб. Запідозреного у хворобі наказували негайно шпиталізувати, а в його будинку чи помешканні проводити профілактичні заходи. 24 вересня 1942 року Олександрійський гебітскомісар звелів всім старостам

сільуправ та громадських дворів негайно та безкоштовно виділяти підводи медпунктам, ФАПам і санпунктам у випадку потреби: для виїзду до інфекційних хворих, або транспортування їх до медичного закладу. Всіх старост попередили, що у випадку відмови надати підводи, зокрема для транспортування інфекційного хворого, їх оштрафують на 200 крб., а хворого, який відмовився їхати до лікарні, оштрафують на 100 крб.[5]. З січня 1942 року всім власникам чи користувачам колодязів наказали встановити дерев'яні ляди і ними зачиняти криниці, заборонялося використовувати сторонні відра. Всі колодязі, де порушувалися ці вимоги, зачинялися. Оскільки селами переходило чимало сторонніх людей і багато з них залишалися на ночівлю, то старостам сільуправ наказали обладнати одну хату для таких мандрівників, зокрема полонених, і тримати її доглянутою, в чистоті. Хто порушував ці санітарні вимоги, підлягав штрафу в 200 крб.[6]. До 1 квітня 1943 року запланували провести в області повний облік усіх хворих на малярію. Розпорядження про це підписав окружний санітарний лікар Співак[7].

Оголошення про час і дні роботи лазні м.Кіровограда. Газета «Кіровоградські вісті», лютий 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

10 травня 1943 року з'явилася чергова постанова Кіровоградської допоміжної управи «Про заходи проти інфекційних захворювань». В ній наказувалося здійснити щеплення невакцинованому населенню м.Кіровограда від віспи, дифтерії, черевного тифу. На тих, хто ухилявся чи порушував строки вакцинації, накладався штраф у 200 крб.[8].

З метою боротьби з поширенням будь-якої епідемічної хвороби лікарі діяли за чіткими інструкціями. Так, у випадку появи нового інфекційно хворого, повідомлення про такого негайно надсилалося до району, а звідти – до Кіровограда. В інформації про заразну хворобу обов'язково вказувалося на хворобу (діагноз), дату захворювання, прізвище інфікованого та його вік, місце проживання, звідки прибув, місце роботи, джерело зараження, коли звернувся до лікарні, чи зроблено дезінфекцію по місцю проживання, хто контактував з хворим. Такі повідомлення надходили негайно. За період з 1 січня 1942 року по 10 вересня 1943 року до Онуфріївської районної лікарні надійшло 136 повідомлень про інфекційні хвороби, виявлені в селах району. Найпоширеніших заразливих хвороб зафіксували 4: трахома, гонорея, туберкульоз і рожа. Випадків тифу, скарлатини, кору, віспи, малярії в Онуфріївському районі впродовж всього періоду окупації не зафіксовано, або їх появу всіляко приховували, або документи про ці хвороби не збереглися[9]. В січні 1943 року ситуація з інфекційними недугами в Аджамському районі виявилася такою: на грип захворіли 28 осіб, на малярію – 3, на висипний тиф – 7, на кір – 2, на дифтерію – 8. Впродовж місяця вакциновано, зокрема проти дифтерії, 135 осіб. Загалом, як відзначили в Аджамській санепідемстанції, «боротьба з інфекційними захворюваннями виявилася досить успішною»[10]. Цьому сприяли як ефективні дії всіх лікувальних закладів, так і дотримання санітарно-гігієнічних норм населенням, а також боротьба з такими розповсюджувачами хвороб, як воші. 9 вересня 1942 року гебітскомісар Олександрії наказав відремонтувати або збудувати в кожному селі гебіту бані. Вказав і на термін виконання розпорядження – до 5 жовтня 1942 року[11]. Всі ці заходи оберталися певними позитивними наслідками.

Так, звітуючи до Онуфріївської районної лікарні про здійснену роботу впродовж квітня 1943 року, з Куцеволівської меддільниці повідомили, що за звітний період захворювань на малярію та інші інфекційні захворювання не виявлено, є лише одна підозра на висипний тиф, щеплень також не робили. Впродовж квітня лікарі медамбулаторії зробили детальний огляд молочних пунктів, шкіл, магазинів ССТ, громадських дворів, розташованих на території Куцеволівської сільуправи, на предмет антисанітарії. Там «все в задовільному стані» - написали у звіті[12].

Інший шлях боротьби з інфекційними хворобами – вчасні щеплення. Так, в червні 1943 року щеплення проти віспи зробили дітям, які проживали по Зибківській меддільниці Онуфріївського району. Таких виявилось 85. Серед них: Григорій Козир (віком 1 рік), Галя Кравченко (2 роки), Іван Горбунов (5 місяців), Федір Стрипцов (3 місяці) та ін.

Серед вакцинованих - не тільки малолітні, а й вже дорослі жителі с.Зибкове - 18-20-річні. Це свідчило про те, що в довоєнний час їм потрібного щеплення вчасно не зробили[13]. Проте щеплень проти черевного тифу, дифтерії, кору та скарлатини в Зибківській медамбулаторії чомусь теж не робили.

За ухиляння батьків від щеплень своїх дітей влада їх штрафувала. Коли пізньої осені 1942 року медпрацівники с.Пеньківка Новогеоргіївського району здійснювали масову вакцинацію дітей проти дифтерії, то 27 батьків навмисне в зазначений день до медпункту своїх дітей не привели, хоча на роботах в громадському дворі не перебували. За таких умов медпрацівники направили до Новогеоргіївської районної управи доповідну, в якій перелічили прізвища батьків - симулянтів. Зволікати з покаранням батьків за ухиляння від щеплень своїх дітей в райуправі не стали, тож в постанові №122 за 1 грудня 1942 року всіх їх, і зокрема Петра Макаровича Шерстюка, Омеляна Матвійовича Іщенка, Григорія Гнатовича Сокурєнка та ще 24 батьків оштрафували на 50 крб. кожного. Райуправа попередила, що «якщо і надалі зриватимуть прививки і не приведуть дітей до медпункту – будуть притягнуті (до відповідальності. – Авт.) як саботажники»[14].

Найскладнішою, але доволі контрольованою, склалася ситуація з інфекційними захворюваннями в Кіровограді. Причин в цьому кілька, а найголовніша – велика скупченість населення, його постійна міграція. Так, у січні 1942 року в міській санепідемстанції зафіксували 12 випадків захворювань на висипний тиф, 4 – на скарлатину, 7 – на дифтерію. Санітарні лікарі обробили антисептиками 23 помешкання та 1 залізничний вагон, пропустили через дезкамеру 175 кг брудного одягу, піддали профілактиці 3978 кг солдатського (ворожого?) обмундирування[15]. В січні 1942 року прожарили вже 3150 кг обмундирування. Однак кількість хворих на висипний тиф зросла до 64 випадків, у лікарні з цією хворобою поклали 47 осіб. Загалом впродовж 1942 року від черевного тифу померли 11 кіровоградців, від дизентерії – 2, від скарлатини – 1, від дифтерії – 29, від кору - 1 особа[16]. 1340 жителів міста різного віку отримали щеплення проти віспи. До кінця 1941 року щеплення проти черевного тифу зробили 12218 жителям Кіровограда, проти дизентерії – 15368 (можливо, до цього списку, крім цивільних мешканців міста, потрапили в'язні шталагу №305?)[17]. Впродовж 1942 року санітарні лікарі Кіровоградської санепідемстанції зробили 113 аналізів питної води, 32 аналізи борошна, обстежили 49 зразків кондитерських виробів, взяли проби у 18 продавців молочної продукції, перевірили 20 напоїв місцевого виробництва. Загалом зробили 387 аналізів. Вжиті заходи значно унеможливили виникнення епідемій.

Поза увагою санітарних лікарів не залишилися ув'язнені в міській тюрмі, різноманітні евакуйовані та переселенці, утриманці дитячих будинків. Так, допомогу в лікуванні висипного тифу отримали 2 в'язні тюрми, 23 евакуйованих. У жовтні 1941 року лікарі санепідемстанції виявили дизентерію в 11 військовополонених шталагу №305[18]. Напевне, що чимось допомогли, однак в наступні місяці ця хвороба буквально косила радянських полонених. Схоже, що потрібної медичної допомоги вони вчасно не отримували, попри те, що табір мав свій госпіталь.

Постійна увага приділялася в місті боротьбі з малярією. В січні 1942 року лікарі протималярійної станції м.Кіровограда здійснили обстеження 298 жителів міста, виявили 12 хворих, з них – 6 дітей, та призначили необхідне лікування. Також перевірили учнів шкіл №17, 27 та 15 на захворювання малярією. Перевірку здійснювалися не лише шляхом візуального огляду, а й брали кров на аналіз. Впродовж лютого 1942 року лікарі-епідеміологи провели обстеження 250 будинків кіровоградців, які розташувалися вздовж Інгулу. У 2 жилих та у 18 господарських будівлях виявили і знищили малярійних комарів. У квітні 1942 року обстежили 613 жителів міста і виявили 5 хворих на малярію[19]. З малярією всіляко боролися і наступного року, однак хворобу так і не подужали, хоча значно зменшили її апетити.

Вже коли в селах та містах області з'явилися відступаючі фронтові частини ворога, коли областю розійшлися відпущені окупантами радянські полонені з табору м. Первомайськ, тільки тоді вони масово занесли з собою постійних мешканців окопів, траншей та таборів – тифозних вошей. Тож з'явилися серед місцевих мешканців чимало хворих, зокрема в с.Суботці Знам'янського району, в деяких селах Долинського району. Їх окупанти зселяли в одне місце – на окрему «тифозну» вулицю. В тих населених пунктах області, де військові частини, як гітлерівські, так і радянські, на довго не затримувалися, спалахів інфекційних хвороб не було. З епідеміями тифу, малярії боролися на Кіровоградщині ще довгий час по війні.

Санітарний стан населених пунктів

Дотримання чистоти в роки окупації, зокрема в Кіровограді, попередження поширення епідемій, – одна з тих багатьох проблем, що її вирішувала «нова» влада. Великих успіхів досягти не зуміли, однак жителі уникли поширення багатьох інфекційних хвороб, що їх могли спричинити антисанітарний стан житлових будинків, вулиць, площ, заводських підвір'їв і цехів, магазинів і їдалень тощо.

Тож майже відразу після початку окупації Кіровограда відновив свою роботу т.зв. «Санобоз» - підприємство по прибиранню та вивезенню сухого, твердого сміття та нечистот. На 10 серпня 1941 року «Санобоз» мав деяку техніку та тяглову силу, певний інструмент та робочі кадри. З 15 вересня 1941 року Кіровоградська міська управа затвердила тарифи на послуги по прибиранню й вивезенню сміття. Так, за 1 куб. метр вивезеного кіньми сміття організації й установи платили 10 крб., а приватні особи – 20 крб. Вивезення рідкого бруду кіньми коштувало 12 крб. для установ і організацій та 30 крб. для населення. В прибиранні міста були задіяні також автомобілі, тож тарифи на їх послуги теж затвердили[1]. Наведенням чистоти в місті та вивезенням сміття й нечистот восени 1941 року займалися 39 працівників «Санобозу», серед яких робітників налічувалося 32. Для цього вони мали 31 коня, 10 кінних діжок, 8 возів, 5 автомобілів вантажопідйомністю в 1,5 тонни та два 3-х тонних[2].

*По вул. Дворцовій м.Кіровограда рухається асенізаторська діжка.
1942р. З колекції О.Женжирова.*

Вивіз бруду відбувався неплановірно. Причина – хронічна нестача пального для автомобілів та кормів для коней, відсутність гуми для транспорту. Міська управа часто зверталася до німецьких військових частин з проханням про допомогу. Зрідка її отримували, також окупанти власноруч вивозили чимало надбаного сміття й нечистот.

Як і в кожній тогочасній госпрозрахунковій організації, в «Санобозу» виникли фінансові проблеми. Головна з них – невчасні

розрахунки клієнтів за послуги. Так, восени 1941 року борг «німецького командування» підприємству досяг майже 16 тис. крб. Тільки за вивіз сміття з аеродрому німці заборгували 1924 крб. 50 коп., за послуги лазні – 446 крб. За цей час мешканці міста заборгували тільки 225 крб.[3]. Не дивно, що вивіз сухого сміття у вересні 1941 року становив 20,9% від запланованого, а рідкого бруду – тільки 22,9% від потреби міста.

На 1 жовтня 1941 року серед боржників «Санобозу» перебували ресторан, військова частина, пошта, хлібозавод, та, навіть, міська управа. Погашення ними боргів дозволило організації збільшити кількість працюючих у жовтні 1941 року до 48 осіб, з них робітниками працювали 38. Прибирання міста відбувалося інтенсивніше, тож у жовтні вдалося вивезти 1464 куб. метрів сухого сміття та 198,5 куб. метрів рідкого[4].

Кіровоград взимку 1942 р. З колекції О.Женжирова.

В зиму на 1942 рік місто засипало снігом. Справитися з очисткою вулиць і площ кілька десятків працівників «Санобозу» та півтори сотні дворників не змогли. 16 січня 1942 року міська управа оголосила всім жителям Кіровограда свою обов'язкову постанову «Про очистку вулиць і тротуарів від снігу». Нею зобов'язали всі без винятку установи, підприємства, організації, а також приватних осіб та орендарів очистити від снігу та льоду тротуари, бруківку, трамвайну колію біля своїх садиб і будівель, та все посипати піском. Мінімальна ширина очищеного тротуару повинна дорівнювати 1 метру. З метою уникнення обвалів дахів та падіння брил льоду наказали очищати їх від снігу та бурульок, попередньо огородивши, з метою попередження пішоходів, фасади будинків та тротуари. Особлива увага міської управи по розчищенню

Кіровограда від снігу стосувалася центральних вулиць: Великої від Інгулу до колишнього Ярмаркового майдану; Дворцової – від вул. Олександрівської до Кавалерійської; Шевченка – від вул. Великої до Театрального провулку тощо. На порушників обов'язкової постанови чекали штрафи в 200 крб.[5].

На прибирання вулиць від снігу масово залучалися також військовополонені та громадяни єврейської національності. Прибудинкові двори розчищали десятки дворників, які працювали в будинкових конторах. Фотографії періоду окупації наочно демонструють: місто від снігу так і не прибрали. Весною 1942 року деякі вулиці від танення снігу перетворилися на непрохідні.

На 1 квітня 1942 року штати «Санобозу» зросли і налічували 63 особи. Тільки асенізаційними роботами займалися 4 водії автоцистерн, 2 водії насосних автомобілів, 10 асенізаторів на автомобілях, 3 тачкарі, 8 асенізаторів на кінному транспорті. Їх щоденні зарплати, відповідно до їх специфічної роботи, становили: 22 крб. для водія наливної машини, 19 крб. 20 коп. – для асенізатора наливної машини, 13 крб. 60 коп. для тачкаря. Робочий день тривав 8 годин[6]. В лютому 1942 року спромоглися вивезти 846 куб. метрів рідкого бруду автомобілями, 818, 25 куб. метрів – кіньми, 62, 5 куб. метрів сухого сміття. В березні рідкого бруду вивезли понад 2 тис. куб. метрів та майже 60 куб. метрів сухого сміття[7].

Кіровоград весною 1942 р. З колекції О.Женжирова.

Для повного прибирання міста «Санобозу» все одно не вистачало як мінімум 4 великовантажних автомобілів, 112 кінних діжок, 29 возів парокінних та чимало робочих рук. Не дивно, що організація дбала про прибирання тільки центральної частини Кіровограда та територій, що їх займали окупаційні війська. Багатотисячне населення околиць міста – Новомиколаївка, Олексіївка, Балашівка, Кушівка та ін. залишилися поза сферою діяльності «Санобозу». Тож весною, коли зійшов сніг, в місті загалом накопичилося понад 68 тис. куб. метрів помийних нечистот, понад 10 тис. куб. метрів твердого сміття. Сил і засобів для їх повного вивезення в «Санобозу» не було.

Центр Кіровограда. Літо 1942 р. З колекції О.Женжирова.

Знову, як і взимку, до прибирання міста залучалися робітники і службовці установ та організацій, військовополонені шталягу №305. 9 квітня 1942 року міська управа затвердила чергову обов'язкову постанову «Про очистку вулиць і тротуарів». Готуючись до зустрічі «радісного дня народження Вождя Великої Німеччини, нашого визволителя» (саме так дослівно написано в наказі №196 по Кіровоградській міській управі про відзначення роковин Гітлера) та збираючись урочисто відзначити «пролетарське свято весни 1 Травня», місто, принаймні, його центр, наприкінці квітня 1942 року набрало святкового вигляду. І не тільки заздалегідь вивішеними прапорами з нацистською символікою та пофарбованими фасадами будинків, а й завдяки невтомній праці робітників і службовців на т.зв. «суботнику», організованому міською управою в переддень свят. «Генеральне

прибирання» міста влаштували, принаймні, двічі: наприкінці квітня 1942 року та в переддень Першотравневих свят 1943 р.

Загалом з 1 квітня по 1 липня 1942 року тільки кінними повозками з міста вивезли 5220 куб. метрів сухого сміття; з установ, підприємств та приватних домоволодінь його вивезли 20 тис. куб. метрів. Загальна кількість вивезеного за межі міста рідкого та сухого сміття перевищила 150 тис. куб. метрів[8]. У листопаді 1942 року в «Санобозі» працювали 86 робітників і службовців.

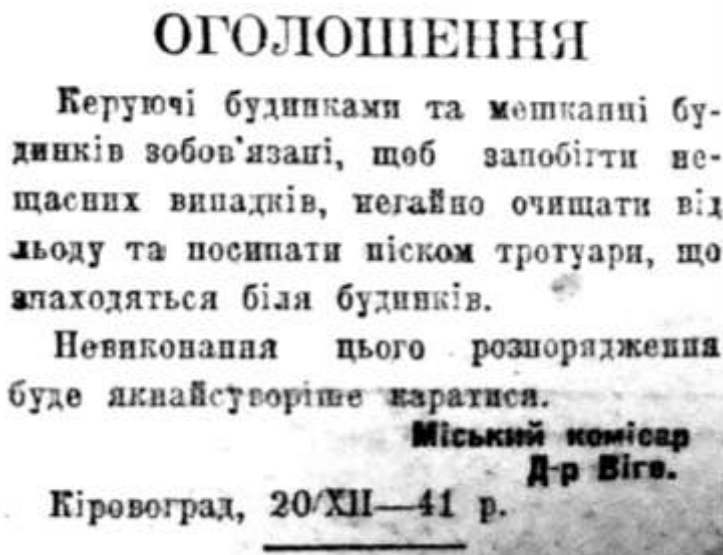
Для складування сміття, зібраного в Кіровограді, міська влада визначила 4 місця – закритий глиняний кар’єр на Кушівці, рів на Биковій біля Рівненського шляху, Велика Балка по вул. Харківській та початок степу на Новомиколаївці. Діяльність заготконтор та заготівельних пунктів унеможливлювала появу серед сміття величезної кількості відходів, таких як папір, скло, бляшанки, тканина, сажа, гума та ін., адже все це заготовляли та згодом переробляли.

З 14 травня 1942 року по Кіровограду в кожній райуправі запрацювали т. зв. «санітарні наглядачі», виділені Українським Комітетом Допомоги, в обов’язок яких входило слідкувати за дотриманням чистоти й порядку в дворах та на вулицях міста[9]. 9 червня 1942 року санітарне патрулювання міста здійснили наглядачі Мартинюк, Петровська, Іванова, Лауде, Кириченко, Чорномаз та ін., загалом 12 санітарів. Однак з 1 вересня 1942 року їх всіх довелося скоротити – через відсутність фінансування.

Велику роботу по наведенню чистоти на подвір’ях багатоквартирних будинків та на прилеглих тротуарах виконували впродовж окупації двірники. Всю територію міста поділили на 8 районів, кожен з яких мав свою управу. Міські райуправи утримували штати двірників. Їх кількість характеризує таблиця[10]:

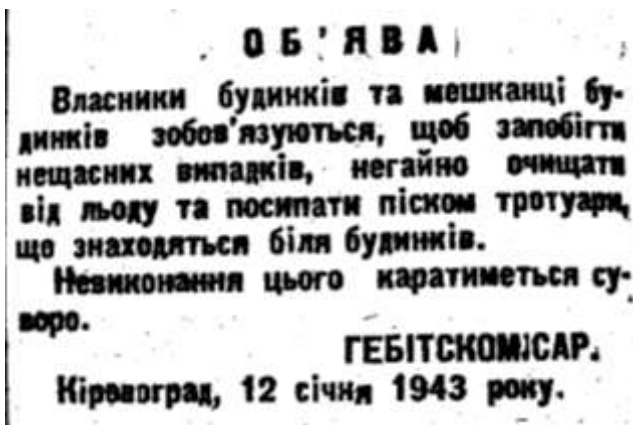
№№ райуправ м.Кіровограда	Кількість штатних двірників у них
1	77
2	32
3	6
4	0
5	5
6	4
7	12
8	9

Виконана ними робота обліку не підлягає. Однак можна стверджувати: внесок дворників у наведення чистоти й порядку в місті теж досить значний, адже їх загальна кількість на 10 жовтня 1942 року досягла 145 осіб. Всім дворникам наказали здійснювати прибирання закріплених територій до 6 години ранку. На 1943 рік для 149 дворників та 11 старших дворників Кіровограда запланували зарплату в понад 500 тис. крб., сподіваючись, звичайно, на велику віддачу від них.

Оголошення в газеті «Український голос» (грудень 1941 р.) про необхідність прибирання від льоду тротуарів у м.Кіровограді. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Але справитися повністю з наведенням ладу на своїх територіях вони не змогли. Так, час від часу газета «Український голос» друкувала короткі репортажі про відвідини окремих кіровоградських дворів. Побачене в них вражало: деякі господарі виливали помий прямо біля будинків, власних дворів не замітали, гною від худоби не прибирали ...[11]. Напевне, що реагування влади на ці неподобства втілювалися в штрафи для нерадивих мешканців будинків.

Чергове нагадування жителям Кіровограда про необхідність прибирати лід на тротуарах поблизу власних будинків. Газета «Кіровоградські вісті», січень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Недіючий фонтан на центральній площі м.Кіровограда. Вода в ньому – дощова. Осінь 1941 р. З колекції О. Мануйлова.

Про дотримання чистоти на вулицях та подвір'ях піклувалися і в районних центрах області. Так, 22 березня 1942 року Новопразька

райуправа проголосила тиждень боротьби з забрудненням вулиць, порожніх і жилих дворів та наказала їх всі прибрати до 1 квітня[12].

13 липня 1942 року проблемою санітарного стану всіх районів гебіту зацікавилися в Долинському гебітскомісаріаті та наказали «привести в належний санітарний стан всі дворові санустанови, негайно збудувати помийні ями та смітєві скрині, впорядкувати всі колодязі громадського користування, впорядкувати всі вулиці, очистити їх від сміття, навести порядок не тільки в дворах, а й на вулицях». Порушників цього наказу чекав штраф у 300 крб.[13].

Впродовж всього періоду окупації в Кіровограді на повному госпрозрахунку працювала міська лазня. Вона відновила свою роботу 21 серпня 1941 року. Перебуваючи в постійних боргах перед «Водотрамом» за використану воду, а в жовтні 1941 року борг за неї сягнув 606 крб., невчасно розраховуючись за спожиту електроенергію з КРЕСом, лазня все-таки надавала свої особливі послуги десяткам тисяч воєнків окупаційної армії та місцевим мешканцям. Роботу закладу організували таким чином, що, у випадку заїзду до міста гітлерівської військової частини, відвідували лазню винятково солдати і офіцери окупаційної армії. За їх відсутності лазнею користувалися жителі міста. В обслузі лазні працювали до 13 осіб, з яких 6 вважалися прибиральниками, а семеро – забезпечували подачу води, її підігрів, ремонт водопровідної мережі, знезараження приміщення та, напевне, прожарювання одягу[14]. Запасів вугілля – донецького та місцевого, баня мала до квітня 1942 року. До кінця 1941 року лазня надала послуги 129 400 особам - військовим та місцевим мешканцям. За ці послуги гітлерівці заборгували 50,2 тис. крб. З 1 січня 1942 року відвідувати баню цивільним жителям Кіровограда окупанти заборонили. За таких умов будівельний відділ Кіровоградської міської управи запланував на 1942 рік зробити для місцевих жителів окрему баню. Вартість робіт оцінили в 150 тис. крб. Тож незабаром лазня запрацювала. Єдиним днем її роботи визначили понеділок.

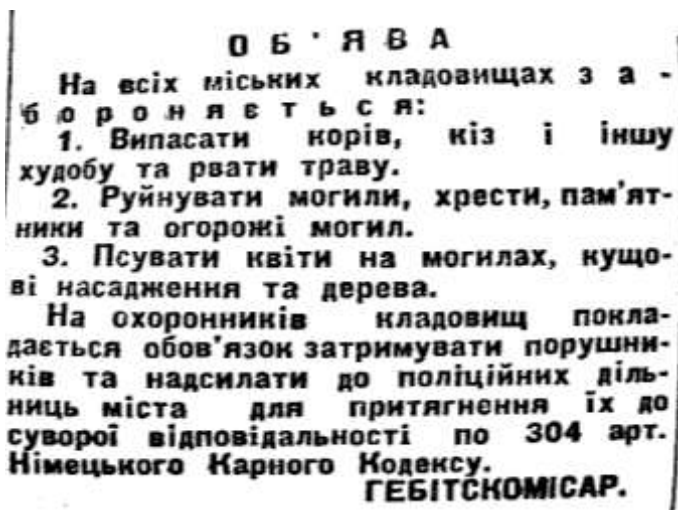
Поряд з банями у місті працювали пральні. Кіровоградська міська управа забезпечила роботу як мінімум трьох пралень. В одній з них працювали 8 осіб, серед них - 3 прачки, 2 прасувальниці, 3 допоміжних робітників[15]. В іншій пральні, що в документах іменується №1, працювали 6 осіб. Пральня № 3 наприкінці 1943 року налічувала 12 працівників. Обслуговували вони винятково окупаційні війська та чиновників окупаційної влади, лікарні, госпіталі, готелі.

Загальний контроль за санітарно-епідеміологічним станом у містах та в районних центрах, на виробництві, в лікувальних та освітніх закладах, у системі торгівлі харчовими продуктами забезпечувала санстанція. З доволі чисельним штатом, який на жовтень 1942 року

налічував у Кіровограді 34 спеціалістів та допоміжних робітників, санстанція зробила великий внесок у запобігання поширення містом, де скученість людей була надзвичайно великою, при постійному їх переміщенні щодня, небезпечних інфекційних хвороб, спричинених будь-якою війною, насамперед тифу. Санстанція провадила вперту боротьбу з гризунами на складах, у виробничих та побутових приміщеннях, у помешканнях громадян. Її працівники дбали про якість питної води, насамперед у приватних та громадських колодязях.

Окупаційна влада, боячись поширення інфекційних хвороб, внесла зміни в порядок поховання цивільних покійників. Віднині родичам суворо заборонялося тримати небіжчиків у відкритих домовинах та провадити їх до кладовища теж відкритими. Фурмани, які порушували ці правила, приймаючи до катафалка домовину без віка, підлягали штрафу в 100 крб. Здійснювали поховання в Кіровограді тільки міське поховальне бюро, яке налічувало 10 працівників. Такі правила вступили в силу з 25 березня 1942 року. Наказ підписав міський голова Медведков[16]. З 12 серпня по 1 листопада 1942 року працівники цього бюро викопали 405 могил, забезпечили 400 виїздів катафалків, продали 60 вінків[17]. Одна виконана яма для погребіння покійників коштувала родичам 20 крб. в теплу пору року, та 50 крб. – взимку.

Згодом влада взялася і за благоустрій міських кладовищ.

Оголошення про дотримання порядку на міських цвинтарях Кіровограда. Газета «Кіровоградські вісті», квітень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Обов'язковою постановою від 23 жовтня 1942 року регламентувалося їх впорядкування – як місць упокою рідних і близьких людей, тому благоустрій цвинтарів уважався «священним обов'язком мешканців міста». Особливу увагу Кіровоградської міської управи привернуло кладовище на Новомиколаївці. Тож віднині заборонялося випасання там худоби, псування могил, безпричинне вештання. Штраф у 200 крб. чекав кожного, кого затримає охорона кладовищ за такі порушення[18]. Спеціально для цієї мети в похоронному бюро передбачили посади для 5 охоронців на чотирьох цвинтарях міста.

Повідомлення

Щоб надати місту охайності та відповідного вигляду, Допоміжна Управа наказує:

1. Усі особи, які мають власні будинки, повинні їх негайно помазати. Глину можна одержати:
 - а) Стара Катранівка (Харківська вул., за мостом, біля «Віляки»).
 - б) Солодка Балка, в кінці Духовного провулку.
 - в) Черняхівка.
 Глину добувати власними засобами.
2. Районні Управи повинні пофарбувати (побілити) будинки міського житлофонду, які входять у їхній район.
3. За поясненнями домовласники мають звертатися до своїх районних управ.
4. На виконання цієї роботи дається місяць.
5. Хто не виконує цього розпорядження буде покараний.

Українська Допоміжна Управа.

Розпорядження Кіровоградської допоміжної управи про благоустрій міста. Газета «Кіровоградські вісті», червень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Попри таку турботу влади про цивілізовану процедуру відправлення на вічний упокій сотень кіровоградців, до яких природна смерть завітала в період окупації, тисячі жителів міста та області свій земний шлях закінчили в глинищах, протитанкових ровах, у тюремних катівнях та на нарах шталагоу – їх розстріляли, або закатували окупанти та їх пособники. Свій вічний упокій вони знайшли в братських могилах, сліди від яких нацисти всіляко приховували.

Поза увагою міської управи не залишилися така проблема, як озеленення Кіровограда. Саме «для поліпшення санітарно-гігієнічних та культурно-побутових умов населення», так записали в преамбулі обов'язкової постанови міської управи за 9 лютого 1942 року, всі без винятку власники та орендарі будівель зобов'язувалися весною 1942 року посадити на прилеглих вулицях дерева листяних порід. Всю вільну площу садиб, не зайнятих городами, наказувалося засадити плодовими деревами. Категорично заборонялося знищувати будь-які дерева і де б вони не росли – в садах, на вулицях, у скверах, на садибах. Також наказувалося не псувати дерев: лазити по них, прив'язувати до них коней, обламувати гілки тощо. Заборонявся рух громадян по газонах і квітниках, а також випасання худоби в міських садах, скверах і парках. Порушників чекав штраф у 200 крб.[19]. Не дивно, що місто Кіровоград на 1942 рік дещо причепурилося, попри те, що чимало зруйнованих будівель постійно нагадували про великі потрясіння, спричинені війною.

Для організації роботи в садах, скверах та парках Кіровограда міська управа створила сектор садівництва.

Під контролем і опікою сектору перебували великі приміські сади колишніх власників Бондаренка, Яковенка, Перемонта, Дзюровича, та майже два десятки садків при житлових конторах районних управ. Так, по вул. Гонти налічувалося троє садків; по вул. Белінського – 7; по вул. Гоголя – 6; у Дворцовому провулку – 2 садки; біля будинку по вул. Дворцовій, №62 - один сад тощо. Кожне дерево підлягало обліку. Так, у садку біля будинку по вул. Гоголя, №134 росла 1 яблуня, 3 вишні, 2 сливи. Великий сад розрісся біля будинку по вул. Петропавлівській, №3. В ньому налічувалося 36 яблунь, 2 абрикоси, 4 вишні, 7 слив. Загалом на території тільки райуправи №2 м.Кіровограда росло 23 груші, 82 яблуні, 32 абрикоси, 125 вишень, 67 слив, 8 шовковиць, 20 кущів малини і 22 – агрусу[20]. Всі вони належали до т.зв. державного фонду. Окрім них у місті налічувалося сотні садів у приватних домоволодіннях.

Фруктами з державних садів ласували переважно окупанти. Так, груші та яблука на суму 270 крб. 20 коп. надійшли до «німецької крамниці», а також до «німецьких ресторанів» №2 і №3, до військового лазарету тощо. Загалом восени 1941 року міська управа тільки від

реалізації садовини винятково німецьким установам отримала 7771 крб.[21]. Частину коштів напевне що спрямували на озеленення міста. Так, навесні 1942 року в міському саду планували висадити 1240 дерев та 3600 кущів, а також засипати радянські окопи площею 1 тис. кв. метрів. В колишньому парку ім. Леніна мали намір висадити 500 дерев і 4750 кущів. Без уваги сектору садівництва не залишилися парк на Некрасовці, парк на Новомиколаївці, парк Шевченка, колишній парк Воровського, парк Декабристів, парк «біля Марата». Тільки вздовж колишньої вулиці К.Маркса планували висадити 500 дерев листяних порід і 1000 декоративних кущів[22].

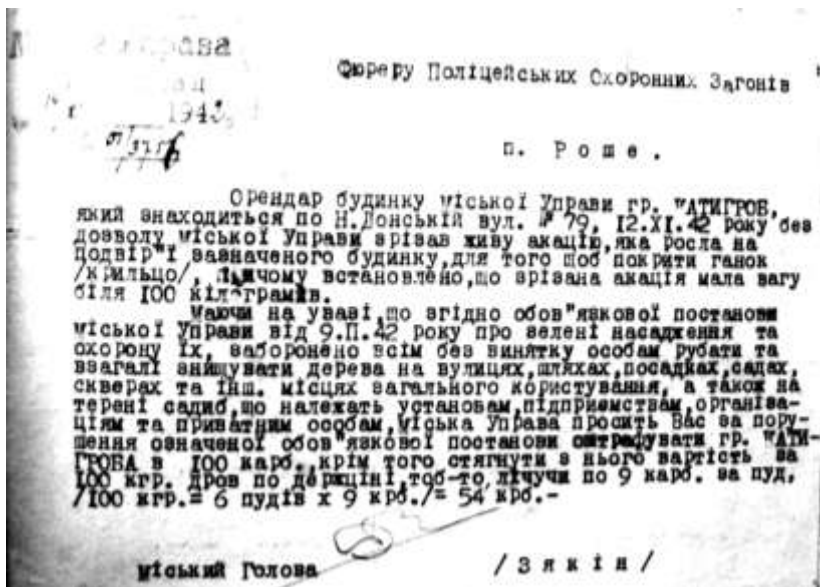

Біля понівеченого пам'ятника Кірову висаджені квіти, значно витоптані, оскільки повержений більшовицький функціонер, втілений у бронзу, слугував зручним місцем для фотографування. З колекції О.Женжирова.

На весну 1943 року теж чимало запланували. Для висадження квітів на центральній площі Кіровограда запланували виділити 36 тис. крб., для висадження дерев у скверах – 5 тис. крб.

Бажання, кошти та робочі руки в сектора садівництва міської управи були. Чи реалізувалися всі їх плани по озелененню міста – невідомо. Зате міський парк культури і відпочинку сектора садівництва будівельного відділу Кіровоградської міської управи отримав свого

сторожа – Мину Пилиповича Губаря. Наказ про його призначення підписав особисто міський голова Зякін.

Звернення голови Кіровоградської міської управи Зякіна до керівника міської поліції з проханням општрафувати громадянина Катигрова за те, що він у листопаді 1942 року зрізав біля будинку, де проживав, «живу» акацію. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Два робітники, які перебували в штаті «Санобозу», слідували за порядком на міському скотомогильнику. Один робітник-собаколов, т.зв. гичель, відловлював бродячих псів на вулицях Кіровограда[23].

Отже, українська влада докладала чимало зусиль для наведення чистоти й порядку, зокрема, в місті Кіровограді. Окупантів, швидше за все, цікав тільки один бік справи: аби у війську, через контакти з місцевим населенням, не поширилися інфекційні хвороби. Не дивно, що інфекційна лікарня в Кіровограді утримувала найбільший штат працівників з поміж усіх інших лікувальних закладів області.

Поштовий та телефонний зв'язок. Дронове радіо

Перед відступом Червоної Армії все обладнання й устаткування районних контор зв'язку підлягало безумовному знищенню. Але до цієї роботи виконавці в багатьох районах поставилися досить халатно: дещо спалили, щось розбили, частину вивезли. Однак цим, за деяким винятком, великої шкоди не завдали. Тож відновлена відразу після окупації Кіровоградська обласна контора зв'язку розпочала інвентаризацію майна районних контор, ставлячи за мету якомога швидше відновити поштовий та телефонний зв'язок спочатку в районах, потім з'єднати райони з обласним містом, а його – з містами України та, навіть, закордонням.

Так, у вересні 1941 року до обласної контори зв'язку надійшла інформація з Бобринця про стан районного вузла зв'язку. Затверджений 1 вересня на посаді її начальник звітував, що приміщення з технікою та телефонно-телеграфним обладнанням і бухгалтерія знаходяться в доброму стані. Для роботи є 4 коня з упряжжю, 5 бідарок, 1 гарба, 1 парокінний віз, також є корми. На роботу зарахували 21 робітника, які зробили все необхідне для відкриття внутрішнього зв'язку. Але, писав у звіті начальник Бобринецької контори, «...звичайних конвертів, квитанцій немає – все спалено до останньої бумажки «благодетелями – героями» - начальником партійного складу»[1]. 2 жовтня 1941 року до Кіровоградської обласної контори зв'язку прозвітували з Олександрівської районної контори. Її начальник Болюк повідомив, що будівлю контори відремонтували 4 вересня. Кінно-поштова станція мала 5 коней з 2 цнт кормів для них, 2 вози. До 15 вересня штати контори укомплектували, по селах виділили листонош. Зв'язок між селами району – поштовий та телефонний налагодили, а з областю – ні. 10 телефонів запрацювали в містечку, 26 – в селах. У запасі є 10 несправних телефонних апаратів. Комутатор 1935 року випуску частково попсований. Апарат «Морзе» вивіз до Чигирин колишній начальник контори Шевченко. Всі дротові лінії перевірили, при потребі – відремонтували. На відтинку дороги між с.Бовтишка – Голикове немає 8 стовпів і 2 км дротів. Тому телефонний в'язок з селом Голикове відновили від лінії с. Ставидла[2]. Поштове відділення Олександрівської контори райзв'язку користувалося кількома видами вагів з необхідними гилями, страховими та контрольними печатками, календарними штампелями, металевими касами, шкатулками та скриньками – на це майно мародери не посягнули, але не вистачало сургучу та шпагату.

ПЕРЕСТОРОГА

Хто пошкодить навмисно або нерозважно спорудження зв'язку в місцевості, наприклад, знищить або пошкодить дріт або кабель чи інші споруди, які служать до передачі повідомлень (зв'язку); або забере такі споруди, як висячі або на землі лежачі дроти чи кабель—Є ВИННИЙ САБОТАЖУ І БУДЕ ПОКАРАНИЙ СМЕРТЮ.

Така ж кара спіткає кожного, хто підштовхує до таких злочинів, помагає в якийкебудь спосіб перед або після злочину. За покус карається.

В випадку, якщо не буде стверджено, хто є винний злочину, мешканці місцевостей або районів, в управних округах, котрих зв'язок пошкоджено, понесуть наслідки злочину.

**Головнокомандуючий
Військових Сил України.
Райхскомісар України.**

Рівне, 14 жовтня 1941 р.

Попередження про смертну кару за пошкодження ліній зв'язку, надруковане в газеті «Український голос» (листопад 1941 р.). Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

4 вересня 1941 року обласна контора зв'язку направила свого спеціаліста в напрямі до Новоархангельська з метою інспекції стану районних контор. Всі районні контори, що зустрічалися на шляху інспектора, відновили свою роботу. Однак, бідкався посланець міста, телефонні дроти в усіх напрямках зі стовпів зняті і лежать на землі, а на стовпах німецькі військові частини вчепили свої кабелі[3]. Посланець переконався, що повністю вивели з ладу Рівненську районну контору зв'язку: обладнання телефонної та телеграфної станції частково вивезли на Схід, а частково розбили чи пограбували. Всі дроти в усіх напрямках позривали. Подібна ситуація - і в Піщанобридській районній конторі

зв'язку. Приміщення Підвисоцької районної контори зайняли німецькі військові. Однак там на складі зберігалася велика кількість придатного для використання обладнання й устаткування: кілька нових комутаторів, включно зі швейцарським, 50 телефонних апаратів, кілька апаратів «Морзе» та «БОДО», підсилювачі та 22 акумулятори[4]. Також з усіх контор зв'язку в перші тижні війни безслідно зникли 510 коней, 11 автомобілів, 210 возів[5].

Попри всі руйнування, завдані при відступі Червоної Армії, завдяки вцілілим кваліфікованим кадрам впродовж вересня 1941 року відновили роботу всі районні контори зв'язку. Їх керівники також подбали про відкриття поштових філій в селах. Так, у Долинському районі в жовтні 1941 року запрацювали поштові філії в Гурівці, Братолубівці, Олександрівці, Варварівці, Кірово, Новогригорівці, Іванівці. Кожна філія обзавелася поштовими агентами та поштарями. 9 поштових філій створили в Олександрійському районі. Вони обслуговували 31 сільську управу. Перші два місяці – вересень і жовтень 1941 року, заробітну плату працівникам поштових контор та їх філій платили з районних бюджетів. Наприкінці 1941 року всі контори зв'язку запрацювали на самоокупності. З 28 вересня 1941 року в Кіровограді запрацював кіоск з продажу газет. 16 грудня 1942 року відкрився другий такий кіоск.

До травня 1942 року певні прибутки отримали поштово-телефонно-телеграфні контори в Новоукраїнці, Олександрівці, Кам'янці, Компаніївці та ін.[6]. Прибуток Маловисківської районної контори зв'язку в серпні 1942 року становив 7757 крб., з них 2541 крб. надійшло абонплати від користувачів дротового радіо, 1205 крб. – від абонентів телефонного зв'язку, 25 крб. 50 коп. – від переговорів по телефону з іншими містами, 3982 крб. 50 коп. – відрахування за послуги по розповсюдженню газет і журналів тощо[7].

Влітку 1942 року в області створили 10 міжрайонних вузлів зв'язку: в Кіровограді, Бобринці, Новомиргороді, Олександрівці, Олександрії, Долинській, Помічній, Знам'янці та ін., що обслуговували 39 районних вузлів. Тож зателефонувати з районного центру до Кіровограда, чи навпаки, або до більшості сіл області, віднині перетворилося на справу досить просту. Зрозуміло, що це могли собі дозволити переважно чини окупаційної та української влади.

Районні контори зв'язку розпочали підписку преси та її доставку, отримували й відправляли кореспонденції, грошові перекази, бандеролі та посилки. Географія доставок постійно розширювалася і досягла багатьох міст не тільки України, а й Німеччини та інших країн Європи.

Фрагмент газети «Український голос» за 4 жовтня 1941 р., що друкувалася в Кіровограді.

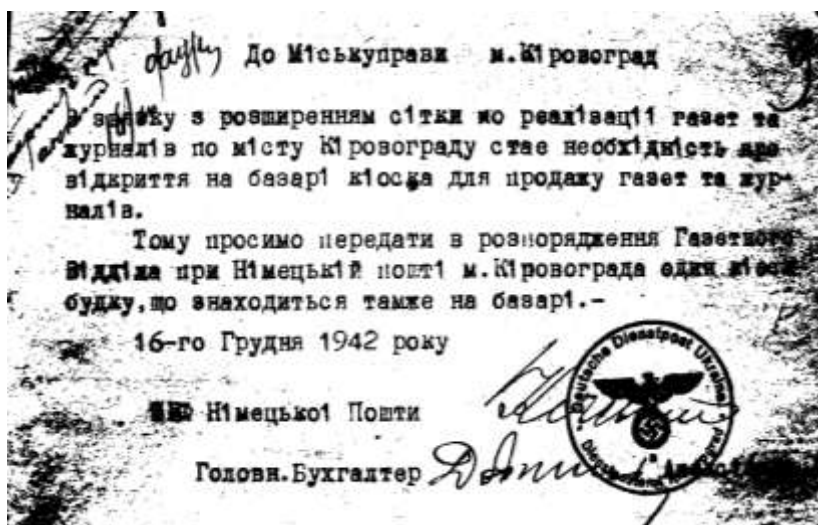
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

З великим бажанням жителі області читали газети й журнали – одне з небагатьох джерел інформації періоду окупації. Перший номер «Українського голосу» вийшов у Кіровограді 30 серпня 1941 року, а останній – 8 грудня 1943. На січень 1942 року на цю газету, що під тиском нацистів змінила назву на «Українські вісті», а згодом на «Кіровоградські вісті», але яка продовжувала друкуватися в Кіровограді, контора зв'язку Нової Праги здійснила передплату на 2 тис. крб., Новомиргорода – на 12294 крб., Бобринця – на 11900 крб. тощо. Загалом через районні контори зв'язку тільки впродовж січня 1942 року на «Українські вісті» населення підписалося на 126 252 тис. крб.[8]. В таких селах Кіровоградського району, як Грузьке, газета «Українські вісті» надходила до 110 адресатів, в Лелеківці – до 37, Черняхівці – до 40, Бережинці – до 16 тощо. Але всім бажаючим її все одно не вистачало. Так, Устинівська районна контора зв'язку в грудні 1941 року оформила підписку на газету «Українські вісті» для 1418 громадян, а з редакції повідомили, що для району виділять в січні лише 1 тис. екз.

Крім «Українських вістей», що друкувалися в Кіровограді, районні контори зв'язку здійснювали підписку на газети з інших міст України, зокрема «Дніпропетровської газети», газети «Волинь», журналів «Орленя» та «Український хлібороб» з Рівного. Газети й журнали були відносно недорогими. Так, місячна підписка на кіровоградську газету сягала 9 крб. на місяць, дніпропетровської – 21 крб., рівненської – 24 крб. Ціни на липень 1942 року на журнали «Орленя» та «Український хлібороб» встановили в 5 та 6 крб.[9].

У липні 1942 року районні контори зв'язку отримували для своїх абонентів таку кількість преси[10]:

Районна контора зв'язку	«Українські вісті» /екз.	«Дніпропетровська газета» /екз.	«Волинь» /екз.
Аджамська	400	20	234
Новопразька	400	25	293
Петрівська	400	40	200
Олександрівська та ін.	500	26	306

Прохання «німецької пошти» м.Кіровограда, адресоване міській управі, про надання кіоску для торгівлі в ньому газетами й журналами. Грудень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Постійний дефіцит паперу спричиняв поступове скорочення тиражів газет, тож їх надходження для спраглого на інформацію населення теж скорочувалося. Тому незадоволений попит жителів області на «Українські вісті» та інші газети - явище постійне. 13 квітня 1942 року з райцентру Рівне до обласної контори зв'язку скаржилися, що «замість 943 примірників газети «Волинь» одержали тільки 50, не досилка – 893 примірники. Підписчики, які не одержали газету, з'являються на пошту, лаються...»[11]. У вересні 1942 року до Кіровоградської пошти знову надійшло звернення керівника

Рівненського районного відділу зв'язку: «Прохаю негайно дати збільшення на всі газети, особливо на «Нове слово», яка виходить в Берліні хотя примірників на 100 на 4 квартал для Рівного. Крім цього визначте точний ліміт на газету «Українські вісті» (Кіровоград)... Призначаєте ліміт, а його не виконуєте, чим створюєте скарги у підписників»[12]. Ліміти на 1943 рік дійсно встановили, але набагато менші від потреби.

Оголошення в газеті «Бобринецький голос» (жовтень 1942 р.) про початок підписки на це видання. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Так, у січні 1943 року для Олександрівської контори зв'язку виділили норму підписки на газету «Кіровоградські вісті» в 150 екз., для Нові Праги – в 100 екз., для Петрового – в 150 екз. тощо[13].

Якщо тираж деяких газет скорочувався, то кількість найменувань – зростала. Так, у березні 1943 року до Кіровоградщини надійшли газети з Берліна – «Український вісник», з Праги – «Козачий вісник», зі Львова – «Львівські вісті», з Полтави – «Нова Україна» тощо. В деяких районах та містах області, як от в м.Бобринці, м.Олександрії, м.Новогеоргіївську, містечку Олександрівці теж налагодили випуски газет.

У квітні 1942 року Кіровоградський поштовий відділ обласного управління зв'язку опрацював 59 рекомендованих і 53296 простих листів. Тільки в Кіровограді цього місяця адресатам доставили 34308 газет і 4073 листи[14]. В грудні 1942 року Кіровоградський поштовий відділ обласного управління зв'язку отримав та перерозподілив по районних конторах зв'язку таку кількість різноманітної кореспонденції[15]:

Назва кореспонденції	Кількість (в шт.)
листи:	
рекомендовані	784
звичайні	89
газети:	
«Кіровоградські вісті»	90 000
«Волинь»	20860
«Нове слово»	10578
«Дніпропетровська газета»	10804
«Львівські вісті»	2422
«Німецько-українська»	146192
«Україна»	1440
«Орленя»	1999
«Український хлібороб»	4433
та ін.	
всього оброблено листів, газет і журналів	346564

В лютому 1943 року тільки в Кіровограді листоноші рознесли 19276 листів та 32697 газет. Адресати Кіровоградського району цього місяця отримали 3555 листів та 4745 газет[16].

У квітні 1942 року в поштамті м. Кіровограда працювали 47 робітників операційного залу, 20 – газетного відділу та 6 – телефонного[17].

Поштові відправлення здійснювалися в понеділок, середу і суботу. Надсилати звичайні та рекомендовані листи до 20 міст України жителі області отримали право з 1 січня 1942 року. Про це повідомила своїх читачів газета «Українські вісті» в номері за 10.01.1942 року. В цьому

переліку – Кіровоград, Олександрія, Знам'янка. Кіровоград, у свою чергу, мав поштовий зв'язок з усіма районами області. З 29 квітня 1942 року листи з Кіровоградщини дозволили відправляти до Німеччини, Люксембургу, Чехії, Моравії. В жовтні 1942 року дозволили місцевим жителям відправляти до Німеччини посилки вагою не більше 250 грам.

*Фрагмент популярного періодичного видання, що поширювалося на Кіровоградщині - «Дніпропетровська газета». Листопад 1941 р.
Фонди Державного архіву Дніпропетровської обл.*

У березні 1942 року багато районних управ, зокрема Єлизаветградська, поширили такі розпорядження: «В зв'язку з недостатком паперу газети друкуються в незначній кількості. Одночасно газета з'являється самим широким агітаційно-інформаційним засобом. Тому с/управам та іншим установам обов'язково кожен газетний примірник вивішувати на видному місці в достатній кількості примірників як в громадських дворах, так і в інших прилюдних місцях»[18].

*Фрагмент газети «Бобринецький голос», жовтень 1942 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

Населення здійснювало і грошові перекази. Статистика з цього приводу відсутня, але відомо, що касири з прийому переказів розпочинали роботу о 9 год. ранку. Від них вимагалося ввічливе і коректне спілкування з клієнтами, вчасно і кваліфіковано відповідати на запитання, в квитанціях всі записи здійснювати чітко і акуратно.

Поволі розширювалася мережа телефонного зв'язку. Телефонами користувалися переважно державні установи. Так, на 1 лютого 1942 року Великоvisківська районна контора зв'язку обслуговувала 15 телефонних апаратів. Їх встановили: в районній поліції, райуправі, в конторах трьох радгоспів (державних маєтків), на квартирі голови районної управи, в конторі земельної управи, на «Заготзерні», в конторах двох МТС, на квартирі німецького коменданта с.Володимирівка, в поліцейській дільниці с.Мар'янівка, в польового коменданта с.Мар'янівка, у військового коменданта Великої Виски, в конторі РСС. У Новоукраїнському районі телефонів встановили 52, в Кіровограді – 127, в Хмельовому – 83 (серед них – навіть деякі приватні особи). Для абонентів Великоvisківської районної контори зв'язку користування телефоном щомісяця коштувало 20 крб. Кількість встановлених телефонних апаратів постійно зростала, а довжина телефонних дротів подовжувалася. Так, звітуючи до 10 будівельної телеграфної округи, що базувалася в Кіровограді, з Рівненської районної контори зв'язку повідомили, що за період з 24 червня по 11 вересня 1942 року відремонтували 75 кілометрів телефонних ліній, поновили 173 км дротів, замінили 52 телефонні стовпи на нові[19]. Однак, досягти довоєнного стану напевне що жодна районна контора зв'язку не змогла. Ситуація по одній з них, Рівненській, на серпень 1942 року виглядає так[20]:

Працювало	До війни	На 1 липня 1942 року
поштових відділень	10	9
к-сть телеф. апаратів	55	21
к-сть радіоточок	255	168
довж. радіодротів	315	32
к-сть коней	4	4

До кінця 1941 року в 29 районах області та в м. Кіровограді відновилася мережа дрогового радіо. Цю роботу координував радіовідділ Кіровоградського обласного управління зв'язку. Напевне, що саме звідти надійшов наказ здати всім власникам свої радіорепродуктори вже в перші тижні окупації міста. Однак згодом наказ відмінили, тож населенню повідомили, щоб вони забрали назад свої радіоприлади.

Оголошення в газеті «Українські вісті» про повернення раніше відібраних радіорепродукторів, 1942р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

16 вересня 1941 року радіовідділ очолив інженер М.Камишев, тож початок роботи обласного радіо напевне що припав на вересень 1941 року. Крім того, 5 вересня житель Кіровограда Н.Кочетов просив провести до його помешкання по вул. Архангельській, №20 «радіоточку»[21]. 20 вересня 1941 року залишив свою квартиру кіровоградець І.Промоскаль і перебрався на іншу – що по вул. Володарського, №59. У своїй заяві до начальника міського радіовузла переселенець просив переоформити його радіо за новою адресою[22]. Отже, вересень 1941 року – початок регулярного дротового радіомовлення. Настійна потреба слухати радіо в роки окупації тільки в Кіровограді виникла майже в 4 тисячах приватних абонентів. Так, житель міста В.Н.Гандзій 28 листопада 1943 року просив провести йому радіо до помешкання по вул. Ворошилова, №26. Його абонементний номер – 3562. Заявами про встановлення радіоточок зверталися мешканці Кіровограда і в грудні 1943 року. Третього грудня, фактично за місяць до звільнення, написав заяву про встановлення радіо мешканець Кіровограда Філіпчук (прож. по вул. Преображенській, №41/15)[23].

Нині невідома та кількість населених пунктів області, куди доходили радіопередачі з Кіровограда. З впевненістю можна сказати, що абонентами дротового радіо були тисячі мешканців Кіровограда, ним користувалися сотні слухачів в кожному районному центрі та, напевне, в деяких селах. Так, тільки в містечку Олександрівка на 20 жовтня 1941 року налічувалося 220 абонентів дротового радіо. Великописківська районна контора зв'язку в січні 1943 року обслуговувала 177 радіоточок, беручи щомісячну плату від користувачів у 6 крб.[24]. У Рівному для

179 абонентів дротового радіо в 1943 році встановили щомісячну плату в 8 крб.

Задовольнити попит населення на користування дротовим радіо змогли лише в Кіровограді. Свідчення цьому – побудова сучасного радіотехнічного вузла в новому приміщенні по вул. Михайлівській, №67, сотні заяв на підключення до радіомережі тільки в Кіровограді, та звіти лінійних радіомайстрів про здійснену роботу. Нині практично неможливо встановити зміст радіопередач, всіх їх авторів. Одне прізвище все ж відоме – це радіокореспондент Гуслистий. Він складав тексти радіопередач і його праця високо цінувалася – за неї він отримував щомісячно 700 крб. Також достовірно відомо, що власники радіорепродукторів у березні 1942 року слухали трансляцію концерту з театру ім. Тобілевича, що його представив місцевим глядачам німецький джазовий оркестр[25]. В І кварталі 1942 року на виплату гонорарів в Кіровоградському радіовузлі передбачили 1300 крб., частину їх отримали артисти драматичного театру. Тож абоненти Кіровоградського радіовузла слухали ще й численні вистави у виконанні професійних акторів драматичного театру ім. Тобілевича[26].

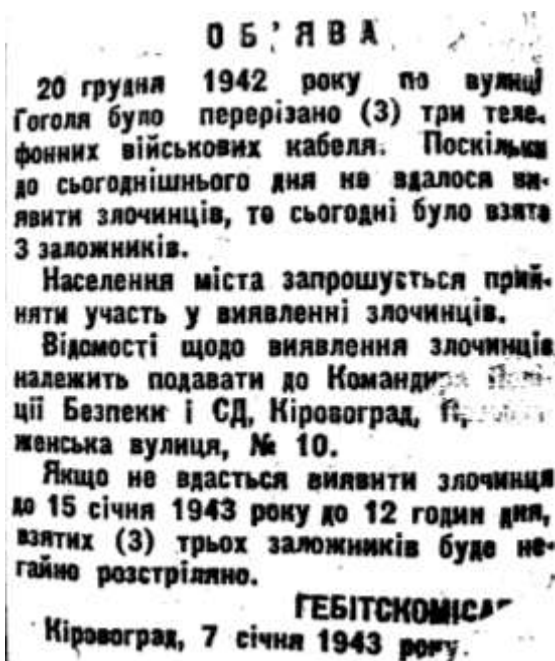
З вересня 1941 і до січня 1944 року диктором радіо в Кіровограді працювала Анастасія Морозова. Не виключено також, що до області надходили радіопередачі з Києва. Зовсім важко собі уявити, щоб редакції районного радіомовлення працювали в кожному районі. Також радіотрансляції, особливо в районних центрах, не завжди здійснювалися регулярно. Так, взимку 1942 року припинив роботу, напевне, що тимчасово, радіовузол Рівненської районної контори зв'язку – через відсутність пального для дизельного генератора.

Оскільки нацизм за своєю суттю тоталітарна система, то, окрім бравурних повідомлень про «успіхи» гітлерівців на фронтах, звеличення їхнього вождя, пропаганди ідей нацизму, що займало максимальну кількість не тільки газетної площі тогочасних періодичних видань, але й часу, відведеного на радіотранслявання, населення здобувало ще якусь необхідну інформацію, зокрема в перший період окупації, коли надії українців на національний розвиток окупанти ще не знищили. Однак, існування пильної цезури унеможливлювало будь-яку самодіяльність як редакцій газет, так і радіо.

Лампові приймачі в роки окупації – річ рідкісна, і не дивно, адже в перші дні війни їх настирливо вилучала радянська влада. У випадку виявлення такого радіоприладу його власника більшовики могли засудити до 10 років позбавлення волі. В окупацію справу вилучення повністю довершили нацисти – вони теж за переховування радіоприймача грозили тяжкими карами. 15 травня 1942 року гітлерівці

проголосили останнім днем здачі лампових радіоприймачів, після чого на їх власників чекала суворя розплата.

За послуги дротового радіо не всі вчасно розраховувалися. Боржників – мешканців квартир і будинків, відключали від радіомережі. 31 червня 1943 року дроти відрізали в абонентів міського радіо П.Забари (вул. Велика, №43, борг 102 крб.), Суханова (вул. Московська, №90, борг 40 крб.) та ін., загалом в десятих кіровоградців[27]. Величезними боргами за користування радіо до літа 1943 року обзавелися: гебітскомісаріат – 2400 крб. боргу, поліція – 2310 крб., млин №8 – 1200 крб., залізнична станція – 600 крб., Будинок інвалідів – 300 крб. та ін., загалом 103 підприємства, організації та установи м.Кіровограда[28]. Схоже, що чимало боржників за послуги радіо взагалі не розраховувалися.

Оголошення в газеті «Кіровоградські вісті» (січень 1943 р.) про пошкодження в м.Кіровограді телефонних кабелів та арешт 3-х заручників. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Навмисне пошкодження ліній телефонного й телеграфного зв'язку в роки гітлерівської окупації прирівнювалося до найтяжчих злочинів. Оскільки справжніх винуватців не знаходили, то за повалені стовпи та

порвані дроти розплачувалися заручники. Трагедія сталася влітку 1942 року в с.Аврамівка – гітлерівці розстріляли місцевого мешканця за невідомо ким знищену телефонну лінію, що проходила повз село. В березні 1943 року невідомі знищили кілька телефонних опор поблизу с.Івангород Олександрівського району. А заплатили за це своїм життям чотири учні Івангородської агрономічної школи та один дорослий житель села – окупанти їх показово стратили, не надто переймаючись тим, чи дійсно учні школи пошкодили ці комунікації. Зате місцеві жителі справжніх винуватців знали – ними були партизани загону Наумова, що тоді здійснювали рейд повз Івангород.

Звітуючи про бойову діяльність «об'єднаних партизанських загонів» Кіровоградської області за час з серпня 1941 по весну 1944 року, секретар підпільного обкому партії вже після звільнення краю від гітлерівських окупантів написав, що в роки окупації партизани і підпільники вирізали повітряних телефонних і телеграфних дровових ліній понад 42 км та знищили понад 200 метрів підземного зв'язку! [29]. Скільки за ці диверсії окупанти розстріляли б заручників з мирних жителів? Кілька тисяч, і прізвище кожного страченого після визволення обов'язково згадали б. Однак такого не трапилося, бо фактів нищення телефонних і телеграфних дротів – небагато, що свідчить про одне – неймовірну фальсифікацію, допущену керівником «об'єднаних партизанських загонів» у своєму звіті.

Відступ гітлерівців та бойові дії за звільнення краю спричинили нові руйнування багатьох районних контор зв'язку.

Церква на Кіровоградщині в роки нацистської окупації

Напередодні війни, впродовж 20-30-х років, більшовицька влада здійснювала масове гоніння на церкву, служителів культу та віруючих.

Але, всупереч численним репресіям та величезному тиску державних органів на населення, воно в своїй більшості (дорослі) залишалося віруючим, у той час як молодь, формування свідомості якої відбувалося в умовах «войовничого атеїзму», виявляла до церкви значну байдужість. З кінця літа 1941 року, коли під натиском гітлерівців Червона Армія, а з нею і радянські органи влади залишили область, релігійне життя в області розпочало поволі відроджуватися.

Релігійну політику нацистів озвучив імперський комісар України Кох, який заявив: «В Україні, точно як і в Німеччині, кожен може вірити по своєму. Нами допускається будь-яка релігія і церковний напрям, якщо

вони лояльні до німецької адміністрації... Суперечки між церковними напрямками між собою, а саме щодо релігійних питань, нас не цікавлять». Діяльність релігійних громад в роки нацистської окупації також регламентувалася т.зв. витягами з «германського карного закону», зокрема п.166 та п.167, що надійшли до всіх райуправ Кіровоградщини. Пункт 166 цього закону передбачав покарання до 3-х років ув'язнення тих, «хто прилюдно різними словами осквернить Бога, чи прилюдно осквернить одну з християнських церков, або інше ... релігійне об'єднання, або зробить це в церкві, чи в другому місці, призначеному для релігійних обрядів будь-яку осквернюючу дію». Така ж кара застосовувалася і щодо тих, «хто дією, або загрозою, заперечить кому-небудь зробити обряд Богослужіння... створенням галасу, чи безчинством припинить Богослужіння»[1].

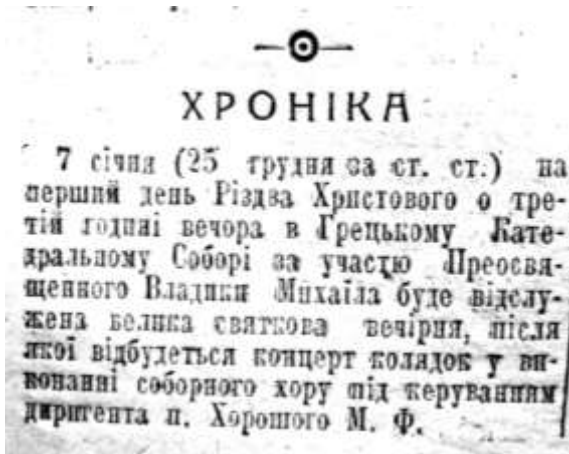
Грецька церква в Кіровограді. 1942 р. З колекції О.Мануйлова.

Не дивно, що в роки нацистської окупації розпочало роботу Церковне єпархіальне управління при єпископі Єлисаветградському та Миколаївському. Новопризначеним єпископом з 19 травня 1942 року став Михайл (Хороший)³⁸, керувати справами церковного управління

³⁸ До 1930 року єпископ Михайл (Хороший) – настоятель кафедрального Собору Різдва Богородиці в Черкасах, потім – голова Черкаської Окружної Ради УАПЦ. В 1930 році засуджений до 8 років ув'язнення. В 1937 році звільнений. Війна застала в Кіровограді. Організував і очолив Вище Церковне Управління Кіровоградщини, настоятель парафій УАПЦ в Кіровограді. З 1945 року – в еміграції. Помер в Торонто (Канада) 1977 року.

доручили протоієрею Гагалію[2]. З іменем єпископа Михаїла пов'язана активізація релігійного життя також на територіях, віддалених від Кіровограда, зокрема, в Дніпропетровську, Кривому Розі. Для них, а також для сусідніх територій сучасної Черкащини та безпосередньо для Кіровоградщини, єпископ Михаїл висвячував священників, призначав благочинних. Так розпочали службу священник Єленєв в с.Бандурівка Олександрійського району, священники Григорій Федоров у Свято-Миколаївській церкві с.Плетений Ташлик та Яків Перекрест у церкві с.Злинка Маловисківського району. Григорій Федоров також правив у відродженому Лебединському жіночому монастирі. Дияконом в Успенському Соборі м.Олександрії розпочав службу Олексій Галушак. На парафію с.Цибулеве прибув священник Василь Ковальов[3]. Благочинним Новогеоргіївського району єпископ Михаїл призначив з 7 липня 1942 року протоієрея Пилипа Огаря. У 1941 – 1943 роках Михаїл (Хороший) – настоятель Грецького Собору м.Кіровограда. 31 травня 1942 року він відправив урочисту службу з нагоди 130-річчя спорудження Грецької церкви[4].

Згодом єпископа Михаїла (Хорошого) змінив єпископ Володимир (Малець)³⁹, який опікувався справами УАПЦ на Кіровоградщині майже до приходу Червоної Армії.

Повідомлення в газеті «Кіровоградські вісті» (січень 1943 р.) про святкову вечірню службу в Грецькій церкві та концерт колядок з нагоди Різдва Христового. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

³⁹ Єпископ Володимир (Малець) з 1945 року перебував в еміграції. Життєвий шлях завершив у 1967 році.

Маючи за собою певне законне підґрунтя та всіляку підтримку місцевої влади, на Кіровоградщині масово відкривалися церкви та молитовні будинки, однак того рівня, що був у період НЕПу, досягти в жодному районі області та в м. Кіровограді не вдалося.

Повернення збережених святинь до храму. З архіву Рейберт інфо.

Так, на території Олександрівського району були заново відкриті, освячені та розпочали службу в 1941 році православні церкви в таких селах, як Стара Осота, Іванівка. В 1942 році відродилися храми в Трилісах, Китайгороді, Бандуровому, Олександрівці, Розумівці, Вищих Верещаках, пізніше – в селах Красносілка, Бірки, Нижчі Верещаки, Букварка. Із 36 храмів Новогеоргіївського району, що діяли до 1917 року, в 1941 році службу Божу поновили в м.Новогеоргіївську (з 26.10.1941 р.),

потім в селах Юхимове, Іванівці. У вересні 1942 року служба правилася загалом в 11 церквах та молитовних будинках. Закінчувалися чи тривали ремонти церков та молитовних будинків також в селах Талова Балка, Клочкове, Чаплине, Федірки, Новолипівка[5]. Про їх ремонт піклувалися не тільки релігійні громади сіл, а й районна влада. Так, у квітні 1942 року Новогеоргіївська райуправа звернулася з проханням до районного споживчого товариства виділити на ремонт Свято-Воскресінського храму 2 тонни негашеного вапна, або 4 тонни – гашеного. В червні цього року голова Новогеоргіївського району Шевченко звернувся, на прохання храму, до німецьких властей, аби вони дозволили взяти зі станції Крюків одну тонну алебастру. Також районна влада просила громадські двори про виділення для церков воску «скільки можливо» зі своїх пасік для свічок «по колгоспних цінах»[6]. Для ремонту церкви в с.Юхимове секретар Новогеоргіївської райуправи Скрипник попросив Чутянський лісгосп «відпустити скільки потрібно лісоматеріалу».

*Кіровоград, 1942 р. Вид на Грецьку церкву з лівого берега Інгулу.
З колекції О.Женжирова.*

Не оминала влада й такої проблеми, як відсутність у священиків житла. 23 березня 1942 року до Новогеоргіївської районної управи надійшов лист від священика Курдиновського Ф.І з с.Іванівка, в якому він, зокрема, написав: «...Я был изгнанником и находился в северных краях 10 лет... Прошу райуправу ...предоставить мне квартиру бывшую церковную»[7]. Райуправа не проігнорувала звернення священика, а відрядила до села свого представника, щоб той на місці вирішив проблему з житлом. Вона виникла тому, що церковне приміщення перед війною віддали школі, а в період окупації в ній оселився місцевий вчитель, тож влада намагалася розв'язати цю задачу з усією делікатністю,

залучивши для цього ще й завідувача народної освіти в районі Мусієнка, прохаючи його, аби той звільнив будівлю для священика, переселивши з неї вчителя та «плотницько-столярне відділення», тобто шкільну майстерню[8]. Богослужіння в Новогеоргіївському районі тоді здійснювали 10 священиків.

Подією в церковному житті Єлисаветградської та Миколаївської епархій стала діяльність відновленого хору Покровської церкви м.Кіровограда. Хористи Лідія Попруженко, Варвара Брик, Тетяна Богомоллова, Тимофій Сухов, Катерина Полішук, Людмила Постолак, Ангеліна Ісакова, Степан Кіфа, Олександра Сорокіна, Інна Луцкевич, Ніна Яновська, Валентина Якушенко, Євдокія Георгіна, Ольга Толчиніна дивували прихожан чудовим літургійним співом, призабутим з довоєнних часів. Створив цей колектив регент Драганчук за підтримки настоятеля храму протоієрея Федора Храмова[9]. Хор діяв і в Преображенській церкві м.Кіровограда. Вже після війни декого з хористів, священиків та активних парафіян, як от Тетяну Авдієнко, Ірину Бойко, Федора Храмова та ін., звинуватять в антирадянській агітації та засудять на тривалі терміни ув'язнення в концтаборах.

*Успенський кафедральний собор. Кіровоград, 1942 р.
З архіву Рейберт інфо.*

Також хор діяв у Свято-Воскресінському храмі м.Новогеоргіївська та ще й виїздив на села: 2 травня 1942 року хористів та притч храму на

трьох підводах привезли до с.Григорівка Новогеоргіївського району, де впродовж двох днів правилася служба Божа. Хористів не тільки радо вітали мешканці села, а й щедро годували[10]. 25 жовтня 1942 року в Свято-Воскресінському храмі м.Новогеоргіївська відбувся великий духовний концерт, присвячений річниці поновлення Святого Богослужіння в храмі. Концерт, що розпочався о 15 год., тривав дві години. На нього запросили всіх жителів міста та навколишніх сіл. Незаперечно, що новосформована українська влада роботі храмів, священнослужителів та хорів всіляко сприяла. Однак були й певні непорозуміння. Так, старшина громадського двору с.Ляхове Громенко «переслідував», на думку Новогеоргіївської райуправи, двох хористок сільської церкви Стакай і Петренко – спочатку послав на копання буряків, а згодом взагалі «вислав за межі колгоспу», внаслідок чого жінки не були на репетиціях хору. Тож за наполяганням районної управи Біржа праці звільнила колгоспниць від роботи на буряках з тим, «щоб вони співали нарівні з іншими хористами». «Ми взагалі дуже здивовані Вашим ставленням до церковної справи» - зауважив у листі до старшини громадського двору секретар райуправи Скрипник[11]. Незаперечно, що така форма звернення, як і його суть, надзвичайно контрастували зі стилем керівництва радянських чиновників.

Замітка в газеті «Українські вісті» (червень 1942 р.) про церковне життя в Кіровограді. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Іванівському сільському старості Ільченку Новогеоргіївська райуправа 20 липня 1942 року (напевне, що в селі вже розпочалися жнива) нагадала про те, що «староста колгоспу повинен звільняти від роботи учасників церковного хору два рази на тиждень – у середу і п'ятницю з пів дня, без записів їм трудовнів». Одночасно сільського старосту попередили, що сільський оркестр «своїми діями, всупереч релігійним правилам, проводить репетиції під час богослужіння в суботу, що непристойно відбивається на почутті віруючих». Не дивно, що репетиції оркестру під час богослужінь влада пропонувала припинити[12]. Хор Свято-Воскресінської церкви м.Новогеоргіївська, якого виплекав його керівник Ілля Примаков, на літо 1942 року налічував 18 учасників і майстерно виконував богослужбні співи українською мовою, скориставшись книгами 1925 року, «не порушуючи гармонії церковної»[13].

Разом з місцевими вірянами до церкви прийшли румунські вояки. Україна, 1941 р. З архіву Рейберт інфо.

Все це стало наслідком політики нацистських окупантів, суть якої зводилася до намагання завоювати певний «авторитет» серед місцевого населення та мати на нього великий вплив релігійними засобами.

Освячення церков, на які прибували чини як німецької, так і української влади, мало на меті певну пропагандистську ціль, вигідну

окупантам: на фоні довоєнного більшовицького руйнування церков, майже поголовного винищення ними священнослужителів, переслідування віруючих, ці урочистості повинні були засвідчити про «нові, вільні порядки», які нібито настали з приходом гітлерівців.

Майже всі храми області повернулися до Української Автокефальної Православної Церкви. Однак це не свідчення свідомого вибору віруючих окупованої Кіровоградщини: розпорядження про це до священників та релігійних громад надійшло безпосередньо від новоствореної української влади, яка їх отримала, в свою чергу, від окупаційної влади – особисто від гебітскомісарів. Хоча в документах це розпорядження про перехід до УАПЦ називалося делікатно «роз'ясненням», про його виконання священників зобов'язали обов'язково доповісти та зареєструватися «в списках підтвердження»[14].

Певну проблему нестачі священнослужителів вирішували в такий спосіб: на священників висвячували представників інтелігенції (вчителів, службовців, студентів). Перед призначенням кандидата часто слухали всією громадою на сходці села, а потім радилися – бути йому священником у селі, чи ні. Так на прохання парафіян священником Свято-Михайлівської церкви с.Табурище управляючий Київською єпархією Пантелеймон у травні 1942 року призначив Леонтія Теодоровича[15]. Священника Олександра Негієвича, попри відсутність у нього будь-яких документів про сан, які він знищив «під час більшовизму», але заручився підтримкою, крім благочинного та районної влади, ще й віруючих, в червні 1942 року призначили настоятелем храму в селі Григорівка Новогеоргіївського району[16]. Позитивну характеристику, завірену райуправою 5 червня 1942 року, та рекомендацію на сан диякона отримав житель Новогеоргіївська О.Г.Мілютін.

Серед священників з'являлися і такі, хто компрометував сан. 17 червня 1942 року протоієрей Пилип Огар, благочинний Новогеоргіївської округи, прибув до с.Калантаїв і перевірів роботу священника Антона Білаша, який деякий час здійснював у селі треби – хрестив та правив похорони. Відразу вияснилося, що Білаш пиячив, вимовляв «брудні слова», особливо він дозволяв собі «непристойні слова, коли кумували молоді жінки, на гробиках падав п'яний». Цими не поштивими діями, на думку всієї громади, він зробив «велику образу парафіян с.Колонтаїв», тож благочинний просив єпископа усунути Антона Білаша від служби[17]. Перипетії священника на цьому не закінчилися. Його незабаром затримала поліція, вилучивши заодно всі посвідки. Згодом документи священника опинилися в шефа Новогеоргіївської жандармерії Беездорфа. Не відомо, як склалася б доля Антона Білаша, якби шеф жандармерії не виїхав з району. 22 липня 1942 року скомпрометований

священик отримав від єпископа Михаїла нове призначення на службу в церкві с.Суботці Знам'янського району[18].

Великі претензії прихожан Свято-Воскресінської церкви м.Новогеоргіївська були щодо церковного старости Горбунова, оскільки зібраний в населення міста хліб у зерні на утримання та ремонт храму не прибуткувався, тож, напевне, «розбазарювався». Щоб з'ясувати істину, райуправа просила начальника райполіції Правосудька зробити обшук в помешканні Горбунова⁴⁰ [19]. Великою пошаною та довірою в земляків користувалися церковний староста с.Клочкове Григорій Герасименко, церковний староста с.Талова Балка Іван Антипенко та ін. – адже на їхні імена відкривалися в банку м.Новогеоргіївська рахунки сільських релігійних громад.

Довідка на право проведення служб священником О.Федоровим у жіночому Лебединському монастирі. Вересень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Від кожного священнослужителя райуправи затребували власноруч заповненої анкети. 9 червня 1942 року вимога негайно заповнити та прислати анкети надійшла від Новогеоргіївської райуправи до священників району. В анкеті, що містила 10 запитань та нагадувала більшовицькі часи, священник повинен вказати не тільки свої короткі

⁴⁰ В 1944 році, після вигнання гітлерівців, Йосипа Горбунова заарештували. Трибуналом військ НКВС його засуджено на 10 років концтаборів.

біографічні дані, а й відповіді на кілька питань, що слугували певним індикатором його переконань: якою мовою він проводить службу Божу в храмі; чи відомо йому, що з 1 липня 1942 року служба повинна виконуватися саме українською мовою і як священник це виконує. Владу також цікавили думки священників загалом щодо доцільності використання в церкві української мови. В своїй анкеті протоієрей Пилип Огар, настоятель храму м.Новогеоргіївська та батько трьох дітей, відверто написав, що службу править обома мовами: українською та старослов'янською. Пояснив це тим, що в місті, крім прихильників УАПЦ, багато парафіян єдиновірців та старообрядців[20]. Диякон цієї церкви Олександр Мілютін, уродженець Орловської губернії, заповнюючи анкету 10 червня 1942 року, написав, що «в сучасний момент необхідно служити і проводити навчання вірі Христової українською мовою по перекладу із первісних джерел, не цураючись і слов'янських книг»[21]. Наприкінці вересня 1942 року районна влада зажадала інформації і про активістів православних релігійних громад. У списки, що їх повинні заповнити сільські управи, вимагалось вписати не тільки прізвище церковного старости та членів церковної ради, а й місце їх роботи та відповіді на запитання: «Чи переслідувався хто з них при більшовиках». В с.Микільське Новогеоргіївського району з 6 членів церковної ради зазнали гонінь від більшовицької влади двоє, а в Глинську, Чаплине – жодного. Навіщо влада вимагала таку інформацію – невідомо.

Не вистачало культових споруд, церковного начиння, богословської літератури – більшу частину цього знищили в 20-30-х роках. Однак дещо збереглося в населення, тож зносили до церков хто що мав.

«У відновлену і заново висвячену церкву (с.Триліси Олександрівського району) сходилися селяни. Люди якимось враз стали між собою родичатися, згадуючи родинні зв'язки, кумалися...» - згадував Олекса Кримський[22]. Різко зросла кількість хрестин, а через те, що одружених пар до Німеччини на роботу насильно не брали, то вінчання стали явищем поширеним та багатолюдним. «По неділях та церковних святах люди відпочивали. Чоловіки грали в карти та доміно, жінки ходили до церкви в Медведівку, до Мотрониного монастиря. Народжувалися діти і їх хрещення були дуже гучними – з гармошкою та бубоном, щедрим застіллям» - згадував уродженець с.Поселянівка Олександрівського району Іван Гончар[23].

Проте вважати діяльність релігійних громад у роки окупації незалежними немає підстав, оскільки церковне життя значно регламентувалося німецькою окупаційною владою. Найбільше це

стосувалося православних віруючих як найчисельнішої релігійної громади області. З цією метою окупанти, хоча й існувало Церковне єпархіальне управління, постійно втручалися в релігійне життя. Так, 28 березня 1942 року до старост сільуправ Єлизаветградківського району надійшла категорична вимога про використання в церковній службі тільки української мови. Нею священники повинні користуватися і при здійсненні різних релігійних обрядів (хрестин, вінчань, погребень) тощо. Виявляється, проблема не використання української мови при Богослужінні чомусь стурбувала нацистську владу, тож гебітскомісари наказали впровадити її головам районних управ, а ті, у відповідь, розіслали наказ до всіх сільських управ[24]. 14 березня 1942 року з Новогеоргіївської райуправи розіслали листи всім священникам району про запровадження богослужіння українською мовою не пізніше 1 липня. Також голова Новогеоргіївської райуправи Шевченко зобов'язав всіх сільських старост простежити за священниками, якою мовою – українською чи старослов'янською, вони користуються під час служби Божої та обов'язково повідомити про це владу [25].

Реакція православного духовництва не заборолася. «Майже зі дня відкриття Святого храму служба Божа в ньому правиться українською мовою, оскільки притчові і співцям вдалося дістати книжку молитов ...українською мовою. Можна було б правити виключно українською мовою, але, на жаль, немає потрібних книжок» - писав до райуправи настоятель храму Новогеоргіївська Пилип Огар в листі від 17 березня 1942 року[26]. «...без благословлення нашої Митрополії перевести Богослуження на український язик не можемо» - таку відповідь надіслали релігійні громади старообрядців з сіл Золотарівка та Микільське Новогеоргіївського району[27]. Священик Михайло Кутенко з с.Глинськ, не заперечуючи проти української мови в Богослужінні, поінформував владу про те, що «виконання цієї вказівки може бути лише після одержання належних церковних книжок, виданих українською мовою»[28]. Відвертий спротив запровадженню української мови в богослужіння вчинили в с.Табурище. Священик місцевого храму Теодорович повідомив Новогеоргіївську райуправу про те, що «...по словесному указанню Православної Київської єпархії служба до церковного Собору буде правитися слов'янською мовою»[29]. Всі ці суперечки щодо мов, та й не тільки їх, спричинили жорстке протистояння в Києві єпископа Пантелеймона – прибічника митрополита Московського Сергія, та архієпископа Полікарпа – прихильника Української Автокефальної Православної Церкви: єпископ Пантелеймон навіть заборонив службу Божу українською мовою в підвладних йому храмах. Такий стан справ у православному середовищі в Україні був

лише на руку гітлерівським загарбникам – розколоте за релігійним принципом поневолене населення часто свій протест та гнів спрямовували не на пришельців, що було б справедливим, а один на одного, слугуючи класичним прикладом постулату «поділяй і володарюй».

Покровська церква в Кіровограді. 1942 р. З архіву Рейберт інфо.

16 грудня 1942 року нацистська окупаційна влада остаточно розв'язала, зокрема на території Олександрійського гебітскомісаріату, і «мовне» питання, поширивши по районах розпорядження за підписом якогось Ульмана про те, щоб, починаючи від цієї дати, священники на власний розсуд вибирали мову Богослужіння – українську, або старослов'янську[30].

Ворожнеча між архіпастирями спричинила численні суперечки та непорозуміння на місцях. Так, до відновленого Свято-Воскресінського храму Новогеоргіївська, де з 1941 року службу правив протоієрей Пилип Огар, весною 1942 року єпископ Пантелеймон направив «свого» священника - Олександра Надемського, який відразу заявив, що єпископа Кіровоградського Михаїла не визнає, а службу здійснюватиме старослов'янською мовою[31]. Жодних репресій до Надемського з боку влади не було. Таке відверте протистояння між православними священниками незабаром розкололо віруючих Новогеоргіївська: до нижньої частини Свято-Воскресінського храму на службу Божу сходилися прихильники автокефальної церкви, до верхньої (зимової) – Свято-Успенської, ревнителі т.зв. автономної церкви, що була під Московським митрополитом. Такі випадки протистоянь між православними віруючими Кіровоградщини були непоодинокими. Так, в

Олександрівському гебітскомісаріаті, що в роки нацистської окупації об'єднував 4 райони, активним прихильником Московського митрополита Сергія виступив архімандрит Назар Осипів, що мешкав в Чигирині. Його проповіді та поїздки селами супроводжувалися непорозуміннями та скандалами, вносячи, за словами єпископа Кіровоградського Михаїла, «серед парафіян великий розлад»[32].

Схоже, що мирити православних України вирішили в канцелярії рейскомісара України Е.Коха. 4 травня 1942 року до м.Рівне прибули делегати від архієпископа Полікарпа, який очолював Українську Автокефальну Православну церкву, та представники Православної Автономної церкви в особі єпископа Пантелеймона, що підлягали Московському митрополиту. Німецькі чиновники примирити обидві гілки православної церкви тоді не змогли, чи не захотіли, а лише констатували («стверджували») наявність їх обох, не визнавши першості за жодною з них[33]. На що Кіровоградський єпископ Михаїл у «Листі до духовництва та вірних святої православної церкви» зауважив: «Любі мої сопастирі, переходьте до рідної мови. Але переходьте розумно. Кличу вас до братерства й єдності в Дусі святому, ... для спасіння нашого многотрадального народу»[34].

Спроби уникнення церковного розколу робилися і в наступні місяці. Так, 8 жовтня 1942 року в Києво-Печерській лаврі архієпископ Полікарп та архієпископ Олексій – очільники Автокефальної та Автономної церков України, проголосили про їх об'єднання в єдину Автокефальну Православну церкву. З цього приводу 7 листопада 1942 року в Свято-Воскресінському храмі м.Новогеоргіївська планувалося об'єднане Богослужіння протоієреїв Пилипа Огаря та Олександра Надемського. «Оголосить своїм працівникам, - звернувся голова районної управи Шевченко до всіх навколишніх старост сіл, керівників установ та підприємств, - ...що більше ніякого розділу між ними і суперечок у службі в церкві не буде»[35]. Голова райуправи глибоко помилявся: примирення між православними в Новогеоргіївському районі фактично не відбулося, а, навпаки, протистояння та неприязнь між ними впродовж 1943 року досягли такої гостроти, що користування спільним входом до Свято-Воскресінського храму могло спричинити навіть бійки. Тож священик Надемський восени 1943 року звернувся до Олександрійського гебітскомісара, аби той заборонив прихильникам автокефальної церкви користуватися центральним входом. На звернення священика Надемського в гебітскомісаріаті прореагували схвально: відповідь з Олександрії за підписом Кальмера роз'яснила, як віруючі повинні заходити до храму: прихильники УАПЦ – боковим входом, автономісти – переднім[36].

Мешканці Кіровограда на центральній площі міста. Вдаліні куполи Успенського кафедрального собору. 1942 р. З колекції О. Женжирова.

На свій розсуд окупаційна влада встановлювала тривалість церковних свят, як правило, скорочуючи їхню тривалість або переносячи в часі, переслідуючи таку мету, як небажання відривати населення від праці. 18 березня 1943 року розпорядження відносно «регулювання Богослужінь» підписав старшина Олександрівської райуправи Волошаненко⁴¹ та розіслав його до всіх сільуправ району. В ньому, з посиланням на гебітскомісара, зокрема, зазначалося, що «...від 8.III. до початку весняних засівів можна щодня відправляти Богослужіння зв'язані з Постом. 3 дня весняних засівів можуть бути припинені всі богослужіння по неділях – до обіду, аж до Великого Четверга вечером. У Великий Четвер, вечером, 22.IV. може відправлятися Богослужіння протягом цілого дня... У Велику Суботу робочий день однаково можуть читатись церковні літургії... На Великдень можна також відправляти Богослужіння протягом цілого дня»[37].

Отже, діяльність священнослужителів була поставлена під контроль не тільки районних управ, а безпосередньо гебітскомісаріатів, без згоди яких духівник не мав права приступити до здійснення служб, а

⁴¹ Волошаненка в 1943 році гітлерівці заарештують за звинуваченням у підпільній роботі проти них та відправлять до Бухенвальду, а згодом переведуть до концтабору Дора, де він загине.

громаді - відкрити нову парафію. На мові гітлерівських окупантів це називалося «регулюванням». Окупаційна влада примушувала священників відверто агітувати населення добровільно їхати на роботу до Німеччини. Ця ж влада заборонила викладання в початкових школах Закону Божого. В свою чергу вище керівництво УАПЦ закликала священнослужителів бути готовими до конфліктів з окупаційною владою, яка стала «нестерпною». Проте в 1942 році в області ще спромоглися поширити т.зв. «Подяку за визволення» єпископа Михаїла. В ній, зокрема, говорилося, що єпископ особисто відвідав Генеральний комісаріат і висловив свою подяку в таких словах: «В день визволення міста і церкви Кіровоградщини від панування безвірників вітаю Вас від імені всіх віруючих і духовництва Української Автокефальної Православної церкви. Ми просимо Вас передати великому Фюреру німецького народу Адольфу Гітлерові нашу глибоку щирю подяку»[38].

Незаперечно, що чим далі від 1941 року, то тим більше гітлерівці в своєму ставленні до церкви уподібнювалися до більшовиків. Це, зокрема, виявилось і в такому: 4 листопада 1942 року до всіх сільських старост Новогеоргіївського району надійшов лист від райуправи з проханням надіслати дані про наявність у церквах дзвонів, їх вагу та потребу в нових[39]. Відповіді з сіл виявилися переважно типовими: в Клочківській, Іванівській, Янівській, Глинській, Юхимівській, Золотарівській, Талобалківській, Микільській церквах та молитовних будинках не було жодного дзвона, тож кожна з них щось замовили – переважно по 4-6 нових. Тільки в Свято-Воскресінській церкві м.Новогеоргіївська та в с.Григорівка знайшлися дзвони вагою в 4, 8, 56 та 20 кг. Невелика вага кожного з них вказує на те, що їх переховували від більшовиків, адже їх без особливих зусиль доросла людина могла вільно перенести. Однак, жодна церква нових дзвонів не отримала, та й не могла їх отримати, а, навпаки, навіть ті чотири, що були, Олександрійський гебітскомісаріат у грудні 1942 року реквізував, заплативши за них, щоправда, дешицю[40]. Така поведінка гітлерівців у заволодінні бронзою спричинена, без сумніву, відсутністю у них достатньої кількості кольорових металів для потреб війни. Однак прихований обман, до якого вдалися окупанти, це ніяким чином не виправдовує. Проте віруючим краю до цього не звикати: з подібним грабунком храми зіткнулися і в 30-х роках ХХ ст. – за більшовиків.

З початком нацистської окупації на Кіровоградщині відновили свою діяльність релігійні громади протестантського спрямування, або, на мові як більшовицької, так і тогочасної української влади, «всякі баптисти, євангелісти та інші сектанти». У квітні 1942 року Новогеоргіївська районна управа надіслала всім сільським старостам

розпорядження Олександрійського гебітскомісара про те, що «зборища сектантів» можна дозволяти лише з дозволу німецької влади, а без нього - забороняти «будь-які зборища в приміщеннях чи на селах в хатах». Крім того, сільуправи повинні надіслати в райони інформацію про наявність таких громад в кожному селі, про їх кількісний склад, прізвище керівника, адресу проживання та місце його роботи[41]. Тільки на Новогеоргіївщині прихильники протестантських віровчень проживали на території сіл Павлівка, Подорожнє та Захарівка – по 9 чол., в с. Чаплине – 8 чол. Без сумніву - жодних переслідувань за свої релігійні переконання вони не зазнали. А 14 червня 1943 року віруючі Євангельських баптистських церков зібрали і провели в Кіровограді навіть свою конференцію[42].

Червона армія прогнала гітлерівських загарбників. Перед відступом з України нацисти зробили ревізії в музеях, архівах, бібліотеках, храмах, де виявили, зібрали і підготували до відправки в Рейх ікони, книги, інше майно, тобто все цінне в культурній та історичній площині, цим самим розграбувавши культурні та духовні заклади, а деякі храми понищили.

Наступаючи, радянська армія вцілілі церкви та дзвіниці використовувала як зручні цілі та орієнтири, або як вогневі точки гітлерівців, тож снарядів та бомб для них теж не шкодувала. Чи була винятком Кіровоградщина? Ні!

Функціонування закладів освіти в період окупації

1. Організаційні роботи з відновлення навчання

Засади нацистської політики в галузі долучення поневолених народів до наукових знань базувалися винятково на прагматичних цілях окупантів на максимальну експлуатацію трудових ресурсів на підкорених територіях, а новітні технології та висококваліфікована праця підкорених гітлерівцям потребувалася лише в обмежених кількостях. Тому нацисти згодилися на відкриття в Україні шкіл тільки з однією метою: щоб населення здобувало елементарну грамоту винятково для прочитання наказів та розпоряджень окупаційної влади, для розуміння нескладних технічних креслень, інструкцій та завдань, для роботи в полі біля сівалки, але не більше.

Конфліктів між нацистською та українською владою в цьому питанні не існувало доти, поки представники української інтелігенції, розуміючи роль освіти для народу, не розпочали створювати свої

шкільні програми, зокрема з української історії та літератури, що повинні формувати національно свідому людину. Головне завдання, що ставилося перед школою і як його розуміла українська влада в перші місяці окупації області, озвучила газета «Українські вісті» в №4 за 14 січня 1942 року. Воно зводилося до ось такого: «...Учням з першого ж дня в цих школах доведено всю серйозність і велич тих завдань і вимог, що стоять перед ними в галузі набуття глибоких, ґрунтовних знань та їхньої поведінки, відповідно до завдань нової епохи в житті нашої рідної Країни. Це цілком зрозуміло. Учні мусять усвідомити всю відповідальність, яку вони несуть перед державою, школою, учителем і батьками за якість своєї навчальної роботи, відношення до неї і свою поведінку. Із школи учень повинен вийти цілком культурною людиною, в найкращому розумінні цього слова, озброєним справжніми знаннями... Побажаємо, щоб школа рішуче стала на шлях виховання гідних синів нашої дорогої вільної Батьківщини в дусі відданості справі національного відродження нашого многострадального народу».

Таке бачення завдань української школи викликало гостру протидію гітлерівців, які боялися формування національної свідомості в поневоленого народу та оволодіння ним глибокими знаннями з основ наук. Тож керівництво освітою нацисти перебрали на себе, до дріб'язку регламентуючи все шкільне життя: початок і закінчення навчального року, запровадження обов'язкової початкової освіти і повне ігнорування середньої і вищої, надання всіх пріоритетів вивченню німецької мови тощо. Відтак будь-які публікації будь де, зокрема на сторінках кіровоградської газети «Український голос» на теми української історії, як і рекомендовані нові шкільні програми, нацисти заборонили. Під заборону потрапили інші національні символи українського народу.

Попри все в роки окупації українська влада, перебуваючи під жорстким контролем нацистської, вибудувала систему керівництва освітою та організувала навчання дітей шкільного віку. Безпосередньо цією справою опікувалися міські, районні та сільські управи.

Восени 1941 року відновили свою роботу обласний та всі районні відділи освіти. Саме ці органи, які після скорочень штатів перейменували в 1942 році на районні, міські та обласну шкільні інспектури, оживили навчання в багатьох школах. Зокрема, в шкільній інспектурі Кіровоградської міської управи в квітні 1942 року працювали 3 особи – найменше з поміж усіх працюючих в органах тогочасної української влади[1]. У жовтні 1942 року, після всіляких реформувань, професора Горбова призначили обласним шкільним інспектором Кіровоградського гебітскомісаріату. Наказ про це підписав особисто гебітскомісар Родде[2]. Обласного шкільного інспектора попередили,

щоб той виконував вказівки винятково гебітскомісара. Розраховуючи на повноцінну роботу шкіл Кіровоградщини в умовах нацистської окупації, обласний відділ освіти 10 жовтня 1941 року замовив у відділі постачання Кіровоградської міської управи 90 тисяч зошитів, 300 пляшечок чорнила та 2 портрети «вождя Гітлера»[3].

Відповідно до розпорядження багатьох районних управ (вересень 1941 року) всі державні приміщення з усім майном підлягали інвентаризації та охороні. Це стосувалося також приміщень шкіл та всього шкільного майна. Деякі школи та їхнє майно наприкінці літа – початку осені 1941 року гітлерівці використовували для своїх потреб: будівлі під казарми, а парти й меблі – на дрова для військових кухонь. Про події серпня 1941 року в с.Трилісі Олександрівського району згадував Іван Логвинович Ратушній – директор місцевої середньої школи: «Третього дня на шкільне подвір'я заїхала військово-господарська німецька частина, що випікала хліб і ремонтувала машини для передових частин фронту... Я саме був на подвір'ї й гауптман тієї частини звернувся до мене, щоб я їм відкрив школу. Я зразу ж пішов у хату за ключами, але не встиг ще й винести ключі, як двері шкільного будинку були вирвані з завісами, а віконне скло, разом з рамами, з страшним брязкотом вилітало на подвір'я. Я з жаху прямо остовпів... Через вікна вилітали шафи, таблиці, лавки і все з гуркотом розбивалося об суху землю. А коли почали викидати й розбивати мікроскопи, барометри, вольтметри, амперметри й інше дороге навчальне приладдя... - я зайшов до середини будинку... Увесь фізичний, хімічний і природничий кабінети ... тепер були зовсім розгромлені...»[4].

Проте в багатьох населених пунктах як власне школи, так і шкільне майно, збереглися. Зокрема в Устинівській середній школі №1 на 6 липня 1942 року налічувалося 538 парт, 32 вчительські столи, а для занять фізичною культурою школа приберегла «фізичні коні», «брусья фізичні». Для освітлення класів і коридорів використовували 31 газову лампу. Школу ще й змусили поділитися своїм майном з військовим комендантом Устинівки, жандармерією, курсами трактористів, місцевою електростанцією, сільською управою, кінотеатром, Біржею праці та 9 приватними особами. Для них директор школи Зубенко змушений віддати, а все це зафіксували в акті, 26 шаф, 23 столи, 23 лавки, а також стільці, ліжка та ін.[5]. В Березівській початковій школі Устинівського району, згідно акту інвентаризації шкільного майна, на літо 1942 року числилося 63 найменувань предметів і навчальних посібників, серед них парти, дзеркало, мікроскоп, глобус, астролія, колекції мінералів тощо[6].

Незабаром відновилося навчання і в сплюндрованій Триліській школі – відкрилися чотири класи початкової школи. Учні старших класів пішли до десятирічної школи в сусіднє село Вищі Верещаки. В обох селах школи знаходилися в тих приміщеннях, що й до війни.

Попри всі численні негаразди перших місяців окупації, систему навчання залишили на деякий час довоєнну трирівневу: функціонували 1-4, 5-7 та зрідка 8-10 класи. Згодом окупанти проголосили обов'язковим навчання тільки в 1-4 класах. Відвідування учнями старших класів всіляко обмежувалося, зокрема, й економічними засобами. Так, дітей віком від 14 років примушували працювати, а якщо вони не мали роботи, то отримували занижені норми хліба та інших продуктів харчування.

З 10 жовтня 1941 року, з відновленням занять, зокрема в Олександрівському та Єлизаветградському районах, встановлювалася відповідна плата за навчання. Голова Єлизаветградської районної управи підписав з цього приводу наказ №9 такого змісту: «...Відвідування дітьми 1-7 класів є обов'язковим, а 8-10 класів добровільним. Плата з дозволу Коменданта встановлюється така: 1-4 класи – 10 крб. на місяць; 5-7 класи - 15 крб. на місяць; 8-10 класи – 20 крб. на місяць. Строки внесення плати до 15 числа кожного місяця. Гроші приймає сільська управа по списку учнів, який їм буде представляти керівник школи. ... Пільги на плату за навчання надано тільки Районній Управі на представлення керівників школи і старшини села. Використання грошей на ремонт і привіз палива забороняється»[7]. Плата з учнів за навчання в старших класах не винахід окупантів – гроші з них брала радянська влада до війни.

2. Початок навчання

1 вересня 1941 року - традиційний день початку занять, - не став початком роботи всіх шкіл області. Хоча вчителі, зокрема Седнівської школи Устинівського району, до початку занять 1 вересня 1941 року готувалися, тож переписали всіх учнів 1-9 класів та поцікавилися наявністю в них підручників, бо шкільну бібліотеку мародери повністю знищили. З'ясувалося, що до 1 класу готувалися прийти 15 діток, до 5 класу - 50 учнів, до 6 – 55, до 9 – 28, тобто до всіх класів від 1 до 9 включно. Однак школярі мали «на руках» тільки 40% підручників від потреби[8]. Районні відділи освіти вимагали від директорів шкіл інформації про наявність вчителів. На 2 вересня 1941 року такі списки надійшли від Новоустинівської неповної середньої школи. Директор школи Галина Волосян склала не тільки списки вчителів, а й розподілила між ними навчальні предмети та тижневі навантаження. Так, вчитель А.П.Курятенко в 2, 3 та 5 класах викладав математику й ботаніку;

В.Ф.Снігур в 5-7 класах читав фізику й математику; викладати географію, історію та зоологію в 5-7 класах взялася сама директор[9].

*На своє прожиття багато дітей заробляли власною працею.
З архіву Рейберт інфо.*

Третього вересня 1941 року, отримавши інформації зі шкіл, Устинівський районний відділ освіти розіслав наказ №1 з вимогою до всіх вчителів «негайно приступити до повного наведення порядку в школах самими вчителями; зробити облік наявності всіх підручників в учнів; привести в порядок бібліотеки; подати відомості про забезпечення шкіл паливом»[10]. Незаперечно, що заняття в школах Устинівського району розпочалися у вересні, але з деяким запізненням. На середину вересня 1941 року тільки одна школа Устинівського району – Седнівська НСШ, без поважних, на думку районної управи, причин припинила заняття, від чого директора школи В.З.Іванченка 21 вересня звільнили з роботи та призначили нового – О.І.Шевченка. Районний відділ освіти в особі його завідувача застеріг всіх керівників шкіл «...що коли буде виявлено саботаж в роботі і не бажання працювати, буде вжито більш суворі заходи»[11].

На 1 листопада 1941 року шкільна мережа, зокрема в Устинівському районі, налічувала 15 початкових шкіл з 1-4 класами навчання; 2 середні школи з 1 – 10 класами; решта – 14 шкіл, семирічні з 1-7 класами. Загалом навчання в районі здійснювалося в 31 школі у 142

класах. Найбільшою, закономірно, була Устинівська середня школа №1. В ній створили 17 класів-комплектів: 1, 6, 7, 9 та 10 класів було по двоє, а 8 класів - троє. Крім середньої, в Устинівці діяли НСШ №2 та початкова школа №3[12].

Станом на 1 січня 1942 року в Устинівському районі працювали вже 33 школи, де навчалися 2504 учні. До першого класу восени 1941 року пішли 319 школярів Устинівщини[13].

В деяких районах школи розпочинали заняття в жовтні, та, навіть, в грудні 1941 року. Навчання в школах Єлизаветградського району розпочалися у вересні 1941 року. Але тривали вони недовго: 24 вересня районна управа наказала тимчасово зачинити школи, а учнів від 14 років та вчителів відправити на польові роботи[14]. 22 вересня 1941 року в школі с.Торговиця Підвисоцького району тільки розпочався ремонт. На цей день до школи, на прохання її директора К.О.Дупчевського, прибули шкляр, 6 мазальниць, 2 чоловіки, які готували глиняний заміс, та 4 заносили до класів парти. Допомогу в ремонті школи надала національна рада⁴² с.Торговиці[15].

13 жовтня 1941 року запрацювала Маловисківська середня школа. До 10 класу прийшли 18 учнів. Школа, через тісноту приміщень та велику кількість дітей, працювала в дві зміни. Схоже, що навчання в 43 школах Хмельського району та в 28 школах Новоархангельського району теж розпочалися в жовтні місяці. До Покровської середньої школи Аджамського району в перший день занять – 25 жовтня 1941 року, з'явилися 225 учнів. Школа на цей час виявилася розграбованою місцевими мародерами: вікна не мали скла, кругом протяги, кабінети розорені й холодні, про завезення палива ніхто не потурбувався. Про таку сумну картину в сільській школі повідомила газета «Український голос» у номері за 15 листопада 1941 року. В таких несприятливих умовах заняття в Покровській школі тривали до 5 листопада. Потім Аджамська районна управа наказала, виконуючи, звичайно, волю нацистів, припинити навчання для учнів 5-10 класів. «Багато учнів зі слізьми залишали школу» - писала обласна газета. Однак вже 12 листопада до Аджамки надійшов наказ з Кіровограда відновити роботу цієї сільської школи.

4 листопада 1941 року голова Онуфріївської райуправи Соломко повідомив усіх директорів шкіл та голів сільуправ, що в районі запроваджується навчання за 7 класів та просив допомоги вчителям залучити всіх учнів до відвідування шкіл. Майже аналогічним виявилось розпорядження Новопразької райуправи. Її голова Вібе наказав

⁴² Так називалася сільська управа с. Торговиця.

відправляти дітей до школи з 7 років, обов'язкове навчання тривало до 7 класу, і воно було безкоштовним. За навчання в 8-10 класах Новопраського району встановлювалася плата в 150 крб. за навчальний рік. Батьків попередили про накладання на них штрафів у випадку ухиляння від навчання своїх дітей [16].

РАЙОННА НАРАДА УПОВНОВАЖЕНИХ ШКІЛ

4 листопада відбулася нарада уповноважених шкіл Кіровоградського району, на якій було зроблено інформацію про учбовий рік у 1—4 класах.

Найбільшу увагу вчителів було звернено на викладання рідної мови та історії України, бо до цього часу підручники з цих предметів були засмічені комуністичним дурманом.

На нараді було розв'язано багато методичних питань та адміністративно-господарчих.

Учительство, з свого боку, побажало, щоб часопис «Український Голос» частіше подавав на своїх сторінках статті з історії України, мови та літератури і цим самим допомагав би учителям в їхній шкільній роботі, а також у національно культурній.

Морозький.

Замітка в газеті «Український голос» з приводу наради представників шкіл Кіровоградського району про навчання учнів 1-4 класів. Листопад 1941 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Навчання в деяких школах м.Кіровограда - №№1, 2, 15, 17, 27, 32 та 33 розпочалися тільки 25 листопада 1941 року. Цього дня до школи пішли багато дітей шкільного віку з окраїн міста - Кущівки, Катранівки, Новоолексіївки, Новомиколаївки, Завадівки, Масляниківки та Бикової[17]. Однак навчання в школах №2, 15 та 27 відразу й

припинилися. Учні, які проживали в центральній частині міста, навчання позбавлялися. Головна причина в тому, що шкільні будівлі зайняли вояки гітлерівської армії, інші цивільні установи окупантів. Зокрема в школі №6 міста Кіровограда розташувалася військова комендатура, згодом у ній влаштували склади макулатури.

Наказ сільським старостам Онуфріївського району про забезпечення 100% відвідування учнями шкіл та про накладання штрафу в 50 крб. на батьків, які «злісно не пускають дітей до школи». Дата на документі відсутня. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

До війни в с.Суботці Знам'янського району діяли дві школи. В грудні 1941 року навчання розпочалися тільки в одній – для учнів 1-8 класів. Якщо до війни школу відвідували 206 дітей, то наприкінці 1941 року до неї повернулися 178 учнів. Дивним чином директор Суботцівської школи Жуковський одночасно числився і начальником сільської охорони (поліції)[18]. До початку грудня 1941 року приміщення середньої школи с.Новгородка остаточно відремонтували, районна управа подбала про завезення палива, а 8 грудня розпочалися заняття в 5-10 класах. Інакше до справи навчання поставилися в с.Новостародуб Петрівського району. У двох сільських школах, де директорами працювали Кошик і Равич, учні до школи майже не ходили – в класах було холодно, на всіх не вистачало парт, тож сільській управі довелося в січні 1942 року організувати навчання тільки в одній школі, а іншу – зачинили[19]. Восени 1941 року в м.Новогеоргіївську

запрацювали чотири школи: середня з 15 вчителями, 2 неповні (16 вчителів) та 1 початкова, де навчання здійснювали 4 вчителів[20].

Терміни зимових канікул не порушували ті школи, які розпочали роботу впродовж вересня-жовтня. Зокрема, передноворічні вакації в школах Устинівського району розпочалися 24 грудня і тривали вони по 2 січня 1942 року. Відділ освіти наказав відсвяткувати Різдво Христове впродовж 25 – 27 грудня. Для цього рекомендувалося підготувати вчителями і учнями українські народні пісні, танці, здійснити постановки п'єс. Після свят всіх вчителів запросили до Устинівського районного відділу освіти, де 28 та 29 грудня провели з ними нараду[21]. 1 квітня нарешті розпочалися заняття в школах №№ 16, 21, 27 та 33 міста Кіровограда. Вони не змогли охопити навчанням всіх міських дітей шкільного віку. Школа №27 відразу припинила навчання.

Українська
націоналістична
Районна Управа
в м. Новогеорґіївськ
18.10.41
Кіровоградської обл.

До Новогеорґіївського військового комендан-
та.
В нашому районі є 2 села (Золотарівка, Микільське) заселені військовими
росіянами. Українська мова для
них зовсім незрозуміла.
А тому Районна Управа та
інспектура народної освіти прохає
Вас дозволити в школах вище зазна-
чених селах навчання перевести
на російську мову.

Голова Новогеорґіївської
Районної Управи
Старший інспектор
народної освіти

М.Ш. /Шевченко/.
А.Кузьменко /Кузьменко/.

Звернення голови райуправи Шевченка та старшого інспектора народної освіти Кузьменка до військового коменданта Новогеорґіївська з проханням дозволити учням шкіл сіл Золотарівка та Микільське Новогеорґіївського району навчатися російською мовою. Жовтень 1941 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Навчання в школах, зокрема Устинівського району, тривали до літа 1942 року. 28 травня 1942 року шкільний інспектор Устинівського району наказав припинити заняття в 3-4 класах з 5 червня, а потім

«вчителі та учні працюють на прополці та збиранні лікарських рослин. Заняття в 1-2 класах продовжуються без перерв»[22]. У Маловисківському районі в червні 1942 року закінчилися заняття в 34 школах. Районна та сільські управи забезпечили навчання дітей у 34 перших класах, у 34 других класах, у 28 третіх та в 20 четвертих класах. Впродовж 1941-1942 навчального року 82 вчителі Маловисківського району сумлінно виконували свої професійні обов'язки. Серед 34 шкіл кращою за всіма показниками визнали Новопиську, де директором працював Томко. Навчаючись, учні ще й збирали брухт кольорових металів. До заготконтори РСС від шкіл Маловисківського району його надійшло 2500 кг[23]. Серед 29 шкіл Кіровоградського району, які в червні 1942 року припинили навчання і відправили на канікули 1200 дітей 1-4 класів, кращими визнали Бережинську, Соколівську та Лелеківську початкові школи. Діти, звичайно, свої канікули провели на сільськогосподарських роботах чи на збиранні лікарських трав – кореня валер'янки, кропиви, чистотілу та ін.[24].

Коли багато шкіл області вже закінчували заняття, то навчання в школах м. Кіровограда № 2,15,27 розпочалися, з дозволу міського комісара, 27 квітня, а в школі №6 - тільки в травні 1942 року. Також запрацювала початкова школа в дитячому будинку №1 м.Кіровограда.

3. Звіти про навчання. Відвідування учнями шкіл

За системою, встановленою ще до війни, школи звітували про свою роботу. Зокрема з Устинівської середньої школи, відчитуючись про роботу за I півріччя 1941-1942 навчального року, повідомили, що навчанням охоплено 303 учнів 1-10 класів. Школу з різних причин не відвідували 12 учнів. Успішність досягла 78,8%. Повноцінне заняття в старших класах розпочали пізно – з 1 грудня 1941 року. З фізики, хімії відсутні наочні прилади та реактиви, а з географії – карти. Найгірше навчалися учні 5 та 6-х класів. В школі працювали два гуртки – співочий та драматичний. Вчителі провели батьківські збори, склали робочі плани, на уроки ходили з конспектами[25].

Про свою роботу прозвітували і з Світлопільської неповної середньої школи Новопраського району. До грудня 1942 року 1-6 класи відвідували 93 учні. 6 учнів зарахували до «невстигаючих». Загалом у школі викладалося 15 предметів і серед них - українська мова усна і письмова (успішність учнів 92% та 89,7%), німецька мова – успішність 92,5%, каліграфія – успішність 89,7%, історія – успішність 91,65%, фізика – успішність 95% тощо. Стовідсоткову успішність учні мали тільки з чотирьох предметів: музичного виховання, малювання, креслення та фізкультури[26]. Така система звітності за своєю суттю нічим не

Нині важко встановити причини ігнорування перш за все батьками такого важливого моменту в житті власних дітей, як їх навчання в школі. Однак влада на це реагувала жорстко. Так, 19 січня 1942 року, напевне що проаналізувавши звіти не тільки про успішність учнів, а й відвідування ними школи, Єлизаветградська районна управа надіслала до всіх старост сільських управ та кожному директору школи наказ. Його отримали і у Весело-Кутській сільуправі: «Райуправа, інспектура народної освіти неодноразово нагадувала Вам, що навчання дітей є обов'язковим і що Ви повинні прикласти максимум енергії, щоб всі діти шкільного віку були охоплені школою. Все ж до цього часу по сільуправі не охоплено навчанням в 1-5 класах 58 дітей. Райуправа пропонує вжити заходи: 1. По подвірних списках перевірити наявність дітей, які повинні вчитися в 1-5 кл. Скласти списки усіх дітей з зазначенням в якому класі дитина учиться. А якщо не учиться, то вказати причину цього і вжити заходів з боку учителів і сільських управ. Скликати в с/управі нараду учителів, на якій обговорити питання про боротьбу за охоплення всіх без винятку дітей навчанням в 1-5 класах...»[28].

Фрагмент постанови №34 Новогеоргіївської міськуправи за 7 жовтня 1942 року про накладання покарання примусовими роботами в лісі впродовж 6 днів для 97 батьків, «які систематично не пускають своїх дітей відвідувати школу» №1 та №2. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Нехтували відвідуванням уроків і учні Шнейдерівської школи Устинівського району. Так, до 15 листопада 1942 року перший клас відвідували 10 -11 учнів з 16, однак в наступні дні до першого класу ходили чомусь тільки 3 дітей, а в 4 класі з 14 учнів школу відвідували лише 6. За такого ставлення батьків до навчання своїх дітей директор школи наполіг, щоб сільуправа оштрафувала громадян Гната Славецького, Олександру Білик, Миколу Лузана, Олексу Козиря, Марію Негрун – за недбайливе виконання своїх батьківських обов'язків щодо навчання власних дітей[29]. Схоже, що деякі батьки неохоче відправляли своїх дітей на навчання і в Онуфріївському районі, тож німецький комендант Онуфріївки Екерт 14 листопада 1941 року розповсюдив оголошення, в якому повідомив усіх нерадивих батьків про те, що їх штрафуватимуть на 50 крб., якщо їхні діти не ходитимуть до школи[30]. 2 червня 1942 року гебітскомісар Олександрії-Інгультца, а до складу цього гебіту входило кілька районів, зокрема Онуфріївський, наказав штрафувати всіх батьків, які ухиляються від навчання своїх дітей, по 10 крб. за кожен день пропущених учнями занять[31].

Штрафами, зокрема і в Новогеоргіївському районі, влада намагалася покращити відвідування учнями шкіл. Так, 4 травня 1942 року Новогеоргіївська міська управа розіслала батькам зобов'язання негайно відправити до школи №4 своїх дітей, які перед цим регулярно пропускали навчання. Зобов'язання отримали Антон Донченко, Савелій Горовий, Федір Герасимов та ін., загалом 24 батьків. Застереження, схоже, на багатьох не подіяли, тож на 18 травня 1942 року декого з них викликали до міської управи, особисто до голови Грибовського, де з ними провели роз'яснювальну роботу. Списки злісних прогульщиків школи та адреси їхніх батьків дирекції шкіл № 1, 2 та 3 теж передали до Новопразької міської управи. Так, до школи №3 вперто не ходили 17 учнів, школи № 1 та 2 загалом не відвідували 97 учнів. Попередження й розмови з батьками в міській управі позитивного результату щодо відвідування дітьми школи, схоже, не дали. Тож Новогеоргіївська міська управа, отримавши дані з шкіл міста про відвідування занять учнями в новому, 1942-1943 навчальному році, 7 жовтня 1942 року вирішила покарати батьків, зокрема тих учнів, які навчалися в школах №1 та №2, примусовими роботами в лісі впродовж 6 діб. До лісу на заготівлю дров під конвоєм відправилися жителі Новогеоргіївська Василь Черкасов, Іван Новіков, Михайло Макеев, Йосип Шрубенко, Олександр Чернов та ін., загалом майже 100 батьків. Ухилитися від примусової праці вони навряд чи змогли, адже виконати свій наказ міська управа доручила поліції[32]. Також Новогеоргіївська міська управа належним чином – примусовими роботами в лісі, покарала «злісного зривника» навчання

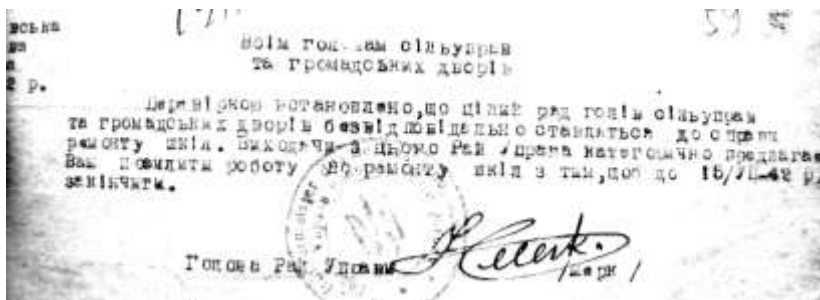
свої дитини в школі Хому Гайворонського, який мешкав по вул. Гайдамацькій, №143. Чоловік, у відповідь на зауваження вчительки Тетяни Корніївни Захарченко, що треба відправляти свою дитину до школи, «грубо почав кричати на неї, звертаючись на «ти», тому просимо, - писала дирекція школи №3 м.Новогеоргіївська до міської управи, - аж ніяк не поминути цього випадку». Практика посилення батьків, які ухилялися від навчання своїх дітей, на примусові роботи, набула великого поширення в Новогеоргіївському районі. Так, 17 жовтня 1942 року Новогеоргіївська районна управа оштрафувала 37 громадян с.Золотарівка примусовими роботами в лісі впродовж 3-х днів з тієї причини, що їхні діти не відвідували школу. 24 жовтня 1942 року Новогеоргіївська райуправа оштрафувала 23 батьків з с.Табурище по 50 крб. кожного, бо «не посилали дітей до школи». Микола Григорович Коваленко, Степан Федорович Сушко, Федір Васильович Васильєв та ще 20 їхніх земляків внесли до каси сільуправи загалом 1150 крб. штрафів[33]. В такий простий спосіб дорослим вкладалося в голови розуміння необхідності навчати своїх дітей.

Відділи освіти, згодом шкільні інспектори, здійснювали контроль за роботою шкіл. Для цього директори шкіл викликалися в райони на наради, надсилали письмові звіти, до шкіл з метою їхньої перевірки виїжджали шкільні інспектори. Так, Устинівський районний відділ освіти 19 жовтня 1941 року організував нараду за участю директорів шкіл, де, зокрема, керівники відвідували про ремонти шкіл, про забезпечення паливом, про наявність підручників, про здійснення обліку дітей 1-4 класів, про укомплектування педагогічними кадрами. 27 жовтня 1941 року директори звітували Устинівському районному відділу освіти про осінні роботи вчителів і учнів у колгоспах, про забезпечення шкіл і вчителів паливом, про відвідування учнями школи. 1 листопада 1941 року до відділу освіти надійшли чергові звіти, цього разу про укомплектування шкіл учнями, формування класів. 28 грудня відділ освіти запросив учителів Устинівщини на дводенну нараду. Весною 1942 року до Михачівської та Степанівської шкіл на обстеження приїхав шкільний інспектор С.К.Сесмій. Наказ про його відрядження підписав голова Устинівської районної управи Штромайер. У жовтні 1942 року школи Устинівщини відвідав шкільний інспектор Мазуренко. Так в роки окупації здійснювався контроль за діяльністю шкіл. Напевне, що подібна система діяла не тільки в Устинівському районі, а по всій Кіровоградщині.

4. Ремонти шкіл, забезпечення їх паливом

Після закінчення 1941-1942 навчального року сільські управи, виконуючи розпорядження районної влади, взялися за ремонти

шкільних будівель. Зокрема в липні 1942 року Ворошиловська сільська управа Устинівського району найняла жінок та чоловіків на ремонт Брильцівської школи. Жінки обмазали школу зовні білою та рудою глиною, за що їм заплатили 250 крб., помазали й побілили школу зсередини – свою роботу оцінили в 150 крб., чоловіки відремонтували парти за 70 крб., а також здійснили ремонт горища та лежаків на них за 100 крб. Всі роботи, які для сільської управи коштували 600 крб., директор школи Г.Ф.Пікуль та староста сільуправи А.М.Фішер визнали «добримими»[34]. 3 липня 1942 року староста Соснівської сільуправи Устинівського району найняв на ремонт школи в своєму селі майстринь Ніну Котенко, Ярину Котенко та Ганну Гуглю. Жінки зробили помазку по всьому корпусу школи, побілили в усіх класних кімнатах, обмазали два лежачки і два димарі, витрусили сажу в грубах, прочистили димарі. Всі матеріали, як от білу і руду глини, пісок, увесь інструмент, драбину, будівельні козли до школи доставили власноруч за свій рахунок. Ремонт будівлі школи сільські жінки закінчили до 12 липня 1942 року і отримали за це 1020 крб. з каси сільської управи[35]. Директор Широкобалківської початкової школи Устинівського району І.В.Жбанов ремонт школи організував сам. Для цього він 3 серпня 1942 року звернувся до Устинівського відділу освіти з проханням видати йому 700 крб. готівкою. Того ж дня, 3 серпня 1942 року, директор необхідну суму коштів – 700 крб., отримав без будь-яких зволікань[36].

Розпорядження голови Онуфріївської райуправи про «посилення роботи по ремонту шкіл з тим, щоб до 15.07.1942 р. закінчити». Червень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Де в цей час перебували сільські вчителі? Напевне, що на роботах в громадських дворах. Зокрема, голова Устинівської районної управи Штрамаєр розіслав на школи району «роз'яснення», за яким «всі вчителі, технічні працівники, керівники шкіл, якщо закінчився ремонт шкіл, повинні працювати в колгоспі на польових роботах до початку

навчального року. За роботи розплачується колгосп»[37]. Вчителі, які не працювали влітку в громадських дворах, на яку-небудь допомогу від господарства – підводою, дровами, соломою, зерном, могли не розраховувати. Їх про це повідомили деякі старости сільських управ.

Крім праці в полі для вчителів знаходилася інша робота. Так, у квітні 1943 року директор Торговецької школи Підвисоцького району К.О.Дупчевський працював, напевне, що в позаурочний час, в сільуправі, де нараховував плани здачі м'яса жителями села, складав списки і на здачу молока, поділив село на сотні, складав списки на наділення односельців городами. Вчителі цієї школи Ганна Кулаківська та Юрій Садовський контролювали надію молока у селянських корів, виписували повідомлення на здачу односельцями курячих яєць, м'яса та молока[38].

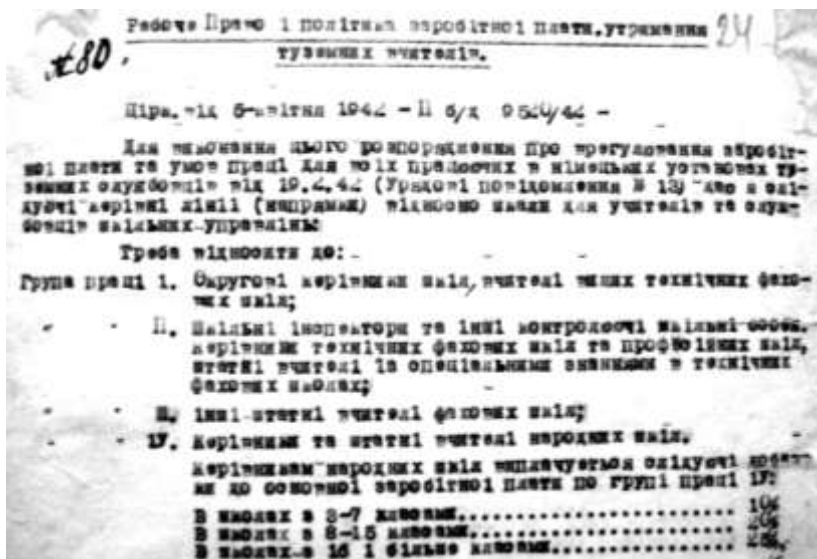
На районні та сільські управи покладалося завдання забезпечення шкіл та вчителів паливом. У багатьох випадках місцеве керівництво до цього ставилося доволі байдуже. У вересні 1941 року Седнівська школа Устинівського району не мала жодного кілограма палива. Подібна ситуація виникла і в школах Єлизаветградського району. Тому Єлизаветградська районна управа 17 листопада 1941 року надіслала всім старостам сіл застереження такого змісту: «За відомостями, які є в Райуправі відомо, що окремі старости сільуправ відмовляються від проведення ремонту шкіл та завозу палива. Райуправа роз'яснює, що ремонт шкіл і завіз палива проводиться за рахунок колгоспів і ніякі посилення на відсутність коштів у сільських управ не може бути причиною відсутності в школах палива»[39].

Звичайно, з початком холодів у школи розпочали завозити паливо. Так, 18 листопада 1942 року директор Шнейдерівської школи повідомив шкільного інспектора Устинівського району, що з колгоспу «Пролетарій» для школи завезли 65 цнт. палива, а з бувшого колгоспу ім. Калініна не завезли 25 цнт. «Прошу допомогти – вказавши старості сільуправи пану Димиденку»[40]. В прохолодних класах у зиму 1942 року навчалися учні Устинівської середньої школи №1, адже, як звітував директор, «палива до школи завезли на 40%, а останнє не завезено через безвідповідальне ставлення керівництва сільуправи»[41]. В школі містечка Олександрівка взимку 1942 року взагалі деякий час не топили. Газета «Українські вісті» 28 січня 1942 року навіть надрукувала з цього приводу критичну замітку такого змісту: «Олександрівська школа вже тиждень як припинила навчання за відсутністю палива, яке ніяк не може завезти староста громадського двору Тимофієнко. Цей староста більш важливою справою вважає послати в сусіднє село пароконні сани з людьми за горілкою, ніж привезти соломи для школи. Свій вчинок він

обумовлює тим, що, мовляв, «без горілки працювати не можею». Тож холодні шкільні класи взимку – не рідкість в умовах окупації.

5. Заробітні плати вчителів, фінансування шкіл

Місцева влада дбала про виплати заробітної плати шкільним інспекторам, директорам шкіл, учителям. Для цього керувалися циркуляром від 5 квітня 1942 року «Про врегулювання заробітної плати вчителів», підписаним Рейхскомісаром України Е.Кохом. Так, тижнєве навантаження для вчителів-чоловіків встановили від 28 (мінімальне) до 32 уроків (максимальне), для жінок-вчительок – від 26 до 30 годин на тиждень. За однакової кількості щотижневого навантаження жінки в школах отримували 90% від зарплати вчителя-чоловіка. Не оминули надбавок за стаж. Так, тим вчителям, які виробили в школі 25 і більше років, добавляли 10% до зарплати, за наявності 30 і до 35 років стажу надбавки становили 20%. Квартири для вчителів хоч і надавалися владою, однак за них вони платили. Вчителям дозволили тримати городи площею, що не перевищувала 1 га. За землю вони сплачували по 30 коп. за 0,01 га[42].

Фрагмент циркуляру від 5 квітня 1942 року «Про врегулювання заробітної плати вчителів» за підписом Рейхскомісара України Е.Коха.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Так, районний шкільний інспектор в 1942 році отримував 1000 крб. щомісячної зарплати, його заступник – 700 крб. Директор Криничуватської неповної середньої школи Устинівського району І.Д.Чупуштан у листопаді 1941 року, до затвердження циркуляру від 5.04.1942 року, отримав 556 крб. 50 коп. заробітної плати. Вчителька 5-6 класів цієї ж школи Г.П.Сесмій за листопад отримала 572 крб. 98 коп. зарплатні: 515 крб. 55 коп. їй нарахували за уроки, 64 крб. – за перевірку зошитів, 30 крб. – за класне керівництво, загалом нарахування склало 609 крб. 55 коп. З цієї суми вираховували 36 крб. 57 коп. на «охорону здоров'я», тож вчителька отримала майже 573 крб. «чистої» заробітної плати. Її тижневе навантаження тоді становило 29 годин[43].

Вчителям не тільки платили заробітну плату, їм ще видавали продуктові пайки. Так, вчитель школи с. Степанівка Устинівського району Г.І.Волков у листопаді 1941 року отримав 112 кг жита, його колеги Н.П.Чабанова, І.І.Жиренко, В.Дігтярьова, хоч і були вписані на отримання пайка, його чомусь не одержали. Зате прибиральниця школи Наталка Гуненко привезла додому 360 кг жита. Староста сільської управи С.С.Мудрак, який складав списки службовців Степанівської сільської управи на отримання пайків, у листопаді 1941 року отримав 668 кг зерна[44]. І надалі, складаючи списки службовців на отримання пайка, староста управи обов'язково вписував до нього всіх вчителів Степанівської школи та прибиральницю. Напевне, що так робили і в інших селах області.

Заробітна плата вчителів впродовж усієї окупації залишалася доволі значною. Так, у вересні 1943 року вчителям В.-Андрусівської школи Новогеоргіївського району нарахували такі зарплати[45]:

Прізвище, ім'я та по батькові	Посада	Нараховано	Утримано	До виплати
Кітляр	Зав.учит.	780	58,55	721,45
Микола Олекс.				
Податель	Учит.	900	71,05	828,95
Степан Яков.				
Доненко	-//-	720	58,55	661,45
Ананій Семен.				
Ковтун	-//-	810	71,05	738,95
ївга Іванівна				
Живолуп	-//-	780	58,55	721,45
Сава Федор.				
Рижик	-//-	810	71,05	738,95
Марія Леонт.				

Технічному персоналу – завідувачам шкільними господарствами та прибиральницям класних кімнат, сторожам та пічниках, – спочатку встановили нарахування зарплати в трудових з виплатою за них з колгоспних та радгоспних кас. Так, за миття однієї шкільної кімнати Єлизаветградська района управа встановила оплату в жовтні 1941 року в 15 трудових. З 1942 року технічний персонал увели в штати шкіл і виплати їм, доволі низькі, здійснювали з бюджету районних управ. Зокрема завгоспу Великоандрусівської школи Новогеоргіївського району Григорію Ільковичу Полтавцю у вересні 1943 року нарахували 200 крб. зарплати, техпрацівницям Насті Жарі та Марії Яковлеві видали зарплату відповідно в 180 та 150 крб., або в п'ять разів меншу за зарплату вчителів.

На час канікул вчителі отримували 50% зарплати від ставки. Ці виплати заміняли відпускні. Деяких вчителів влада штрафувала, однак не за невиконання навчальних планів чи порушення ними трудової дисципліни під час роботи школи, а зовсім з інших мотивів. Зокрема влітку 1943 року Устинівська районна управа наказала старості сільської управи оштрафувати вчителя В.Михачівської школи Ризуненка на 200 крб. за те, що той вчасно не прозвітував про роботу учнів на просапних роботах у громадському дворі[46].

Всі школи фінансувалися з районних бюджетів, а ті, в свою чергу, наповнювалися через податки та штрафи. Кошторис витрат, зокрема Устинівського відділу освіти на період з 1 січня по 1 квітня 1942 року, становив 175 тис. 192 крб. 10 коп. Ця сума передбачалася на утримання двох шкільних інспекторів, 34 директорів і завідувачів шкіл, 55 вчителів 1-4 класів, 59 вчителів 5-7 класів, 14 вчителів 8-10 класів, 32 прибиральниць. 5 тис. крб. запланували на придбання учнівського приладдя і 1 тис. крб. – на інвентар[47].

6. Вчительський контингент

Контингент учителів зберігся довоєнний, хоча дехто з них, особливо чоловіки, опинилися в Червоній Армії. Були серед педагогів й такі, які перейшли на роботу до нових органів влади – райуправ, бірж праці, поліції та віддано слугували німцям. Деяких записали до наспіх створених партизанських загонів, дали їм зброю. З нею вони і загинули вже восени 1941 року, коли такі загони гітлерівці виявили і знешкодили. Більшість пішли до шкіл і добросовісно виконували свою роботу до приходу радянської армії.

Впродовж вересня 1941 року всіх учителів взяли на облік. 1 жовтня 1941 року Кіровоградський обласний відділ народної освіти наказав усім завідувачам районних відділів направити до області дані про наявність вчителів у кожній школі та попередив, що віднині призначати

на посади вчителів має право тільки він[48]. Всупереч такій системі комплектування шкіл дефіцит педагогічних кадрів спостерігався впродовж всього періоду окупації. Так, тільки для шкіл Маловісківського району не вистачало впродовж 1941-1942 навчального року 17 вчителів[49].

До батьків дітей-учнів **Олександрівського Повіту**

З 1-го вересня 1942 р. починається навчання в школах.

Покищо відкриваються початкові школи (I, II, III, IV кл.).

До 1-го класу будуть зараховані діти народження 1934 р. та першої половини 1935 р., а також попередніх років, коли вони не відвідували школи, або залишили школу передчасно.

Навчання в I, II, III, IV класах є обов'язковим, тому всі діти шкільного віку, що не закінчили 4-х класів мусять відвідувати школу.

Батьки, які не пошлють своїх дітей, що ж відриватимуть їх від школи, будуть суворо покарані.

Генерал-комісар ЛАНГЕ.

Наказ Олександрівського генерал-комісара про початок навчального року в початкових класах з 1 вересня 1942 р. Липень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

На кожного вчителя відділи освіти отримали анкети. 15 квітня 1942 року її власноруч заповнила Любов Семенівна Дубова з Устинівки. В анкеті вчителька вказала свій вік, національність, освіту – 4 курси педагогічного інституту, педагогічний фах та стаж роботи в школі – 19

років учителювання в Устинівці. Л.С.Дубова також повідомила дещо про рідних – брат репресований, а батьки розкуркулені. Вчителька Наталія Гнатівна Винник на квітень 1942 року – час заповнення анкети, в школі с.Ганно-Требинівка відпрацювала 8 років, викладала українську мову й літературу. Свого часу здобула вищу освіту, «не партійна і не комсомолка». Її батька репресували в 1933 році[50]. Таких анкет не уник жоден вчитель.

З часом багатьох національно налаштованих вчителів гітлерівці заарештували - масові арешти припали на весну-літо 1943 року. Їх відправили до тюрми «СД» м.Кіровограда, де одних стратили, а вцілілих переправили до німецьких концтаборів. «... Арештовані майже самі вчителі середніх шкіл разом з їх завідувачем й інспектором районного відділу освіти. Привезли до тюрми біля 60-ти осіб» - згадував про літо 1943 року І.Л.Ратушній. На той час його, директора агрономічної школи с.Івангород Олександрівського району, заарештували та нещадно кували в кіровоградській тюрмі «СД». Там опинився й шкільний інспектор Олександрійського району Шевченко.

В грудні 1942 року Надзвичайний суд Миколаєва на виїзному засіданні в Кіровограді засудив до страти директора школи с.Карлівка Олександра Димит'єнка – за «протинімецьку поведінку – націлював проти німців, поширював протинімецький настрій»[51].

Однак більшість вчителів, а серед них були як комсомольці, так і комуністи, дочекалися повного вигнання німців. Для багатьох з них, особливо жінок, розпочалися нові трагічні випробовування – майже в кожному районі області відділи НКВС здійснили арешти вчителів та директорів, звинувативши їх в націоналізмі, а швидкі радянські суди чи військові трибунали засудили кого на 5, а кого й на 10 років концтаборів.

7. Навчальні програми, підручники

У жовтні 1941 року з Кіровограда, особисто від завідувача обласного відділу освіти Луб'яного - так ще деякий час називалася ця освітня установа, на районні відділи освіти надійшли «Тимчасові тижневі навчальні плани по школах Кіровоградської області з українською мовою навчання» на I чверть 1941-1942 навчального року. Плани передбачали запровадження деяких нововведень, зокрема музичного виховання в усіх класах з 1 по 10 - по 1 годині на тиждень. На уроках музичного виховання та в позакласній роботі учнів навчали співів, з них організовували хори, залучали до музичних та танцювальних гуртків. Увага до вивчення німецької мови учнями шкіл, свідчення тісної довосної дружби між нацистськими та більшовицькими режимами, і в мовах окупації не ослабла, а, навпаки, посилилася: її наказали вивчати з 3 класу по 3 години на тиждень[52].

*
*
*

В районах Кіровоградському, Аджамському, Велико-Васківському та Компаніївському з 15 квітня розпочались шкільні заняття. Дана нова сітка розподілу учбових годин та новий поширений програм по всіх предметах.

Замітка в газеті «Кіровоградські вісті» (квітень 1943 р.) про початок занять в школах 4-х районів області, про нову сітку розподілу навчальних годин. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Змін зазнали і деякі інші предмети. Зокрема 5 листопада 1941 року всі школи Устинівського району, та, напевне, всіх інших районів області, отримали роз'яснення щодо вивчення історії України в 3-4 класах – її необхідно вивчати винятково за працями історика Грушевського. Одночасно наказали директорам шкіл вилучити з шкільних бібліотек книги письменників революційного часу, але не знищувати їх, а зберігати. Твори українських дореволюційних письменників звелили залишити, а всю політико-економічну літературу з шкільних бібліотек вилучити і привезти до Устинівки[53].

Восени 1942 року запрацювали комісії вчителів та працівників відділів освіти з виправлення шкільних довоєнних підручників, за якими учні вчилися і в період нацистської окупації. Третього жовтня 1942 року така комісія виробила свої рекомендації вчителям Устинівського району. Члени комісії пропонували внести в підручники багато коректив. Так, у Букварі (1 клас) на стор. 3 потрібно заклеїти портрети Леніна і Сталіна; на стор. 10 – не використовувати слово «піонер», натомість вживати «учень»; на стор. 47 не розглядати малюнок та статтю тощо. В Читанці комісія рекомендувала вчителям сторінки 3 – 7 зовсім не використовувати для читання; на сторінках 12-15 не користуватися статтями «Ім'я Леніна», «Мавзолей», «Москва»; на стор. 22 і 23 оминати статтю «Київ», «Комуністична партія»; на стор. 47 не читати оповідання «Про товариша Ворошилова». Зміни в Читанці стосувалися загалом 58 сторінок. На уроках з української мови комісія радила не вживати в написанні слова Чапаєв, Ленін, Сталін, жовтень, піонер, речення «Хай живе Червона Армія» тощо. Великі зміни чекали і на підручник з

арифметики. Десятки завдань і задач, які мали «комуністичне забарвлення», комісія пропонувала не розв'язувати на уроках, не давати учням як домашні завдання тощо[54]. Вже після війни багато членів таких комісій опинилися в радянських концтаборах. Практика внесення виправлень в шкільні підручники розпочалася задовго до війни: вчителів і учнів змушували замальовувати портрети «ворогів народу», закреслювати їхні прізвища, заклеювати сторінки з біографіями репресованих.

8. Навчання в 1942 та 1943 роках

Новий 1942-1943 навчальний рік у багатьох школах розпочався 1 вересня. Школи до цього дня готувалися. Так, Устинівська районна управа ще 5 серпня 1942 року наказала директорам шкіл «зробити контрольний облік дітей 1930-1935 років народження в районі діяльності школи». Керівники шкіл, зокрема Єлизаветградського району, про дату початку занять теж взнали заздалегідь – 13 серпня особисто їх та старост сілуправ попередили з районної управи. «Районна управа повідомляє, - говорилося в зверненні до них, - що згідно розпорядження повітового комісара з 1.09.1942 року розпочинається навчання в 1-4 класах українських шкіл. Вам необхідно зараз перевірити стан готовності шкільних приміщень до навчання, звільнити класні кімнати, якщо вони чимось зайняті і перевірити списки дітей, які підлягають навчанню та забезпечити 100% явку їх до школи»[55].

ШКОЛИ ПРАЦЮЮТЬ ДОБРЕ

З 15-го вересня 1942 року в початкових 4-х класних школах Витязівського району розпочалося навчання. Школи забезпечені вчителями, програмою та наочними приладами. Не дивлячись на труднощі з підручниками та зошитами, завдяки сумлінній праці вчителів, навчання в школах поставлено добре.

Через по району працює 27 шкіл. В них навчається 639 учнів. По закінченні сільсько-господарських робіт кількість учнів збільшиться.

Інспектор шкіл
ТИСАНУК В.

Замітка в газеті «Бобринецький голос» (жовтень 1942 р.) про роботу 27 шкіл Витязівського району.

Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

В Олександрівському, Єлизаветградському, Кам'янському та Чигиринському районах команду розпочинати навчання 1 вересня дав гебітскомісар Ланге. Для цього навіть розвісили по селах звернення до батьків. Гебітскомісар їх попередив, що навчання розпочнеться в 1-4 класах 1 вересня, що до школи повинні піти діти 1934 - першої половини 1935 року народження та старші, що навчання є обов'язковим. «Батьки, які не пошлють своїх дітей, або ж відриватимуть їх від школи, будуть суворо покарані» - говорилося насамкінець у зверненні гітлерівського чиновника. У Витязівському районі навчання в 27 школах розпочалося 15 вересня 1942 року. До 1-4 класів з'явилися 639 учнів. «По закінченню сільськогосподарських робіт кількість учнів ще збільшиться» - запевнила читачів газета «Бобринецький голос» у номері за 26 жовтня 1942 року.

Навчання в 28 школах Кіровоградського району, попри те, що впродовж літа їх відремонтували, забезпечили меблями та повністю комплектували вчительськими кадрами, чомусь розпочалися 1 жовтня 1942 року[56].

*Robota 5/1-1942 року. 5 Januar.
9. Februar.
Der Lehrer schreibt. Die Lehrer schreibt.
Der Schüler lernt. Die Schüler lernen.
Das Fenster ist groß. Die Fenster
sind groß.
Gut. 9/12-42p. Bausch*

Сторінка учнівського зошита з виконаною вправою на німецькій мові та оцінкою вчителя. Лютий 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

1942-1943 навчальний рік – найспокійніші за увесь період окупації. Однак, багато дітей шкільного віку м.Кіровограда до школи так і не пішли. Причина одна – їхні довоєнні шкільні будівлі окупанти все ще використовували для своїх потреб. Кіровоградська міська управа змушена запровадити навчання в школах №№ 17, 2, 3, 27, 15, 1, 12, 21 у дві зміни. «Більше шкіл відкриватися не буде» - повідомив гебітскомісар

через газету «Українські вісті» 28 жовтня 1942 року. Перед Різдвом та в березні 1943 року для учнів, зокрема Устинівського району, зробили канікули. Так розпорядився голова районної управи Штронаєр. Також Устинівська районна управа наказала закінчити 1942-1943 навчальний рік 19 липня 1943 року[57].

Літо 1943 року школярі провели на польових роботах. 21 серпня 1943 року інспектор шкіл Новогеоргіївського району Мусієнко розіслав наказ всім школам району про закінчення 31 серпня учнівських канікул і про початок занять в усіх школах району 1 вересня. Однак навчання, зокрема в Олександрівському та Єлизаветградському районах, тривало недовго. 26 листопада 1943 року гебітскомісар Ланге надіслав районним старшинам наказ припинити навчання в усіх школах, мотивуючи це тим, що дров на опалення приміщень установ та організацій катастрофічно не вистачає, тож всі початкові школи мають припинити свою роботу, а все паливо передати підприємствам[58]. Вже за тиждень після цього наказу с.Єлизаветградка та увесь район визволила радянська армія. Деякі інші райони області визволили ще раніше. Зрозуміло, що за умов ведення запеклих бойових дій заняття в школах припинилися. Вже в повоєнний час в школах з'явилися такі учні, яких називали «переростками» - вони на кілька років були старшими від своїх однокласників. Це свідчення того, що в період окупації такі діти не відвідували школу з різних причин. Їх, «переростків», виявилось багато.

9. Професійно-технічне навчання

Крім початкових та подекуди середніх шкіл, створювалися спеціальні школи профтехнічного спрямування: агрономічна школа в Івангороді, столярна школа в Онуфріївці, діяли курси підвищення професійної кваліфікації, зокрема курси бухгалтерів для громадських дворів (в м.Бобринці та м.Долинській). Замість зоотехнічної школи, що діяла до війни в с.Ерделівка Хмельівського району, в роки окупації заснували садово-городню з терміном навчання 3 роки. На 1 курс брали учнів з освітою не нижче 7 класів. Багато МТС області організували курси з вивчення тракторної справи.

В Кіровограді та, напевне, що в кожному районному центрі, запрацювали курси з вивчення німецької мови. Їх відвідували службовці державних установ, вчителі шкіл та багато молоді. Зокрема такі курси діяли в Устинівці при середній школі. 17 жовтня 1941 року заяву з проханням зарахувати на такі курси написала жителька Устинівки Тетяна Удод. 12 листопада 1941 року про своє бажання відвідувати курси з вивчення німецької мови заявили вчителі с.Устинівки О.П.Когацький, М.Ф. Коростян, В.В. Пипенко, Я.С.Довгопола, учениця 10 класу середньої школи М.К.Коваленко, робітник І.М.Зайко та ін.[59]. В

Кіровограді запрацювала «німецька» школа. Її відвідували діти фольксдойче.

ОБ'ЯВА.

Бобринецький с.-г. технікум з 15-го жовтня 1942 р. розпочинає навчальну роботу.

Прийом заяв на підготовчий і перший курс технікум продовжує до 10-го жовтня.

На старші курси приймаються заяви осіб з освітою за 8-10 кл.

Технікум готує середніх агроспеціалістів широкого фаху.

Про умови прийому і навчання можна дізнатися в канцелярії технікуму щоденно.

ДИРЕКЦІЯ ТЕХНІКУМУ.

Оголошення в газеті «Бобринецький голос» (жовтень 1942 р.) про початок навчання в Бобринецькому сільськогосподарському технікумі.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

З середини грудня 1941 року відновив роботу Бобринецький сільськогосподарський технікум. Поряд із суто професійними знаннями, учням I та 4 курсів читали курс української літератури. З 15 грудня в технікумі розпочали роботу хоровий і музичний гуртки. Випуск агрономів з IV курсу запланували зробити в березні 1942 року[60]. 15 жовтня 1942 року технікум знову запрацював. Всіх учнів, які з'явилися на заняття, поселили в гуртожиток. При технікумі діяли підготовчі курси для учнів з обсягом знань за 5-6 клас. На I курс зарахували юнаків із освітою не нижче 7 класів. Технікум готував середніх агроспеціалістів широкого профілю. Про роботу цього навчального закладу та про умови вступу на навчання періодично повідомляла газета «Українські вісті». 28 жовтня 1942 року технікум здійснив перший випуск - 15 колишніх учнів отримали дипломи «молодших агрономів»[61].

Наприкінці серпня 1942 року розпочався прийом заяв на I та II курси до Шамівського агротехнікуму. Для вступу учням запропонували здати екзамени з математики, фізики, української мови та географії в обсязі знань за 7 класів. Екзамени розпочиналися 15 вересня і тривали 10 днів. 1 жовтня 1942 року технікум планував розпочати роботу[62].

Вчителів початкових класів готували в учительській семінарії м.Олександрії.

Влітку 1942 року розпочався прийом заяв від 13-16 - річних юнаків з освітою не нижче 6 класів до Кіровоградського ремісничого училища. Училище готувало майстрів ливарної справи, ковалів, токарів, слюсарів, теслярів, електромеханіків. Термін навчання був розрахований на 3 роки[63]. Реміснича сільськогосподарська школа відкрилася і в м.Олександрії. До неї брали учнів віком від 15 до 30 років з освітою 7 класів і вище[64].

БОБРИНЕЦЬКИЙ СІЛЬСЬКО-ГОСПО- ДАРСЬКИЙ ТЕХНІКУМ

З дозволу Обласного сільського господарства та Комісара м. Бобринця Бобринецький технікум рільництва 15-го жовтня розпочинає заняття.

Технікум готує для нашого сільського господарства кваліфікованих агрономів, які також будуть детально обізнані з городництвом, садівництвом, рахівництвом. Дякуючи виятково щасливим обставинам, учбово-виробнича база технікуму, яка поступово збиралася на протязі 20-ти років, майже повністю збереглася, в наслідок чого зараз є всі сприятливі умови для нормальних занять, для підготовки теоретично-обізнаних та практично-обізнаних та

уможливлять набуття широких знань в кожній окремій галузі сільсько-господарської науки.

Велика бібліотека сільсько-господарчої наукової та учбової літератури забезпечує всім необхідним матеріалом викладачів та студентів.

Термін навчання в технікумі три роки. На 1-му році навчання вивчаються загально-освітні предмети (математика, мова і література, фізика, географія), на старших курсах предмети навчання становлять фахові дисципліни (загальне хліборобство, рослинництво, тваринництво).

Фрагмент статті в газеті «Бобринецький голос» (жовтень 1942 р.) про матеріально-навчальну базу Бобринецького сільськогосподарського технікуму, його бібліотеку, умови навчання тощо. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

З 1 вересня 1942 року передбачалося відкриття середньої сільськогосподарської школи з 4-річним терміном навчання в Новогеоріївську. Завдання школи – готувати фахівців з усіх галузей

сільського господарства. Також з 1 вересня 1942 року планувалося розпочати навчання в ремісничій школі по дереву й металу в м.Новогеоргіївську та вищепочаткової школи з ремісничим відділенням по дереву в с.Микільське Новогеоргіївського району. Чи дослухався Олександрійський гебітскомісар до пропозицій старшого інспектора народної освіти Мусієнка, який просив нациста дозволити функціонування цих навчальних закладів у районі – невідомо[65].

Восени 1941 року в Кіровограді запрацювала музична школа. Академічні концерти, які періодично влаштовували педагоги та учні цієї школи на чолі з директором Лідією Яківною Кіреєвою, збирали сотні кіровоградців. На них з'являлися й чини окупаційної влади. З кінця 1943 року школа напевне що закрилася, а Л.Я.Кіреєва та деякі її колеги змушені брати патент на приватні уроки музики.

10. Діти – невинні жертви політиків

Тяжке передвоєнне життя та власне війна посиротили тисячі дітей – жителів області. Ними – сиротами, опікувалися дитячі будинки, створені ще до війни в Кіровограді, Олександрії, Новоукраїнці, Новогеоргіївську, в с.Липовеньки Голованівського району. Всі вони діяли і в роки окупації. Влада, як окупаційна, так і українська, справу нагляду за дитбудинками переклала на відділи освіти. Велику матеріальну допомогу дитбудинкам надавали Комітети Допомоги, які для сиріт збирали пожертвування.

Діти (безпритульні?) в Кіровограді. 1942-1943 рр.

З колекції О.Женжирова.

Виявленням безпритульних дітей опікувалася поліція. Так, у квітні 1942 року на вулицях Кіровограда служба охорони затримала 11-річного Володимира Бандурка та 12-річного Віктора Федорова. У супроводі поліцейського дітей відправили до міського відділу освіти, а вже звідти перепроводили до Кіровоградського дитячого будинку. У вересні 1942 року вулицями Кіровограда бродили, в пошуках їжі та притулку, бездомні Ваня Даниленко та Антон Скорик. Поліція міста теж відправила їх до дитячого будинку. У грудні 1942 року, терплячи холод і голод, до 3-ї поліцейської дільниці Кіровограда за власною ініціативою прийшов 13-річний сирота Коля Дрига і просив поліцію, щоб його помістили до дитячого будинку. Залишилися сиротами Володя Клименко, 1937 р.н., Тамара Бурко, 1941 р.н. Безпомічною і самотньою залишилася 9-місячна Анна Візиренко. Їх весною 1943 року помістили до дитячих будинків м.Кіровограда. 10-річна Олександра Підтиченко в червні 1943 року самотньою ходила по Кіровограду, випрошуючи що-небудь поїсти. Патруль з поліцейських зустрів дівчинку, їм вона розповіла, що до Кіровограда прибула з Донбасу, батьків втратила під час бомбардування, рідні немає. Її теж відвели до дитячого будинку[66]. Утриманці в дитячих будинках, маючи дах над головою, однак не розкошували, а жили впроголодь, в холоді, задовольняючись мінімальними побутовими умовами.

Дитячий будинок м.Новогеоргіївська. Фонди Світловодського краєзнавчого музею.

Так, особливу турботу громадськості викликали умови проживання вихованців дитячого будинку №2 м.Кіровограда, що діяв по вул. Миргородській. Комісія з лікарів, які в жовтні 1942 року перевірили дитбудинок щодо санітарного стану, констатували тяжкі умови проживання сиріт: відсутня білизна, твердий та м'який інвентар, в кімнатах брудно, санобробка дітей вчасно не здійснюється, відсутнє мило, діти брудні, обірвані, босі[67]. І це в той час, коли на утримання дитбудинку для сиріт №2 Комітет Допомоги витрачав досить великі суми, зокрема на зарплату 20 працівникам (стільки їх працювало на 10 листопада 1942 року).

Ніхто не міг зарадити сиротам-євреям. Їх в деяких дитбудинках нацисти виявили і всіх знищили. Ця страшна трагедія відбулася в дитбудинках с.Липовеньки та м.Новоукраїнки.

Інших сиріт, переважно в селах, «патрунували». Від цього вони перебували в набагато кращих умовах, ніж вихованці дитячих будинків, хоча і їхнє життя було доволі складним.

«Патруновані» жили або в гуртожитках, або на квартирах в односельчан. Тільки в Новогеоргіївському районі на «патрунуванні» в травні 1942 року перебували 160 сиріт. Всіх їх переписали, поцікавилися причинами сирітства, встановили їхній вік та умови проживання. Так, по Ревівській сільуправі «патрунованих» проживало 6 дітей, по Іванівській – 9, по Скельовській – 8, в с.Григорівка проживали 8 сиріт, привезених перед війною з Харкова, по Андрусівській сільській управі сиріт числилося 10: 5 хлопців і стільки дівчат. У травні 1942 року Новогеоргіївська райуправа замовила в райспоживспілці 116 пар дитячого взуття для патрунованих дітей, однак у червні замовлення збільшили до 160 пар – відповідно до кількості «патрунованих». Для 77 хлопців і 83 дівчат замовили фактично один вид взуття – ботинки[68]. Все літо сільські сироти працювали в громадських дворах, отримуючи «дитячі» норми харчування на вироблені ними трудовні. Спеціально виділені куховарки готували для них обіди. Куховаркам за це теж записували трудовні.

29 вересня 1942 року Новогеоргіївська райуправа направила в села листи, в яких наказала сільським старостам «над всіма круглими сиротами та безпритульними встановити чіткий контроль за їх поведінкою та роботою і перевірити по списку, хто з них є соціально та політично небезпечним, що може красти, робити злочини, виступати проти існуючого порядку». Всіх «небезпечних» наказали передати до жандармерії[69]. З Калабарської сільуправи повідомили, що в сироти Дем'яна Сливи батько репресований в 1930 році, а мати померла в 1933 році. В сироти Михайла Кайленка батьки померли в 1933 році. Хлопці

добросовісно працювали, тож з села відповіли, що «соціально та політично небезпечних сиріт в селі немає». Зі 160 «патронуваних» дітей тільки двоє, які проживали в с.Подорожнє, виявилися схильними, як про це повідомили з сільуправи, до «антисоціальних вчинків». Ними були 10-річний Петро Коваль та 12-річна Марія Сагіна. Петро часто відлучався з «патроната» і займався дрібними крадіжками, а Марія – уродженка Курської області, яка прибула до села з Донбасу, «пішла пасти до когось корову».

Кількість сиріт в селах прибавлялося. Так, 8 липня 1943 року до с.Золотарівка Новогеоргіївського району з райуправи прислали на «патрунування» Йосипа Класова. Хлопця в Новогеоргіївську затримала поліція, він не мав документів і перебував лише в трусах і майці. 14-річний хлопець, за його словами, нібито всю війну перебував у дитячому будинку на Донбасі, звідки втік. Райуправа просила старосту села дати підлітку роботу, помістити або до «патронату», або до когось з жителів села – по бажанню сироти, та одягти його[70]. Більшість сиріт пережили окупацію і дочекалися звільнення.

До Новогеоргіївської Рай-управи. 5/10/42
 Згідно вашого відношення ~~до~~ від 29/5/42. №5/42.
 Св.Павлівська с/у повідомила Рай-Управу про те що
 із 30 круглих сиріт які мають в с.Св.Павлівці
 в кількості 30 осіб із яких неблагонадійних не має.
 Що й підтверджує:
 4/2/1942р. Староста с/у. А.І.Іванюк Секретар Касюшин.

Інформація від старости Св.-Павлівської сільуправи до Новогеоргіївської райуправи про наявність в селі «30 круглих сиріт із яких не благодійних немає». Вересень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

За всі роки окупації та ще довгий час після неї дитяче життя ніколи не було ні щасливим, ні безтурботним. Так, починаючи з осені 1941 року і впродовж весни 1942 року нацисти знищили на Кіровоградщині тисячі громадян єврейської національності. Серед загинлих – багато сімейних дітей дошкільного та шкільного віку. Врятувалися – одиниці. Серед них підліток М.Д.Ниживенко, який,

будучи пораним під час масової езекуції в глинищі містечка Олександрівка, вибрався з під тіл вбитих і дійшов до с.Бірки, де його рятувала сім'я М.М. Кочерги аж до кінця окупації. За цей гуманний вчинок М.М. Кочерга та її дочка О.М. Перебейніс стануть «Праведниками світу».

Загинули від рук п'яного німецького офіцера троє дітей з сім'ї Ламтевих, які жили у Федварі (нині с.Підлісне): неповнолітні Геннадій, Надія та Ольга. В цьому ж селі трагічно обірвалося життя чотирьох мужніх підлітків Ф.Шепеля, Я.Матвієнка, І.Юрченка, І.Коноваленка. Були розстріляні, за безпідставним звинуваченням у нищенні кількох телефонних стовпів, чотири учні Івангородської агрономічної школи. Загинули десятки дітей від вчиненої карателями розправи над жителями, які стали заручниками за дії партизанів, хуторів Буда Половецька, Дяківка та Вдовичий.

Великі випробовування випали на долі дітей під час боїв за звільнення міст і сіл області від гітлерівських загарбників. Снаряди, бомби та кулі, випущені як з німецької, так і радянської зброї, не розбирали, де свої, а де чужі, тож гинули діти, за якийсь день-два до звільнення, ховаючись у погребях, різного призначення господарських ямах чи в земляних «щілинах» поруч з будинками. В розпалі бою за село чи місто вже радянський солдат кидав до ляху або підвалу гранату, сприймаючи плачі та перелякані стогони з підземелля української сім'ї за підступи ворожого солдата. Так загинула вся сім'я жителя с.Єлизаветградки Арсентія Бондаренка – він, дружина та двоє їхніх дітей. Загинули в 1944 році під час боїв за визволення с.Тишківка Новомиргородського району 12-річний Андрій Белінський, 4-річна Клавдія Белінська, 14-річний Олександр Белінський, 6-річний Анатолій Доценко, 14-річний Борис Доценко, 8-річний Олег Доценко та десятки їхніх ровесників з інших сіл і міст області. Чи усвідомлювали радянські командири, віддаючи команди на обстріли населених пунктів, що разом з ворожими солдатами загинуть і мирні жителі, включно з дітьми? Чи використовували, принаймні, на своїй території якусь іншу тактику, окрім штурму в лобових атаках, часто з використанням артилерії та авіації, припиняючи і стероризованих гітлерівцями українських сіл і міст? Схоже, що ні!

Жертви, якими діти Кіровоградщини розраховувалися за дії політиків впродовж усієї війни, дуже великі.

Отже, функціонування переважно початкових шкіл в роки нацистської окупації свідчило про те, що гітлерівці впроваджували політику на значну деградацію жителів області в освітньому плані. Відлучення дітей і молоді від досягнень світової науки, позбавлення

більшості з них права оволодівати точними і природничими науками яскраво свідчило про те, що механізм духовного пригнічення народу запущений, що планомірно здійснюється зниження його розумового потенціалу. Про освітні пріоритети нацистів свідчать слова, мовлені Гітлером щодо підкорених на Сході народів, зокрема і українців: «Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. ... Широком масам рабів буде надане благодіяння бути неписьменними»[71]. Неосвічена людина – підпора для будь-якого тоталітарного режиму.

Культурне життя

Вже в перші тижні й місяці нацистської окупації краю розпочалися культурні процеси, суттєво відмінні від довоєнних сталінських часів та багато в чому нагадуючи не тривалий в часі період «українізації». Їх творцями позначилися національно свідомі частини населення області, недонищена в період сталінських репресій, яка дивом зберегла національні традиції та культуру.

Типовим проявом нетривалого в часі національного відродження стали Будинки Просвіти, що відкрилися восени 1941 року в кожному районі й місті області та, схоже, в більшості сіл. До участі в їхній роботі долучилися інтелігенція, молодь, національно орієнтовані дорослі жителі. Головне завдання Будинків Просвіти, як повідомила обласна газета «Український голос» у номері за 11 жовтня 1941 року, «... відродити і підняти на належну височінь справу українського мистецтва, справу рідної національної української культури на національну свідомість».

Про відкриття Будинку Просвіти в містечку Олександрівка восени 1941 року, про піднесений настрій, що панував того дня серед місцевих жителів, про їх сподівання й очікування повідомила газета «Український голос»: «В неділю, 28 вересня, коли ще не встигли зникнути за обрієм останні промені сонця, поодинокі й купками йшли люди з усіх кінців міста до великого клубу цукроварні, в якому організовано Будинок Просвіти. Весело лунають звуки духового оркестру. Ясно сяють електричним світлом численні вікна – сьогодні відкриття Будинку Просвіти. Після коротенької, але змістовної промови художнього керівника п. Шабельнікова про шлях українського мистецтва та завдання української національної культури, розпочалась художня частина. Драматичним гуртом Будинку Просвіти було поставлено безсмертну п'єсу Котляревського «Наталка Полтавка». Переповнена вщерть зала. ...Гарне враження своєю грою залишили: п. Пронькіна – Наталка та п.

Шабельніков – Микола. Прекрасно співав п. Тищенко – Петро. За планом своєї роботи драматичний гурток готує вечір українських водевілів та п'єсу Панаса Мирного «Лимерівна». Будинок Просвіти зараз організовує струнний оркестр та хорову капелу, які будуть працювати під керівництвом п. Тищенка. Найближчими днями передбачається організувати капелу бандуристів. Будинок Просвіти – це перший і головний мистецько-культурний заклад».⁴³

Найяскравішим наслідком роботи «Просвіт» по всій області стала підготовка вистав суто українського класичного репертуару. З'явилися струнні та духові оркестри, хори та хорові капели, колективи бандуристів.

«Майже кожної неділі чи свята відбувалася в селі⁴⁴ Служба Божа, на яку прибував священик з іншого села – згадував Степан Глід, - а вечорами в театральній залі вшановувалася пам'ять українських національних героїв, ідеологів і державних мужів, відзначалися національні історичні дати й ставилися українські історичні й національно-побутові п'єси»[1].

Будинки Просвіти, зокрема в районних центрах, утримувалися за рахунок бюджету. Так, у I кварталі 1942 року для Устинівського Будинку Просвіти виділили 4 штатні одиниці. Зарплату керівнику цього районного закладу культури встановили в 500 крб., кіномеханіку - 400 крб., контролер-прибиральниця та сторож отримували по 250 крб.[2].

В деяких райцентрах Будинки Просвіти називали, і не безпідставно, театрами. Вони діяли в Новогеоргіївську, де працювали загалом 21 особа – артисти та робітники сцени, а також у Бобринці, Новій Празі, Новоукраїнці. Олександрії, Олександрівці, Устинівці, Витязівці тощо. Більшість з них дійсно перетворилися на острівки української культури, будили душі й уми стероризованих сталінським режимом жителів міст і сіл, багато в чому задовольняли духовний голод, викликаних злидненням довоєнним та окупаційним життям. Так, культурне життя з чітким національним забарвленням прокинулося в Новогеоргіївському районі. Великим успіхом користувалися виступи обдарованої співачки і бандуристки Зої Сапсай. Зокрема в селі Подорожньому взимку 1942 року вона власноруч організувала концерт, де виступила як співачка і віртуозна майстриня гри на бандурі. Успіх виконавиці українських народних пісень виявився таким грандіозним,

⁴³ Одного з творців Олександрівського Будинку Просвіти Волошаненка гітлерівці запроторили до концтабору Бухенвальд, іншого – Бабича, заарештували органи НКВС і відправили до Сибіру. Туди відправилися і багато самодіяльних артистів з усієї області.

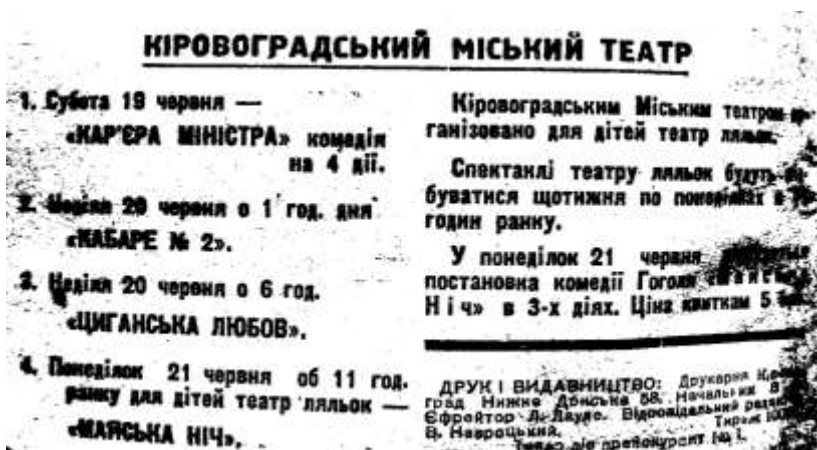
⁴⁴ с.Івангород Олександрівського району .

що, на вимогу жителів села, вона провела підряд 3 концерти, щоб задовольнити попит усіх спраглих на українську пісню. Слава обдарованої співачки і бандуристки швидко поширилася Новогеоргіївським районом, тож вона отримала запрошення відвідати всі сусідні та навіть віддалені від райцентру села. Подібні культурно-мистецькі явища зустрічалися і в інших районах області. Так, Новопраським районом гастролював ансамбль баяністів-бандуристів під керівництвом Семена Даниловича Бойка. У квітні 1943 року ансамбль виступив перед селянами громадського двору №17 Світлопільської сільуправи. Концерт, поза сумнівом, вдався змістовним і цікавим, тож з каси господарства артистам за нього виплатили 700 крб.[3]. 11 травня 1942 року вирушили в гастролі по Новогеоргіївському району тріо бандуристів у складі Антоніни Чепурної, Віктора Бабенка, Бориса Мельника – Панасюка. Пропуск на поїздки районом їм підписав орсткомендант та одночасно затвердив репертуар. Старостам сіл наказали всіляко сприяти музикантам – надавати транспорт, помешкання, харчування, але все за гроші самодіяльних артистів. Впродовж короткого часу Будинок Просвіти с.Крилів та організований в ньому драматичний гурток здійснили постановку 5 п'єс. Особливо вдало підготували «Безталанну» та «Наталку Полтавку». Заслуженою славою в глядачів користувався і театр міста Новогеоргіївська[4]. В райцентрі Петрове новоствореному театру присвоїли ім'я Т.Г.Шевченка. Впродовж зими - початку весни 1942 року самодіяльні артисти здійснили постановку вистав «Дурисвітка», «Москаль-чарівник», «Назар Стодоля», «Безталанна», «По ревізії»[5]. У січні 1942 року Будинок Просвіти м. Бобринця, або, як його тоді називали – театр, здійснив з великим успіхом постановку п'єси М.Старицького «Ой не ходи Грицю та й на вечорниці». Талановиті самодіяльні артисти зібралися і в театрі с. Червона Кам'янка Олександрійського району. В 1942 році, після закриття сільської десятирічної школи, в театрі розпочали працювати звільнені вчителі школи на чолі з колишнім директором І.І.Шевченком. Крім учителів артистами стали і деякі учні школи. Згодом сільський театр очолив вчитель Б.М.Федченко. Завдання театру, як це розумів і втілював його новий керівник, нести справжню українську культуру. Тож у репертуарі театру с.Червона Кам'янка такі популярні тогочасні п'єси, як «Наталка Полтавка», «Бондарівна», Сватання на Гончарівці та ін. З дозволу районного відділу освіти артисти театру вивчили та майстерно виконували національний гімн «Ще не вмерла Україна», восени 1942 року організували урочистий вечір, присвячений С.Петлюрі. Влітку 1943 року театр с.Червона Кам'янка відправився на гастролі до сіл Онufріївського та Олександрійського районів. 5 липня 1943 року посеред

гастролів керівника театру Бориса Федченка та ще кількох артистів заарештувало гестапо. Їх відправили до тюрми м.Кіровограда, а звідти до концтабору Бухенвальд. Така трагічна участь артистів театру с.Червона Кам'янка – закономірна розплата за проукраїнські патріотичні позиції⁴⁵.

З усіх Будинків Просвіти області схоже що не виконав покладених на нього завдань і не справдив багатьох сподівань, принаймні, на першому етапі своєї діяльності, той, що діяв у Кіровограді. Він, за словами міського голови Медведкова, «перетворився на комерційну установу і дуже мало має спільного з дійсним мистецтвом»[6].

Зате в Кіровограді плідно запрацював відроджений український драматичний театр. Першим днем його роботи в період окупації є 23 серпня 1941 року.

Оголошення в газеті «Кіровоградські вісті» (червень 1943 р.) про заплановані вистави Кіровоградського міського театру. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Відступ Червоної Армії та наближення до міста гітлерівського війська спричинили розграбування будівлі театру, його декорацій та сценічних костюмів. Частина театральних працівників та артистів евакуювалися на Схід, інші, серед них актори Рибаківа, Христенко, Ремізов, Верецький, артистка Миколаївського театру Марусіна та ін. відповіли згодою на пропозицію німецького військового коменданта відродити в місті театр. До професійних артистів приєдналися аматори,

⁴⁵ Випробовування для Б.М.Федченка та його однодумців на цьому не закінчилися. Після звільнення з нацистських їх на 10 років відправили в радянські концтабори.

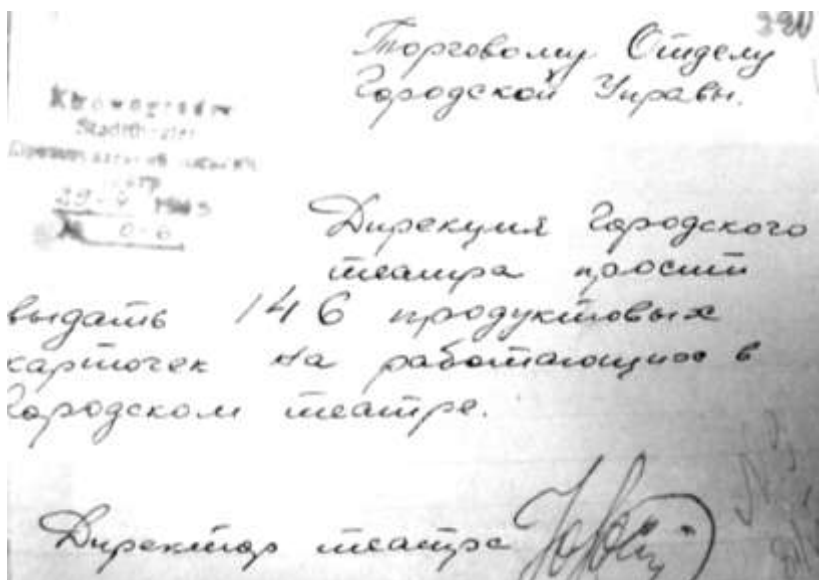
вчителі, учасники співочих та танцювальних гуртків тощо. Коли трупу сформували, а цю роботу доручили відділу освіти міської управи, то вирішили присвоїти театру ім'я І.Тобілевича. На підготовку першої вистави акторам знадобився лише місяць. Одночасно колектив театру – 25 артистів та 2 робітники обслуги, ремонтували глядацьку залу та сцену, а вже 21 вересня 1941 року⁴⁶ театральний сезон у Кіровограді відкрився першою виставою «За двома зайцями». Особливе захоплення в численних глядачів викликали інші п'єси театру: «Маруся Богуславка», «Слуга двох панів», «Тарас Бульба»[7]. В наступні 5 місяців український драматичний театр ім. І.Тобілевича підготував 100 вистав і цю знаменну дату відсвяткували 23 січня 1942 року. На той час у театрі вже працювали 70 творчих працівників і 25 робітників обслуги. До кінця січня 1942 року вистави театру ім. І.Тобілевича подивилися понад 44 тис. глядачів. Великої популярності вдалою грою набули актори Шарунго, Шульга, Коротка, Марусіна, Маковеева та ін. Знаними в місті стали режисери театру Ремізов та Шарунго. До серпня 1942 року театр здійснив постановку 275 вистав. З часом нацисти, сповідуючи свою політику вслякого обмеження для поневоленого народу і боячись пробудження його національної свідомості, примусили змінити назву театру і з 1943 року його розпочали офіційно називати невиразним «міський театр», кардинально змінився і його репертуар.

Великої популярності набув театр м.Олександрії. Він користувався славою не тільки в своєму рідному місті, а й далеко за його межами. Влітку 1942 року театр прибув на гастролі до Кіровограда, де 21 червня драматична трупа здійснила показ п'єси «Назар Стодоля». Цю виставу кореспондент газети «Українські вісті» назвав «феєрією». Талановиту гру акторів доповнював довершений музичний супровід та хор, а майстерна постановка танців та «Вечорниць» Ніщинського взагалі викликали фурор[8]. Впродовж кількох наступних днів театр м.Олександрії організував ще кілька концертів для кіровоградців. Репертуар театру м.Олександрії та всіх театрів гєбіту визначав гєбітскомісар Кальмер. 17.03.1943р. він підписав розпорядження «Відносно театральних п'єс», дозволених в Олександрійській області. Серед можливих - драматичні та комедійні твори Старицького, Карпенка-Карого, Шевченка, Кропивницького, Левицького та ін., загалом 8 авторів. Решта авторів на театральні сцени не допускалися.

До обласного центру наприкінці серпня 1942 року завітали артисти Знам'янського драмтеатру. Для жителів міста вони підготували змістовний концерт, у якому прозвучали різноманітні пісні, уривки

⁴⁶ Інші документи вказують на 25. 09. 1941 р. – як дату початку театального сезону в театрі ім.Тобілевича.

оперних арій, оркестрова музика тощо. З великим захопленням глядачі прослухали пісню «Чуєш, брате мій», молитву з опери «Запорожець за Дунаєм», знаменитий дует Карася й Одарки, інсценівку «Вечорниць» Ніщинського, виконали також кілька пісень німецькою мовою, але «невдало».

Звернення директора Кіровоградського міського театру до торговельного відділу міської управи про виділення в червні 1943 року 146 продуктових карток для працівників театру. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Артисти з Кіровограда, у свою чергу, відбували з гастроллями до районних центрів області. Так, у травні 1942 року велика група акторів прибула до Малої Виски та на станцію Помічна, де здійснили постановку кількох концертів. «Їх зустрічала велика кількість глядачів» - повідомила про цю поїздку газета «Українські вісті» в номері за 27 травня 1942 року. Однак досить несподіваною для мешканців міста стало розпорядження Кіровоградського гебітскомісара про заборону місцевим мешканцям відвідувати театр у неділю. З 30 серпня 1942 року право на це отримали тільки «німецькі піддані» [9].

На велику культурно-мистецьку подію в житті обласного міста у вересні 1942 року перетворилися гастролі капели «Прима» з Кривого Рогу. Для кіровоградців вони підготували різноманітний репертуар з творів Лисенка, Стеценка, Леонтовича, Ступницького, українські народні пісні, українські, циганські та «ритмічні» танці. Заспівали кілька пісень і німецькою мовою[10].

Кіровоград, Німецький майдан.

Влаштована Відділом Пропаганди виставка малюнків та рисунків німецьких солдат частин південного фронту Німецької армії буде відкрита в останнє у неділю 13 VI та в понеділок 14. VI з 3 до 7 год. вечора.

Відвідування цієї цікавої художньої виставки, що є наслідком праці у вільний час наших товаришів, аматорів та професійних малярів, рекомендоване тепер також і цивільному населенню, щоб воно могло побачити, як мистці серед німецьких солдат переживають та сприймають краєвиди і людей Сходу.

Вхід вільний. Каталог виставки також безкоштовний.

Просимо відвідати у неділю нашу виставку.

Замітка про відкриття виставки малюнків, зроблених солдатами окупаційного війська, як вони «переживають та сприймають краєвиди і людей Сходу». Газета «Кіровоградські вісті», червень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Періодично в Кіровограді відбувалися академічні концерти за участю учнів та вчителів музичної школи. Перший такий концерт вихованці музичної школи підготували й здійснили в грудні 1941 року.

Він безперервно тривав понад 2 години. На той час в школі працювали 7 педагогів, функціонували 1-8 музичні класи [11]. З початку 1942 року і до травня місяця школа організувала три академічні концерти. Перші два відбулися в тісній залі музичної школи, а наступний вирішили провести в будівлі театру ім. Тобілевича. 18 травня 1942 року театральна зала вщент заповнилася глядачами. Концерт відкрила наймолодша учениця музичної школи 6-річна Люда Зайонц. В концерті також взяли участь вчителі Лисецька, Хайост, Кома, Гаценбілер, директор навчального закладу Лідія Кіреєва. На концерті виконувалися твори Лисенка, Стеценка, Бетховена, Моцарта, Чайковського та інших знаних у світі композиторів[12]. Концертний репертуар учнів та вчителів Кіровоградської музичної школи затверджувався в гебінтскомісаріаті.

*Будівля музичної школи. м.Кіровоград, 40-і рр. XX ст. З колекції
Ю.Тютюшкіна.*

Загалом у Кіровограді взимку 1942 року діяли три театри – драматичний, в Будинку Просвіти та естрадний («Вар'єте»), а також два кінотеатри. Театр «Вар'єте» спеціалізувався на організації різноманітних концертів з використанням надбань світової естради, а також акробатичних та циркових номерів, утримував хор, оркестр та танцювальну трупу – загалом 64 всіх працюючих. З гастрольями до міста прибували німецькі духові, джазові та естрадні колективи. Відвідування театрів, вар'єте, кінотеатрів та всіх інших танцювальних й музичних вечорів хлопцям і дівчатам, яким не виповнилося 16 років, суворо заборонялося. Наказ про це підписав Кіровоградський гебітскомісар 25 лютого 1942 року.

1942 рік відзначався значним піднесенням національно-культурного життя краю. Цьому суттєво сприяли численні Будинки Просвіти, створені ледь не в кожному селі і райцентрі Кіровоградщини, діяльність українського драматичного театру ім.І.Тобілевича та театрів з інших міст області, таких як Олександрії, Знам'янки, Новогеоргіївська, Бобринця тощо. З літа 1943 року в Кіровограді запрацював ляльковий театр.

Святково відзначалися роковини з дня народження та смерті Т.Г. Шевченка в березневі дні 1942 та 1943 років. Про те, що цей захід набув популярності та охоплював всю територію області, свідчать документи. Так, день народження великого поета оголошувався вихідним від роботи на всіх підприємствах та установах, крім тих, де не порушувався безперервний цикл роботи. Зокрема 9 березня 1942 року голова Новопраської районної управи Вібе підписав постанову, в якій оголосив день смерті Т.Г.Шевченка Днем українського національного свята, також наказав припинити роботу в усіх підприємствах та установах району.

Цього святкового дня готувалися великі концерти з урочистою частиною. Опікувалися заходом, зокрема в районах, районні ювілейні комісії на чолі з головами райуправ, на селах створювалися відповідні досить представницькі комісії з директорів шкіл, старост громадських дворів та сільуправ, завідуючих Будинками Просвіти. Відзначення ювілею поета передбачало читання лекцій, декламування його віршів, перегляд п'єс. У підборі репертуару, зокрема під час декламування поезій Шевченка, наказувалося виконати спеціальний циркуляр, який рекомендував, які саме вірші та поеми варто виконувати, а які ні.

Надзвичайно урочисто день народження Т.Г.Шевченка відзначила громадськість Кіровограда в березневі дні 1942 року. Того дня в приміщенні драматичного театру ім. Тобілевича відбувся піднесений багатолюдний святковий вечір. Він розпочався промовою завідувача міського відділу освіти Костюкова. Хорова капела міського Будинку

Просвіти заспівала «Заповіт». Потім з промовою виступив головний редактор газети Мозговий. Обоє виступаючих, як написали про це дійство газета «Українські вісті», насамкінець «...подякували німецькому народу, що звільнив Україну від більшовиків». Потім відбувся великий концерт. У ньому взяли участь переважно артисти драматичного театру. Вони здійснили постановку з твору Шевченка «У тієї Катерини». Артистка Коротка виконала пісню «Нащо мені чорнії брови», потім вокальне тріо у складі Короткої, Донецької та Шевченко виконали пісню на слова Т.Шевченка «Зоре моя вечірня». Декламатор Шульга прочитала поему «Відьма», артисти Будинку Просвіти показали глядачам «Вечорниці». Звучали й інші твори. Закінчився концерт «Жалібним маршем» і кантатою у виконанні хорової капели. Детальний звіт про багатожанровий концерт та про піднесення, що його супроводжувало, вмістила газета «Українські вісті» в номері за 15 березня 1942 року.

Кіровоградський міський театр

У суботу 3 липня ОПЕРАТА
ЦИГАНСЬКА ЛЮБОВ
 Початок о 6 годині вечора

У неділю 4 липня о 1 год. дня КОМЕДІЯ
КАР'ЄРА МІНІСТРА
 у вечорі ОПЕРАТА
Г Е Й Ш А

У понеділок 5 липня об 11 год. ранку
 ЛЯЛКОВИЙ ТЕАТР ДЛЯ ДІТЕЙ
МАЙСЬКА НІЧ.
 Каса відкрита з 10 годин ранку до
 2 год. дня та з 4 год. до 7 год. веч.

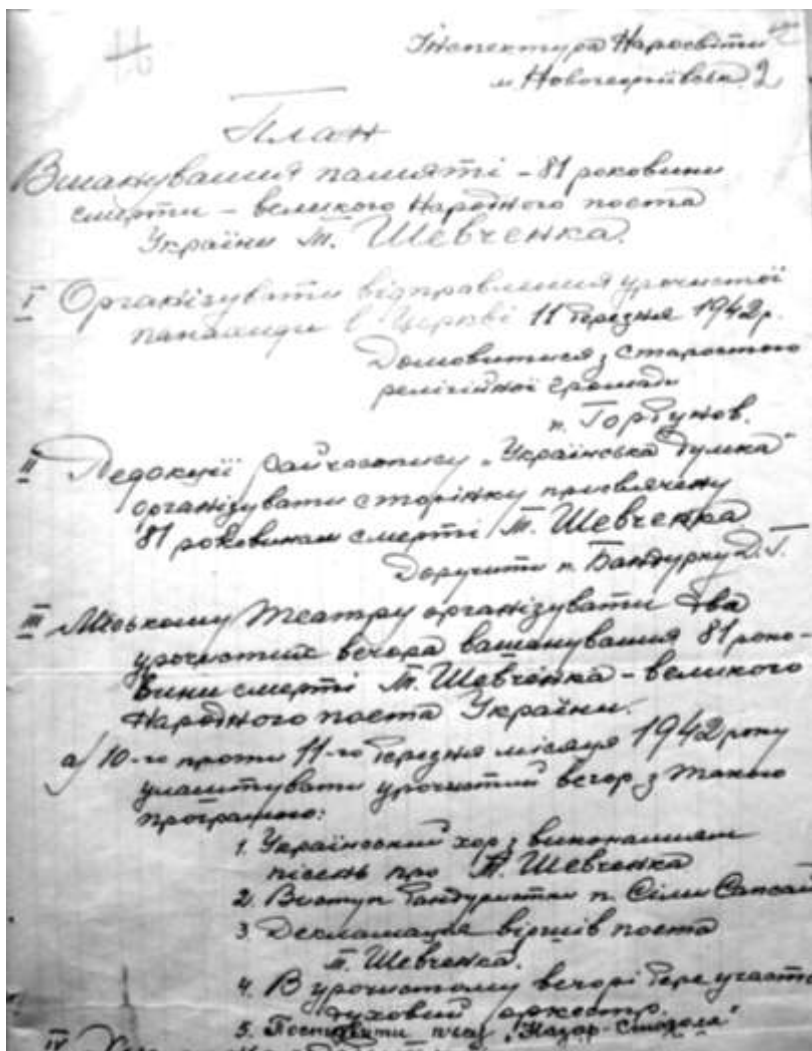
Кіровоградський міський театр через оголошення в газеті запрошував глядачів – дорослих та дітей, на різноманітні вистави. Газета «Кіровоградські вісті», липень 1943 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Для того, щоб відзначити роковини з дня смерті Т.Г.Шевченка в с.Арсенівка Новогеоргіївського району, сільуправі довелося просити на це дозволу в орсткоменданта Вебера. До заяви на дозвіл, адресований нацисту, ювілейна комісія 9 березня 1942 року додала ще й програму вечора, підготовленого Арсенівським Будинком Просвіти. Окупант нічого шкідливого в ній не помітив, тому дозволив здійснити постановку п'єси «Назар Стодоля», виконати сільському хору пісні «Заповіт», «Думи мої, думи», «Катерина», «Реве та стогне Дніпр широкий». Для декламування дозволялися поетичні твори Т.Г.Шевченка, зокрема «Тарасова ніч», «Великий льох», «Холодний Яр» та деякі інші. 81 річницю смерті Т.Г.Шевченка урочисто відзначили в Новогеоргіївську. В церкві відбулася панахида за Кобзарем, районна газета «Українська думка» підготувала тематичну сторінку, присвячену поету, а в театрі відбулися два урочисті вечори, в підготовці яких взяли участь професійні артисти, бандуристка З.Сапсай, оркестр духових інструментів, міський хор, різновікові декламатори та читці.

У роки окупації масового поширення набуло розповсюдження історичної, публіцистичної та художньої літератури національного спрямування. Читати її й поширювати перетворилося на справу небезпечну, адже нацисти в ній вбачали для себе безпосередню загрозу, тож на таку літературу та її власників розпочалися полювання спецслужб окупантів. У результаті сотні жителів області опинилися в Кіровоградській тюрмі «СД», а потім вцілілих в'язнів відправили до німецьких концтаборів. Дочекавшись звільнення, дехто повернувся додому. Тут вже органи НКВС їх знову заарештували, звинуватили в поширенні «націоналістичної» літератури та запроторили до радянських концтаборів.

Улітку 1942 року в містечку Олександрівка, а пізніше в Кіровограді, поселився відомий вже на той час письменник, автор знаменитого «Холодного Яру» Юрій Горліс - Горський. Дослідник працював над другим томом «Холодного Яру, зустрічався з учасниками визвольних змагань, читав лекції для населення, виступив ініціатором встановлення кількох пам'ятників борцям за незалежність України.

На масові заходи перетворилися виробничі свята «День подяки за урожай», які підбивали підсумки сільськогосподарського року. Про їх перебіг та зміст відомостей чимало. Крім офіційних виступів німецьких чинів, Свята урожаю закінчувалися змістовними концертами з багатої української культурної спадщини.

План заходів по вшануванню пам'яті Т.Г.Шевченка в м.Новогоріївську.
Березень 1942 р. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Буття мешканців міст, районних центрів та багатьох сіл урізноманітнювалося переглядами художніх та документальних фільмів.

Рекламне оголошення в газеті «Кіровоградські вісті» (січень 1943 р.) про демонстрування фільму «Батьківщина» в кінотеатрі «Вікторія» м.Кіровограда. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

З художніх переважали радянські довоєнні мелодрами та комедії, а також перекладені українською мовою німецькі кінокартини. Постійно демонструвалися відверто пропагандистські кінострічки, які закликали українську молодь добровільно їхати на роботу до Німеччини, манячи високими заробітками та належними побутовими умовами. З цією метою, до речі, відомство пропаганди надсилало до гебітів тисячі екземплярів кольорових плакатів на якісному папері із закликами їхати на роботу до Рейху. (Зворотній, чистий бік цих плакатів, слугував для написання численних розпоряджень, телефонограм та указів, а також як учнівські зошити. Фрагменти цих плакатів у великій кількості зберігаються у державному архіві Кіровоградської обл.). Кінотеатри заповнювалися глядачами сповна. У прокаті взимку 1942 року перебували 40-50 художніх фільмів. Їх кількість постійно зростала за рахунок німецьких художніх кінострічок, дубльованих українською мовою. Відвідувачі кінотеатрів мали можливість переглянути в січні 1942 року російську класику – «Гроза», «Безприданниця», а також «Великий вальс», «Музична історія» та ін.[13]. Всі фільми ретельно підбиралися службами нацистської пропаганди. Найпопулярніший тогочасний кінотеатр

Кіровограда – «Вікторія» (колишній «Сивашець»). В Новогеоргіївську кінотеатр вміщував 230 глядачів.

У роки окупації відновив свою роботу обласний краєзнавчий музей.

Частина експозиції Кіровоградського краєзнавчого музею, присвячена козаччині. 1942 р. З колекції О.Женжирова.

Про його діяльність газета «Українські вісті» розповідала неодноразово, зокрема і в номері за 28 січня 1942 року: «... Таким осередком, де провадиться вивчення Кіровоградської області, повинен стати Кіровоградський історико-краєзнавчий музей. Тепер він відкритий для відвідувачів і починає свою наукову краєзнавчу роботу, що помагає у всебічному вивченні Кіровоградської області в природничому, історико-археологічному, філологічному та етнографічному відділах...». Керівництво музею виношувало плани про збільшення площ експозицій, сподівалося отримати для музею ще одне приміщення, прагнуло відновити краєзнавчий рух в області.

З початку року і до середини травня 1942 року музей відвідали 2650 осіб. Вмістом експозицій цікавилися насамперед солдати окупаційного війська – їх до музею прийшло 1375 осіб. Також до музею регулярно навідувалися учні кіровоградських шкіл - за півроку 900 школярів відвідали музей. На той час музей мав пристойні різноманітні колекції[14]. Станом на 10 листопада 1942 року в музеї працювали 7 працівників, однак після скорочення – з 20 січня 1943 року, їх залишилося тільки двоє: директор Зінаїда Панасюк та прибиральниця Єлизавета Савченко.

Розвиток Кіровоградського краєзнавчого музею

За останній час Кіровоградський історико-краєзнавчий музей поповнився новими експонатами з історії нашого краю. Для нього були використані матеріали, що знаходилися у фондах музею, деякі матеріали були придбані від приватних осіб, а також передані музею безкоштовно окремими особами, за що музей висловлює щиру подяку пан. Протасову, Бочарову, Назаретову.

Зібрані матеріали дали змогу довести історію нашого краю приблизно до 1917 року. Але цю історію зроблено лише в загальних рисах, бо багато матеріалів ще не вистачає.

Зараз перед нашим музеєм стоїть завдання — поповнити історичний відділ, починаючи з доісторичних часів і кінчаючи сучасністю, щоб дати відвідувачам можливість ознайомитися з історією нашого краю.

Друге завдання музею, це встановлення тісного зв'язку з школами. Музей своїми експонатами може допомогти учням при продовженні ними курсу навчання. В більшості шкіл не вистачає власних примірників, а тому експонати в музеї зможуть до певної міри замінити цю прогалину. Музей своїми експонатами, конкретними історичними матеріалами допоможе учням зрозуміти з чистоті те, що вони ви-

чають у школі. Заняття сласян хліборобством, мисливством, рибальством і т. д. краще засвоїться учнями, коли вони побачать стародавні слав'янські рало, серпи, коси, коні стародавніх малюнків, що відображають мисливство та рибальство. Візуалізація сласян, їх свят, потуронні звичаї краще запам'ятаються, коли вони побачать малюнок «Свято Кучали», побачать речі, знайдені при розкопках слав'янських поселень, та сонію з картини Верещагіна «Похорон Руса».

Вплив візантійської культури на слав'янську можна побачити з порівняльної таблиці грецького і слав'янського алфавітів.

Поповнення музею новими матеріалами дуже складна справа. У відсутності потрібних експонатів можуть допомогти також школи.певно, що в окремих осіб в нашому місті та області знайдуться потрібні музейні експонати: малюнки, карти, фотографії з різних речей, будівель і т. інш., які музей бажав придбати за гроші. Саме суспільство повинно бути залучене в тому, щоб наш музей поповнився і був цікавим і корисним для широких кіл населення і для учнів шкіл окрема.

В. Петрасовий.

Стаття в газеті «Український голос» (грудень 1941 р.) про поновлення роботи, нові надходження та завдання, що стоять перед Кіровоградським краєзнавчим музеєм в 1942 році. Фонди Державного архіву кіровоградської обл.

Деякий час – влітку 1943 року, в Кіровограді діяла «бригада артистів №1» т.зв. «фронтового театру» в кількості 14 осіб[15]. На цей час у місті зосередилася велика кількість поранених ворожих вояків, тисячі евакуйованих цивільних жителів зі східних областей України. Серед них також опинилися артисти «фронтового театру», які теж тікали під натиском радянської армії. В той час, коли біля російських міст Курськ й Орел точилися запеклі бої, ці «фронтові артисти» розважали переважно окупаційне військо, а потім відправилися з ними на Захід.

Виконуючи якесь спеціальне замовлення з Рейху, окупантів зацікавили деякі музичні інструменти, насамперед піаніно та роялі, якими користувалися самодіяльні чи професійні артисти, а також окремі громадяни. Так, 12 квітня 1943 року Олександрійський гебітскомісар наказав всім підлеглим йому районним управам виявити всі піаніно, вказати фабрики, що їх виготовили та марки інструментів, і де вони знаходяться – на квартирах, чи в театрах.

Отже, різноманітні вистави та концерти, організовані самодіяльними та професійними акторами, будили, попри всі обмеження та нацистську цензуру, історичну пам'ять поневоленого народу, формували національну гідність. Це добре зрозуміли окупанти. Тож вже незабаром змінилися назви театрів, їх репертуари.

Наказ всім членам Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, які проживали в м.Олександрії, з'явитися 13 березня 1943 року до міського театру на «великий мітинг». Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Та на цьому не закінчилося. Патріотично налаштовані громадяни, «засвічені» участю у відродженні національного культурного життя і запідозрені в прагненні до створення національної держави, перетворилися на небажаний для нацистів об'єкт – їх, українських патріотів, вони боялися більше, ніж членів більшовицької партії. Не дивно, що гітлерівські спецслужби здійснили арешти багатьох українських громадян, що згуртувалися навколо Будинків Просвіт. Їх кинули до тюрми «СД» у Кіровограді, а тоді відправили до гітлерівських концтаборів. Інших патріотично налаштованих самодіяльних і професійних акторів, співаків, декламаторів, які виступали на сценах різноманітних театрів у роки окупації та які уникли ув'язнень від нацистів, майже всіх заарештували вже після приходу радянської армії, засудили та відправили до Сибіру.

Діяльність Кіровоградської центральної міської бібліотеки в роки нацистської окупації

Діяльність центральної міської бібліотеки м.Кіровограда з фондом у понад 50 тис. книг в роки окупації відбувалася в надзвичайно складних умовах. Так, якщо до війни в цій просвітній установі, що знаходилася на розі вулиць Інгульська – Дворцова, працювали 27 бібліотекарів та технічних працівників, то на середину літа 1942 року залишилися 8 бібліотекарів, дві прибиральниці та завідувач бібліотеки. В листопаді 1942 року, після чергового скорочення, в закладі працювали 4 працівники: 1 завідувач, 2 бібліотекарі, 1 прибиральниця[1].

В перші тижні окупації частину приміщень бібліотеки зайняла кравецька військова майстерня по обслуговуванню німецьких солдат[2]. 19 вересня 1941 року завідувач Кіровоградським міським відділом освіти Костюков, у чиєму підпорядкуванні опинилася бібліотека, просив німецького польового коменданта не забирати військовими частинами приміщення міської центральної бібліотеки, «яке потрібне для розгортання там бібліотечної роботи»[3]. Це прохання комендант, звичайно, проігнорував, тож деякі кімнати бібліотеки виділили для німецьких та румунських військ, перетворивши фактично половину будівлі на солдатські казарми. Книги знесли до інших кімнат, а в звільнених настелили солому, де й перебували десятки ворожих вояків. В коридорах та на мармурових східцях теж знаходилася велика кількість солом. Для обігріву приміщень солдати топили однією голландською піччю та кількома металевими, встановленими на дерев'яну підлогу. Скільки впродовж осені та зими з 1941 на 1942 рік на попіл

перетворилося книг і яких саме – ніхто й ніколи не розповість. Загроза знищення міської бібліотеки посилювалася і від того, що для тимчасових казарм поспіхом провели електроосвітлення, прикріпивши дроти до перил східців. Жахливий стан, у якому опинилася оригінальна будівля, поглиблювався ще й від того, що в період безвладдя мародери виламали на горище двері, видерли електричні дроти з вимикачами в багатьох кімнатах бібліотеки. Крім того 5 міжкімнатних дверей зняли німецькі військові[4].

Будівля центральної міської бібліотеки. м.Кіровоград. З колекції Л.Гайди.

Ось в таких непростих умовах розпочали з 1 вересня 1941 року свою роботу бібліотекарі В.Г. Дибенко, Г.С.Вознесенська, В.О.Шерр, Н.П.Луб'яна, Є.А.Чистоганова, В.В.Приймак, К.К.Косюра, Г.Г.Рибалко. Директором бібліотеки до 1 січня 1942 року працювала 54-річна Інна Сергіївна Косовська. З 1 січня новим директором бібліотеки Кіровоградський міський голова призначив Євгена Осиповича Белінського, за професією – вчителя[5]. У квітні 1943 року в бібліотеці працювали тільки Є.О. Белінський - завідувач, І.С.Косовська – науковий співробітник, В.О.Шерр – бібліотекар, М.І.Коляда – прибиральниця.

В той час, коли, рятуючись від холоду, німецькі та румунські військові палили сотні книг, до міської бібліотеки перевезли книги з бібліотеки клубу «Промкооперації»[6].

5 листопада 1941 року колективу бібліотеки від міського голови Медведкова надійшло розпорядження про вилучення «паперової макулатури», до якої зарахували всю комуністичну літературу, довоєнні журнали та газети - їх наказали відправити на переробку до Комишуватської паперової фабрики. Таку ревізію співробітники міської бібліотеки зробили не тільки у своїх фондах, але і в книгозбірні педагогічного інституту⁴⁷[7]. Вилученої літератури виявилось так багато, що частину її – 4 вози, відправили ще й на фабрику з виробництва ляльок[8]. Всю цю роботу співробітники бібліотеки виконали в приміщеннях, що зовсім не опалювалися. Тільки 11 січня 1942 року, в зв'язку з надзвичайним холодами, міська пожежна охорона дозволила встановити в одній кімнаті металеву пічку. Нею й рятувалися від морозів. Впродовж кінця осені 1941 року – взимку 1942 року бібліотекарі створили новий каталог[9].

З бібліотеки, крім книг, за розпорядженнями міського голови вилучили чимало інших матеріальних цінностей. 15 листопада 1941 року для міського банку бібліотека віддала 4 конторські столи та 12 стільців. 16 квітня 1942 року робітники кіровоградської будівельної контори познімали всі зимові вікна. З них вийняли 26 цілих шибок і 5 – дещо пошкоджених[10]. Так за рахунок міської бібліотеки здійснювали ремонти інших будівель і приміщень міста. 22 квітня 1942 року надійшов наказ передати для німецького військового лазарету всі наявні шашки і шахи. Їх в бібліотеці виявилось небагато – лише по 2 набори настільних ігор. Але і їх змушені віддати[11]. З бібліотеки забрали бюсти марксистських діячів та бюст М.Хрущова. Їх, напевне, знищили.

Нацистську владу впродовж всього періоду окупації постійно цікавило, які саме книги знаходяться в міській бібліотеці, які з них є «небажаними», а які - «шкідливими». Так, колектив бібліотеки отримав від міського комісаріату детальні списки «небажаної совєтської літератури», складені відділом пропаганди України (так називався нацистський орган, що контролював, зокрема, діяльність бібліотечних установ на окупованих територіях). Гітлерівці вважали «небажаними» в

⁴⁷ Нищення книг – явище поширене. Так, 21.04.1939 р. бюро Кіровоградського обласного комітету КП(б)У ухвалило вилучити «ворожу літературу з бібліотек і книго-торгівельних організацій» в районах області. В Аджамському районі, виконуючи цей наказ, вилучили 87 «ворожих книг», в Олександрівському районі з 5 бібліотек забрали 112 книг «ворогів народу», у Витязівському районі в 4-х бібліотеках знайшли 192 «шкідливі книги» тощо. Всіх їх знищили [ДАКО. - П.429. - Оп.1. - Спр.65. - Арк.19].

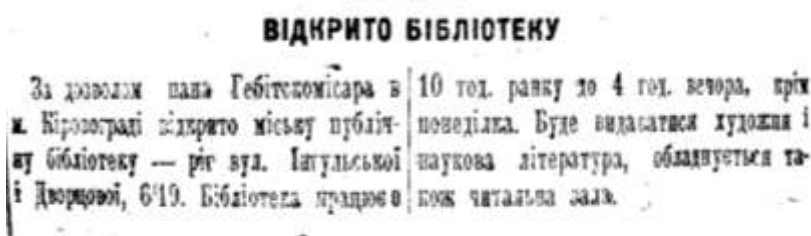
центральної бібліотеці Кіровограда книги таких українських авторів: М.Бажана, Л.Дмитерка, А.Головка, О.Копиленка, О.Корнійчука, А.Малишка, І.Сенченка та ін., загалом 35 українських авторів. До «небажаних» потрапили 13 «українських єврейських авторів» (С.Голованівський, Н.Рибак, Л.Первомайський та ін.), 23 «радянські єврейські автори» (І.Бабель, І.Еренбург, Б.Пастернак та ін.), 58 «небажані німецькі та єврейські автори, перекладені на українську мову» (Т.Манн, Е.-М.Ремарк, Ст. Цвейг та ін.), 136 «небажаних радянських письменників» (Д.Бедний, В.Брюсов, М.Горький, В.Катаєв та ін.). Перелік всіх «небажаних» для окупантів письменників, книги яких «рекомендували» вилучити з міської бібліотеки м.Кіровограда, сягав 266 імен[12].

В умовах окупації термін «небажані» означав «заборонені». Тож колектив бібліотеки змушений вилучити книги з іменами цих авторів і відправити їх у макулатуру. 28 лютого 1942 року три підводи «паперової макулатури», за розпорядженням завідувача Кіровоградського міського відділу освіти, знову відправили до лялькової фабрики[13].

У міській бібліотеці знаходилося чимало шкільних підручників. Вони теж не залишилися поза увагою нацистів. Зміст усіх навчальних посібників перевірили співробітники цензорського відділу Кіровоградського гебітскомісаріату. 28 лютого 1942 року з'явився «Список підручників, не дозволених для продажу». Серед них «Українська граматика», частина 2, автора Ващенка; «Українська мова» (для дорослих) Шутька; «Географія» (для дорослих) Потьомкіна та ін. Решту, 15 підручників, з чималими виправленнями, дозволили використовувати в школах[14]. Улітку 1942 року міський голова Зякін, виконуючи розпорядження гебітскомісара, наказав вилучити з бібліотеки «всю військову, політичну та економічну літературу» та передати її фельдкоменданту. Книг виявилося так багато, навіть попри всі попередні ревізії, що фізично зробити це виявилося вкрай важко. 6 серпня 1942 року директор бібліотеки Белінський прийшов на прийом до гебітскомісара і переконав того не забирати зазначену літературу[15].

Отже, маючи значний за обсягом фонд різноманітної літератури, співробітники Кіровоградської міської бібліотеки змушені тисячі книг відправити в макулатуру тільки з тієї причини, що чимало авторів та їх книг не задовольняли нацистів з ідеологічних мотивів. Однак для бібліотекарів такий вид діяльності був давно знайомим: в передвоєнний час вони вже вилучали з полиць своєї бібліотеки сотні, а, можливо, що і тисячі книг тих авторів, які чимось не вгодили більшовицькій владі та яких проголосили «ворогами народу». Тож рівною міркою до знищення

світового культурного надбання долучилися обидва тоталітарні режими: нацистський та більшовицький.

Оголошення в газеті «Кіровоградські вісті» (квітень 1943 р.) про відкриття міської бібліотеки в Кіровограді та про розпорядок її роботи. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

Кіровоградська центральна міська бібліотека майже увесь період нацистської окупації перебувала на самоокупності. Винятком, напевне, є кілька місяців осені-зими 1941 року. Тож послуги бібліотеки для мешканців міста запровадили платними. Хто з кіровоградців користувалися бібліотекою, скільки це коштувало – невідомо, адже документи про абонентів не збереглися. Зате дещо відомо про тих, хто послуговувався бібліотекою безкоштовно. «Активними читачами» зарекомендували себе нацистські міські комісари. На їх вимоги бібліотекарі підбирали різноманітні за тематикою книги. Так, 15 січня 1942 року міському комісару Віє видали, на тимчасове користування, «Історію Єлисаветграда». В січні він також отримав 10 книг німецькою та французькою мовами. 31 січня гебітскомісару вручили кілька книг з історії СРСР. На цей час вони перебували серед макулатури, яку готувалися передати на паперову фабрику, тож потрібні книги знайшли не на полицях бібліотеки, а в школі №6, кабінети якої слугували за склад списаної літератури. 13 травня 1942 року гебітскомісару принесли відразу 100 книг німецькою та французькою мовами[16]. Різноманітну літературу з міської бібліотеки гітлерівцю безкоштовно постачали і надалі.

Робота колективу культурно-освітньої установи чимось зацікавила міського комісара, тож 29 квітня 1943 року о 9 годині ранку він відвідав міську бібліотеку і спілкувався з її співробітниками[17]. Шлях від місця його роботи, нині в тому приміщенні знаходиться Кіровоградська обласна телерадіокомпанія, до бібліотечної установи – тепер Кіровоградська обласна бібліотека для юнацтва ім. О.М.Бойченка, короткий: якихось кілька сотень метрів. Можливо, нацистський чиновник

взяв участь в урочистостях з нагоди відкриття бібліотеки? Адже на цей час припадає оголошення, вміщене в газеті «Кіровоградські вісті», про відкриття бібліотеки та графік її роботи – щодня, з 10 до 16 години, вихідний – понеділок, та про початок обладнання читального зал. Напевне, що ці події якимось пов'язані.

Кіровоградська центральна міська бібліотека обслуговувала медичний персонал та хворих лікарні Св.Ганни. Так, 14 січня 1942 року для лікарняного закладу видали на тимчасове користування 200 художніх книг. У червні 1942 року лікарня отримала 49 томів Великої радянської енциклопедії та Велику медичну енциклопедію[18]. Книги, звичайно, поверталися до бібліотеки.

Серед тих, хто користувався науковою літературою з міської бібліотеки безкоштовно – комендатура Української служби поліції порядку (підручники з судової медицини), земельна комендатура (технічна енциклопедія), проектна будівельно-ремонтна контора будівельного відділу Кіровоградської міської управи (література з архітектури та будівництва), міський театр (книги «Ревізор», «Степовий гість» та ін.), український мировий суд м.Кіровограда, художники-декоратори міського театру (література з мистецтва) тощо[19]. Редакція газети «Український голос» випросила дозволу в міського комісара користуватися, звичайно, безкоштовно, літературою «з різних галузей наук» не тільки міської бібліотеки, а й педагогічного інституту[20].

Велику допомогу міська бібліотека надала вчителям і учням деяких шкіл Кіровограда. Так, 1 травня 1942 року школа №2 отримала 4 «виправлені» підручники для 1-4 класів: «Збірник арифметичних задач», «Українська мова» для 2 та 3 класів, «Географія» для 3 класу. Школі №12 бібліотека передала спочатку 65 підручників для 1-4 класів, а згодом ще 31. Школи міста №1 та №21 отримали по 50 підручників, а школі №15 їх дісталось лише 30[21]. 13 листопада 1942 року до бібліотеки з'явилася завуч школи №27 і особисто отримала 40 підручників[22]. Не забули і про школу дитячого будинку №1. З міської бібліотеки для учнів-сиріт, які пішли до 1 класу, видали 8 букварів і 10 читанок; для учнів 2 класу – 6 читанок і 5 арифметик. Підручники отримали також учні 3 та 4 класів школи дитячого будинку №1: читанки, природознавство, арифметика, географія тощо[23]. Звичайно, ці книги збереглися в бібліотеці ще з довоєнного часу, а нацистські цензори їх лише суттєво відкоригували. Багато підручників з міської бібліотеки придбали учні з шкіл інших районів і сіл області. Адже 4 березня 1942 року відділ освіти Кіровоградської міської управи наказав директору бібліотеки передати до Облспоживспілки частину підручників. Їх, напевне що, продавали через мережу магазинів всім потребуючим[24].

Камбурлівської, зібрати всі наявні книги в бібліотеках, що діяли при сільських клубах та в школах, і звести всі без винятку книги до 30 грудня 1942 року до Онуфріївки. За невчасне виконання цього доручення пригрозив покаранням[27]. Схоже, що не працювала і Новогеоргіївська бібліотека. Так, 2 січня 1942 року працівники відділу освіти м. Новогеоргіївська здійснили інвентаризацію міської бібліотеки. В ній на той час зберігалися 1768 підручників з різних предметів і класів, 3051 науково-популярна і сільськогосподарська бібліотека, загалом 4819 книг. До війни їх налічувалося до 12 тис. «Література ніким не використовується, тому що вона вся переповнена більшовизмом. В час відступу більшовиків всі бібліотеки були розграблені» - звітував до районної управи старший інспектор народної освіти району Кузьменко [28].

Отже, попри всі труднощі, Кіровоградська центральна міська бібліотека працювала впродовж всього періоду нацистської окупації. Співробітникам бібліотеки вдалося зберегти від знищення тисячі екземплярів книг, задовольнити попит сотень кіровоградців у їхньому прагненні до художнього й поетичного слова. Міська бібліотека посприяла, шляхом передачі підручників, оволодінню знаннями тисячам учнів, які в період окупації відвідували школи не тільки м.Кіровограда, а й інших населених пунктів. З якихось причин співробітники міської бібліотеки уникли, на відміну від деяких їхніх колег з інших райцентрових бібліотек області, що все-таки зрідка діяли в період нацистської окупації, післявоєнних репресій.

Спогади ув'язненої Марії Штейнберг⁴⁸

25 червня 1941 року, на третій день війни, в Кіровограді, де Марія Штейнберг проживала в батьків після відбуття чергового покарання за «контрреволюційну діяльність», співробітники НКВС її знову заарештували і запроторили до Кіровоградської в'язниці.

«...Кожен день, буквально щодня, ми бачили, що двір наповнюється ув'язненими, що в дворі стоїть стіл, покритий червоною скатертиною, що за цим столом сидить п'ятеро людей, іноді троє, що гора справ на цьому столі, і одного за одним до нього викликають... . Два питання, тільки два питання, два-три слова. Суд тривав рівно дві хвилини. Тут же говорили: «Розстріл!» Тобто всі, кого виводили на подвір'я, вже не поверталися в свої камери. Їх відразу відводили в смертний корпус. Причому в корпусі цьому тримали їх не 24 години, а розстрілювали набагато швидше. Ми бачили все і чули: звинувачення були такі незначні, такі нікчемні, що не тільки не було ніякої гарантії, що ти сама не отримаєш такий же вирок, - швидше навпаки. Коли нас виводили на прогулянку, то серед конвоїрів був один, який напевно розстрілював. У нього обличчя було таке. Впевнена, що він розстрілював. У дворі були високі кам'яні стіни, і в них такі маленькі дірочки - на рівні людського зросту. Звідки взиялися ці дірочки? Звичайно, це сліди куль. До моменту відправлення нас на етап Кіровоградська в'язниця майже очистилася. Залишився той останній етап, з яким адміністрація не знала, що робити. Таке у мене враження. Чи то просто розстріляти, чи відправити в тил. Всі, хто залишився в цьому останньому етапі, не мали вивоків.

31 липня ввечері вивели нас на подвір'я. Причому вже нікого не викликали за прізвищами. Просто відкривали двері камер: «Виходь, усі з речами!» Вивели вже не на звичайний прогулянковий, а на якийсь великий, вхідний двір. Я намагалася тоді ж підрахувати, скільки людей йде зі мною, але не змогла. Конвой звірствував: нас поставили на коліна, потім посадили. Ні обертатися, ні розмовляти нічого не дозволяли. За мною було, напевно, рядів двадцять. Потім я намагалася зробити те ж на етапі - і знову не змогла: етап розтягнувся на дуже велику відстань. Це була велика колона. Для чого я намагалася порохувати, скільки людей на етапі? Просто було цікаво, скільки йде зі мною людей. Отже, нас вивели на подвір'я. В кожного конвоїра на повідку була одна або дві вівчарки, яких насилу стримували. І весь етап щільно збивався, щоб вівчарки не

⁴⁸ Спогади М. Штейнберг автору надав дослідник В.Даценко. Він також здійснив їх переклад з книги «Этап во время войны», виданої 1978 року в Нью-Йорку.

могли дістати. Страшно було, і кожен намагався стати в середину. Вийшов начальник в'язниці (або конвою), і не з одним револьвером, а з двома - що для нас було незвично. Чому це справило на нас таке страхітливе враження - важко сказати. В цей час з смертного корпусу вивели засуджених до смерті, 14 людей. Хто були ці 14 людей, я не знаю. Можу тільки сказати про жінок. В основному це були засуджені в релігійних справах. Їх звинувачували в тому, ніби вони говорили, що бачили якісь вогняні літери. Словом, нісенітниця, про яку навіть говорити не доводиться. А про засуджених до розстрілу чоловіків я не знаю, нічого не знаю⁴⁹.

Минули якихось півтори години, щойно зібрали етап, тільки-тільки збиралися його вивести - і почалося страшне бомбування. Величезний кут в'язниці розсипався, як сірникова коробка. Навіть уявити було важко, що в'язниця така нетривка, може так швидко і легко розвалитися. Стіни падали долілиць. Ось тут-то конвой себе і показав. Стали заганяти в підвали. Прикладами, собаками. «Швидше!» Звичайні двері. Всі біля них збилися. Такий непробивний затор стояв, а вони ззаду напірають, заштовхують. Заштовхали нас усіх в цей підвал - жахливо це було, звичайно. Заштовхали всіх разом. Неможливо було ні поворухнутися, ні щось побачити. Ми ж бачили, як один край в'язниці гепнувся, міг і другий впасти так само добре. Нарешті бомбування скінчилося⁵⁰.

Вранці першого серпня нас знову вивели на подвір'я. Знову вийшов той же начальник в'язниці. Всі затихли. Важко собі уявити, що може бути така тиша, коли стоять 800-900 чоловік. Мені здається, що один подих виробляє якийсь шум, що не може бути такої тиші. І все-таки вона була. З лікарні вивели у двір дуже важкого астматика, який дихав, як міхи. Начальник в'язниці підійшов до цього астматика: «Вас зараз пристрелити чи потім?» Той дивиться знизу вгору, неначе вирішується питання про якусь нісенітницю, ніби до нього не доходить, що питання стоїть про його життя. Потім начальник обернувся до етапу і сказав: «Транспорту в нас немає. Дійде той, хто дійде. Протези - не протези, всі будуть йти. Того, хто йти не зможе, - пристрелимо. Ми німцям нікого не залишимо. Так що майте на увазі: ви господарі свого життя. Поки що - ви».

⁴⁹ Коментар В.Даценка: імовірно, що мова йде про розстріл 12 членів громади адвентистів сьомого дня, але за списком жінок там не було, та й розстріляні вони 13 липня 1941 року, тобто більше, ніж за два тижні до евакуації в'язниці.

⁵⁰ Коментар В.Даценка: дійсно 31 липня 1941 року гітлерівська авіація нещадно бомбардувала Кіровоград.

Нас вивели з Кіровограда в 10:00 ранку 1 серпня⁵¹. А о 2:00 дня в Кіровограді вже були німці⁵².

Німці не поспішали. Вони займали чергове місто і декілька днів наводили там свої порядки. А в ті дні, коли вони рухалися, вони рухалися блискавично. Чи були позаду нас якісь радянські війська - я не знаю. Пальбу ми чули, але ніякі відступаючі радянські частини нас не переганяли. Правда, йшли ми дуже швидко. Все було залито сліпучим сонцем. Опівдні воно стало нестерпним. Адже це Україна, серпень місяць. Було приблизно 35 градусів спеки. Йшла величезна кількість людей, і над цим натовпом стояло марево пилу. Дихати було просто нічим, дихати було неможливо. Так як на зовсім невеликій відстані один за одним йшли конвоїри і в кожного на повідку вівчарка, то поза волею, незалежно від свідомості, що цим підставляєш під вівчарку когось іншого, кожен прагнув у середину колони. Кожен. Але заважав конвой. Весь час оклики: «Не змінювати місць! Не мінятися!»

В руках у кожного був вузол. Несла і я свій. Взяла з собою навіть тілогрійку. Без тілогрійки дуже важко прожити ув'язненому: це і подушка, і підстилка, і ковдра - все. Адже в переважній більшості в'язниць немає ні ліжок, ні матраців, ні білизни. Але коли ми у цій спеці пройшли 30 кілометрів, я свій вузол тихенько поклала на узбіччя. Нічого собі не залишила, ні ниточки. Зрозуміла, що мені вже нічого не донести. Так само вчинили більшість жінок. А ті, хто не кинув свої речі після перших 30 км, кинули їх після 130 км. До місця ніхто нічого не доніс. Коли пройшли ще 20 км, я зняла туфлі і кинула їх. Пішла босоніж. Я народилася і виросла в Україні і звикла ходити босоніж. Босоніж приємно, легко ходити. Але коли йдеш босоніж по скошеній стерні! ...Коли йдеш по стерні, підтискає пальці ніг. Але це уповільнює крок. А нас весь час квапили, не завжди вдавалося підтискати пальці, і до сотого кілометра в мене вже нігті почали сповзати на ногах. Іноді конвой виявляв до нас якщо не людяність, то якусь терпимість, чи що. Коли ми проходили городами (або йшли повз село), там - як зазвичай для українських городів - були встромлені палиці поперек. Ці палиці нічим не прикріплені. І ось нам дозволяли витягати такі палиці і брати їх для опори. Хто брав одну палицю, хто - дві. І в мене на руці - на всю праву долоню - був величезний пухир. Він прорвався, і утворилася рана...

Уже на другий день шляху я розірвала свою чорну вовняну сукню

⁵¹Коментар В.Даценка: підслідно-заарештованих та засуджених з пунктом призначення Усть – Кам'яногорськ розпочали етапувати 26 липня 1941 року, останній етап вибув 3 серпня 1941 року.

⁵² Коментар В.Даценка: оповідачка помилилася. Гітлерівці увійшли до Кіровограда 5 серпня 1941 року.

навіпіл і підв'язалася нею, як спідницею. Конвой - як конвой, чоловіки - як чоловіки, мене це вже не обходило. Нікого це не обходило - ні їх, ні нас.

...Після Аджамки 30 кілометрів я тягла за собою свою сусідку по камері Соколовську. Це була стара жінка, років під сімдесят, зовсім сива, яскраво вираженого єврейського типу. Вона була рафінованою інтелігенткою. Вона доводилася рідною сестрою першої дружини Троцького. Тільки тому її і посадили. Їй було дуже важко йти. Вона чіплялася за мене і все говорила про свою 25-річну внучку, з якою жила. Останнім страхом у житті Соколовської був страх, що її внучку теж візьмуть. Мені було важко тягнути її за собою, і я сама стала падати. Вона каже: «Ну, відпочинь трохи, я піду одна». І тут же відстала на два метри. Ми йшли останніми. Коли я відчула, що вона відстала, я обернулася, хотіла взяти її - і побачила, як її вбили. Її закололи багнетом. Зі спини. Вона не бачила. Але, видно, добре закололи. Вона навіть не поворухнулася. Після я думала, що вона померла більш легкою смертю, ніж всі інші. Вона не бачила цього багнета. Вона не встигла злякатися⁵³.

На етапі, коли ми вже дійшли до Аджамки або Верблюжки - це два села між Кіровоградом і Олександрією, - нам вперше за два дні дали кашу. Там колгосп у величезних казанах варив кашу. Але взяти цю кашу нам не було в що. Я прошу вибачення за непотрібну подробицю, але - щоб ви мали уявлення. В однієї жінки і в мене був великий номер бюстгальтера. І ось ми вирішили взяти цю кашу в два бюстгальтера - мій і її. Тому що в інших жінок були маленькі бюстгальтери. Посуди ні в кого ніякої не було, і гарячу кашу хоч в руки бери, хоч як, а всі були голодні. І всіх нас вразило, що коли я підійшла до цієї жінки і сказала, що ми хочемо взяти кашу в її бюстгальтер, вона відповіла, що ні, бюстгальтер вона не може дати. «Чому?» - «Мені він потрібен». Ну, настоювати ніхто не став. Але ні у кого більше нічого не було. Тому зі мною пішла інша жінка і набрала каші в поділ спідниці. Коли ми повернулися, стали думати, як цю кашу розділити, як їсти. ...Жінка, яка несла кашу в подолі, сіла, ми сіли навколо неї і стали їсти прямо з подолу. Як худоба. Спочатку їли з подолу, потім - з мого бюстгальтера. Потім я цей бюстгальтер так і одягла - не праним...

⁵³ Коментар В.Даценка: мова йде про Соколовську Марію Львівну, 1874 року народження, яка до арешту проживала у м.Кіровограді, пенсіонерка. В архівній справі вказано, що вона померла від міокарду серця 4 серпня 1941 року під час етапування.

Німці проходили на своїх мотоциклах в день по сотні кілометрів, ми ж при великій напрузі проходили по сорок-п'ятдесят. І коли німці нас наздоганяли, коли вони були вже зовсім близько, нас змушували тікати. Конвойні теж бігли, але по узбіччю, в кукурудзі. Вони змінювалися кожні півгодини або щогодини, одні відпочивали на машині, а інші втекли зі своїми вівчарками. Вони бігли в кукурудзі, щоб їх не було видно, щоб їх не вбили. Коли бомбили, нас з дороги не зганяли, просто окрик: «Лягай!» Ми лягали на дорогу. Але я не пам'ятаю жодного випадку, щоб в етап поцілила бомба.

Весь етап пройшла зі мною Маруся Кацаман. Марусю привезли до Кіровоградської в'язниці, коли вся тюрма була, по суті, евакуйована. Залишився останній етап. Маруся приїхала з дитиною. Дитину цю вона народила в 36 років. Коси в неї були довгі, товстелезні, кольору льону - такого з жовтизною, з золотом. Вона дуже високо голову тримала - коси відтягували. І очі її були такої блакиті - як ніби ви в небо дивитесь. Я розговорилося з нею - і дуже здивувалася: сільська жінка, а прекрасно знає Толстого, Достоевського... . Напівписьменна жінка, а стільки читала! А її ставлення, її розуміння, її розум... . Коли її привезли до Кіровоградської в'язниці, адміністрація не знала, що з нею робити. Вона з дитиною - як її взяти? Був липень. Спека нестерпна. Їй веліли зачекати і залишили біля воріт в'язниці, без конвою. І вона сиділа і чекала. А дитину поклала на коліна, похитала, і вона заснула. Тут тихенько відкрились двері в'язниці, і дитину ривком схопили. І перш ніж вона встигла вскочити, дитина була за замкненими дверима в конвоїра. І билася Маруся головою об ці залізні ворота, билася годинами. Жінка, яка народила первістка в 36 років, це вовчиця. Мало сказати вовчиця - всі доводи розуму вмирають. Я якось почала втішати її, що коли повернемося, я допоможу їй знайти дитину. У те, що ми повернемося, я сама не вірила - я занадто багато бачила, занадто багато страшного було - не вірила, але запевняла в цьому Марусю. Казала, що повернемося і я через місто, через всі установи знайду її дитину. Їй так хотілося в це повірити! І вона з таким почуттям мені говорила: «Так у мене ж сад, у мене ж яблука як два кулаки, та я ж вам і мед, та я ж вам ...». Весь етап вона пройшла. І померла в мене на руках в Усть-Кам'яногорській в'язниці.

Пізно ввечері нас привели в Олександрію. Ночували в колгоспній стайні. А вранці, годині о п'ятій, нас почали виводити і шикувати. У конвою це займало дуже багато часу - поки всіх вишикують в колону, поки виведуть вівчарок, поки встановлять свої кулемети, перерахують усіх... . Звичайно, в етапі багато було можливостей для втечі, скільки завгодно можливостей, але куди бігти, якщо німці близько? Хто б

допоміг мені, євреїці? Ніхто не втік з колони. Пізніше було два випадки втеч - вже з вагонів. Розстріляли тут же, на місці. В деякі дні, коли нас німці зовсім наздоганяли, ми йшли майже не відпочиваючи. Був такий день - я дуже добре його пам'ятаю - коли ми вийшли о п'ятій ранку, а відпочинок був тільки на наступний день о сьомій ранку. Ми йшли добу і пройшли 70 кілометрів. Я собі задаю іноді питання, чи є у людини поріг болю або поріг втоми. Напевно, немає. Напевно, все-таки немає, якщо можна пройти 70 кілометрів і через півгодини піднятися по крику: «Підійом!» Коли здається, що нехай поставлять перед тобою 15 кулеметів - все одно не встану. І все-таки встасш і йдеш далі. В дорозі, до речі, вмирали всі. Дуже багато людей загинуло потім, коли вже не треба було йти, коли вже не треба було поспішати, коли нас повантажили у вагони. Ось тоді на кожній зупинці відкривали вагони і витягали померлих.

А в дорозі, поки йшли, майже ніхто не помер. У всякому разі, з жінок, здається, ніхто. У нашій колоні, перший зліва в моєму ряду, йшов один чоловік, не пам'ятаю його прізвища. Він був головним інженером великого заводу сільськогосподарських машин. Мені дуже важко розповісти про нього, це неможливо розповісти - це треба бачити. Він весь час ішов поруч. Він був одягнений в спецвіску. Був він не великий, не товстий і, мабуть, не дуже міцний. Вибився він із сил дуже швидко. На перших же переходах він уже не хотів їсти. Це перша важка ознака, коли людина, що пройшла 50 км, не хоче їсти. По дорозі ми весь час розмовляли з ним - про літературу, про прочитане. Мене вразило розмаїття його інтересів, дуже тонке розуміння літературних шкіл, дуже тонка оцінка письменників у їх навмисному, чи що, ставлення до радянської влади, в їх щирості. Коли я тягла за собою Соколовську, він допомагав мені, і ми втріох йшли рука об руку. Я навіть не можу згадати, як, чому він відірвався від мене. Я якось не помітила цього, але наступної миті мене настільки вразило... . Це сталося після Олександрії, за Червоною Кам'янкою, на четвертому чи п'ятому дні нашого шляху. Йшли проливні дощі, ґрунтові дороги неймовірно розмило, було страх як багато бруду, і йти дуже важко, а нас все гнали і гнали... .

По гулу машини, яка йшла десь позаду, я зрозуміла, що це велика машина. Я не можу стверджувати, чи навмисно він кинувся під машину, чи послизнувся. Думаю, що кинувся сам. Під машиною був якийсь гак, і цей гак зачепив його за відірваний хлястик на куртці. Його кілька разів перевернуло під машиною, і я бачила сама, як колеса пройшли по цій людині, - сама бачила. І саме разюче - він залишився живий! Машина проїхала, не зупиняючись. Конвой її не затримував. Етап зупинився тільки на такий час, який треба було, щоб підігнати підводу, що їхала за

колоною. Адже колона розтягнулася так, що ті, хто йшов на її початку, не бачили останніх рядів. Коли підігнали підводу, підійшли двоє конвоїрів: один взяв мого попутника за плечі, інший - за ноги, раз-раз - розгойдали і кинули його на підводу. Я чула стукіт голови по задній поперечині. Я не бачила, чи залишився він у свідомості, але у всякому разі ввечері він був ще живий. Наступного дня, коли нам дали хліб, я взяла шматок, зачерпнула в консервну банку води, яку нам теж дали, і підійшла до підводи: він був ще живий. Він навіть впізнав мене. Я підняла його голову, напоїла, спробувала всунути шматочок хліба - йому вже не хотілося їсти.

Увечері його на підводі вже не було. Вони не ховали тих, кого скидали по дорозі. Селяни знаходили ці трупи і закопували десь. Так, я можу повторити, що в нашому етапі в основному гинули чоловіки. Пам'ятаю ще одного з них, Седого. Він був до революції редактором газети «Одеські новини». Коли його взяли, йому було вже далеко за сімдесят - він був глибокий старик. І мене вразило, з якою турботою ставилася до нього молодь. Його весь час підтримували під руки, вели по двоє. Вели естонці, латиші... . Чи то це були сусіди по камері, чи ні - мені важко сказати, яке це було знайомство. Я не могла вийти з рядів, щоб з ним познайомитися, але я знаю, що це Седой. Я його весь час бачила... . Його добили, коли вибилася з сил молодь, коли ніхто не міг тягнути нікого і нічого⁵⁴.

А ми все йшли. Конвой нас підбадьорював: «Ну трішки, ну ще трішечки. Ось дійдемо до Дніпропетровська і більше не будемо йти пішки». Але в Дніпропетровську не було ніякого транспорту, щоб нас завантажити. Всі евакуювалися, все було зайнято, все було переповнене. І нам сказали, що треба пройти ще до Павлодару - це 140-150 км від Дніпропетровська. І ми пішли. Німці нас вже не наздоганяли. Та ми й не могли пройти ні 70, ні 50 км в день. Ми і 30 вже не могли пройти. У мене таке враження, що ці останні 30 км ми йшли тиждень. І конвой трохи подобришав: бери скільки хочеш палиць. Але палиці з'їдали руки. У нас були страшні руки. Ми ж кинули всі свої речі на початку шляху, і ні у кого ніякої ганчірки не було, щоб зав'язати ці криваві рани. Як я йшла... Як поранені собаки залишають на снігу закривавлений слід, так кожен крок мій відпечатувався. На підошвах вже ні сантиметра шкіри не було.

⁵⁴ Коментар В.Даценка: мова йде про Соколовського Іллю Львовича, 1875 року народження, проживав у м.Кіровограді, журналіст, пенсіонер, «активний меншовик», рідний брат першої дружини Льва Троцького Наталії Львівни. «Седой» - це його літературний псевдонім як редактора «Одеських новин». На час арешту він зовсім осліп.

Але мені здавалося, що не дуже боляче – відчуття болю якось притупилося...

Нас підвели до вагонів – це були рудовози. Це такі гігантські дерев'яні ящики для вугілля, а збоку – вузька драбинка. Але починається ця драбинка на висоті людського зросту, так як вагони стоять на дуже високих ресорах. Яка жінка могла так підняти ногу, щоб піднятися на цю драбину? Ніхто не міг. Не тільки я, але навіть молоді жінки не могли. І тут конвой озвірів. Стали вчотирьох у двері вагона і штовхали, били: «Швидше, швидше!» Але коли ми ставили ногу на цю драбину, то не було сил, щоб підняти ногу на наступну сходинку. І навіть якщо нам вдавалося піднятися до самого верху сходів, то вже не вистачало сил, щоб зістрибнути всередину вагона. Але що робити? Якось зістрибували. Прямо на рифлену підлогу рудовоза. Вагон наповнювався дуже швидко. У перший момент ми не думали про те, що в цьому вагоні моторошно тісно, що доведеться їхати в ньому майже місяць, що в цих вагонах немає вбиралень, немає параші, що якщо починаються жіночі функції (у багатьох вони на той час ще збереглися), то ніде помитися. І, що найголовніше, на верху кожного вагона було влаштовано ніби стільці. Трохи нижче даху було місце, щоб постелити дошки. І ось на цих дошках їхали конвоїри – так що всі свої відправлення ми повинні були робити у них на очах. У нас ще не виробилася звичка не рахуватися з цим, ще вбивало почуття сорому, ще мучилися до межі, до кінця терпіли. Чи можна уявити це? Більшість так ослабли, що не могло чекати відра або параші – все робили під себе. І стояли жажливі сморід і бруд. Потім принесли відра. Ці відра повинні були виносити через верх, а вагони вище людського зросту приблизно на метр. Ніхто не міг підняти відро на таку висоту, ні на що було встати, тому ставали на людей. Причому це не так, що от людина встала, а інший став йому на плечі. Уже ніхто не стояв – ніхто не міг стояти, тому просто лягали один на одного. І коли хто-небудь збирався вилити парашу, він кого-небудь підтягав до того, хто вже лежав, і клав цих двох. Хитка ця підставка з двох лежачих людей не завжди витримувала, і тому відро часто перекидався не за стінку вагона, а всередину, на нас. Жахливим було й інше – швидко виникла вошивість. Так їх багато було, цих вошей, що коли вагон засинав, люди ворухилися, кипіли, прямо як вода в каструлі кипить. У вагоні було більше ста чоловік. Лавок ніяких не було. Оскільки дно було рифленим, то ні одна людина не могла лежати на підлозі протягом всієї дороги. Ми сиділи у вагоні, як в камері. Ноги при цьому страшно затікали.

У вагоні була перегородка. За неї в перший же день поклали вмираючих. Поклали чоловіків в наш жіночий вагон в надії на те, що ми будемо за ними доглядати. Переділка була невисокою – два ряди збитих

дошок, так що легко можна було перелізти. У Кіровоградській тюрмі сиділа лікар, Софія Вікторівна. З нею сидів і її батько - священик, отець Віктор. Отець Віктор одразу ж потрапив в наш вагон за цю перегородку. Ми з Софією Вікторівною удвох годували його та інших вмираючих⁵⁵.

Ми брали їх пайки і намагалися змусити їх їсти, але майже ніхто з них вже їсти не міг. Тоді ми виносили ці пайки конвоїру і запитували, чи можна роздати їх іншим ув'язненим. Якщо він дозволяв, то ми клали пайки на кришку відра, і той, хто хотів, брав. Хотіли багато. Собі ми пайки не брали. Ніколи. Ні я, ні Соня. І не тому, що ми не хотіли їсти, а щоб не виглядало, що ми допомагаємо хворим заради цих пайок. З тих, хто був за перегородкою, ніхто більше трьох днів не прожив. Перегородку цю скоро розібрали. Перші три дні нас не годували. Зовсім. І майже не давали води. На третій день нам зварили кашу з манної крупи. Зварили її в бочці з-під гасу або бензину. А приносили кашу у відрах, на яких було стільки бруду, що сумнів брав - а чи не колишні це параші. Три доби я не їла, але цю кашу з'їсти не могла. Може бути, пізніше, через рік, скажемо, я б цю кашу і з'їла, але в той момент - ні. І не тільки я одна. І крім того, знову виникло питання: у що взяти кашу? Приносили її гарячою. Чим їсти? Як їсти? У нас не було подолів, не було хусток, не було нічого. У мене був, правда, бюстгальтер. Роздягнутися - значить оголитися на очах конвоїрів. Я зараз не можу згадати, як це питання вирішувалося. Їсти прямо з відра вагон не міг. Біля відра могло їсти п'ять, ну, десять чоловік. Та й відра ці... Вони так нагадували тільки що використані параші! Це було гірше свинства, це було жахливо, жахливо. Але – їли. Їли не все, але багато. Регулярної пайки спочатку не було. Видавали хліб, нарізаний, звичайно, без всякої хліборізки - як вийде. Ми страждали не стільки від голоду, скільки від спраги. Води давали дуже мало. А ми ж їхали на початку серпня по Україні в страшну спеку. Тільки на дванадцятий день ми доїхали до Уралу: ночі стали дуже холодними. Але дні все одно були дуже спекотні. Ночами ж мерзли. Притискалися один до одного. Все-таки спали, бо були дуже змучені. Тривали жіночі функції, а помитися було абсолютно ніде. Ми скаржилися лікареві, що у нас просто рани утворюються. Від цього багато і вмирали – від бруду вмирають дуже швидко. Під час етапу ми вкрай обірвалися. Приїхали в Усть-Кам'яногорськ в абсолютно жахливому лахмітті. Не було панчіх, не було трико, не було рушників. Та взагалі нічого не було – ні ложки, ні чашки.

⁵⁵ Коментар В.Даценка: священик В.І. Огнівцев помер у середині серпня 1941 року на ст. Єлець Курської обл., зовсім недалеко від місця його народження – с.Сирцеве на Курщині.

Я не пам'ятаю, скільки ми їхали. Напевно, місяць. Адже нас не весь час везли. Пропускали інші ешелони. Наші вагони заганяли в тупики, і там ми стояли по три-чотири дні. Я нарахувала в нашому ешелоні 52 вагони. Я не впевнена, що всі ці 52 вагони везли ув'язнених. Адже деякі вагони були для конвою, деякі - для продуктів, деякі - для незліченної кількості собак, для коней і т. д. Коли ми приїхали на станцію «Защита», залишилося всього 17 вагонів з ув'язненими. Я думаю, що люди, які їхали в інших вагонах, померли. Правда, в наш вагон нікого не підселяли по дорозі з інших вагонів. Але, можливо, це тому, що вагон був жіночим, а вмирали в дорозі в основному чоловіки. Якщо відкривання дверей і винесення трупів були рідкісними на початку етапу, то вже потім ці відкривання стали щоденними. Йшли на станцію, когось викликали, відкривали двері з боку, протилежному залізничній станції, і через ворота на гаках, які відкривають при розвантаженні руди, викидали померлих. Ці трупи зазвичай складали на близькій відстані від рейок, щоб їх не зачепив потяг...

Коли ми підїхали до «Защити», жодна людина не могла вилізти з вагона, не було зовсім сил. І охорона не могла нас змусити. Ні рушниці, ні вівчарки не допомогли. Ми не те що не хотіли підкоритися, а просто не могли. Тоді конвоїри відкрили двері вагона, брали за руки і за ноги і викидали. І все це з висоти людського зросту. Потім підігнали три вантажівки і стали перевозити всіх у в'язницю». На цьому спогади Марії Штейнберг закінчуються.

Спогади військовополоненого Іллі Борисовича Тарло⁵⁶

До Кіровограда нас гнали не одну добу. За перехід робили понад 20 кілометрів. Про яку б то їжу навіть мови не було. Тільки – йти, йти! Оступалися, падали, чекаючи зі страхом моменту бути розстріляним. Думаю, що в кожного полоненого не раз виникала думка: швидше дійти до пересильного табору, оглядітися, спробувати хоча б в чомусь розібратися. Про інше навіть не думалося, цьому заважали все зростаючі голод і спрага. Серед полонених було чимало поранених, навіть з відкритими ранами. Їх страждання неможливо описати.

⁵⁶ Політрук І.Б. Тарло потрапив до полону під Оржицею Полтавської області у вересні 1941 року. Звідти його з тисячами інших полонених пригнали до Кременчука, а потім у великій колоні відправили пішки до Кіровограда, до новоствореного табору № 305. В ньому він пробув кілька днів. Щасливий випадок допоміг полоненому опинитися в одному з радгоспів на збиранні буряків для Олександрівського цукрозаводу. Спогади цитуються по книзі І.Тарло. Я – везучий. Сімферополь, 1995 р.

Розум у мене пропав. Більше діяли рефлексії самозбереження. Саме вони підказували нам свої дрібні хитрощі. Перед черговим етапом нас звичайно шикували п'ятірками, і кожен ранок, при шикванні в дорогу, я намагався потрапити в одну з перших п'ятірок. Чому? Тому, що до кінця дня я настільки слабів, що ледь тримався у хвості колони. Знесилених охорона звичайно пристрілювала, а я, долаючи неймовірну втому, все-таки встигав дотягнутися до місця чергової ночівлі. До цього часу вже неймовірно гуділо в голові, пекла рана на лобі, а вже про голод і спрагу й говорити нічого. Взяли мене в полон після контузії, прямо біля окопу, навіть речового мішка не встиг схопити.

Жителі сіл, через які ми проходили, намагалися інколи передати нам що-небудь – то пиріжок, то кілька варених картоплин чи хліба кусок... Голодним намагався знайти якийсь вихід. Помічу біля дороги хлібний колосок, озирнусь, і якщо охорона не тупцює поблизу, відразу зриваю... А одного разу кусень хліба спіймав, кинула його якась жінка в колону, і він мені якраз під ноги впав. Схопив – і за пазуху.

... Дні минали за днями, ночі за ночами, а ми йшли на південний захід. Голод якось терпіли, а от спрагу... Ми пили будь-яку воду – з калюж, з якихось смердючих ям. Майже в усіх боліли животи, і деякі з нас особливо страждали.

Сонце схилялося на захід, коли наша колона підходила до Кіровоградського табору.

Повз нас, зганяючи полонених на узбіччя, промарширувала колона автоматників. Господи, скільки зневаги в їхніх очах! Навіть на собаку так не дивляться. Але раптом трапився такий випадок. Один з автоматників підскочив до нашої колони, щось рикнув охоронцю і зі спокійним обличчям передав першому зустрічному полоненому пачку цигарок. Це вразило не тільки мене.

Вся територія Кіровоградського табору була перегороджена колючим дротом на кілька великих кліток. В одному місці на межі двох кліток стояв великий котел з варивом. Біля котла тупцював так званий кухар з невеликим черпаком, прив'язаним до довгого держака, і два охоронці з металевими прутами. Судячи з їхнього одягу, вже здалеку видно було, що це наші співвітчизники. Мимо котла безперервно з клітки в клітку рухалася безкінечна мовчазна черга.

Став у неї і я. З цієї хвилини тільки одна думка бурувала мозок – дійти швидше до котла. Я спочатку навіть не подумав, куди братиму їжу. Коли підійшла моя черга, на секунду розгубився, потім зірвав з себе пілотку і підставив її під черпак. Мені дісталася якась рідина, в якій плавали пшонинки і стирчав кусок вуха, напевне недавно загиблого коня. Я діяв так швидко, що ухилився від удару палицею охоронця, що

призначалася кожному, хто затримувався біля кухаря. Щоб не пролити жодної краплі варива, я випив всю рідину, потім з'їв решту.

*Військовополонені рухаються вулицею Великою Перспективною в Кіровограді. Осінь 1941 р. Можливо, серед них йде І.Тарло.
З архіву Рейберт інфо.*

Успішно розправившись з обідом, я оглядівся. До цього я бачив тільки котел з їжею, і ніщо навкруги мене не цікавило. Нині я помітив ще одну чергу, нерухому і дещо меншу. Вона нагадувала довгого звивистого плазуна. Люди в черзі стояли не рухаючись, втопаючи босими ногами в рідке багно. Обличчя їх здавалися муміфікованими, неживими й байдужими.

«Це євреї!» - довірливо сказав мені зарослий щетиною похилого віку солдат, вилизуючи свою порцію з кришки солдатського котелка, і додавив: - «Будуть стояти, поки всіх полонених в таборі не нагодують. А отримують вони половину нашої порції».

Мені довелося чимало походити по табору, поки не знайшов собі місця, щоб трохи відпочити. Воно виявилось на горищі будівлі, що височіла серед двору, оточена колючим дротом.

Вдень багато полонених йшли на роботу в місто: то дрова заготовляли, то на бурячне поле. Тому щоранку біля воріт табору топталися ті, хто мав сили для тяжкої роботи. Три-чотири дні табірної життя дечому навчили мене, я став більше орієнтуватися в

навколишньому. Одного разу мені вдалося обманути кухаря і охорону, тож я отримав дві порції їжі. Я, звичайно, ризикував, і тоді б мене жорстоко покарали. А так – все влагодилося. Коли табором прокотилася чутка, що частину полонених відправлятимуть до Німеччини, я вирішив зробити все можливе, щоб залишитися.

Одного дня, тільки розпочавши скручувати цигарку після обіду, відчув, як хтось смикнув мене за плечі. Оглядаюся – охоронець. Здоровий, червонощокий, одягнений в нову шинель, зняту, напевне, з чужого плеча. «Этот?» - питає когось з черги за баландою. «Да, этот! Был у нас политруком!» Я так і вкляк. Подібного не чекав. Обличчя зрадника мені нічого не говорило. А охоронник підійшов до повара і кивнув, показуючи на донощика: «Выдай ему дополнительную порцию!»

В супроводі охоронця я відправився до сірої будівлі казарменого типу – до коменданта. «Комиссар, командант шпрехен!» - доповів охоронець вартовому, що стояв біля дверей. Недалеко від дверей коменданта переминався з ноги на ногу вибритий, акуратно підстрижений солдат у випрасуваній формі. Він так вирізнявся серед полонених, що викликав подив. З'ясувалося, це був перекладач, наш колишній військовополонений. У мене моментально виникає ідея, і я, безупинно говорячи, звернувся до перекладача. Розповідаю, що в мене залишилися хворі батьки, я з документами пробирався до них, але мене по дорозі затримали і відправили до табору і що я ніякий я не полонений. Говорив все це на суміші німецьких-російських-українських слів...

Солдат, що стояв біля дверей, підскочив до мене і виштовхав до виходу. Я знову опинився у дворі комендатури. Прямо переді мною височіла стіна колючого дроту, справа – кілька десятків полонених, які чекали відправки до якогось радгоспу на збирання буряків. Я кинувся до них, вчепився в чиюсь руку, і опинився в колоні, що полишала табір.

До господарства, де нас чекали, ми добиралися, користуючись певною свободою. Охороняли нас кілька німецьких солдат і поліцаїв. Нам дозволялося брати в населення передачі. Їх відразу переполовинювала охорона. Прибули до господарства під вечір. Наше завдання – копати цукрові буряки для цукрового заводу. Нашу групу розподілили на три десятки, визначили старших. Охорона щодня давала нам завдання, де і що робити

Робота відволікала. Бурякове поле було неподалік нашого житла. Ми викопували буряки, виносили їх на край дороги. Тут же їх смажили на вогнищах і залюбки їли, грілися та сушили одяг. Порівняно з табором це був справжній курорт. Однак я відчував себе все гірше й гірше. Леж дороблю до вечора, з трудом дійду до сараю і бух у свій куток. Про втечу

ми вже й не мріяли. А якщо втечеш, то куди йти? Про партизан ні слуху, ні духу.

Йшов жовтень 1941 року. Я вже знав, що до найближчої залізничної станції Фундуклівки – рукою подати. Буряки ми копали для Олександрівського цукрового заводу, що впритул розмістився біля залізниці. А в містечку Олександрівка є лікарня, яка працювала. В мене неймовірно боліли ноги і спина. Одного дня я сказав старшому, що не можу зіп'ятися на ноги. А коли з трудом піднімався, стогнав. Старший, з наших полонених, бачив мої муки і співчував мені. Я попросив його, щоб мене відпустили в Олександрівську лікарню.

Вранці мене посадили на підводу, що везла буряки на Олександрівську цукроварню.

Моя поява в містечковій лікарні викликала значне пожвавлення всіх співробітників і медичного персоналу. В терапевтичному відділенні для мене знайшли місце. По лікарні рознісся слух, що привезли пораненого червоноармійця. А значить, він зможе розповісти про події на фронті. Але що я міг їм сказати!

Часто до мене навідувався завідуючий терапевтичним відділенням Станіслав Богданович. Він поцікавився, як я опинився в лікарні. Я розповів йому всю правду. «Ми вас обов'язково вилікуємо!» - полишаючи мене, сказав лікар. З великими снігопадами й заметілями прийшла зима. Слова Станіслава Богдановича збулися – я швидко став одужувати і навіть допомагав розтопляти печі.

Не минуло й місяця, як я зміцнів і виконував у лікарні всі підсобні роботи. Ніхто мною не цікавився, жодних запитів на мене не надходило, ніхто не вимагав документів, про виписку з лікарні ніхто не нагадував. Станіслав Богданович вирішив на власний ризик залишити мене в лікарні, але не в палаті, а на роботах по обслуговуванню. Зранку я набирав у діжки воду з колодязя, розвозив її по відділеннях, рубав дрова для груб, топив їх, виконував іншу дріб'язкову роботу. Сили в мене добавлялися, але зростала й образа на себе – десь іде страшна битва, а я рубаю дрова.

Головним лікарем Олександрівської лікарні був Готліб Готлібович Мюллер – уродженець республіки німців Поволжя. Він закінчив Одеський медінститут перед війною, тож працював тут недавно. Поганих чуток про нього в містечку ніхто не чув, але і доброго слова ніхто не казав. Коли я ще здалеку помічав його високу худу фігуру, то швидко намагався кудись зникнути, щоб не потрапити тому на очі.

Одного морозного дня медична сестра, що постійно перебувала при головному лікареві, розшукала мене щоб сказати, що зі мною хоче переговорити Г.Г.Мюллер.

Викуривши «для хоробристі» цигарку, я відправився до головного лікаря. Він, не піднімаючись з-за столу, повернув до мене голову і строго чеканячи слова й стукаючи пальцем по стосику паперу на столі, сказав: «Все! Давай йди! Нам такий працівник не потрібний!» Що мені залишалося робити? Я вийшов і щільно причинив двері⁵⁷.

Спогади Олекси Терентійовича Кримського⁵⁸

Передмова

Так вже склалося, що все моє свідоме життя проходило у в'язкому всеохоплюючому тумані Великої Брехні. Брехня господарювала в політиці, науці, у всіх галузях народного господарства, у повсякденних обіцянках кращого майбуття. Ця Брехня спотворювала людські душі... Взяти хоча б такого полководця, як Жукова. Знаменитий полководець, щойно відірвавшись від стільця помічника сапожника, вже незабаром настільки оволодів військовою наукою, що переміг всіх німецьких генералів – воїнів з діда-прадіда. А правда, як на мене, була в тому, що технічні можливості загарбників були не в змозі перемолоти оту масу гарматного м'яса, яка складалася, в тому числі, і з наших, триліських дядьків і яке гнали на вбивство оті наші горе-полководці (щоб краще зрозуміти це, прочитайте, наприклад, мемуари Штеменка та ін.). Якщо хто не вірить мені, тоді хлопчиків – пастушку, який бачив, як один німецький танк (два інших відступили), прикриваючи залеглу за недобудованим залізничним насипом біля с.Триліси свою піхоту, для більшої оглядовості підпаливши хату діда Нестеренка і колгоспну вівчарню, буквально вистрілював, винищував наступаючих наших солдат, яких мобілізували якийсь тиждень тому в Чигиринських селах і яких п'яний командир безжально гнав на танка. А танку допомагав німецький солдат, який з глибокого окопа прострілював кілька вулиць та косив, буквально, наповал наступаючих. А в солдатів наших – лише довгі незграбні рушниці та вкритий снігом степ. То отой п'яний командир,

⁵⁷ Політрук І.Б. Тарло після звільнення з лікарні містечка Олександрівка деякий час працював на місцевому цукрозаводі, згодом разом з типовими службами німців опинився в Західній Україні, там потрапив до партизанського загону. Після з'єднання з частинами радянської армії перебував у фільтраційному таборі, звідки його направили до штурмового батальйону рядовим.

⁵⁸ О.Т.Кримський народився 1930 р. в с.Триліси Олександрівського р-ну Кіровоградської обл., нині проживає в смт Олександрівка. Власноруч написані спогади передав автору в 2007 році.

втративши орієнтацію та своє військо, дійшов майже за 200 метрів до танка. Потім солдати потягли свого командира у дерев'яних ночвах із розпоротим животом до себе в тил. Все це відбувалося на моїх очах і я є правдивим свідком тих подій. Згодом, коли атаки наших захлинулися вже вкотре, якийсь селянин - солдат, добре вивчивши місцевість, заповз промитим водою рівчаком майже до німецького окопа і знешкодив у ньому кулеметника. А скільки понівечених залишилося під селом наших солдат! І це ж одне лиш невелике, не укріплене і не підготовлене фашистами як слід для оборони українське село з тисяч і тисяч інших!

Не могу після всього побачено і пережитого чути розхвалювання талантів наших полководців. Цим «одописакам» варто поїхати в Лисянський, Звенигородський, Корсунський, Городищенський райони Черкаської області, завітати, зокрема, у село Завадівку та поцікавитися в старожилів: хто і як звільняв це і сусідні села в лютому – березні 1944 року, скільки забитих лежало в прострілюваній німцями долині, що перед Завадівою. Тут загинули майже всі наші дядьки (мені тоді йшов чотирнадцятий рік і, наприклад, Добровольський Мефодь 1921 року народження, Курганський Максим 1917 року народження та десятки інших, які загинули через місяць після визволення мого села за якусь сотню кілометрів від рідної домівки, здавалися мені дядьками).

Втрачене дитинство

Ця війна передчасно зробила нас, дітей, дорослими. Бо ми, як і наші батьки, теж вирощували хліб. Мої однолітки в містах, поруч з дорослими, виточували снаряди, часто втрачаючи свідомість біля верстатів після 10-12 годинної роботи впроголодь. Ми – моє покоління, «не ходили тоді пішки під стіл, щоб потім поробитися учасниками війни», як про це висловився один недолугий президент, який, окрім спиртного, нічого не нюхав: ні пороху, ні пилюки від молотарки, ні задухи від перегрітого мастила з токарного верстата. Не бігав він у свої 9-10 років в спекотні жнива з відром води і кухликом по стерні босими ногами, де від жниць лише й було чути: «Води, води, води!» (Оце «Води!», «Води!» і нині стугонить в моїх скронях ковальським молотом, бо тільки тепер усвідомлюєш фізичні муки від непосильної праці тих ще молодих колгоспниць).

Весною 1941 року я закінчував четвертий клас Триліської середньої школи Олександрівського району Кіровоградської області. Крім знань з основ наук у наші голови вбивалися такі патріотичні засади, що з шкільної парти ми вже готові були нищити всіх зовнішніх і внутрішніх ворогів. Та де в Трилісах їх було відшукати? Павлик Морозов на той час вже поборов своїх родичів, Коля Тиховаров вже проковтнув

свого секретного пакета, дівчатка Ядвіга і Малка переловили всіх шпигунів на кордоні, а наші воїни, визволяючи пролетарів всіх країн від гніту капіталістів, вже побили ворогів у Бессарабії, в Західній Україні та Білорусії, в Прибалтиці та Карелії, добре перепало ворогам на озері Хасан і Халкін-Гол. Внутрішні вороги вже он який рік пиляли тайгу, добували мідну і свинцеву руду... (Мені вже майже вісімдесят років, а дитяча пам'ять чіпко зберегла те, чому вчили наші довоєнні вчителі). Тож нам, сільським школярам, нічого не залишалося, як весною 1941 року «воювати» з нашими однолітками-пастушками з сусідніх сіл Янівка та Матвійка. Ото й були наші найбільші дитячі розваги. А ще ми викреслювали прізвища та замальовували густим чорнилом портрети «ворогів народу» в шкільних підручниках. До речі, коли вже при німцях, восени 1941 року, відновилися навчання в початковій школі, то в тих же підручниках довелося викреслювати прізвища радянських вождів та діячів, то одна з учениць-біженок на ім'я Рона промовила вголос таке: «Черкайте, черкайте! Вот вернуться большевики, будете вы отчеркивать!» І ні її, ні вчительку, на плечі якої несподівано звалилась така відповідальність, від чого вона ледь не знепритомніла, ніхто німецькому коменданту не видав (а ще кажуть наші недоброзичливці, що ми – українці, продажні!) А тоді, перед війною, кожен з хлопчаків мав якусь «зброю», і нею ми вгамовували свій «бойовий» дух, стріляючи по уявних ворогах із бузинових рушниць та пістолетів.

Червень, липень 1941 року

І ось розпочалася війна, про наближення якої довго говорили, як пошепки, так і вголос.

Чутки про її початок докотилися й до нашого села. А потім над Трилісами з'явився небачений ворожий літак «рама». І чутки, мов коні у безкраїх казахських степах, поширювалися неймовірно швидко, і, як ми переконувалися не раз, вони були правдивими. Про достовірні події на фронті знали не тільки дорослі, а й ми - пастушки. Ми знали, що Гітлер віддав румуну південь України і що ті п'ять разів намагалися взяти Одесу, та довелося таки німцям окупувати місто. Знали, хто такий нарком Тимошенко та про його непрофесійні дії, довідалися і про трагедію під Києвом та інше. В липні повз наше село потяглися до Дніпра величезні гурти скоту, свиней, отари овець. Повів мій родич до Дніпра і колгоспного трактора, а там, не зумівши переправитися на лівий берег, надивився на переправах такого місива із живності та людей, що, повернувшись додому, збожеволів незабаром та так і помер.

Відступаючих наших військ ми майже не бачили, окрім тридцяти пораниених солдат, хоч і пасли худобу при самій дорозі. Зупинився,

якось, біля села «газик» із зенітною установкою на кузові, що складалася із закріплених на турелі чотирьох спарених кулеметів «Максим». (Вже після війни, навчаючись у медтехнікумі, освоївши теоретично і практично 300-годинну програму кулеметника з отриманням відповідного посвідчення, я дивувався, як це чудо могло пошкодити ворожого літака, бо вже після першої стрічки, випущеної з кулеметної установки, вода закипала і зброя ставала непридатною). Ми - пастушки, підійшовши до автомобіля, з великою цікавістю розглядали і кулемети, і чотирьох військових дівчишок, які обслуговували цю зброю. Бо їх поява стала подією в житті тогочасного села. А ще сільська жінка розповіла, що на власні очі бачила, як наш солдат, притулившись спиною до телефонної опори, настирливо стріляв із простої гвинтівки по німецькому літаку, який налетів бомбити станцію Фундукліївка. І таки влучив, як божилася жінка, у літак! Бо він, тягнучи за собою шлейф диму, подався із зниженням десь за ліс. Можливо, це його рештки розсипалися майже на кілометр вздовж дороги під Любомиркою. Ми ж, всупереч війні, пасли корів, добросовісно виконуючи настанови своїх батьків.

«Восновози»

Так склалося, що наша хата була побудована у самім центрі колишнього панського дворища Безрадецьких, від якого на період мого знедоленого дитинства залишився тільки кленовий «палісадник», як ми його називали, а двоповерховий панський будинок та капітальні господарські будівлі були повністю зруйновані. Вже в тридцятих роках на тому місці були збудовані колгоспні майстерня, млин, конюшня, вівчарня і все було з глини та дерева. В якийсь травневий день 1941 року із майстерні були викочені і встановлені на спеціально підготовлений біля нашої блаженської огорожі майданчик два новенькі вози.

Це було, на наш дитячий розум, диво творіння рук людських, вірніше, дядьківських рук. На свій короткий тогочасний вік я бачив і безтарки, і бігунки, грабарки і великі гарби під волові ярма, і прості – одно, – і парокінні вози. Але на ці, пофарбовані в зелений колір, із оббитими не ликовим чи осиковим луб'ям, а справжніми струганими дошками полудрабками, з добрячим кованим ходом і, навіть, гальмом, приходила подивитися добра половина села. «Восновози, основози!» – щоразу доносились із гурту голоси сільських знавців, а біля возів поважно походили творці цього дива – наші дядьки. Не було серед них лиш найзнаменитішого на весь район коваля Івана Хомовича, бо на той час він вже був розстріляний у Черкасах за те, що підкував коня комусь не тому ще у вісімнадцятому році. Вдень нам - дітям, навіть забороняли підходити близько до цих возів, та й зайняті ми були на пасовиську. Зате

вечорами, коли працівників майстерні заміняла мудра сивочола варта сільських дідів, не уявні, а справжнісінькі «воєнвози» ставали повністю нашими і бойовому дитячому завзяттю не було меж. Ми зі своєю бузиновою зброєю нищили уявного ворога наповал, і були серед нас не тільки «Чапаї», а й «Анки». А мудрі й доброзичливі сільські діди, які своє відвоювали, тільки посміхались, зіпершись на ціпки сивими бородами. Та якоїсь травневої ночі 1941 року ці вози якось непомітно зникли... Ні в кого не було сумніву, що вони відправилися на західний кордон, від якого наш тогочасний вождь мріяв йти на визволення Європи від капіталістів.

В тім, що наші вози побували десь там, ми впевнилися вже в липні. Пасемо якогось дня скотину понад шляхом, бо біля посівів заборонялося. А цей шлях вів від Києва до Дніпропетровська повз Триліси і був найкоротшою дорогою на південь, понад Дніпром. Ще до війни мій батько брав мене з собою в машину і ми їхали спершу на Чигирин, тоді на Крилів, потім понад Дніпром аж до Дніпропетровська. Ще не було отого масового прогону в бік Дніпра величезних гуртів худоби, але рух на шляху вже помітно пожвавішав. Спочатку ми не звернули уваги, як з боку м.Кам'янки з'явилися дві підводи. Ідуть люди, то нехай собі ідуть. Та ось вони зупинилися біля нашого гурту. На передньому возі на великих клунках сиділа стара карга, а біля неї та на другому возі розсілися різного віку діти та дорослі, що й не розбереш, хто це. Та ось від старої прогарчало: «Эй, ты, большой. Принеси ведро воды, я дам много денег!» Але про яку воду могла йти мова, коли під тією пилюкою, що густо вкрила вози, ми вгледіли зелену фарбу, намертво закріплені штильваги, добротні колеса і... знайомі гальма! «Хлопці, та це ж наші рідненькі «воєнвози!» – вигукнув хтось з ватаги. І такий вибух гніву і сорому за те, що наші дорогі серцю «воєнвози» використовуються не за призначенням, а ось цією хитрою сім'єю, заповонив наші ранимі дитячі душі, що отой «большой» захопив якусь грудку землі і попудив у банькату відьму. Промахнутися у таку ціль було б великим соромом для всього нашого хлоп'ячого товариства... А у відповідь прогавкало: «Ты, дурной «хохол», вы были уже в мешке, но не были еще завязаны!» Потім карга штовхнула у спину візницю і наші омріяні «бойові» побратими рушили у невідомість. Я не думаю, що їхні пасажири десь в наступних до Чигирини селах напилися криничної води, оскільки випромінювали таку зненависть до нас, українців. А ми – діти, постаріли на якісь рік-два, дивлячись услід дитинства, що віддалялось. Можливо, то були й не наші «воєнвози». Ми ж не знали, що перед війною кожен колгосп мав поставити до армії такі ось вози, збудовані за одним стандартом.

Поранені

Та цього дня нас чекало вдома ще одне тяжке випробовування, від якого ми постаріли ще на декілька років.

Коли ми пригнали скотину на обід, то в панський палісадник, а це ж біля нашої хати, зайшли на спочинок червоноармійці – рештки якоїсь військової частини. Виснажені, в запорошених, вигорілих, просолених гімнастерках, в просякнутих кров'ю брудних пов'язках, з потертими до виразок ногами, воїни розляглися горілиць під деревами і відпочивали. І здавалося мені, який бачив це все, що їм нічого вже більше й не потрібно, окрім холодної криничної води, яку ми – діти, не встигали підносити їм в скляних кілограмових їхніх же баклагах, придатних більше для рукопашного бою, ніж для зберігання води. А дівчина-військфельдшер, стомлена та в такій же просоленій гімнастерці, не встигала міняти пов'язки на ранах. Та де ж було їй взяти свіжих бинтів? Не довго відпочивали солдати, як пролунала команда і побрели вони тією ж дорогою, що й наші-ненаші «воєнвози», які справедливо мали б везти їх. І знову біль жалю вразив наші душі. А було їх з дівчиною чоловік тридцять. Якраз комплект на наші вози.

І ось тепер, коли щорічно старим трактом чвалаю до сільського цвинтаря відвідати могилки рідних і близьких, щем вимушує мене зупинитися на місці нашої останньої зустрічі із «воєнвозами», і вкотре заглибитися в спогади про дитинство, і зайвий раз переосмислити віщування старої карги. І в розбурханій уяві постає при дорозі постать отого «большого хохла», як обізвала його втікачка, а звали його Мишко Гулька. І хочеться вже якщо не гранату, то хоч грудку нашої горьованої землі кинути на тих своїх перевертнів з яничарами, які вже сьогодні розпинають нашу країну не згірш за тих окупантів.

Окупація. Перші дні

Біля Триліс зливались під кутом дві дороги: одна з Олександрівки на Чигирин, а друга – з Києва на Дніпропетровськ. Ось на цім клину ми й збиралися в гурт, щоб потім всім разом відгонити скотину на пасовище. Якогось передосіннього ранку вигнав скот на клин першим саме я. Ранки були вже прохолодними, тому я примостився під горбиком, виставивши під перше проміння свої босі, як завжди, ноги. Можливо, що й задрімав, бо не зогледівся, як перед мною вже стояв німець. Молодий, поголений, в наваксованих чоботях, в чистому випрасуваному мундирі. Майже половину живота займала кобура пістолета. Але мій погляд заляк не на кобурі, а на ременях, якими був опоясаний німець. Хто пас скотину, той знає, що найціннішими атрибутами пастуха були і є добротний, краще сплетений вчетверо, з осередком, батіг, а також очкур і складний ніжик.

О, то було ціле наше багатство! На довгому і тонкому ремінці німця теліпався планшет, а решти ремінців було так багато і невідомо для чого вони були йому потрібні, але я встиг прикинути, що з цього реміняччя можна було б сплести п'ять батогів (ось чим була заклопотана моя одинадцятилітня голова за першої зустрічі з окупантом!) Я так і лежав під горбиком, чомусь помаленьку відсовуючи від себе довгу хлудину, боячись, щоб німець не подумав, що я використаю оту палицю як зброю проти нього. Схоже, що з великим інтересом розглядав мене й німець. А потім запитав: «Тарі три, тарі – нет?», показуючи на шлях з Олександрівки. Я чомусь відповів: «Нет!» Отримавши від мене таку стратегічно важливу інформацію, за яку мене наші не розстріляли б, бо розстріл тоді був запроваджений з 12 – річного віку, але прочухану могли дати доброго, німець попрямував до трьох невеликих танкеток, які стояли на шляху і які я лише тепер помітив (такі добре заснув, що не чув їхнього гуркоту). Бачачи таке, я похапцем погнав худобу додому, бо що робити далші, я не знав. Одна з танкеток під'їхала до крайньої хати. З неї вийшло четверо німців. Господиня зустріла їх глечиком з молоком, який простягла до першого німця. Німець запропонував їй самій спершу надпити, а потім, гелгочучи, швидко спорожнили посудину. Вже нині, згадуючи про своє дитинство, мимоволі пригадав написане своїм дідом Архимом, артилеристом, повним кавалером Георгія, де чорним по білому було, як оця сама господиня ходила з червоним прапором попереду загону активістів, що вигрібали збіжжя із засіків односельців у передголодні роки.

На моє здивування, німецький офіцер тицьнув гостинній жінці якийсь папірець і попрямував до танкетки. Ці та послідуочі німці, а їх мимо села проїжджало дуже багато, за «млеко, яйки, сало, мет» розраховувалися з нашими селянами рейхсмарками, пізніше – окупаційними марками. Але в обігу були також і радянські гроші. Купувати та відбирати в селян якусь провізію в 1941 – 1943 роках німцям не було ніякої рації, оскільки працювали колгоспи і всі податки селяни виконували справно. Вже з часом ми добре роздивилися німцям. У кожного з них на поясі постійно теліпалася алюмінієва, вкрита сукном, з пластмасовим стаканчиком баклажка, наповнена кавою, а в шкіряному заплічному сидорі – жовта пластмасова коробка на 0,5 кг масла, декілька коробок консервів та хліб, який зберігався, не пліснявіючи, місяцями. Я, наприклад, бачив їхній хліб, на обгортці якого стояла дата виготовлення – 1940 рік. Дуже хотілося мати металевий набір з ложки, виделки та відкривачки, але для нас то вже була розкіш.

Нехай це досліджують історики, але у мене склалося враження, що на той час німцям було заборонено чимось кривдити мирне

населення. Адже так було у всіх сусідніх селах – Любомирці, Антонівці, Вищих Верещаках, Матвіївці, Антонівці, Китайгороді... .

Зустріч з добровольцями. 1942 рік

У війну нам доводилося зустрічатися також і з добровольцями, які служили німцям, носили їхню військову форму... . І спробуй розберися, де німець, а де доброволець.

Якось пасемо на віджнивованому полі між лісом і дорогою. Вже німці були, мабуть, аж під Сталінградом і рух на трасі значно зменшився. Та ось з'явилася якась автомашина, зупинилася навпроти і до нас попрямував німець з маленьким пістолетиком у руці. Ми, запідозривши щось неладне, природно, стали відтіснити скотину до лісу. Німець був настирливим і наздогнав нас, а тоді пробелькотів: «Партизанен іст?» Говоримо у відповідь: «Найн!» Кози мої були наскільки ручні, що не відступали від мене й на крок, тому перед німцем я стояв в оточенні своєї невеликої череди. То німець, навіть не стріляючи, схопив одну кізку за роги і спритно завдав собі на плечі. А коли він при цьому промовив чистою російською мовою: «Вот так!», то ми зрозуміли, який то був німець. Ось ще один приклад. Про його мені розповів вже після війни мій добрий знайомий з Соснівки, який добре знав причини спалення частини Соснівки в 1943 році. Залізницю від Фундуклівки і до, можливо, Цибулево, охороняли добровольці – калмики або башкири. Вони мали добрих коней, відповідну зброю та, звісно, носили німецьку форму. Один з добровольців під час варті на коні завчашав до соснівської молодиці. Чи то з метою помсти якийсь соснівський «Отелло», а, можливо, що і партизани, таки вислідили калмика і вбили. Його ж побратими, одягнуті, звісно у німецьку форму, випалили значну частину сільських хат та вбили кілька десятків селян, що було надзвичайно жорстоко та непомірно дорого за якусь душу зрадника.

Бій під Трилісами. 1941 рік

Вгледівши першого німця побіля себе та їхні танкетки, я «потирлував», як тоді у нас казали, свою скотину додому. Порівнявшись із одним подвір'ям, я побачив, що Вася, мій сусід, кіномеханік і комсомолец, бавиться із своїм немовлятком. Знаючи, що Вася патологічно боявся німців, бо вони, мовляв, вішають і вбивають комсомольців, я гукнув йому, що німці вже біля села. Вася кинув немовля на траву і шодуху побіг у хату. Вже згодом я дізнався, що Вася прибився до Дніпра і, вкравши з якимось напарником рибальського човна, переправився на лівий берег річки. Там наші сприйняли його за шпигуна, бо ретельно обшукали валізку і знайшли куски кінострічки,

т.зв. протяжки, до кінопроектора. Повели Василя на розстріл, бо не зміг, плачучи, пояснити, що комсомолець, що хоче бити ворога, що дома залишилася маленька дитинка, що він кіномеханік... Цю сцену побачив якийсь льотчик, повітряний розвідник, тож все зрозумів і переконав НКВДистів не стріляти в чоловіка.

Та це буде згодом, а я лише встиг пригнати худобу додому і ми з матір'ю саме прив'язували її у дворі, як за селом проскреготіла кулеметна черга. Як з'ясувалося вже за годину, то до нашого села від Чигирини під'їхали два газогенератори – «полоторки» з нашими бійцями в кузові. Розпитавши зустрічного дядька, чи є в селі ворог, наші вирішили дати їм бій. Коли розпитували, на дорозі, навпроти них, з'явилися три ворожі танкетки. Результат бою: спалений «Газик», убитий в картоплині та похований селянами при дорозі червоноармієць, решта відступили. Наші навіть не могли нічим пошкодити резинових коліс німецьких танкеток, оскільки ті мали в колесах камери з тришарової гуми та залитим між ними червоним гусматиком, що заплавляв отвори від куль, витримавши десятки пробоїн. Нашим навіть вдалося кинути зблизька на першу танкетку пляшку з запалювальною сумішшю. Вона вибухнула, вкривши густим полум'ям ворожу бронетехніку, але... німець скористався вогнегасником та під прикриттям своїх кулеметів швидко загасив вогонь. (Довгий час потому ми дивувалися і цим вогнегасникам, яких не тільки ми – діти не бачили, а й дорослі, і тими куленепробивними шинами.)

Окупанти в селі

Війна війною, а голодну худобу потрібно годувати. Отож, оговтавшись від перших німців, виганяли ми скотину, спочатку обережно, а потім сміливіше, на наше традиційне пасовисько за селом. А мимо, битим шляхом, їхали, колона за колоною, з невеликим проміжком, німецькі війська. І здавалося, що не буде їм кінця і краю. І в тому русі на Схід не було в них часу та й бажання вриватися у села, грабувати людей, палити хати... . Вся ця маса війська ночувала і відпочивала в транспорті за нашим селом, маючи для цього все необхідне. Насилля ми не бачили. Цей суцільний потік тривав днів з десять, а може й більше. А потім якимось рух уповільнився. Ми вже вирізняли окремі частини мотоциклістів, велосипедистів, кінські обози. Лише одного разу до села на відпочинок завернув взвод піхотинців. І вже глибокої осені заходили на відпочинок і маскувалися під розлогими кленами панського «палісадника» тилові частини, в тому числі румунські, італійські... .

Ми добре вивчили цих непроханих гостей і по мові, по формі, по ставленню до нас – сільських жителів, могли впевнено сказати, хто є хто.

Не побоюся сказати, але найпоряднішими, якщо так можна сказати про окупантів, були німці, французи, бельгійці і чехи. Один з них, Ернст, навіть залишив свою адресу, запросивши нашу сім'ю погостювати в нього вдома після війни. Пам'ятаю, що на цьому клаптику паперу з адресою було слово «Люксембург». А найзлішими були мад'яри та поляки. Веселими та співучим залишилися в моїй пам'яті італійці, про яких німці зневажливо говорили: «Італьякі – злодії!» В ці осінні дні вперше побачив я і есесівців. Якось забіг до нашого двору маленький німчик напиться та набрати собі води. Зробив свою справу і почав спілкуватися доступними тоді методами з моїм батьком, який був тієї хвилини у дворі. Доспілкувалися до того, що мій батько став показувати, що якби Сталін і Гітлер спершу постукалися своїми тупими лобами і в такий спосіб визначили, хто сильніший, то й війни не було і сидів би спраглий на воду німчик у себе вдома, а не в чужому краю. В цій суперечці нічого дивного не було, бо більшість наших селян, та й самі німці мислили приблизно так само. Багато німців, вступаючи в розмову з селянами, виймали фотографії своїх дітей, дружин, батьків і показували нашим людям, пояснюючи, що я, мов, отут воюю, а «фрау» (матер, кіндер...) далеко і він сумує за ними, і натякали, що війна – «шлехт!» (погано!). Після досить таки гострої суперечки з моїм батьком цей німчик, який, мабуть, не хворів ностальгією, хуленько побіг і незабаром повернувся в супроводі двох високих і худих німців, зодягнутих у блискучі шкіряні (не брезентові) плащі із наплічними відворотами. На комірах я побачив знаки, які раніше бачив на електричних стовпах з попередженням про небезпеку. Викликали батька і розпочали допитувати мішаниною мов. А німчик все перебивав та розповідав, розповідав, наговорюючи на батька... Есесівці в усьому розібралися, зрозуміли, що батько не становить для них своїми розмовами якоїсь небезпеки, а батько, щоб ті швидше відчепилися, подарував їм оригінального складного ножа з колодкою з рогу тварини – витвір сільського умільця.

Одного дня розташувалися в нашому привабливому палісаднику на ночівлю якась військова частина з автомашинами, які зайняли всю територію садка. Я забарився, граючись з однолітками, і до настання темноти не поспів до хати, а добиратись потрібно було через розташування німців. Мати, примітивши, що мене немає вдома, а вже вечір і що німці виставили варту, підбігла до одного з них і доступною мовою втокмачила вартовому, плачучи, що «кіндер» загулявся десь і повертатися додому має через їхнє військо. Німець матір зрозумів і перегукнувся з рештою вартових. Пізнього вечора я, не думаючи про якусь небезпеку, безтурботно пройшов, обминаючи машини, повз усіх

вартових і вже майже біля самого нашого подвір'я хтось схопив мене за вухо і так підвів мене до заплаканої мами. Про що так гаряче белькотів німець, я все не міг второпати, аж поки солдат не вилучив із патронника рушничі набій і не став тикати ним в мої груди, а потім ще й пальцем показав, куди повинна була б влучити куля, якби «мутер» не підійшла до нього. Значно пізніше, вже після війни, коли я проходив курс молодого бійця в роті охорони, де були майже всі національності колишнього СРСР, які тільки й знали «моя твоя не понімай, моя – стріляй!», то часто задумувався, як би повівся наш вартовий в ситуації, що її так гуманно щодо мене вирішив німецький солдат?

Окупація. 1942 рік

Відомо, що в передвоєнні часи носіння будь-яких прикрас вважалося буржуазними пережитками. Молодь, яка їх носила, зневажалася. Та з приходом німців це табу якось мимоволі відпало і наші дівчата – красуні, а також жіноцтво та парубки, кинулися чіпляти на руки, шиї, у вуха все те, що блищало. Тому й виникло в селі ремесло – виготовлення прикрас. Мідні монети йшли на персні, з червоного німецького телефонного дроту виготовляли намисто. Цю «моду» перейняли й ми – пастухи, яким сам Бог велів заповнити чимось час та мати інші вигоди, адже за блискучу дрібничку подружки - пастушки, та й хлопці теж, могли пасти, наприклад, мою скотину, навіть тиждень, відпрацьовуючи за придбану прикрасу. Правда, й справа вимагала вміння, хисту та витримки. Ото ж я, виготовивши на обмін якогось персня, мав змогу потай від батьків покупатися у ставку чи десь поблукати, наприклад, біля німецьких автоколон та назбирати для своєї колекції коробочки від курива з усієї Європи (у мене була колекція біля сотні з цигаркових коробочок). Отак, маючи вільний від нагляду за худобою час, бо хтось з ровесників розплатувався зі мною за виготовлену для нього обнову, я заблукав на горище школи. Заняття ще не розпочиналися, вхід до підсобки, із якої на горище вела драбина, був вільний. На горищі лежала велика купа книг, а за брусками обв'язі я знайшов заховані блоки радіоприймача. До речі, всі радіоприймачі ще до вступу німців мали бути зданими на пошту, на що видавалися квитанції. Крім книг, були також прилади з фізичного кабінету. Я вибрав книги. Пам'ятаю, що відібрав «Останній з могікан», «Флора і фауна СРСР» – гарно ілюстровані, «Тихий Дон» та інші книги. Відібрав стільки, скільки міг понести, а було мені тоді 12 років. І ось з цим вантажем я задки, бо так було зручно, став обережно спускатися по щаблях вниз. Потім, коли зігнувшись, став класти книги на долівку, то так, зігнутий, і заляк, бо вгледів поряд з моїми босими ногами ще зо три пари чужинських чобіт.

Ноги мої подерев'яніли, а серце зупинилося, впавши десь до п'ят. Адже я знав, що німці, а то були вони, ненавидять злодюг. Тож розгинали мене, мабуть, вже німці. Відсторонивши мене від книг, один з них присів і став їх переглядати, перекладаючи на інший стосик. Не виявивши якихось їм потрібних книг, німець підвівся і запропонував мені забрати ці книги та йти собі геть. Не знаю, чим би для мене все це закінчилося, якби, через дитячу допитливість та цікавість, я надумав би взяти деталі радіоприймача.

Більше на те горище я не лазив, а книги і колекцію цигаркових коробочок німці попалили, коли наше село на цілий місяць опинилося в прифронтовій смузі і нас вони виселили з хати. Але і до сьогодні, як пам'ять про моє дитинство, одна з таких коробочок постійно, в години безсоння, з'являється перед очима.

Якось заїхала в село і замаскувалася у тім же панському палісаднику німецька зенітна частина. Ми вже розуміли дещо з німецької мови, та й вони нашу швидко опанували. Ото ж, коли високо в небі з'явилася армада не бачених і не чутих до цього велетенських чотиримоторних літаків (ми – хлопчак, добре навчилися розрізняти по звуку наші й німецькі літаки, німецькі якось «кумкали», а наші гули рівніше). Тож, вгледівши у небі срібних велетнів, ми, своїм дитячим розумом, порадили одному зенітнику, показуючи на ті літаки, збити їх: «Пан, пух, пух!» А він, похитавши головою, промовив: «Америка, бронь, не бере!» Мабуть, це вже був 1943 рік.

Якогось дня чи то восени 1942 року, чи весною 1943 нам розсильна з сільуправи принесла на кожного члена сім'ї фанерні дощечки розміром з сірникову коробку, на яких був написаний номер. Дощечки мали отвори для шнурка. Розсильна сказала, що ці «талісмани» ми повинні постійно носити на шиях. Проте ніхто й ніколи не контролював виконання цього наказу, то ці дощечки провалялися в закоминку до кінця війни. Що нумерація була проведена на всій окупованій території, я впевнився, переглянувши одного з післявоєнних фільмів, де німець два рази запитує у селянина прізвище. А той двічі відповідає: «412!», тобто, свій номер.

Сільське життя. 1941-1943 роки

А тим часом життя в селі поверталось в звичайне, майже мирне русло. Повернулася з лісів, з під Цвітної, наша чоловіча половина села, бо глибше в тил, у супроводі представника військкомату, наші мобілізовані чоловіки не змогли пробитися, бо їх випередили німці.

Розпочалося збирання перестиглого врожаю. Колгоспів ні німці, ні українська влада не розпустили. Керував цим, як згодом ми почали його називати, громадським двором, той же голова, що й до окупації. На

сходці села було обрано сільську управу на чолі з старостою. Охороняти порядок в селі зголосилося, якщо не помиляюся, вісім чоловік (їх називали шуцманами). Церкву, яка за більшовиків була обладнана під сільський клуб, розпочали інтенсивно ремонтувати і дід Овсій, вибраний громадою церковним старостою, зшкрібаючи написане червоною фарбою на стіні церкви більшовицьке гасло «Хто не робить, той не їсть!», промовив вголос крилату фразу: «Брехня! Ось я нічого не робитиму, а їстиму!», маючи на увазі, мабуть, те довоєнне наше сільське начальство. Прибув, здається, з Мельників, бо мав прізвище Чучупака, батюшка з сім'єю. Під час ремонту церкви, а для нас, дітлахів, це теж була цікава розвага, був знятий оббитий червоною тканиною планер, що висів під куполом на ланцюгах. Його побудували і випробували старшокласники нашої школи під керівництвом вчителя Каневського Михайла Яковича. Згодом, три планеристи стануть пілотами. Один, вже після звільнення, сідав своїм літаком побіля села, а інший, пролітаючи над рідною хатою, скидав батькам листи.

У відновлену і заново висвячену церкву сходилися селяни. Люди якось враз стали між собою родичатися, згадуючи родинні зв'язки, кумалися та до такого рівня, що одного разу моя однолітка Галя об'явила, що я для неї є дідом, а мені було лишень 12 років! За таку образу можна було б її і відлупцювати, але ж - родичка! Якось непомітно в селі з'явився і самогон, не заборонялося вирощувати та поїдати сало, не здаючи насильно державі шкуру, отож крики конуючих кабанів, яких смалили традиційно околотом, все частіше лунали селом. Якось само собою відмінився податок з вуликів, та й було їх на початок війни у кого два, у кого три, але не більше, а потім пасіки зросли.

Весною 1942 року прибули до громадського двору, виділені українською районною владою (чи й німецькою), дві вифарбовані в червоний колір жатки. Хто мав мало землі біля садиби, тому додатково наділяли ділянки за селом. Нам дали ще 25 сотих, то ми з батьком посіяли на них гречку і просо, тож мали що їсти. Підписалися в селі і стали отримувати газету «Волинь», а дехто отримував ще й ілюстрований журнал. У «Волині», а я тоді читав її, було багато доброго і дотепного жарту та українського гумору. Майже в кожному номері друкувалися історичні дослідження, українська історія, яка до війни була майже неможливою. І по сьогодні пам'ятаю роз'яснення в газеті щодо походження назви міста Гайсин. Було багато ось таких віршів:

*«Подивився Сталін сам
Як танцює партизан.
Спина гола, шия гостра –
Вчора вискочив з колгоспу»,*

або:

«Трудодень, трудодень,

трудодниця.

Ходить дядько без штанів,

тітка - без спідниці!»

Якогось такого впливу окупантів на наше життя не відчувалося. Всі справи вирішувала в селі українська влада. З перших місяців окупації в селі розмістилася сільськогосподарська комендатура, яку очолював німець, агроном за освітою – Штайс, влада якого поширювалася на кілька населених пунктів.

Добре пам'ятаю, що в нашому селі у війну осіли і проживали аж до 1944 року біженці. Жив білорус Альоша. Його вродлива дочка з волошковими очима живе в селі і по сьогодні. Десь взялися башкир Іван Кібірев та узбек Баїт, який все чекав, коли у Лікера (так він називав господиню, в якій проживав) підросте «чущка», щоб наїстися сала. Жив кубанський чи донський козак Ванька та дві росіянки – дружини військових командирів (один – полковник), які охрестили своїх дітей у нашій церкві та покумалися з місцевими дядьками та тітками. Навіть жив 9 -10 річний єврейський хлопчик Мишко (можливо Мойша), який мав у Криму батьків – якихось великих начальників. Звідкись прибилися та так і жили у Трилісах дядьки невідомого походження Мельник і Поклад. І це тільки на нашій половині села, де був колгосп «Перемога», а скільки таких було в «Червоному шляху», «Перше Травня», сказати не можу. І всім їм вистачало нашої гостинності, нашого хліба – сала, і ніхто їх нікому й ніколи не видавав (чи так повелися з тими триліськими родинами, які, розкуркулені, були вивезені в глухі райони Півночі, де більшість з них загинули? А з біженців усі вижили в селі та були ще й ситими та здоровими). Тож даремно боявся комсомолец Вася, який покинув дитину й сім'ю та подався до своїх, які його ледь не розстріляли і тільки випадковість врятувала для дитини батька. Проживали в селі також комуністи Агафія Леонтіївна та Іванов (вчителі), один кандидат в члени партії, а два комсомольці з першою партією добровольців поїхали працювати до Німеччини. Один з них, повернувшись після війни додому, ще й став членом КППС.

Новий, 1942, рік

Вже поморозило траву і ми (о, радість!) вже не пасли, тож не бачили, що там діялося на шляху. Наближалася зима. І все частіше в село заїжджали окремі групи німців. В кінці грудня, за кілька днів до Нового року, до нашого двору заїхало чотири німці-обозники. Спали вони на підлозі, застеленій околотом та їхніми ряднами, бо й спати більш було

ніде. Тепер нас у хаті жило восьмеро і зробилося якось тепліше. В ніч на Новий рік німці внесли до хати великого фанерного ящика, встановили його посеред хати та стали вкривати наїдками. Чого вони знехтували нашим великим столом і досі гублюся в здогадках. Один німець став чаклувати над котелком, зливаючи до нього із пляшечок спиртне. Перед святами вони отримали посилки з дому, тому наїдків і напоїв мали вдосталь. Та й мати до їхнього столу додала свого печива і варева, а батько – самогону, бо вони запросили зустрічати свято моїх батьків. Наколотивши отієї рідини в котелок, німець її підпалив і вона загорілася синім полум'ям. Відлічивши тільки йому відоме магічне число, німець раптово накрив посудину і запросив усіх до столу, наповнивши отим чарочки. Налили й моєму старшому братові. А мене, малого, поставили до імпровізованого столу і сказали: «Кляйн!» (малий). Звідки ж йому було знати, що мені моя мати (вічно заклопотана) частенько доручала завершати процес виготовлення самогону і я, контролюючи якість горілки за допомогою столової ложки, так «на смакував» отієї рідини, що й мимоволі дрімав біля апарату.

Вдруге вердикт «кляйн» із постановкою до столу (і де вони взяли таку моду?) мені винесли вже два німці із загону польової жандармерії з великими алюмінієвими півмісяцями на грудях, які в прифронтовій зоні робили «зачистки». Арештовували вони і німців та утримували їх у нашій колгоспній вівчарні. Затримували наших військовополонених та інших, як тоді говорили «зачищених». Мабуть саме ці жандарми й застрелили випадково одного нашого дідка, який переховувався у степу, але, зголоднівши, повертався у село. Хто б його сліпого на одне око зачепив у селі? А так – хтось убив під селом. Взагалі, за час окупації, в нашому селі були застрелені чотири особи: свою дружину й чоловіка-сусіда забив ревнивий поліцай, а іншого, Мельника – біженця, забили німці, коли він з якоїсь причини став тікати від конвою, який вів його - Мельника, та обмовленого ним нашого сільського дядька, до сільської управи для з'ясування справи.

Після Нового року я вперше в житті, а зі мною ледь не все село, побачив мальовниче дійство Водохреща із розмальованим буряковим квасом випиляного з криги великого хреста, пусканням голубів, пострілами з рушниць та купанням в ополонці. Де взялися в селі голуби, до цього часу не знаю, але вони були такими несподіваними, як і та мавпочка, яку привезла в село «модистка», та був у одного нашого сільського діда справжній верблюд Джан, а от, щоб голуби, то не пам'ятаю. Потім відкрили в селі для нашого дійсно духовного збагачення «Просвіту».

В роки війни, проте, і до неї, та довгий час після війни, ми відчували великий дефіцит у взутті. То ходили взимку у валянках, чуні до яких виготовляли з автомобільних камер і склеювали їх так, що лєнінградський «Скороход» лопнув би від заздрощів. Оскільки шкір із забитих тварин державі вже не здавали, то появилися в селі чинбарі й чоботарі. Тож багато хто мав шкіряне взуття.

Знайшли вихід і щодо тканини. Для цього сіяли коноплі, а потім пряли, ткали, відбілювали і шили одяг. Мабуть, за наполяганням коменданта, крім конопель та льону, вирощували в селі тютюн, який давав колгоспу добрий зиск.

Біля села якась іноземна фірма розпочала інтенсивно відбудовувати залізницю, яку будували ще за Столипіна.

Не було в селі парфумів. То Максимівські дівчата змушені були вдаватися до кустарщини, здобувши десь «рецепт», згідно якого можна було, як їм здавалося, виготовити одеколон, настоявши для цього на перваку подрібнені квіти бузку. А пляшку з цим зіллям закопати потрібно було під той же куш бузку рівно на два тижні. І настояли, і закопали, про що нам повідомили, не без заздрощів, наші одноліткі-дівчатка. І ми – хлопці, немов дикі кабани дуба, так обрили отой куш бузку, що він мало не всох, але пляшечки не знайшли.

Але ставало в селі не до жартів. Чомусь з Чигирина, а не від Олександрівки, ми дізналися про перемогу наших під Сталінградом. Школу нашу закрили і перетворили на лазарет. І шляхом вже до Олександрівки, а не навпаки, частіше почали проїжджати німецькі санітарні машини й автобуси, з яких чути було стогони й крики понівечених солдат. Пішки, від Чигирина, потяглися легко поранені солдати. Один француз, зупинившись на спочинок у нашої сусідки, серед ночі почав стріляти з пістолета невідомо по кому. А вранці, охопивши голову руками, вибачався.

Об'явилися і партизани, про яких ми три роки нічого не чули. А це пожвавлення було від того, що ночами скидали московських парашутистів, які й цікавилися, а чим же ви тут – червоні командири та бійці, займаєтеся в окупації. Так вже склалося в цьому житті, що першою особою, залишеною в районі для організації партизанського руху, як це задумувалося в райкомівських кабінетах, був брат близької мені людини. І закласти базу в урочищі Зарудне поблизу Триліс вони встигли ще до німців та й не більше. А ще зловили поблизу Триліс наші поліцаї «партизана» Гришу, якого називали ще Жоржем. Брили його в урочищі «Дуженеве» разом з невідомим парашутистом. Більше про партизан майже за всю війну ми не чули.

Комендант Штайс

Увесь час перебування в нас цього коменданта і за весь час існування земельної комендатури, аж до від'їзду в Німеччину, Штайс проживав і їздив по селах дільниці без охорони. Коли від згадуваних мною новеньких жаток чотири мої однолітки відгвинтили чотири сталевих сегменти собі на кресала, бо сірників не було і вогонь добували дідівським способом – кресанням, то хлопці спіймалися. Їх допитував через перекладача Ельзу сам комендант Штайс. На той час цей випадок можна було б роздмухати до рівня керованої партією мужньої і героїчної боротьби проти загарбників, але Штайс обмежився по одному удару батоном по сідницях, а також вимогою до батьків встановити сегменти на місце, що ті й зробили.

Восени 1943 року за дії партизан каральні загони випалили хутори Буда та Вдовичий. Штайс поїхав на ці села і з кимсь домовився, щоб вітряк з хутора Буди передали нам у Триліси та ще й в наш колгосп, бо у двох інших млини вже були. Млина підводами перевезли і склали його під керівництвом мого батька – великого спеціаліста в цій справі, та так його й залишили мірошником. Відлучаючись в обідню пору додому, батько часто залишав працювати млин на мене. І аж в оцім млині я вперше і востаннє за роки окупації побачив п'яного німця. Працював він їздовим при ковбасні, яку німці розташували в однім із приміщень школи. Скот на забій брали, мабуть, з громадських дворів, бо худобу в селян почали забирати лише під час відступу, коли наше село на місяць було прифронтовим. Тоді забрали й нашу корову. Але це буде пізніше...

Цей німець часто привозив до млина молоти пшеницю для ковбасні і завжди за пахухою мав ковбасу, яку міняв селянам на горілку. Тут же, коли мололося збіжжя, й причашався. Я за ним – п'яним, спостерігав і корчився зі сміху, таким вже кумедним був цей німець. Млин був незвичним витвором сільських майстрів – мав він по дві пари жорен і повертався проти вітру тільки вершиною. Вже після визволення хтось підпиляв основу млина і він завалився на бік, і ніхто його не відбудовував.

Штайс врятував село від погрому. В приміщенні конюшні, неподалік нашої хати, жили військовополонені, яких охороняли донські чи кубанські козаки під командуванням сотника Івана – віртуозного джигіта і хвастуна. Полонені пиляли у лісі дуби для відправки до Німеччини під контролем чотирьох німців - спеціалістів, які були до того ж ще й інвалідами. Возив німців підводою син нашої сусідки, в якій німці й квартирували. На підводі завжди колодою валявся наш кулемет «Максим» без станка. Одного разу підводу при в'їзді до лісу якісь невідомі обстріляли, забивши одного німця, а другого поранили в ноги.

Їздовий в цей час бігав за текою з документами, які німці забули вдома. Ми чули, що за вбитих німців розстрілювали заручників. Але був 43 рік, і два сусідні села вже були спалені. Отож не пройшло й 3-х годин, як наше село було оточене і обтикане кулеметами двох загонів карателів. Людей стали згонити до центру села, молодь при цьому закрили в церкві, а решту населення щільно оточили охороною з собаками. Чому не зігнали і дві наші вулиці, в тім числі і нашу, де я на видному місці – на городі, згрібав і палив картоплиння, я взнав вже коли зняли облогу.

Штайс, виїхавши з двома командирами карателів до лісу, на місце вбивства, та пролаявшись всю дорогу назад – до села, зумів переконати по телефону гебітскомісара Ланге, що той німець був убитий вже на межі Чигиринського району. З району телефоном дали команду зняти облогу, але несімейну молодь відповідного віку відправили все-таки до Німеччини. Потім у лісі, на місці лісової сторожки, розпочалася стрілянина і піднявся високо у небо стовп чорного диму. То карателі спалили оселю лісника.

Якось прислали до Штайса помічника – заступника. На час відпустки коменданта він виконував обов'язки Штайса, але вдавався до рукоприкладства. Повернувшись з Німеччини і вислухавши скарги людей, Штайс поїхав до Олександрівки, в гебітскомісаріат, і там на поліг на тому, що справляється з обов'язками і без заступника, після чого останнього відкликали.

Коней, якими їздив Штайс і ставив їх постійно в конюшні, хтось вночі вивів. Коней невідомі стриноженими залишили за насипом біля села. То ця подія не стала надбанням жандармерії. Закінчилося все тихо.

Розповідав мені мій товариш Іван з сусіднього села Янівка (живий і досі), як вони ранньої осені 1943 року сіяли озимину під лісом і їм своєчасно не підвезли посівне зерно. Що робити в такому випадку? Правильно! Сідати й грати в карти! Та ось гравців як вітром здуло в ліс. Бо хтось крикнув: «Хлопці, Штайс!» За хвилину комендант під'їхав до одерев'янілого Івана, бо побігти до лісу на обважнілих ногах той не зміг, а було йому 14 років і працював він погоничем коней. І через перекладачку Ельзу з'ясував, чому не сіють. Після цього, покликавши Івана, пішов оглядати якість роботи сівачів. Копирсаючи ніском чобота ріллю, пристойною українською мовою запитав: «Як звати?» Почувши відповідь, промовив: «Сійте добре, бо збирати врожай будете вже при своїх!»

Ось такий слід залишив у нас німець Штайс. Якби загинув він у Корсунь-Шевченківській битві, то бездротове радіо принесло б до села звістку про це. А так, вірється, дожив до 1945 року... Вже після війни цікавилися наші спецоргани й перекладачкою Ельзою. І один з тих

чотирьох хлопчаків, які зняли з жаток сегменти, вже в дорослому віці посвідчив, що вона, як і Отто Штайс, ніякої шкоди, а ні зла населенню під час окупації не заподіяли. А цьому хлопчаківі комендант, свого часу, та ще й в присутності чарівної Ельзи, приклав до сидниці свою нагайку, яка стала доброю наукою на все життя, не викликавши ні злости, ні ворожнечі.

Бранці (остарбайтери)

Перші партії відправленої молоді склалися з добровольців. До нашої сусідки прийшов її брат-поліцай і порадив одну з дочок віддати до Німеччини добровільно, бо уникнути відправки навіть з його допомогою неможливо, а хто поїде добровільно, то й умови праці будуть кращі. З нашої половини села (колгоспу) відправилися дванадцять осіб, із них добровільно поїхали семеро. Не повернулася лише одна дівчина – Федченко Христя. Остарбайтери писали додому листи, які цензурою були добре таки покреслені. Однак, використовуючи лише в нашому селі відомі події чи випадки, як добрі, так і погані, їм вдавалося багато про що повідомити батьків. Після повернення додому по війні дівчата навчили сільських аборигенів танцювати небачені танго, фокстрот. І мені, на той час вже сільському гармоністові, доводилося перелаштовуватись, щоб догодити прибулим і навченим. Їх у селі ще довгий час прозивали «репатрійованими».

Дружина одного з моїх двоюрідних братів розповідала, що потрапила вона у доброзичливу сім'ю. Праця, як для селянської дівчини, була звичайною, домашньою. Їли за одним столом з господарями. А одягу було навіть зайве. Брат (діди наші рідні), «зачищений» польовою жандармерією та відправлений до Німеччини, розповідав, що втрапив працювати в ремонтну бригаду на залізницю. Проживали в бараках, оточених колючим дротом та вартовими, поблизу станції, де працювали. Звільнили їх американці. Залишилися жити в цій же бараці, але без охорони. Кожного дня приходили до них представники від американської та нашої військової адміністрації агітувати їхати за бажанням додому чи в Америку. Брат довірився нашому майору і їхню групу поселили окремо. Коли вже набралася достатня кількість патріотів, то їх розмістили в пасажирський потяг і повезли на Батьківщину, де так потрібні були робочі руки і де, обіцяв майор, не буде ні колгоспів, ні таборів. Дозволили набрати у два чемодани того, що було у вагонах на станції. Брат наповнив одну валізу взуттєвою шкірою, яку випадково знайшов серед різного краму. А другу – цукерками, шоколадом, взяв трохи з одягу та інший необхідний дріб'язок, якого вдома й до війни не було. Ось доїхали вони до кордону. Висадили, вишикували і наказали залишити

прямо на пероні всі речі. А потім перевели до заготовлених «теплушок». Оце так зустрічала Батьківщина своїх синів! Під охороною доїхали до якогось українського міста, а далі – пішки, в супроводі конвою, до Кривого Рогу, де теж під охороною працювали, мов якісь в'язні, в майстерні. Лише через шість місяців, за перевиконання норм виробітку, дозволили відвідати батьків, які проживали вже в Олександрівці. Назад брат не повернувся, бо мав довідку про тяжку хворобу, набуту вже в Кривому Розі. Про непридатність до праці повідомили в місто вже відповідні органи.

Наші

В листопаді-грудні 1943 року фронт підійшов близько до села та й зупинився за 4-5 км. Розпочалася т.зв. стабілізація фронту, в результаті якої нас виселили із хати, яку зайняли німці. Забрали й нашу корову. До того ми, як і деякі наші сусіди, переховували нашу скотину у вибалках, які були неподалік дідової хати. Сніг не вкривав ще посівів, то корови ще й паслися вночі на озимині, а ми – пастухи, грілися в скирті соломи, бо було дуже холодно. Якось серед ночі наблизилася до цієї скирти машина без світла. І стали з машини нас вмовляти не розбігатися. А ми, мов ті миші, розбіглися хто куди. Скирту ж німці запалили. На світанку знайшли ми нашу корову серед степу і повернулися добре замерзшими ми вже з матір'ю до хати. А вранці корову забрали. Її повели до хати, де квартирували німці і яким та господиня варила їсти з забитих корів та телят. Жили там і добровольці Іван та Петро. То мати випросила свою корову назад, яка жила у нас і після окупації.

Якось мати з Яру, де ми жили в нашого діда, навідалася до оселі. Там був доброволець Іван, який сказав матері, що днів за три до Різдва ми можемо повернутися до хати, бо вони виїдуть. Жахливо! Якийсь Іван володів інформацією на рівні оперативного відділу штабу дивізії. І його слова сповна справдилися і за три дні до визволення ми були в своїй хаті. В хаті, окрім чужого дзеркальця на стіні й розбитого бутля із вишнівкою, нічого не було. Все валялося у дворі. Але в погребі була ще картопля. От ми й розпочали наводити лад в оселі.

Рівно через три дні в обідню пору Різдвяного дня за нашою хатою прогуркотіли три німецькі танки, один з яких, зупинившись на майдані біля церкви, забезпечував відхід піхоти з села, а потім переповз за насип залізниці і зайняв там позицію. Він і почав обстрілювати наших бійців, що атакували село. Танк прострілював не тільки поле, а й кілька вулиць. Снаряди рвалися й у селі, але нашу хату надійно прикривала від обстрілу колгоспна майстерня, тому снаряди хоч і розривалися, але шкоди нам не заподіяли.

Раптом відкриваються двері і до хати на драбині заносять тяжко пораненого нашого воїна. Був він з с.Чернече, що під Чигирином. Ще й адресу залишили його земляки, за якою ми й написали пізніше в те село листа, бо поранений в голову воїн, як визначила моя баба, не дочекавшись бодай якої допомоги від санітарів чи лікарів, помер у нашій хаті. І взагалі, жодного медпрацівника за час звільнення нашого села та й опісля я не бачив. Ми ж закутали «свого» бійця в що було, пригорнули снігом біля братського поховання, чекаючи звістки з Чернечого.

Через деякий час прибилася до нас з великими дерев'яними санками дружина вбитого. Ми разом відкопали його і допомогли прилаштувати замерзле тіло до саней, а було мені на той час неповних чотирнадцять років.

Тож чи не старіла моя дитяча душа від всього побаченого? І провели ми ту згорьовану жінку за село, і потягла вона згорблена по розбитій дорозі за тридцять кілометрів до рідного села свого чоловіка. А конячини, щоб дати їй в колгоспі для цього, так і не дали, хоч не віриться мені, що не було її у звільненому їхньому селі, адже у нашому колгоспі коні пережили і окупацію, і фронт.

Під вечір бій затих, бо німці, дочекавшись темряви, відступили на Китайгород. До нас у хату набилося чоловік із двадцять голодних і змерзлих бійців.

Мати наварила великий казан картоплі, на що один воїн промовив: «Ты чем это нас кормишь? Немцев кормила салом, а нас пустой картошкой?» Та чигиринські дядьки, бачачи голі стіни і порожню хату, так відчехвостили отого «освободителя», що він принишк і їв картоплю разом з усіма, а мати, витираючи сльози, вийшла з хати надвір.

І розпочалося відродження. В перший місяць після визволення належало здати від двору по шість центнерів зерна на вибір, або, на вибір, компенсувати цю кількість грошима.

І, надриваючись, виконали й здали, бо німці за місяць не все з'їли. Привезли нам і нового голову колгоспу – з Кіровограда, який з перших днів зайнявся очищенням полів та не від бур'янів, а від зайців і лисиць, бо сильно любив полювання, а не сільське господарство.

Тієї зими 1944 року випав добрий сніг, а дичини розвелася стільки, що можна було полювати, не вилазячи із саней. Та й розгінні коні були в доброму стані, доглянуті моїм однокласником Гришею, який прямо таки любив коней. Розповідав мені Гриша, як возив за 72 кілометри кіньми голову колгоспу із зайчатиною і лисячим хутром аж до Кіровограда, де проживала головиха з дітьми. Завершивши весняну оранку, горе-голова десь зник. Але стиг відправити до військкомату мого батька, який відмовився орати, коли голова, освітлюючи ліхтарем борозну, впав під

колеса трактора. Сіяти прислали іншого голову, подібного до попереднього, але цей вже верхи на коні з автоматом на грудях гасав по степу. Потім голови почали мінятися, як погода весною. Аж поки не став головою той, що був ним до війни та при німцях. За тиждень після звільнення з'явився в селі фінагент, який на власний розсуд визначав величину податку для кожної сім'ї, розмір позики. За це його прозвали «Кузю-Закон!» Агент був нещадним і безжалісним. А ще не міг як слід говорити. І доказуючи якомусь дядьку розмір податку, завжди говорив: «А я от, кузю (замість «кажу») – такий закон!» То й прилипло вже намертво до нього оте зневажливе «Кузю-Закон». Якось винюхав він, що в одного діда є «трофеї» і конфіскував їх. Я на той час працював їздовим (у 14 років) і відвозив ці «трофеї» до сільської ради і пам'ятаю, що склалися вони з оцинкованої німецької діжки, чотирьох дощок-сороковок і двох скотячих шкур. Вже після визволення привезли нам нового батюшку, молодого, гарного з військовою виправкою, кинулися до нього наші жінки сповідуватися, але не довго це робили, бо церкву закрили за наказом чергового голови колгоспу, а потім розібрали.

Ось вже й весна 1944 року, і я бігаю по дощаній полиці двосадного (на два причіплювачі) культиватора від одного важеля до другого, з раннього ранку і до пізньої ночі, набігаючи аж 200 грам ячменю на трудовень, але й мені, причіплювачу тракторного агрегата, не кожного дня вдавалося виробити ці 200 грам, бо все вирішував бригадир.

Вже пізніше, вступивши до Чернівецького медтехнікуму, я почав враз отримувати згідно картки 500 грам, але вже не ячменю, а чорного хліба. Але ж на студентській лаві я цього хліба не вирощував!

Велика Брехня, мов гадюка, виповзала із найвищих владних кіл. Брехнею окутана була і війна.

Великий винахідник телескопа, демонструючи його королівській свиті, запросив короля глянути в небо. То король, оглянувши в окуляр небесні світила, озброєний супроводжуючими поясненнями винахідника, вигукнув: «Великі справи твої, Господи!» Всі, хто зі свити підходив до приладу, вигукував цю фразу. А простісінька свята Правда була в тому, що творець цього дива від хвилювання у високім оточенні забув зняти ковпак із окуляра труби. Ось так дивилися й ми на свою історію.

Мені вже скоро вісімдесят. Маю дітей, дочекався внуків. Тож розповів їм тільки Правду, не дивлячись на те, подобається це кому, чи ні!

Післямова автора

Гітлерівські окупанти абсолютно не тубувалися про те, щоб життя поневолених - жителів області, впорядкувати та зробити його заможнішим. Вони, як і кожен колонізатор, робили все для пограбування ресурсів краю – природних, духовних... І хоч робили це своїми, дещо відмінними від більшовицьких, методами, однак така політика викликала в населення спочатку розчарування, а потім і глибоку неприязнь до нацистів, тому багато жителів області, але не всі, очікували приходу радянської влади. Їх наївні надії і нелукаві сподівання зводилися до того, що разом з радянською армією прийде оновлена й гуманніша влада: вона не вчинить нових репресій, розпустить колгоспи, ставлення до звільнених буде більш лояльним, ніж до війни, з'явиться в достатній кількості хліб... Цим настроям сприяли більшовицькі пропагандистські заходи, що перетинали лінію фронту і поширювалися серед населення в поки-що окупованими нацистами селах і містах області.

Вигнання гітлерівців з території Кіровоградщини тривало довго – майже пів року. Область, в результаті бойових дій, перетворилася на велику руїну. Особливо дісталось тим селам і містам, за які точилися запеклі бої. Картину руйнувань доповнило й те, що гітлерівці, втілюючи в життя зловісний задум про «випалену землю», навмисне знищували залізничні колії, водонапірні вежі, мости, заводи, обладнання й устаткування, сільськогосподарську техніку. Для підрахунків злочинів окупантів радянська влада в кожному районі створила спеціальні комісії. Зруйноване і знищене члени комісій вписали до спеціальних актів. Всі вони нині широко відомі. Їх аналіз заслуговує окремої книги. Однак багато сіл області, розташованих поза стратегічними магістралями, не зазнали руйнувань, не було в них під час окупації і жертв серед мирних жителів, а гітлерівських вояків та чинів окупаційної влади селяни бачили зрідка, а то й зовсім не бачили. Тож у сіл, як і в людей, склалися у війну загалом різні несхожі долі.

А щодо звільненого населення, то відновлена радянська влада демонструвала величезну підозру, зневагу та жорстокість, адже місцеві жителі, на думку більшовицьких ідеологів, в роки окупації нібито піддалися обробці «фашистською пропагандою». «Заражених фашистською чумою» розпочали «перевиховувати». Десятки тисяч юнаків і чоловіків відразу мобілізували до лав радянської армії та кинули в горнило запеклих битв, зобов'язавши багатьох з них здобути зброю в бою. Трагедія мобілізованих у 1944 році т.зв. «чорнопіджачників», яких фактично навмисне знищували в перших у їхньому житті боях, численні «вдовині села» - все це ще чекає свого копіткого й старанного

дослідника. В селах і містах з чоловічого населення, після тотальної мобілізації, залишилися на весну 1944 року переважно каліки, престарілі або підлітки.

Для тих, хто залишився в зруйнованих війною селах і містах, влада, руками працівників НКВС та Смершу, організувала детальну перевірку на предмет співпраці з окупантами. «Доблесні» співробітники каральних органів розпочали фактичну війну з власним народом, адже звинуватити в співпраці з загарбниками могли будь-кого, лише б людина проживала на окупованій території. Так і сталося. Тож тисячі жителів Кіровоградщини відправилися на «виховання» до уральських, сибірських та колимських таборів.

Тим, кого не мобілізували і не арештували, знайшли інші дієві методи «перевиховання» - тяжку й виснажливу працю на виробництвах та в колгоспах, яких ніхто й не думав розпускати; щорічні непосильні «державні позики»; надзвичайні великі податки на присадибні ділянки, включно з фруктовими деревами, що відбирали майже все вирощене; напівголодне й голодне існування впродовж тривалого часу – з 1944 і до самої смерті дряхлого тирана. Страшенну бідність власного населення радянська влада пояснювала зазвичай однією причиною – наслідками війни. Проте справжня причина такого становища крилася в страхітливій природі сталінського тоталітарного режиму. Саме такий чи подібний державний устрій, в якій би частині світу він не існував, і є причиною кричущої бідності власного народу.

Доказом цього є те, що колишні окупанти, зазнавши весною 1945 року нищівної поразки, одночасно позбулися й тоталітаризму у формі нацизму. І в умовах демократії, що запанувала в західній частині поділеної переможцями країни, скоро добилися небачених економічних досягнень та неймовірно високих соціальних стандартів у житті звичайних людей, зокрема й тих, хто свого часу зі зброєю прийшов на Кіровоградщину.

Велика держава під назвою СРСР проіснувала ще понад 40 років після тієї страхітливої війни, а потім розпалася: не завдяки військовій агресії інших країн, а під тиском власних економічних, соціальних, національних, демографічних та інших неподоланих проблем, породжених винятково тоталітаризмом.

Використані джерела:

«Військове виховання трудящих»

1. газ. «Кіровська правда». 1935. - 2.08.
2. газ. «Кіровська правда». 1935. - 3.08.
3. газ. «Кіровська правда». 1935. - 20.08.
4. Очерки истории Кировоградской областной партийной организации. Днепропетровск, 1981. С.117.
5. Державний архів Кіровоградської обл. (далі ДАКО). - Ф. П.429. - Оп.1. - Спр.143. - Арк. 1,2.
6. ДАКО. - Ф. П.429. - Оп.1. - Спр.143. - Арк. 19, 21 зв.
7. Очерки истории Кировоградской областной партийной организации. Днепропетровск, 1981. С.117.
8. ДАКО. - Ф. П.429. - Оп.1. - Спр.61. - Арк. 61.
9. ДАКО. - Ф. П.429. - Оп.1. - Спр.61. - Арк. 13.
10. ДАКО. - Ф. П.429. - Оп.1. - Спр.61. - Арк. 11.
11. ДАКО. - Ф. П.429. - Оп.1. - Спр.61. - Арк. 13.
12. ДАКО. - Ф. П.429. - Оп.1. - Спр.65. - Арк. 19.

Мобілізаційні роботи на Кіровоградщині в переддень війни

1. ДАКО. - Ф.2860. - Оп.1. - Спр.31. - Арк. 15.
2. ДАКО. - Ф.2860. - Оп.1. - Спр.31. - Арк. 9..
3. ДАКО. - Ф.2860. - Оп.1. - Спр.44 в. - Арк. 11.
4. ДАКО. - Ф.2860. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 16..
5. ДАКО. - Ф.2860. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 15.
6. ДАКО. - Ф.2860. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 70.
7. ДАКО. - Ф.2860. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 59.
8. ДАКО. - Ф.2860. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 80.
9. ДАКО. - Ф.2860. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 185.
10. ДАКО. - Ф.2860. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 60.
11. ДАКО. - Ф.2860. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 6.
12. ДАКО. - Ф.2860. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 7.
13. ДАКО. - Ф.П-429. - Оп.1. - Спр.367. - Арк. 12.
14. ДАКО. - Ф.П-429. - Оп.1. - Спр.367. - Арк. 2, 3.
15. <http://militera/lib.ru/science/shaposhnikov1>.

Евакуація

1. Василь Даценко. Кіровоградщина: страшне літо 1941 року. // газ. «Україна-центр», 2011. - 10.08.//
2. Василь Даценко. Кіровоградщина: страшне літо 1941 року. // газ. «Україна-центр», 2011. - 17.08.//
3. Василь Даценко. Кіровоградщина: страшне літо 1941 року. // газ. «Україна-центр», 2011. - 24.08.//
4. газ «Українські вісті», 1942. - 5.08.

5. Василь Даценко. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945). Кіровоград, 2009. С. 114.

Формування органів окупаційної влади

1. ДАКО. - Ф. 2679. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 9.
2. ДАКО. - Ф. 2679. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 15.
3. ДАКО. - Ф. 2679. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 2.
4. ДАКО. - Ф. 2679. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.11.
5. ДАКО. - Ф. 2512. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.1.
6. ДАКО. - Ф. 2512. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.3.
7. газ. «Українські вісті», 1942. - 24.10.
8. ДАКО. - Ф. 2489. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.10.
9. ДАКО. - Ф. 2489. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.11.
10. ДАКО. - Ф. 2512. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.128.
11. ДАКО. - Ф. 2512. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.15.
12. ДАКО. - Ф. 2512. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.38.

Грошові податки з населення

1. ДАКО. - Ф. 2494. - Оп.1. - Спр.16. - Арк. 11.
2. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 6.
3. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 2-5.
4. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 72.
5. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 73.
6. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 123.
7. ДАКО. - Ф. 2697. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 21.
8. ДАКО. - Ф. 2679. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.12.
9. ДАКО. - Ф. 22696. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 13.
10. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 104.
11. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 76.
12. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 77,79.
13. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 82, 97.
14. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 27.
15. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 16.
16. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 20.
17. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 83.
18. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 112.
19. ДАКО. - Ф. 2697. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 48.
20. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 20.
21. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.23. - Арк. 67.
22. ДАКО. - Ф. 2681. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 4.
23. ДАКО. - Ф. 2681. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 6.

Продовольчі податки з населення

1. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.26. - Арк. 6,8.
2. ДАКО. - Ф. 2734. - Оп.1. - Спр.17. - Арк.6.
3. ДАКО. - Ф. 2765. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.25.

4. ДАКО. - Ф. 2765. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.7.
5. газ. «Українські вісті». 1942. - 10. 07.
6. ДАКО. - Ф. 2617. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 16, 16 зв.
7. ДАКО. - Ф. 2617. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 20.
8. ДАКО. - Ф. 2697. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 117.
9. ДАКО. - Ф. 2617. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 72.
10. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 2.
11. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 12.
12. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 11.
13. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 5.
14. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 14.
15. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 26.
16. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 40.
17. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 36.
18. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 61.
19. ДАКО. - Ф. П. 5907. - Оп.28. - Спр. 1457. - Арк.112.
20. ДАКО. - Ф. 3024. - Оп.1. - Спр. 159. - Арк. 19, 22.

Повинності та обмеження для населення тимчасово окупованих територій

1. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.27.
2. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2.
3. ДАКО. - Ф. 2734. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 4.
4. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.34.
5. газ. «Українські вісті». 1942. - 26. 01.
6. ДАКО. - Ф. 2697. - Оп.1. - Спр.43. - Арк.1.
7. ДАКО. - Ф. 2697. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.2.
8. ДАКО. - Ф. 2697. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.47.
9. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.26. - Арк. 8,22,24.
10. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.26. - Арк. 29.
11. ДАКО. - Ф. 2478. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.1.
12. ДАКО. - Ф. 2478. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.2.
13. ДАКО. - Ф. 2710. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.74.
14. ДАКО. - Ф. 2478. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.8,9.
15. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.52. - Арк.103.
16. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.1, 3.
17. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.16.
18. ДАКО. - Ф. 2796. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.71.
19. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.38.
20. ДАКО. - Ф. 2734. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 53, 54, 58, 60,78, 114.

Обмеження на пересування жителів окупованими територіями

1. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.37. - Арк. 13.
2. газ. «Українські вісті». 1942. - 4.03.
3. ДАКО. - Ф. 2397. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.24.
4. ДАКО. - Ф. 2494. - Оп.1. - Спр.13. - Арк.1-332.

5. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.85.
6. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.66
7. ДАКО. - Ф. 2546. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.1-139.

Облік населення та матеріальних ресурсів на підкорених територіях

1. ДАКО. - Ф. 2549. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 1,2 зв.
2. ДАКО. - Ф. 2494. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 25.
3. газ. «Українські вісті». 1942. - 6.05.
4. ДАКО. - Ф. 2374. - Оп.1. - Спр.7. - Арк. 223.
5. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 28.
6. ДАКО. - Ф. 2618. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 12.
7. ДАКО. - Ф. 2397. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 34.
8. ДАКО. - Ф. 2765. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.2.
9. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.52. - Арк. 11.
10. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.52. - Арк. 14.
11. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 2.
12. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 1.
13. ДАКО. - Ф. 2494. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 20.
14. ДАКО. - Ф. 2617. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 1.
15. ДАКО. - Ф. 2374. - Оп.1. - Спр.7. - Арк. 1.
16. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.30. - Арк. 39.
17. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 20.
18. ДАКО. - Ф. 2765. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.64.

Облік членів більшовицької партії

1. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.16. - Арк. 1,2.
2. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 129.
3. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.16. - Арк. 19.
4. ДАКО. - Ф. 2734. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.2.
5. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.16. - Арк. 18.
6. ДАКО. - Ф. 2489. - Оп.1. - Спр.14. - Арк. 1.
7. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 2, 3.
8. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.16. - Арк. 16.
9. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 2.
10. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 1.
11. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 4.
12. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 6.
13. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 7.
14. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 10.
15. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 11.
16. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 13.
17. ДАКО. - Ф. 2860. - Оп.1. - Спр.267. - Арк. 1-21.
18. ДАКО. - Ф. 2860. - Оп.1. - Спр.268. - Арк. 9-12.

Приватна та державна торгівля

1. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.42. - Арк. 1.

2. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.42. - Арк. 16,17.
3. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.42. - Арк. 19.
4. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.42. - Арк. 43.
5. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.42. - Арк. 44.
6. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.42. - Арк. 47.
7. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.42. - Арк. 61.
8. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.42. - Арк. 60.
9. Реабілітовані історією. Кіровоград, 2009. Т.5. С.450.
10. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 4.
11. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 42.
12. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 43.
13. ДАКО. - Ф. 2697. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 6.
14. газ. «Український голос». 1941. - 15. 11.
15. ДАКО. - Ф. 2494. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.251.

Заклади громадського харчування

1. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.42. - Арк. 61.
2. Реабілітовані історією. Кіровоградська обл. Кіровоград, 2009. Т.5. С.251.
3. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.41. - Арк. 1.
4. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.41. - Арк. 2.
5. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.41. - Арк. 3.
6. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.41. - Арк. 7.
7. газ. «Українські вісті», 1942. - 6. 05.
8. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.41. - Арк. 7.
9. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.41. - Арк. 21.
10. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 13.
11. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.41. - Арк. 18.
12. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.41. - Арк. 14.
13. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 23.

Базарі

1. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.25. - Арк. 1.
2. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.25. - Арк. 2.
3. газ. «Українські вісті». 1942. - 28. 02.
4. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.25. - Арк. 4, 13.
5. газ. «Українські вісті», 1942. - 25. 04.
6. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.25. - Арк. 15,19.
7. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.37. - Арк.21.
8. ДАКО. - Ф. 2796. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 28.
9. газ. «Українські вісті», 1942. - 23.09.
10. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.37. - Арк.8.
11. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.37. - Арк.18.
12. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.37. - Арк.45.
13. газ. «Українські вісті», 1942. - 12.08.

Контроль за діяльністю закладів торгівлі та громадського харчування

1. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 42.
2. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 65.
3. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 15.
4. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.23. - Арк. 7.
5. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 47.
6. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 48.
7. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 50.
8. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 52.
9. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 53.
10. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 67.
11. ДАКО. - Ф. 2512. - Оп.1. - Спр. 19. - Арк. 6.
12. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 58.

Квартири та квартплата. Перейменування вулиць

1. газ. «Соціалістичний наступ», 1934. – 9.12.
2. газ. «Соціалістичний наступ», 1934. – 26.12.
3. ДАКО. - П. 242. - Оп.1. - Спр.1414. - Арк. 24.
4. ДАКО. - П. 242. - Оп.1. - Спр.1414. - Арк. 29 зв.
5. Реабілітовані історією. Кіровоградська обл. Кіровоград, 2009. Т.5.С.364.
6. Реабілітовані історією. Кіровоградська обл. Кіровоград, 2009. Т.5.С.349.
7. Василь Даценко. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої вітчизняної війни 1941-1945 рр. Кіровоград, 2009. С. 137.
8. ДАКО. - Ф. 2489. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.5.
9. ДАКО. - Ф. 2679. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.3.
10. ДАКО. - Ф. 2512. - Оп.1. - Спр. 19. - Арк. 31.
11. ДАКО. - Ф. 2489. - Оп.1. - Спр. 4. - Арк. 16.
12. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 1.
13. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 2.
14. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 3.
15. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 13.
16. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 28,32.
17. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 37.
18. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 36.
19. газ. «Українські вісті». 1942. - 28. 03.
20. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.16. - Арк. 1.
21. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.16. - Арк. 1в.
22. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.16. - Арк. 12.
23. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.6. - Арк. 7.
24. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 63.
25. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 29.

26. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 4.
27. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 83.
28. ДАКО. - Ф. 2679. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.7.
29. газ. «Український голос». 1941. - 6. 12.
30. газ. «Кіровоградські вісті». 1943. - 6.03.
31. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 7.
32. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 9.
33. ДАКО. - Ф. 2489. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 13.

Оплата та умови праці робітників та службовців

1. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 13.
2. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 69.
3. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.52. - Арк. 39-42.
4. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 46.
5. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 59.
6. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 90.
7. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 109.
8. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 110.
9. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.4. - Спр.5. - Арк. 46.
10. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.4. - Спр.14. - Арк. 1.
11. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.4. - Спр.14. - Арк. 9.
12. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 3.
13. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 2.
14. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 9,10, 11, 13.
15. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 67.
16. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 70.
17. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 18.
18. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 108.
19. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 25.
20. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 27.
21. ДАКО. - Ф. 2494. - Оп.1. - Спр.16. - Арк. 7.

Споживчі ціни

1. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 15.
2. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 27.
3. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 37, 38.
4. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 23.
5. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 33, 34.
6. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 50.
7. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 45.
8. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 20.
9. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 19.
10. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.29. - Арк. 9.
11. газ. «Українські вісті», 1942. - 9.09.

Карткова система розподілу продуктів харчування

1. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.21. - Арк. 2.
 2. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.12. - Арк. 2.
 3. газ. «Український голос», 1941. - 1. 12.
 4. ДАКО. - Ф. 2512. - Оп.1. - Спр. 10. - Арк. 7.
 5. ДАКО. - Ф. 2512. - Оп.1. - Спр. 10. - Арк. 25.
 6. ДАКО. - Ф. 2512. - Оп.1. - Спр. 19. - Арк. 18.
 7. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 1.
 8. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.21. - Арк. 34.
 9. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.21. - Арк. 15.
 10. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.21. - Арк. 16.
 11. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.21. - Арк. 6.
 12. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.21. - Арк. 8.
 13. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.21. - Арк. 9.
 14. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.21. - Арк. 5.
 15. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.12. - Арк. 2.
 16. Реабілітовані історією. Кіровоградська обл. Кіровоград, 2009.
- Т.5.С.271.
17. ДАКО. - Ф. 2494. - Оп.1. - Спр.16. - Арк. 45.
 18. ДАКО. - Ф. 2494. - Оп.1. - Спр.16. - Арк. 44.
 19. газ. «Українські вісті», 1942. -1. 12.

Забезпечення селян продуктами харчування

1. ДАКО. - Ф. 2617. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 7.
2. ДАКО. - Ф. 2765. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.4.
3. ДАКО. - Ф. 2793. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 1.
4. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.182. - Арк. 211.
5. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.182. - Арк. 216.
6. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.182. - Арк. 215.
7. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.182. - Арк. 217.
8. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.182. - Арк. 19.
9. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.182. - Арк. 66,67.
10. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.182. - Арк. 209.
11. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк. 190.
12. ДАКО. - Ф. 2679. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.19.
13. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк. 1,2,3.
14. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк. 95.
15. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк. 88.
16. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк. 178.
17. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк. 10, 11,13.
18. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк. 204.
19. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.112,142, 163.
20. газ. «Українські вісті», 1942. - 5. 04.
21. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.182. - Арк. 5.
22. ДАКО. - Ф. 2777. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 1. Ізв.
23. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк. 33.

24. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.182. - Арк. 33.
25. ДАКО. - Ф. 2796. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 42.
26. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.134.
27. ДАКО. - Ф. 2374. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.75,76.

Організація праці на селі

1. газ. «Український голос», 1941. - 4. 10.
2. ДАКО. - Ф. 2791. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 7.
3. ДАКО. - Ф. 2477. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2 зв.
4. ДАКО. - Ф. 2679. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.14.
5. ДАКО. - Ф. 2791. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 6.
6. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.37. - Арк.2.
7. ДАКО. - Ф. 2617. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 43.
8. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.10.
9. ДАКО. - Ф. 2795. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.27.
10. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.5.
11. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.182. - Арк.59.
12. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.124.
13. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.105.
14. ДАКО. - Ф. 2374. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.37,40.
15. ДАКО. - Ф. 2374. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.49.
16. ДАКО. - Ф. 2374. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.26.
17. ДАКО. - Ф. 2374. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.31.
18. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.37. - Арк.29.
19. газ. «Бобринецький голос», 1943. -25. 06.

Надіння трудової дисципліни в селах

1. ДАКО. - Ф. 2791. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 5.
2. ДАКО. - Ф. 2791. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 52.
3. ДАКО. - Ф. 2477. - Оп.1. - Спр.12. - Арк. 1,2, 4, 6, 11, 13.
4. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.8. - Арк.19.
5. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.52. - Арк.30.
6. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.52. - Арк.45.
7. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.52. - Арк.96.
8. ДАКО. - Ф. 2478. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.4,5.
9. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.52. - Арк.101.
10. ДАКО. - Ф. 2793. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 20.
11. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.52. - Арк.108.

«Новий земельний лад»

1. газ. «Українські вісті», 1942. - 23. 09.
2. ДАКО. - Ф. 6079. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.1,2.
3. ДАКО. - Ф. 6079. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.5,8.
4. ДАКО. - Ф. 6079. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.12.
5. ДАКО. - Ф. 6079. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.15.
6. ДАКО. - Ф. 6079. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 26.

7. ДАКО. - Ф. 6079. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.53.
8. ДАКО. - Ф. 6079. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.1,8, 19, 44.
9. газ. «Українські вісті», 1942. -7. 03.
10. ДАКО. - Ф. 2494. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.191.

Машинно-тракторні станції (МТС). Державні мастки

1. ДАКО. - Ф. 2513. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 3.
2. ДАКО. - Ф. 2513. - Оп.1. - Спр.10. - Арк. 3.
3. ДАКО. - Ф. 2513. - Оп.1. - Спр.12. - Арк. 8.
4. ДАКО. - Ф. 2513. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 18,20.
5. ДАКО. - Ф. 2513. - Оп.1. - Спр.10. - Арк. 37.
6. ДАКО. - Ф. 2513. - Оп.1. - Спр.10. - Арк. 30.
7. ДАКО. - Ф. 2513. - Оп.1. - Спр.10. - Арк. 338.
8. ДАКО. - Ф. 2513. - Оп.1. - Спр.10. - Арк. 84.
9. ДАКО. - Ф. 2388. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 2.
10. ДАКО. - Ф. 2388. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 24.
11. ДАКО. - Ф. 2388. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 56.

Діти та жінки - основна робоча сила в громадських дворах

1. газ. «Українські вісті», 1941. -20. 12.
2. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.52. - Арк.19, 21, 23, 34.
3. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.173.
4. ДАКО. - Ф. 2777. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.1.
5. газ. «Українські вісті», 1942. - 4. 07.
6. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.89.
7. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.8.
8. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.124.
9. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.52. - Арк.38.

Військовополонені

1. Книга Йосипа Поліщука. (1940-1943) Кіровоград, 2011. С.158,159.
2. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 1.
3. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 4, 6,10,11.
4. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 20,21.
5. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 36.
6. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 34.
7. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 42.
8. ДАКО. - Ф. 2494. - Оп.1. - Спр.16. - Арк. 86.
9. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 42.
10. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 63.
11. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 130.
12. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 146.
13. ДАКО. - Ф. 2723. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 1, 2, 3, 6, 7.
14. газ. «Український голос», 1941. -15.11.
15. ДАКО. - Ф. 2553. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 3.
16. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 140.

17. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 188.
18. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.159.
19. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.116.
20. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.123.

«Водотрам»

1. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.6. - Арк. 3.
2. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.18. - Арк.2.
3. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.18. - Арк.1.
4. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.6. - Арк. 4.
5. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.18. - Арк.16, 19, 20.
6. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.18. - Арк.141.
7. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.18. - Арк.90.
8. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.18. - Арк.91.
9. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.18. - Арк.91 зв.
10. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.18. - Арк.119.
11. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.18. - Арк.134.

Забезпечення обласного центру електроенергією

1. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.1,2.
2. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.4.
3. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.8.
4. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.18.
5. ДАКО. - Ф. 2513. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 62.

Будівельні роботи в період окупації

1. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.1.
2. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.2.
3. газ. «Українські вісті», 1942. - 17.01.
4. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.3.
5. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.7.
6. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.8.
7. ДАКО. - Ф. 2512. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 84.
8. ДАКО. - Ф. 2796. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 35.
9. ДАКО. - Ф. 2793. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 22, 26, 27, 41.
10. ДАКО. - Ф. 2793. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 58.
11. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 2.
12. газ. «Українські вісті», 1942. - 4. 07.
13. ДАКО. - Ф. 3018. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 2,6.
14. ДАКО. - Ф. 3018. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 8,9,17.
15. ДАКО. - Ф. 3018. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 30, 32,35.
16. ДАКО. - Ф. 3191. - Оп.1. - Спр.47. - Арк. 57 зв.
17. ДАКО. - Ф. 2860. - Оп.1. - Спр.755. - Арк. 227.

Районні споживчі спілки. Заготконтори РСС

1. ДАКО. - Ф. 2710. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.28.
2. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1.
3. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.2.
4. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.4.
5. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.7.
6. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.10.
7. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.12.
8. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.14.
9. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.17.
10. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.18.
11. ДАКО. - Ф. 2703. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.1, 2, 4.
12. ДАКО. - Ф. 2703. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.36.
13. ДАКО. - Ф. 2703. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.19, 34.
14. ДАКО. - Ф. 2703. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.62.
15. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.3.
16. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.4.
17. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.5.
18. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.8.
19. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.13,15.
20. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.18, 21.
21. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.7.
22. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.48.
23. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.10.
24. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.52.
25. ДАКО. - Ф. 2680. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.31.

Промислове виробництво в роки окупації

1. газ. «Українські вісті», 1942. - 10. 01.
2. газ. «Українські вісті», 1942. - 24. 01.
3. газ. «Українські вісті», 1942. -20. 05.
4. газ. «Українські вісті», 1942. - 20. 06.
5. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. Спр. 4. - Арк.6-50.
6. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.4. - Спр.5. - Арк.1,2.

Діяльність в роки окупації кустарів та ремісників

1. ДАКО. - Ф. 2483. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 1.
2. ДАКО. - Ф. 2483. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 3.4.5.
3. ДАКО. - Ф. 2483. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 7,8.
4. ДАКО. - Ф. 2483. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 21,22,619.
5. ДАКО. - Ф. 2483. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.26,29,35,36.
6. ДАКО. - Ф. 2483. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 33,38.
7. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.37. - Арк. 12.
8. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.23. - Арк. 72.
9. ДАКО. - Ф. 2483. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 10,12.

10. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.23. - Арк. 2.
11. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.23. - Арк. 4.
12. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.23. - Арк. 16.
13. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.23. - Арк. 29.
14. ДАКО. - Ф. 2831. - Оп.1. - Спр.23. - Арк. 20.

Молокозаводи

1. ДАКО. - Ф. 2553. - Оп.1. - Спр.14. - Арк.1.
2. ДАКО. - Ф. 2553. - Оп.4. - Спр.28. - Арк.1.
3. ДАКО. - Ф. 2553. - Оп.4. - Спр.28. - Арк.3.
4. ДАКО. - Ф. 2682. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.23, 40, 41.
5. ДАКО. - Ф. 2553. - Оп.4. - Спр.28. - Арк.25.
6. ДАКО. - Ф. 2553. - Оп.4. - Спр.14. - Арк.5.
7. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.33. - Арк.17.
8. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.33. - Арк.40, 43.
9. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.33. - Арк.76.
10. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.32, 35, 37.
11. ДАКО. - Ф. 2533. - Оп.1. - Спр.26. - Арк. 36.
12. ДАКО. - Ф. 2533. - Оп.1. - Спр.26. - Арк. 31.
13. ДАКО. - Ф. 2533. - Оп.1. - Спр.26. - Арк. 316.

Державні млини

1. ДАКО. - Ф. 2740. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 2.
2. ДАКО. - Ф. 2740. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 1,3,5.
3. ДАКО. - Ф. 2740. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 48.
4. ДАКО. - Ф. 2740. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 50.
5. ДАКО. - Ф. 2740. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 44, 45.
6. ДАКО. - Ф. 2740. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 122.
7. ДАКО. - Ф. 2740. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 67.
8. ДАКО. - Ф. 2740. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 13.
9. ДАКО. - Ф. 2740. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 72.

Грошова реформа періоду окупації

1. ДАКО. - Ф. 2765. - Оп.1. - Спр.6. - Арк. 13.
2. газ. «Українські вісті». 1942. - 24.01.
3. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 33.
4. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 16.
5. ДАКО. - Ф. 2765. - Оп.1. - Спр.6. - Арк. 20.

Матеріальна допомога потребуючим громадянам

1. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.22. - Арк. 1.
2. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.22. - Арк. 2, 3, 4, 6.
3. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.22. - Арк. 163.
4. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.22. - Арк. 11.
5. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 74.
6. газ. «Українські вісті», 1942. -25. 02.

7. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.22. - Арк. 90.
8. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.12. - Арк. 34.
9. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.22. - Арк. 30,42.
10. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.12. - Арк. 8.
11. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.12. - Арк. 28, 39.
12. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.22. - Арк. 174.
13. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.22. - Арк. 189.
14. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.22. - Арк. 172.
15. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.22. - Арк. 166.
16. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.22. - Арк. 201.
17. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.12. - Арк. 42.
18. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.12. - Арк. 56, 70.
19. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.15. - Арк. 1,9,15,29,41.
20. газ. «Українські вісті», 1942. - 8.04
21. ДАКО. - Ф. 2697. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 1.
22. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр.7. - Арк. 7.
23. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 40.
24. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 1.

Остарбайтери

1. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.52. - Арк.84.
2. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.69.
3. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.7.
4. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.1.
5. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.94.
6. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.95.
7. ДАКО. - Ф. 2765. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1.
8. ДАКО. - Ф. 2697. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.11.
9. С.Глід. Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України. Лондон, 1955. С. 38-39.
10. ДАКО. - Ф. 2479. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.16.
11. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.6.
12. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.10.
13. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.14.
14. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.25, 26, 34.
15. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.2.
16. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.3,4.

Матеріальна допомога родинам «остарбайтерів»

1. ДАКО. - Ф. 2483. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 88-90.
2. ДАКО. - Ф. 2483. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 39, 87.
3. ДАКО. - Ф. 2483. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 16.
4. ДАКО. - Ф. 2481. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 2.
5. ДАКО. - Ф. 2481. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 1,15,16,24.
6. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 10, 13,29.
7. ДАКО. - Ф. 2481. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 66.

8. ДАКО. - Ф. 2481. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 110.
9. ДАКО. - Ф. 2483. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 76, 82.

Український Комітет Допомоги

1. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр. 6. - Арк. 78.
2. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр. 6. - Арк. 74.
3. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр. 6. - Арк. 78 зв.
4. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр. 6. - Арк. 111.
5. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 2, 4, 167.
6. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр. 6. - Арк. 6.
7. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 19.
8. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 1.
9. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 69.
10. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.26 зв.
11. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 14.
12. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 57.
13. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 25, 27.
14. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр.6. - Арк. 42.
15. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр.6. - Арк. 34, 35.
16. газ. «Кіровоградські вісті», 1943. – 17.06.
17. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр.6. - Арк. 40, 44, 45.
18. ДАКО. - Ф. 2679. - Оп.1. - Спр.6. - Арк. 7.

Злочинність та хуліганство

1. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.23. - Арк. 11.
2. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 2.
3. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 12, 15.
4. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 26.
5. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 4.
6. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 42, 48.
7. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 49.
8. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.44. - Арк. 57.
9. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.54. - Арк. 1-60.
10. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.12. - Арк. 20, 21, 36, 77.
11. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.24. - Арк. 1.
12. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.24. - Арк. 10.
13. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.24. - Арк. 3.
14. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.24. - Арк. 21.
15. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.18. - Арк. 2,3-8.

Мирові суди

1. ДАКО. - Ф. 2494. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 14.
2. ДАКО. - Ф. 2479. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 1,2.
3. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.37. - Арк. 52.
4. газ. «Українські вісті», 1942. - 4.07.
5. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.37. - Арк. 17.

6. газ. «Українські вісті», 1942. - 5. 08.
7. газ. «Українські вісті», 1942. - 2. 09.
8. ДАКО. - Ф. 2479. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 2.
9. ДАКО. - Ф. 2479. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 4.
10. ДАКО. - Ф. 2479. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 5.
11. ДАКО. - Ф. 2479. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 7.
12. ДАКО. - Ф. 2479. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 14.
13. ДАКО. - Ф. 2479. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 20.
14. ДАКО. - Ф. 2494. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 14-18.
15. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.23. - Арк. 115.

Надзвичайний суд Миколасва. Позасудові страти мирного населення

1. газ. «Українські вісті», 1942. - 28. 08.
2. газ. «Бобринецький голос», 1942. - 4. 12; 11. 12.
3. Постолатій В.В. Окупація. 2 вид. Кіровоград, 2010. С. 46.
4. ДАКО. - Ф. 2734. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 8.
5. ДАКО. - Ф. 2734. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 20.

Холокост на Кіровоградщині

1. Василь Даценко. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої вітчизняної війни 1941-1945 рр. Кіровоград, 2009. С. 146.
2. ДАКО. - Ф. 2485. - Оп.1. - Спр.65. - Арк.1.
3. ДАКО. - Ф. 2734. - Оп.1. - Спр.13. - Арк.3.
4. ДАКО. - Ф. 2734. - Оп.1. - Спр.13. - Арк.16.
5. ДАКО. - Ф. 2734. - Оп.1. - Спр.13. - Арк.6.
6. ДАКО. - Ф. 2734. - Оп.1. - Спр.13. - Арк.8.
7. ДАКО. - Ф. 2734. - Оп.1. - Спр.13. - Арк.10.
8. ДАКО. - Ф. 2512. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.9.
9. ДАКО. - Ф. 2494. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 25.

Система охорони здоров'я

1. газ. «Українські вісті», 1942. -17. 01.
2. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 17.
3. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 2.
4. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 22.
5. газ. «Українські вісті», 1942. -10. 01.
6. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 14.
7. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 41.
8. газ. «Українські вісті», 1942. -5. 09.
9. газ. «Українські вісті», 1942. -24. 01.
10. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.47. - Арк.2.
11. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.30. - Арк. 46.
12. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 96 зв.
13. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.30. - Арк. 51, 51 зв.
14. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 1.
15. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 2.

16. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 12, 17.
17. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 34.
18. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 35,37.
19. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 38 зв., 39, 40.
20. газ. «Кіровоградські вісті», 1943. - 1.05.
21. ДАКО. - Ф. 2491. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 16.
22. ДАКО. - Ф. 2515. - Оп.1. - Спр.33. - Арк. 2.

Сільська медицина

1. газ. «Українські вісті», 1942. - 11. 03.
2. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.30. - Арк. 1,2.
3. газ. «Український голос». 1941. - 15.11.
4. ДАКО. - Ф. 2704. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 2.
5. ДАКО. - Ф. 2704. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 1.
6. ДАКО. - Ф. 2704. - Оп.1. - Спр.3. - Арк. 10.
7. ДАКО. - Ф. 2704. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 1.
8. ДАКО. - Ф. 2679. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 2,5,23.
9. ДАКО. - Ф. 2681. - Оп.1. - Спр.8. - Арк. 5.

Боротьба з інфекційними захворюваннями

1. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.30. - Арк.125.
2. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.30. - Арк.3.
3. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.30. - Арк.11.
4. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.30. - Арк.13,20.
5. ДАКО. - Ф. 2710. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.112.
6. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.30. - Арк.44.
7. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.30. - Арк.67.
8. газ. «Кіровоградські вісті», 1943. - 2.06.
9. ДАКО. - Ф. 2704. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 1-136.
10. ДАКО. - Ф. 3029. - Оп.1. - Спр.11. - Арк. 1, 2.
11. ДАКО. - Ф. 2710. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.74.
12. ДАКО. - Ф. 2704. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 25.
13. ДАКО. - Ф. 2704. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 1,3.
14. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.21. - Арк. 45.
15. ДАКО. - Ф. 3029. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 1.
16. ДАКО. - Ф. 3029. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 54.
17. ДАКО. - Ф. 3029. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 17 зв.
18. ДАКО. - Ф. 3029. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 4.
19. ДАКО. - Ф. 3029. - Оп.1. - Спр.6. - Арк. 15, 20, 30.

Санітарний стан населених пунктів

1. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.6.
2. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.26.
3. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.10.
4. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.24.
5. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.7.

6. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.60.
7. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.67.
8. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.90.
9. ДАКО. - Ф. 2499. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.8.
10. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.40.
11. газ. «Українські вісті», 1942. - 24.06.
12. ДАКО. - Ф. 2710. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.64.
13. ДАКО. - Ф. 2710. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.99.
14. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.41.
15. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.10.
16. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.24.
17. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.7.
18. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.87.
19. ДАКО. - Ф. 2484. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 14.
20. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.61. - Арк. 7,9.
21. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.61. - Арк. 2.
22. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.61. - Арк. 10.
23. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.2. - Арк. 57.

Поштовий та телефонний зв'язок. Дронове радіо

1. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.6.
2. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.59.
3. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.10.
4. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.33,34.
5. газ. «Українські вісті», 1942. - 4.03.
6. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.116.
7. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.53.
8. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.5.
9. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.9.
10. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.12.
11. ДАКО. - Ф. 2663. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.153.
12. ДАКО. - Ф. 2663. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.11.
13. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.16.
14. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.8.
15. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.155.
16. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.117.
17. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.91.
18. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр. 2. - Арк. 62.
19. ДАКО. - Ф. 2663. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.3.
20. ДАКО. - Ф. 2663. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.78.
21. ДАКО. - Ф. 2503. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.1.
22. ДАКО. - Ф. 2503. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.2.
23. ДАКО. - Ф. 2503. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.341.
24. ДАКО. - Ф. 2502. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.21,23.
25. газ. «Українські вісті», 1942. - 28. 03.
26. ДАКО. - Ф. 2512. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.30.

27. ДАКО. - Ф. 2503. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.34.
28. ДАКО. - Ф. 2503. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.38.
29. ДАКО. - П.429. - Оп.3. - Спр.3. - Арк.162-166.

Церква на Кіровоградщині в роки нацистської окупації

1. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 1.
2. ДАКО. - Ф.-2518. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 1.
3. ДАКО. - Ф.-2518. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 2,3,4,8.
4. Володимир Босько. Визначні постаті степові Еллади. Кіровоград, 2004. С.326.
5. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 31.
6. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 8.
7. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 9.
8. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 25.
9. ДАКО. - Ф.-2518. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 11.
10. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 11.
11. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 46.
12. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 16.
13. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 52 зв.
14. ДАКО. - Ф.-2796. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 7.
15. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 14.
16. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 43.
17. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 60.
18. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 24.
19. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 13.
20. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 47.
21. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 48.
22. Спогади О.Т.Кримського. З архіву автора.
23. Спогади І.Т.Гончара. З архіву автора.
24. ДАКО. - Ф.-2796. - Оп.1. - Спр. 2. - Арк. 64.
25. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 1,3.
26. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 4.
27. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 5,5 зв.
28. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 1.
29. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 35.
30. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 63.
31. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 12.
32. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 15.
33. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 70.
34. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 73.
35. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 49.
36. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 66.
37. ДАКО. - Ф.-2796. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 27.
38. ДАКО. - Ф.-2677. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 6.
39. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 47.
40. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 39. - Арк. 50, 62.

41. ДАКО. - Ф.-2476. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 13а.
42. ДАКО. - Ф.-2796. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 6.

Функціонування закладів освіти в період окупації

1. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.1.
2. газ. «Українські вісті», 1942. - 6.10.
3. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.47. - Арк.2.
4. Степан Глід. Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України. Лондон, 1955 р. С.13.
5. ДАКО. - Ф. 2448. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.32.
6. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.22.
7. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 15.
8. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.3.
9. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.4.
10. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.5.
11. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.8.
12. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.23.
13. ДАКО. - Ф. 2448. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.103.
14. ДАКО. - Ф. 2777. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.1.
15. ДАКО. - Ф. 2734. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.1.
16. ДАКО. - Ф. 2765. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.56.
17. газ. «Український голос», 1941. - 26.11.
18. газ. «Український голос», 1941. - 20.12.
19. газ. «Українські вісті», 1942. - 10.01.
20. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.52. - Арк.66.
21. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.61.
22. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.23.
23. газ. «Українські вісті», 1942. - 24.06.
24. газ. «Українські вісті», 1942. - 4.07.
25. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1.
26. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.216.
27. ДАКО. - Ф. 2679. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.9.
28. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.31.
29. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.105.
30. ДАКО. - Ф. 2710. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.11, 13.
31. ДАКО. - Ф. 2710. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.204.
32. ДАКО. - Ф. 2477. - Оп.1. - Спр.11. - Арк. 3,5,7,28.
33. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.21. - Арк. 36, 39, 41.
34. ДАКО. - Ф. 2448. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.37.
35. ДАКО. - Ф. 2448. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.42.
36. ДАКО. - Ф. 2448. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.52.
37. ДАКО. - Ф. 2448. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.61.
38. ДАКО. - Ф. 2734. - Оп.1. - Спр.17. - Арк.39,40.
39. ДАКО. - Ф. 2697. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.18.
40. ДАКО. - Ф. 2448. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.105.
41. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1.

42. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.21. - Арк. 24.
43. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.55.
44. ДАКО. - Ф. 2397. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.13.
45. Реабілітовані історією. Кіровоград, 2008, т.1.С. 217.
46. ДАКО. - Ф. 2397. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.35.
47. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.106.
48. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.10.
49. газ. «Українські вісті», 1942. - 24.06.
50. ДАКО. - Ф. 2448. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.8,9.
51. газ. «Бобринецький голос», 1942. - 11. 12.
52. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2.
53. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.25.
54. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.85,86.
55. ДАКО. - Ф. 2697. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.126.
56. газ. «Українські вісті», 1942. - 10.10.
57. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.5,8.
58. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.137.
59. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.26.
60. газ. «Українські вісті», 1942.- 7.01.
61. газ. «Бобринецький голос, 1942. - 7.11.
62. газ. «Українські вісті», 1942.- 29.08.
63. газ. «Українські вісті», 1942.- 25.07.
64. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.21. - Арк. 26.
65. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.21. - Арк. 19.
66. ДАКО. - Ф. 2490. - Оп.1. - Спр.46. - Арк. 11,12.
67. ДАКО. - Ф. 3029. - Оп.1. - Спр.5. - Арк. 24 зв.
68. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.22. - Арк. 35.
69. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.45.
70. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.22. - Арк. 75.
71. Україна і український народ у другій світовій війні. Дискусії. Вип. 3. Київ, 2009. С. 24.

Культурне життя

1. Степан Глід. Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України. Лондон. 1955 р. Стр.20.
2. ДАКО. - Ф. 2848. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.106.
3. ДАКО. - Ф. 2786. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.99.
4. газ. «Українські вісті», 1942. 11.- 03.
5. газ. «Українські вісті», 1942. 11.- 04.
6. газ. «Українські вісті», 1942. 25.- 02.
7. газ. «Українські вісті», 1942. 8.- 08.
8. газ. «Українські вісті», 1942. 24.- 06.
9. газ. «Українські вісті», 1942. 26.- 08.
10. газ. «Українські вісті», 1942. 2.- 09.
11. газ. «Українські вісті», 1941. 20.-12.
12. газ. «Українські вісті», 1942. 23.- 05.

13. газ. «Українські вісті», 1942. 28.- 01.
14. газ. «Українські вісті», 1942. 16.- 05.
15. ДАКО. - Ф. 2482. - Оп.1. - Спр.121. - Арк. 31

Діяльність Кіровоградської центральної міської бібліотеки в роки нацистської окупації.

1. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.48.
2. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.2.
3. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.2.
4. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.7.
5. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1,5,31.
6. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1.
7. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.3.
8. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.4.
9. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.29.
10. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.10, 21.
11. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.11.
12. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.1-4.
13. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.15.
14. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.5.
15. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.29.
16. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.10, 14,20.
17. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.19.
18. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.2.
19. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.26,28,30; ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.7,8,16.
20. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.5.
21. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.19, 31,32.
22. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.20.
23. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.34.
24. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.16.
25. ДАКО. - Ф. 2487. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.96.
26. ДАКО. - Ф. 2536. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.13, 16.
27. ДАКО. - Ф. 2710. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.164.
28. ДАКО. - Ф. 2476. - Оп.1. - Спр.21. - Арк.3.

Зміст

Замість передмови.....	3
«Військове виховання трудящих»	8
Мобілізаційні роботи на Кіровоградщині в переддень війни.....	13
Евакуація.....	17
Формування органів окупаційної влади.....	33
Грошові податки з населення.....	47
Продовольчі податки з населення.....	57
Повинності та обмеження для населення тимчасово окупованих територій.....	71
Обмеження на пересування жителів окупованими територіями.....	81
Облік населення та матеріальних ресурсів на підкорених територіях.....	89
Облік членів більшовицької партії.....	98
Приватна та державна торгівля.....	106
Заклади громадського харчування.....	114
Базарі.....	118
Контроль за діяльністю закладів торгівлі та громадського харчування.....	124
Квартири та квартплата. Перейменування вулиць.....	128
Оплата та умови праці робітників та службовців.....	143
Споживчі ціни.....	155
Карткова система розподілу продуктів харчування.....	161
Забезпечення селян продуктами харчування.....	169
Організація праці на селі.....	182
Падіння трудової дисципліни в селах.....	197
«Новий земельний лад»	204
Машинно-тракторні станції (МТС). Державні маєтки.....	211
Діти та жінки-основна робоча сила в громадських дворах.....	216
Військовополонені.....	219
«Водотрам»	232
Забезпечення обласного центру електроенергією.....	238
Будівельні роботи в період окупації.....	243
Районні споживчі спілки. Заготконтори РСС.....	252
Магазини райцентру.....	254
Сільські магазини.....	257
Заготівельні пункти ССТ.....	260
Промислове виробництво в роки окупації.....	266
Діяльність в роки окупації кустарів та ремісників.....	272
Молокозаводи.....	279
Державні млини.....	286

Грошова реформа періоду окупації.....	291
Матеріальна допомога потребуючим громадянам.....	298
Остарбайтери.....	304
Матеріальна допомога родинам остарбайтерів.....	323
Український Комітет Допомоги.....	328
Злочинність та хуліганство.....	337
Мирові суди.....	353
Надзвичайний суд Миколаєва. Позасудові страти мирного населення.....	360
Холокост на Кіровоградщині.....	365
Система охорони здоров'я.....	374
Сільська медицина.....	385
Боротьба з інфекційними захворюваннями	388
Санітарний стан населених пунктів.....	393
Поштовий та телефонний зв'язок. Дронове радіо.....	407
Церква на Кіровоградщині в роки нацистської окупації.....	419
Функціонування закладів освіти в період окупації	435
Культурне життя.....	467
Діяльність Кіровоградської центральної міської бібліотеки в роки нацистської окупації.....	483
Спогади.....	491
Післямова автора	527
Використані джерела.....	529

Автору допомагали творити книгу щирі й безкорисливі земляки: працівники Державного архіву Кіровоградської області Н.Я.Куліш та Н.Є.Іванова, співробітники обласного пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України» О.А.Бабенко та Н.П.Рябоконь, дослідники історії краю – Василь Даценко, Олексій Женжиров, Олександр Мануйлов, Юрій Тютюшкін, Олександр Чуднов, Костянтин Шляховий; з німецької численні архівні документи переклав В.П.Оленін.

Глибока їм за це вдячність

Науково-документальне видання

Петренко Іван Данилович

Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр.

Редактор: *Оксана Бабенко*

Дизайн обкладинки: *Катерина Бобровницька*

Зверстано в ТОВ «Центрально-Українське видавництво»

Україна, 25006, м.Кіровоград, вул. Тимірязєва, 69.

Тел.: (0522)24-48-51, 24-25-96.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
від 15.12.2011 р., серія ДК №4234.

ФОП Чудна М.С.

Підписано до друку 04.06.2014 р.

Формат 60 × 84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Ум. друк. арк. 32,2. Наклад 100 примірників. Замовлення 122.

1941-
1944

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ
РЕЖИМ НА КІРОВОГРАДСЬКІЙ